

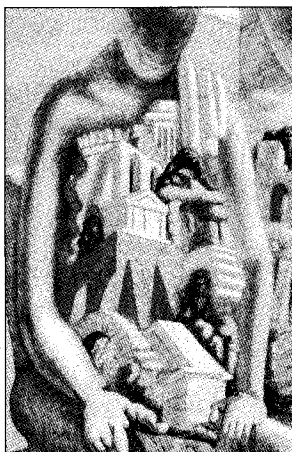
Наталя Яковенко

Вступ до історії

КРИТИКА

Natalya Yakowenko

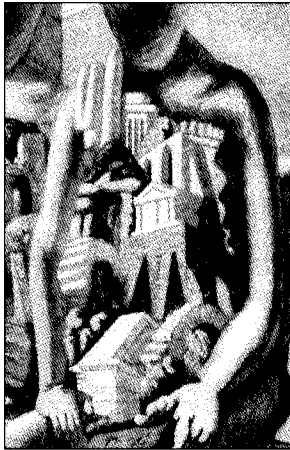
An Introduction to History

Krytyka
Kyiv 2007

Наталя Яковенко

Вступ до історії

НБ ПНУС

734091

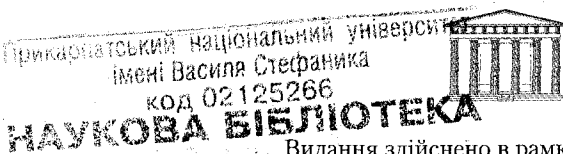
Критика
Київ 2007 .

В новій книжці чільного українського історика, професора Києво-Могилянської академії Наталі Яковенко захопливу розповідь про виникнення історії як науки та розвиток історичних поглядів від Античності до наших днів поєднано з ґрунтовним аналізом епістемологічних підвалин і філософських контекстів історичного знання та проникливими рефлексіями над засадами й мотиваціями власного фаху, а також із цілком практичними порадами, покликаними допомогти істориків-початківцю опанувати основи обраного ремесла та навчитися професійного ставлення до роботи з джерелами й написання дослідницького тексту. Видання, що є водночас і науково-популярною міждисциплінарною синтезою, і свого роду навчальним посібником нового типу, і спеціальною розвідкою, призначено водночас як широкому читачькому загалові любителів історії, так і університетській аудиторії, викладачам і студентам, а також науковцям у різних царинах гуманістики.

Редактор
Андрій Мокроусов

Книжку надруковано за правописом, що його дотримується часопис «Критика», з окремими авторськими винятками та застереженнями, передусім щодо написання особових імен

В оформленні обкладинки і титульних сторінок використано репродукцію картини Джорджо де Кірико «Археологи» (1927).
На авантитулі – зображення Клію із книжки Якоба Островського «Epithalamion de nuptiis...» (Краків, 1597)

Видання здійснено в рамках науково-видавничої програми Інституту Критики за підтримки Українського наукового інституту Гарвардського університету

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено

Зміст

Передмова	11
-----------------	----

Розділ 1

Чим є та для чого пишеться історія

«Історія» – це про Що чи про Кого?.....	17
Для чого «пишуть історію»: функція історика очима людей різних епох.....	19
Правдолюби, підлесники та інші	22
Притягальна магія історії, або Чого ми в ній шукаємо	24
Як «діяння» перетворювались на «історію».....	26
Народження «історіографії»	31
«Строга мова» історіописання.....	32
Оманлива прозорість «строгої мови», або Ефект «золотих галушок»	35
Оманлива прозорість причини і випадку, або Альтернативна історія.....	38

Розділ 2

«Історіографічні революції» від Античності до Середньовіччя

Від «не забути» до «навчити, спонукати, розважити».....	45
Історики на послугах римської величі.....	49
Життя великих – і повчає, і розважає	55
Сердитий Лукіан із Самосати.....	56
Біблійні витоки знання про «початок» і «кінець» історії.....	58
«Християнізація історії».....	60

Розділ 3

«Історіографічні революції» тривають:

Ренесанс, Бароко, Просвітництво

Уперед до Античності: італійський Ренесанс	80
Пізньоренесансний «реванш» по цей бік Альп	83
Барокові ерудити.....	91

«Філософська історія» Просвітництва: триумф самовпевненого Розуму	100
«Антиквари» в тіні «філософів»	107
Провісники «романтичного перевороту»	112

Розділ 4

Доба Романтизму: великі історики у тенетах великих філософських систем

Ліки від Просвітництва	118
«Відкриття народу»	119
«Історичні» нації та «неісторичні» народи під колесами історії	123
Герої, героїчне та культ Героїв	124
Staatsraison пруського зразка: великий Ранке та його послідовники	126
Розсип зоряних імен: французькі ліберали	133
Das Weltgeschichte ist das Weltgericht: моральний чинник в історії	135
Романтична слов'янська хвиля: «будителі», слов'янофіли, народники	139
Остаточне «унауковлення» (сцієнтизація) історичної науки	144
Ера великих містифікацій	145
Народження історичної белетристики	151

Розділ 5

Ера позитивізму: фарватер і бічні течії

Від романтичних конструкцій до «позитивного» знання	157
Культ «достовірного факту» та хронологічної детермінованості	161
Як з'єднати миготливі «факти»: марксизм і його видозміна у «марксистсько-ленінській методології»	163
Як з'єднати миготливі «факти»: культурно-географічний детермінізм тоді й тепер	166
«Дроблення історії» на субдисципліни та школи	169
Слов'янофіли-позитивісти й «німецькі історики» в опозиції до позитивізму	171
Магніт телеології: великі національні історії	176
Спадщина «національних історій» – метаісторична та історична	180

Розділ 6

«Антипозитивістський бунт» на зламі XIX–XX століть

Передчуття катастрофи у переддень «століття екстремізму»	186
Проти «об'єктивної історії»: король голий?	188

Удари по ідеї еволюційного прогресу та «законах історичного розвитку».....	191
Неоромантичний струмінь в історіографіях «скривджених історією» націй.....	193
Десакралізація історії у пародіях.....	196
Тривожний підсумок «антипозитивістського бунту».....	197

Розділ 7

Плата за концептуальну свободу: століття криз і шукань

Соціологія – новий стратегічний партнер істориків.....	202
Від «історії-події» до «історії-проблеми»: спільнота «Анналів».....	203
«Тотальна», «вимірювана» та «серійна» історії.....	207
Геть макропроцеси й цифри: історична антропологія.....	209
Маленька людина в мікроісторіях.....	213
Історика навчають читати між рядками: «лінгвістичний поворот».....	215
Нові лінії оборони «території історика»: історія пам'яті, ментальна географія, потестарна імагологія, локальна соціальна історія.....	217
Постмодернізм як «нова філософія історії».....	222

Розділ 8

Історик сам на сам із джерелом: різновиди джерел і способи їх інтерпретації

Коли та як ширшав репертуар джерел.....	229
«Перехресний допит» на лаві свідків.....	235
Критичний метод – тріумф завдовжки у три століття.....	238
Історична герменевтика та семіотичний аналіз.....	240
Структурний аналіз і «деконструкція» джерела.....	243
Квантитативний аналіз, красивіше – кліометрика.....	245
Методики «усної історії».....	247
Світ крізь піщинку, або Мікроісторичний підхід.....	247
Просопографічний аналіз.....	248
Що можна зробити з біографії.....	249
Історико-порівняльний підхід, або Так звані компаративні студії.....	251

Розділ 9

Історик наодинці з власним текстом: кожен пише, як він дише

Чи вдасться бути одночасно і війною, й обома протиборчими сторонами?.....	257
«Позаджерельне знання», або Тиранія «влади дефініцій».....	259
«Позаджерельне знання», або Тиск стандартів і стереотипів.....	264

Ще раз «позаджерельне знання»: зворотня проєкція сучасного на минуле	265
Клопоти з хаосом одиничного.....	266
«Структура» – віртуальний помічник історика у двобої з одиничним.....	267
Зв'язкові поняття.....	270
Моделі – помічник історика в конструюванні смислових цілостей	271
Про що можуть розповісти уживані істориком метафори.....	274
Риторичні стратегії історіописання.....	280
Текст історика у світлі читацьких очікувань	283

Розділ 10

Тему обрано – що робити далі?

Cognosce te ipsum, або Реалістичний погляд на власні можливості	292
Скажи мені, кого ти читаєш, і я скажу тобі, хто ти.....	296
Історики теж мають правила техніки безпеки	303
Ad fontes: де шукати джерело та що шукати в джерелі	304
Ad fontes: як розминутися з попередниками.....	310

Розділ 11

Нарешті вистражданий текст

Що радять мудрі античні ритори	316
Огляд історіографії: принцип конуса та правила чемности.....	317
Ритуал презентації джерел	319
Обґрунтування гіпотези: долаючи страх перед чистим аркушем.....	320
Аргументація «від джерела»	322
Аргументація «від думок попередників».....	325
Головне зроблено – пора писати вступ	328
Кінець – справі вінець.....	330
Рецензент починає читати працю з бібліографії	331
Неписана конвенція академічної етики.....	333
Як написати проєкт свого дослідження.....	336

Додатки

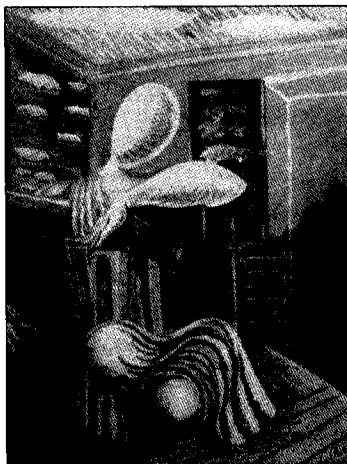
Вибрана бібліографія.....	341
Найвідоміші сучасні історичні часописи (крім університетських)	345
Показчик.....	347
Перелік ілюстрацій.....	371

...toute Histoire est-elle fille de son temps.
Mieux, il n'y a pas l'Histoire.

Il y a des historiens.

[...кожна історія є донькою свого часу.
Мало того, немає історії. Є історики.]

Люсьєн Февр

*Джорджо де Кірико.
Археолог у храмі; бл. 1927 р.
(Галерея Даніеля Маліньє, Париж)*

Передмова

Історик, як відомо, працює перевізником на переправі між теперішнім і минулим – возить туристів на той бік річки забуття, що її колись називали Летою. Самотужки екскурсант, по-перше, туди не потрапить, а по-друге – заблукає в експозиції. Адже це на історикову ласку покладено, при якому експонаті стати, а повз який мовчки пробігти. Запити туриста, своєю чергою, теж мінливі – за часів Геродота він волів оглядати зовсім не те, що стало цікавим пізніше, а сьогодні й узагалі сам не знає, чого хоче. На перетині інтересів цих двох – історика та його читача – виростало, невпинно змінюючись, європейське історіописання. Щоправда, перевізники ще два тисячоліття тому виголосили декларацію суверенітету від туристів, але їй не варто аж надто довіряти. В цій упряжці віз із конем не раз заступали один одного: то історик накидав читачам свої вподобання, то, навпаки, очікування читачів нагинали його до «правильної екскурсії». Коли, чому та як це відбувалося – буде першим сюжетом цієї книжки, де йтиметься про взаємозалежність між історією, яку історик оповідає, та викликами доби, в яку він живе.

Другий сюжет – це те, в який спосіб історики надають зв'язного сенсу тому, що саме по собі, як висловився один скептик, позбавлене будь-якого сенсу. Адже на жодному епізоді минулого не висить реклама «Провіщаю майбутнє». «Провіщати» передано на ласку історика. Це він, розклавши перед собою купку розрізнених епізодів, наділяє кожен «майбутньою» функцією – достоту немов у віршику «Цвяха не було – підкова упала, підкова упала – кобила зашкутильгала...». Йтиметься, отже, про наперед задані пояснювальні схеми, що нашпунтують істориків, як «правильно» змонтувати докупи епізоди, та про уживані ним засоби переконувати читачів у слушності свого монтажу. Схеми ці зазвичай прикладні, бо ж історики-практики заглиблюватися у філософію історії і не люблять, і не вміють. У сюжетах, де цього аж ніяк не оминати, бо власне філософи накинuli історикам той чи той спосіб пояснювати минуле, я переказуватиму відповідні ідеї з неминучим спрощенням – заздалегідь перепрошую філософів за таке негречне ставлення до їхніх святощів. На своє виправдання

можу додати, що їхні екскурси в історію далеко не відбігають – з погляду історика – від моїх дилетантських пасажів про філософію.

Третій сюжет стосуватиметься епістемології, себто способів, завдяки яким історик дізнається про те, що знає. Історію пишуть за джерелами, це відомо. Однак, по-перше, джерело – істота надто вередлива, і вступає вона в бесіду тільки з тими, хто вміє чемно питати. По-друге, джерело – істота не надто правдива: подеколи промовчить, десь нафантазує, а подеколи і просто збреше. Отже, мова піде про те, з якого боку підступитися до джерела та як розпізнати, де воно говорить правду, де напівправду, а де безсоромно лукавить.

Нарешті, останній сюжет, сказати б, філантропічний. Його адресовано студентові й історику-початківцю, а оповідає він передусім про те, як позбутися страху перед чистим аркушем. Власне цьому присвячено два прикінцевих розділи книжки – з порадами, *що* та як варто робити, аби дослідницький текст чи кваліфікаційна робота виглядали пристойно.

Як легко виснувати зі сказаного, книжку не віднесеш до якогось канонічного жанру. Адже це не зовсім історія історіографії, не зовсім методологія історії, не зовсім посібник зі вступу до історії. Вона, коли забажаєте, є особистим порахунком окремо взятого історика з історією. Втім, і для досвідченого колеги викладене тут може становити інтерес як пригадування загалом відомих речей, а водночас – як варіант осмислення власного фаху, на що зазвичай бракує часу й охоти.

Сподіваюся також, що книжка стане у пригоді тим колегам-викладачам, які читають курс вступу до історії. Почасті мою оповідь можна використати як фактаж, а часті, якщо вона декому здасться надто радикальною, – як приклад «неправильного» тлумачення історії, що теж матиме свій хосен, бо розвиватиме критичне мислення студентів. Сподіваюся, знайде дещо для себе цікаве й шанувальник минулого: він зможе заглянути в майстерню, де «виготовляють» історію.

Кілька технічних ремарок. Книжка рясніє цитатами. Це не тому, що авторові ліньки було переказувати думки попередників своїми словами, а тому, що є стільки ж історій, скільки й істориків. Тож нехай кожен із них сам розкаже, без мого посередництва, чому він писав так, як писав. Не тішу себе ілюзією, ніби висловлені у цій книжці спостереження є бездоганними з погляду знавців доробку того чи того з великих. Але, по-перше, дослідники історіографії й між собою сперечаються, а по-друге, я не зазіхаю на їхню територію. Мій інтерес до історіографічних текстів – суто ужитковий: ця книжка є спробою зрозуміти, кому більш-менш можна вірити на слово, а кому – ні, й принагідно – чому саме ні. Тож беру на себе повну відповідальність і за можливі помилки, і за надуживання повноваженнями. Що ж до самих цитат, то перекладені праці наводжу, іноді трохи поправивши, за наявним перекладом (імен перекладачів не подаю, їх кожен знайде, звернувшись до відомих історикам текстів), не перекладені – за власним. Намагаю-

чись надати слово всім, автор цих рядків старався бути неупередженим, але від себе не втечеш, і якщо мені, приміром, більше до вподоби Тацит, ніж Полібій, то приховувати це, мабуть, годі. Суб'єктивним сентиментом зумовлене й використання прикладів. Мене, дослідника ранньомодерної доби, котрий не без дециції шовінізму вважає її найважливішим історичним досвідом Європи, приваблювали передусім праці з цієї ділянки – і власне їх згадувано в книжці найчастіше. В таких випадках залишається сказати звичаєне: *Feci, quod potui...*

Насамкінець годиться добрим словом згадати основних співавторів цієї книжки – моїх студентів з університету «Києво-Могилянська академія». Адже її ніколи не було б написано без їхніх запитань і коментарів і без спостережень над тим, де мої мудрування зависали в повітрі, а де аудиторія оживала, які поради засвоювалися, а які – ні, отже, належало подумати про виразнішу оповідь, ясніші формулювання, переконливіші аргументи. Зрозуміло також, що в книжки є й інші співавтори – мої колеги-історики, з якими повсякчас обго-

ворюємо успіхи та вади теперішнього українського історіописання, і власне з цих приятельських розмов бере початок багато з того, що було тут викладено на письмі. Те саме слід сказати і про «семинар-по-вівторках» Товариства дослідників Центрально-Східної Європи. Адже кожную з виголошених тут доповідей супроводжувала дискусія, і в такий спосіб ми привчали одне одного (а семінар діє вже 11 років!) до методологічних рефлексій і до того, аби не тільки «писати історію», а й осмислювати, як саме ми її пишемо. Дякую також усім, хто позичав мені книжки, ксерокопії статей, диски – без такої «інформаційної підтримки» мою працю навряд чи було б завершено. Завдячуючи одним думцям довгу низку висловлених у цій книжці думок, відповідальність за всі її слабші місця, ясно, беру на себе.

Врешті, щира подяка належить, як завжди, працівникам видавництва «Критика», які вже втретє готують до видання мою роботу, терпляче зносячи затримки з подачею тексту, правки й уточнення, а надто – мою клопітну з видавничої перспективи любов до численних ілюстрацій.

Розділ 1

Чим є
та для чого
пишеться історія

*Дереворит із книжки
Іньїго Льонеса де Мендози, маркіза де Сантільяно
«Proverbios de gloriosa doctrina».
Толедо, 1500*

Хто не знає, що історію, як і все решту, винайшли стародавні греки. Буквальне значення грецького слова історі́α (латиною historia) – «розпитування», «розвідування» (від дієслова [h]istoreo – розпитую, дізнаюся). Саме в такому сенсі його вперше вжив «батько історії» Геродот з Галікарнасу, який у V ст. до н. е. зафіксував розповіді учасників греко-перських воєн, назвавши їх «історіями». Як бачимо, «батько історії» винайшов той метод, що його ми нині вважаємо за новинку кінця XX ст. й називаємо «усною історією», а дослідників, які його практикують, – Геродотами з диктофоном у руках. Утім, і до Геродота, і до «усної історії» новітнього зразка ми ще повернемося, а тут завважу, що слову (h)istoria судилася довга кар'єра. Після того як Геродот виклав на письмі все, про що дізнався завдяки «розпитуванням», його послідовники стали ототожнювати «розпитування» з «описуванням». Власне з цього старту слово «історія» почало розширювати свої повноваження – спершу до позначення всякого зафіксованого зникаю

ня як оповіді про минуле, так і самого минулого. Саме в таких двох значеннях ми вживаємо це слово нині: для нас «історією» є й опис того, що сталося, і сама подія – байдуже, епохальна чи як у Гоголя: «Ноздрев был в некотором смысле исторический человек. Ни на одном собрании, где он был, не обходилось без истории». Так, проте, було не завжди: обидва значення злилися щонайменше на півтори тисячі років пізніше, ніж люди відчули потребу закріпити пам'ять про минуле на письмі. Як і коли відбувалося таке переосмислення/переназивання – піде мова трохи згодом, а тепер придивімося, на що історія скеровує свої зусилля. Ви скажете: «Дивне запитання – авжеж, на минуле». Але насправді не все так просто, як здається.

«Історія» – це про Що чи про Кого?

Погляд на історію як на строгу науку, що здобуває знання про минуле властивими тільки їй методами, усталений на відносно недавній етапі впродовж першої половини XIX століття. Як до цього дійшло ми згодом з'ясуємо де-

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

тальніше, а зараз обмежуся констатацією того, що серйозні люди дуже довго відмовляли історіописанню у праві зватися наукою. Наприклад, за постулатом Рене Декарта, основоположника раціональної методології пізнання, основним критерієм набутого знання є достовірність. Цього не можна очікувати від історії, адже вона спирається тільки на уяву історика, що її годі перевірити. Ба більше, Декарт вважав історію ще й шкідливою, бо вона спонукує тікати від реальності. Історик подібний до «мандрівника»: поринаючи в минуле, він покидає сучасний йому світ – отже, перестає бути корисним для оточення («ті, хто надто довго мандрує, закінчують тим, що стають чужинцями у себе вдома...»).

Натомість двома століттями пізніше історія вже настільки впевнено почувала себе в науковому статусі, що Ньюма Дені Фюстель де Кулянж, один із метрів французької історіографії, зміг 1862 р. обрамити це такою от строгою дефініцією: «Історія – не нагромадження різноманітних фактів, що відбулися в минулому; вона – *наука про людські спільноти*».

Погляд на історію як на «науку про спільноти» є прапором позитивістського, а пізніше й історико-соціологічного способу мислення, що його окремо взяте людське життя не цікавило, бо сприймалося лише як піщинка або на шляху залізної ходи закономірностей, або в коліщатах сконструйованих соціологами колективних сутностей, де народ «прагне», клас «бореться», селянство «стогне під гнітом» тощо. Далі ми на цьому зупинимося детальніше, а

нині ця ідея для нас становить інтерес як феноменальна довгожителька. Адже саме так тлумачила історію радянська історіографія, де позитивістську пояснювальну парадигму, доповнену кількома «марксистсько-ленінськими» штрихами, було законсервовано як «єдино вірне вчення». Ось характерний приклад дефініції історії з «Філософського словника» 1973 р.: історія – це:

- 1) Послідовність будь-яких подій в часі та запис їх змісту;
- 2) Реальний процес розвитку суспільства в цілому, окремих країн, народів чи соціальних явищ;
- 3) Наука, що вивчає цей процес.

«Єдино вірне вчення» не поспішає поступатися принципами й сьогодні. Скажімо, в одному з українських навчальних посібників, що побачив світ 1997 р., дефініція історії звучить і надалі отак:

Наука, яка вивчає у хронологічній послідовності конкретний розвиток людського суспільства, його закономірності та особливості.

На відміну від радянських істориків, західні науковці вже з першої третини ХХ ст. ототожнювали свій фах із вивченням людини (цей злам ми теж детальніше простежимо в одному з наступних розділів). «Що ж розкриває історія? Я відповідаю: *res gestae* – дії людей, що відбулися в минулому», – напише у 1920-х рр. Робін Колінгвуд, англійський дослідник Античності й відомий теоретик історіописання. Ще послідовніше висловиться з цього при-

воду 1941 р. один із найвидатніших істориків ХХ ст. Марк Блок:

Інколи кажуть, що історія – це наука про минуле. На мій погляд, це неправильно. [...] Предметом історії є людина. Скажімо точніше – люди. [...] Справжній історик схожий на казкового людожера. Де пахне людиною, там, він знає, на нього чекає здобич.

«Антропологічний поворот», себто переміщення уваги історика з суспільства на людину, попри щойно процитовані декларації, не стався враз, до чого ми теж іще повернемося. Однак поле бою залишилося таки за ним, чому особливо посприяло перенесення в останній третині ХХ ст. дослідницьких інтересів з подій на їх «актора» – конкретну особу, а сама історія, за означенням французького науковця Роже Шартъє, стала галуззю знання, що має за мету «виявити спосіб, яким індивіди наділяли смислом свої практици та висловлювання».

Утім, як відомо, на всяку ідею знайдеться її заперечення. Опонуючи всевладдю людини як головного «актора» історії, упродовж 1990-х залунало гасло «назад до речей», найентузіастичніше підтримане археологами. На переконання адептів «студій над речами» (things studies), матеріальну культуру належить «дематеріалізувати», дослідивши ті функції, що їх виконують «речі» у процесах соціалізації людини, у формуванні людської ідентичності, у міжособистісних стосунках тощо. Однак, за слухним завваженням скептиків, «дематеріалізація» ре-

чей насправді означає їх «приручення» з перспективи людської істоти, себто, по суті, знову-таки обертається довкола людини.

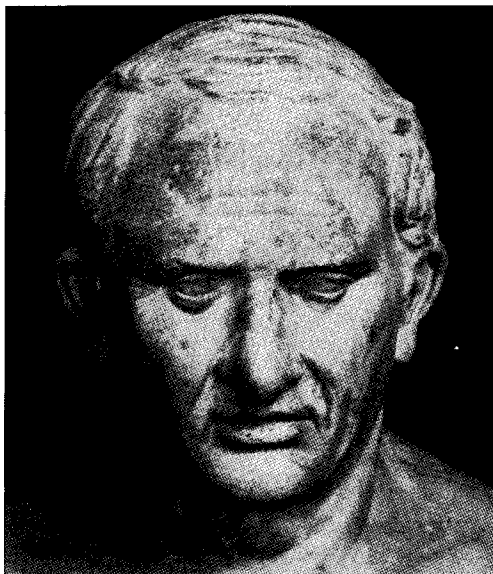
Так є сьогодні, а що буде завтра – побачимо.

*Для чого «пишуть історію»:
функція історика очима
людей різних епох*

«Батько історії» Геродот з Галікарнасу (бл. 484–425 до н. е.) сформулював на початку своїх «Історій» власне завдання отак:

Тут виклад дослідження [думаю, перекладач – Андрій Білецький – мимоволі осучаснив слово історія, бо йдеться таки про «розпитування». – Н. Я.] турійця Геродота, проведеного для того, щоб зроблене людьми з часом не забулося, і щоб великі та дивовижні діяння як греків, так і варварів не залишилися невідомими, і, зокрема, щоб з'ясувати, чому вони воювали між собою.

Як бачимо, йшлося про цілком прагматичну річ – записати, щоби не забули. Така скромність «історіографічних апетитів» довго не втрималася. Вже в еліністичну добу, під впливом тоді ж посталих правил красного письменства (а історію вважали одним із його жанрів), історія переймає програмові завдання й технічні навички власне літератури – передусім знамениту тріяду вимог: docere (навчити, переконати), delectare (захопити, розважити), movere (подвигнути, спонукати до дій). Утім, два останні компоненти цієї

1. Марк Тулій Цицерон.
Римський скульптурний портрет.

тріади (розважити й спонукати до дій) завжди були підпорядковані першому – як свого роду технічні засоби «навчання». За словами Полібія, одного з найвидатніших істориків доби елінізму:

Якщо з історії вилучити те, що може нас навчити, то від неї залишиться тільки нічого не варте й цілком непотрібне. [...] Від історії вимагається через правдивий запис діянь і промов подати допитливим людям невмирущі уроки та настанови.

«Читацькі очікування» людей Античності вичерпно підсумував Цицерон (106–43 до н. е.) у трактаті «*De oratore*» («Про оратора»):

Трьох задовольень ми чекаємо від історії: перш за все – насолоди пізна-

вати незвичні речі; далі – корисних, особливо для життя, настанов; врешті – розповіді про народження теперішнього з минулого, коли все досконало виводиться зі своїх причин.

Насолода від пізнання «незвичних речей» уприємнює суто практичну мету – засвоєння «корисних настанов», що їх пропонує описуване істориком минуле, і в цьому сенсі історія, за Цицероном, виконує функції «наставниці життя» (*magistra vitae*), адже вона здатна прищепити чесноти й засудити вади та ганебні вчинки.

Саме так – уже не в теорії, а на практиці – формулює свою мету в передмові до однієї з найзнаменітějšíх історій Риму молодший сучасник Цицерона Тит Лівій (59 до н. е. – 17 н. е.):

Особливо корисний набуток від пізнання минулого у тому власне й полягає, що ти захоплено споглядаєш зразки всіх прикладів, покладені на ясну основу. Звідси ти можеш і для себе, і для своєї держави брати й те, що гідне наслідування, і те, чого мусиш уникати як гидкого і в своєму початку, і в завершенні.

За Середньовіччя історія дещо втратила свої вчительські поривання, не витримавши конкуренції з набагато впливовішою «наставницею життя» – християнською доктриною. Натомість із настанням Ренесансу, на хвилі відновлення античної спадщини, тріумфально перебрала свої попередні права й «історія-наставниця»: як напише автор одного з численних італійських трактатів XVI ст. про *ars his-*

torica (історичне мистецтво), «історія – це не що інше, як ретельний і начотний показ добродетелей і вад, якими доповнюють аргументи моральної науки».

Відтоді й аж до кінця XVIII ст. репліками мислителів на тему повчально-го призначення історії рясніє вся європейська історіографія. Ось приклад із міркувань одного з найвидатніших мислителів ранньомодерної Європи – Готфрида Вільгельма Ляйбніца. В передмові до однієї з праць 1700 р. він замалим не дослівно повторює щойно процитовану думку Цицерона:

Ми чекаємо від історії трьох вигод: передусім – насолоди пізнавати незвичайні речі, далі – корисних для життя настанов і, врешті, – оповіді про те, як теперішнє походить від минулого, коли все досконало виводиться зі своїх причин.

Тінь історії-наставниці, що подає корисні уроки нинішньому поколінню, прозирає і за «деклараціями намірів» тогочасних українських істориків. Приміром, у вступному слові Михайла Лосицького до впорядкованого ним 1670 р. списку Густинського літопису натрапляємо на дослівно перекладену з польської хроніки Марціна Бельського (1597 р.) фразу:

[...К]ождому чоловікови читанье гисторий ест барзо потребно, бо кгдаби не описано и світу не подано, зараз би з тілом безвісти все сходило в землю, и люде би як у тмі будучи не відали, що ся прошлих віков діяло...

Йому підтакує Григорій Грабянка. У преамбулі до свого твору (початок XVIII ст.) він визначає власну мету отак: читаючи про Навуходоносора, Кіра, Александра Македонського та інших великих «упокорювачів історії», він, Грабянка, «прозрівав ту користь для їхніх народів, що в'язалася з безсмертною славою».

Скептичне XIX століття внесло в сприйняття наставницьких повноважень історії дрібку іронії, але своєї посади вчителька не втратила. Хто не знає знаменитого Гегелевого пасажу: «Досвід, а також історія переконують нас, що народи й уряди ніколи не вчать на своїй історії...»? А ось репліка видатного російського історика Василя Ключевського на цю ж тему – про «погане засвоєння» уроків історії: «Історія – не вчителька, а наглядка: вона нічого не навчає, а тільки карає за незнання уроків».

Натомість потужним поштовхом до переосмислення ролі й місця історії в житті людей стала Перша світова війна (інколи це називають «крахом ілюзій» про виховну значущість історії, що їх виплекала понад тисячолітня ідея історії-наставниці). «Криза значущости», зокрема, проявилася у так званому «поході проти історії» – публіцистичних інвективах супроти істориків, які не змогли передбачити трагедії нищівної війни, а отже – їхня наука не є наукою. В одному з найяскравіших текстів такого штибу – «*Regards sur le monde actuel*» («Погляди на сучасний світ», 1931) Поля Валері – автор пише: у вогні Першої світової війни виявилася, що

Історія є найнебезпечнішим витвором хімії інтелекту. Її властивості добре відомі. Вона снує марення, вона п'янить народи, вона творить для них хибні спогади, перебільшує їхні прагнення, роз'яtringє давні рани, вабить сновидіннями, спричиняє маїню величі або шал переслідування, робить народи жовчними, пихатими, нестерпними й зарозумілими. Історія виправдовує будь-що. Вона геть нічого не навчає, бо містить у собі все і подає приклади будь-чого.

Перманентні «інтелектуальні закоти» ХХ ст. в західній історіографії призвели в підсумку до того, що історія перетворилася на дволикого Януса. Одне її обличчя уособлює дослідницька наука, а друге – навчальна (дидактична) продукція. Як мінялися завдання, що їх ставить перед собою перша, безнастанно піддаючи все критичному сумніву, – піде мова у сьомому розділі цієї книжки. Натомість призначення другої – передусім пізнавально-виховне. В цій своїй іпостасі історія, звісно, не може уникнути простих правд і повчальних прикладів, себто зберігає за собою давній статус «наставниці життя». Як мудро завважив ще 1917 р. у праці *«Teoria e storia della storiografia»* («Теорія та історія історіографії») Бенедетто Кроче (ми до його думок далі не раз повертатимемося), потреба в повчальній історії залишиться завжди. А що вона переслідує суто «практичну» – виховну чи розважальну – мету, то полемізувати з нею, вважає Кроче, марна справа.

Радянська історіографія, «законсервована», як уже сказано, на пози-

ціях науки ХІХ ст., такого розмежування юрисдикцій «двох історій» не знала. Мало того, пропагандистсько-дидактична функція історичної науки дістала тут потужний імпульс у вимозі «партійности» історії, що вона, мовляв, зобов'язана постачати своїм читачам різноманітні «уроки» (класової безкомпромісности, радянського патріотизму тощо – залежно від потреб режиму). На сьогодні одним із найвиразніших рецидивів «радянськоти» залишається саме цей анахронізм – коли у вступі до цілком солідної дослідницької праці нема-нема та й перечепишся об заклинання про «повчальні уроки» історії.

Правдолюби, підлесники та інші

Від Античности й до кінця ХІХ ст. історик в очах суспільства був людиною, що «знає правду» про минуле. Отже, його головним моральним обов'язком уважали розповідати цю «правду», не приховуючи й не перекручуючи її на догоду кон'юктурі. Цицерон у вже згаданому трактаті *«Про оратора»* формулює «перший закон» історії так:

Хто ж не знає, що перший закон історії полягає в тому, аби автор не смів оповідати щось неправдиве, й аби він наслідився оповідати тільки правду.

А втім, відхилення від «закону» траплялися надто часто – бачимо це вже з сердитих реплік античних істориків на адресу несумлінних колег. Є навіть напівлегендарний «перший ге-

рой» кон'юнктурного історіописання – придворний історіограф Александра Македонського Аристокл. Описуючи діяння свого патрона, він нібито твердив, що в битві з індусами Александр повалив ударом дротика слона, на якому сидів цар Пор (за переказом, коли автор зачитав цей уривок Александрові, той жбурнув текст у річку зі словами: «Це треба було б зробити і з тобою, Аристокле, щоби не бився за мене, вбиваючи слонів одним ударом»). На початку II ст. н. е. на свідоме спотворення історії нарікає Тацит:

Правду почали всіляко спотворювати – спершу через незнання державних справ [...], далі – бажаючи полестити володарям чи, навпаки, з ненависти до них [...]; підлесник мерзотний і схожий на раба...

Справи не поліпшали й далі: у 160-х рр. н. е. Лукіан із Самосати, автор першого «методологічного посібника» з історіописання *«Як слід описувати історію»*, спересердя зарахував до «шайки підлесників» більшість своїх колег:

Більшість істориків, нехтуючи опис подій, зупиняються на вихвалючій начальників і полководців, підносячи своїх до небес, а ворожих незмірно принижуючи. При цьому вони забувають, що історію та вихвалювання розділяє не вузька смужка, а немовби величезна стіна, яка між ними стоїть.

У Середньовіччі розподіл цеху на підлесників і правдолюбців утратив колишню гостроту. Історик на при-

кладі описуваних ним діянь мусив передусім утверджувати християнські правди. А що істинною вважалася лише правда віри (на протигагу «сегосвітнім» – ілюзорним і скороминущим – випадкам реального життя), то гасло «правдивості» саме собою зблякло: адже кожен хроніст був добрим християнином, отже – «правдивим» істориком. Тому, скажімо, обіцянку Григорія Турського, виголошену у V ст. в передмові до *«Історії франків»* («не промовчати ні про чвари злочинців, ні про життя праведників»), не варто сприймати аж так буквально. Адже текстові власне хроніки передують опис «праведного життя святих», тож описані далі вчинки правителів (здебільшого малосимпатичні) є не так свідченням сміливої правдивості хроніста, як низкою ілюстрацій до виставлених на початку праці реперів «злочинності» й «праведності». Те й те щедро пересипане чудами, що мають потвердити християнську «правду» – волю Божу та вищий промисел.

Натомість ренесансне історіописання із притаманним йому шікетом перед Античністю реанімувало і давні образи історика-підлесника й історика-правдомовця. Зрозуміло, ознакою доброго тону вважалося описувати «правди», але дидактична спрямованість ренесансного та барокового історіописання, яке до того ж, розпрощавшись із монастирською келією, перейшло на утримання меценатів, ставить під великий сумнів палкі обіцянки «правдивості», що на них можемо натрапити чи не в кожному вступі до тогочасних

творів. Тим-то ця «правдивість» викликала слухний сумнів у скептиків. Наприклад, за песимістичною оцінкою Дейвіда Г'юма («Трактат про людську природу», 1739–1740 рр.), «не так і дивно, що історики брешуть, бо це властиво людям у всі часи».

Інакше пішли справи у ХІХ ст. – «столітті зачарування історією». Історична наука, озброєна, як тоді здавалося, методами абсолютно достовірного пізнання минулого «wie es eigentlich gewesen war» (як воно було насправді), викликала не просто довіру, але й ентузіазм читачів. Це був той зоряний для історичної науки час, коли й самі історики, і їхні шанувальники щиро вірили у здатність історика розшукати й описати ті «правдиві» факти, котрі відкриють сенс буття нації й послужать дороговказом до її майбутнього. Саме на цій хвилі віри в очищувальну й напрямну силу «правди історії» у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. постають грандіозні за обсягом «великі національні історії» – синтетичний виклад минулого тих чи тих країн і народів.

Далі ми детальніше розглянемо і специфіку «національних історій», і той інтелектуальний злам кінця ХІХ – початку ХХ ст., що поставив під сумнів здатність історика «пізнати правду», а разом підважив довіру до того, про що він оповідає. Крім уже цитованих гострих інвектив Поля Валері, варто пригадати й набагато раніший випадок одного з «демонів» модерністського перевороту Фридриха Ніцше, який із властивою йому експресивністю писав: «Історія – це байка про ніщо, з шу-

мом і патосом розказана якимось ідіотом». Не так гостро, але як завжди дотепно докинув і Бернард Шоу: «А що з цього приводу скаже історія? Історія, як завжди, збреше».

На покликання до «правди історії» можемо вряди-годи натрапити в аматорських текстах і сьогодні, натомість над професійною історіографією ця-от «правда» в тому значенні, як її розуміли колись, уже не тяжіє. Її заміником до певної міри виступає вимога безсторонності історика – але це вже інша пісня, і про неї піде мова у наступних розділах книжки. Тут же варто хіба додати, що історикові – заради згоди з власним сумлінням – ліпше не запускатися в злободенні поточні події, де під кожним кущем чигає небезпека наразитися на двобій «правди» з «неправдою». Адже, як говорив мудрий Николай Карамзін: «Історія не любить живих». Віддаймо їх на поталу політологам і соціологам – це їхній фах, натомість специфіка нашого ремесла не передбачає суджень про те, чого ми не можемо взяти в руки, бо воно ще обпікає.

Притягальна магія історії, або Чого ми в ній шукаємо

Інтерес до історії здається нам, людям європейської культури, річчю цілком природною й замалим не одвічною. Насправді ж історія стала продуктом масового вжитку порівняно недавно – лише в ХІХ ст., коли історіописання проголосило себе строгою наукою, що, як тоді здавалося, здатна «пояснити життя», себто через ліпше

розуміння минулого прислужитися вдосконаленню сучасного, ба навіть поліпшити майбутнє. Це, звісно, не означає, що доти в історії не було шанувальників. Проте до клубу її фанів належала тільки вузька групка ерудитів, натомість саме впродовж XIX ст. історія, без перебільшення, «пішла в маси» – зокрема, почала через школу, пресу й історичну белетристику активно впливати на світогляд загалу та на формування так званої «історичної пам'яті» націй.

Коли ж звернутися до приваб історії з погляду людей, що її досліджують чи популяризують, то натрапимо на цілу палітру пояснень. Для одних – це можливість віртуально подолати скороминущість і смертність людського буття. Порівняймо, як прикметно суголосні дві репліки, розділені чотирма століттями, – італійського гуманіста XV ст. Помпоніо Лето й історика XIX ст. Жуля Мішле. Перший пише: «Історія – це лік, що рятує тіло від смерті, вона – образ життя»; другий значить: «Історія – це воскресення».

Для інших історія виступає як можливість казкового, недоступного в інакший спосіб ширяння над неблаганним часом (тут теж можна порівняти розділені століттями означення: скажімо, романтик Віктор Гюґо називає історію «цвяхом», на який він чіпляє «раму для своєї уяви», а постмодерніст Гейден Вайт визначає її як «практику фантазувати про минуле... країну фантазії, на яку ми накладаємо наші прагнення та сподівання на майбутнє»). А ось іще приклад – цього разу із Бориса Акуніна,

чільного представника сучасної історичної белетристики:

Історія приваблювала Ніколааса... як захоплива, азартна гонитва за часом, що безповоротно проминув. Час не підпускав до себе, вислизав, але іноді траплялося чудо, і тоді на мить удавалося вхопити цю жарптицю за ефемерний хвіст, так що в руці залишалася ламка сяйлива пір'їнка.

Ще хтось знання історії уявляє мостом, де зустрічаються народи й культури (наприклад, за висловом знаменитого знавця Ренесансу Якоба Буркгардта, «історія – це те, що одна епоха помічає в іншій»; у тон йому Марк Блок метафорично окреслює історію як «зустріч людей у віках»).

Врешті, можна обійтися і без пояснень, як учинив із британською незворушністю Арнолд Дж. Тойнбі:

І якщо мене запитують, чому я все своє життя витратив на дослідження історії, я скажу: «Для задоволення». І це найправильніша відповідь і, звичайно ж, відверта. А якби мене запитали, чи обрав би я той самий шлях, коли б мені довелося прожити життя ще раз, я без вагань відповів би: «Так».

Мудрий британський історик мав рацію: перелік приваб історії можна налізувати до без кінця, а можна й звести до простої констатації того, що історія нас цікавить, бо вона цікава. Натомість існує ще один, опертий на філософських аргументах і набагато песимістичніший погляд, що його свого часу ви-

словив відомий філософ культури Мірча Еліаде у синтезі «*Міти, сновидіння і містерії*» (*Mythes, rêves et mystères*, – цю книжку, видану 1957 р., було написано впродовж 1948–1954 рр.). Наголосивши на тому, що однією з характерних рис європейської цивілізації є надзвичайний інтерес до історії й що власне з другої половини XIX ст. минуле перетворилося на частку свідомості європейця, Еліаде оголошує цей феномен унікальним. Адже неєвропейські культури здебільшого не мають «історичної свідомості», і навіть там, де існує традиційна історіографія (як-от у Китаї та в країнах ісламу), вона виконує, як і в домодерній Європі, функцію постачальниці виховних взірців. Еліаде пропонує подивитися на «історіографічну пристрась» під кутом зору релігійної мітології, себто врахувати, що багатьом релігіям притаманне вірування, ніби людина перед смертю згадує ціле проминуле життя. З огляду на це, «історіографічна пристрась» постає як один із провісників смерті: перш ніж згаснути, західна цивілізація востаннє згадує своє минуле. Пристрась до історіографії, пише Еліаде, «безпосередньо пов'язана з тривогою перед смертю».

Так чи ні, але з похмурими віщуваннями Еліаде кореспондує й інший, теж не надто оптимістичний, погляд на «зачарування історією», що його демонструє нинішній європейець. Адже культ минулого, як можна висувати з густоти й розмаху «меморіальних практик» (появи нових і нових музеїв, святкування історичних дат, зусиль зі збереження пам'яток старовини тощо), нині помітно зріс. Такий феномен дехто роз-

цінює як реакцію на крах великих ідеологічних проєктів кінця XIX–XX ст., що робили майбутнє «прогнозованим», – на протигагу теперішній «непередбачуваності» майбутнього. За словами французького історика Антуана Про:

Наше суспільство, охоплене манією пам'яті, думає, що без історії воно втратило би свою ідентичність. Однак правильніше було б сказати, що без історії суспільство нездатне складати плани на майбутнє.

Не виключено, що песимістичні побоювання передчасні, й «історіографічна пристрась» сама собою втратить емоційну гостроту (хоча для нас, істориків, це обернулося би втратою читача, а шкода).

*Як «діяння»
перетворювались
на «історію»*

Nomen est omen – «ім'я є знаменням», себто символом, що передає суть і призначення названого. Щодо імен, які приміряло собі історіописання упродовж двох тисячоліть, то це й справді так. Огляньмо ж цей парад самоназв-символів від самого початку – від «батька історії» Геродота, який уперше назвав свою оповідь «історіями».

Термінологічний винахід Геродота зажив популярності не скоро. Античні та середньовічні історики називали події минулого «діяннями» (*res gestae*, дослівно – «здійснені речі»), а їх описи позначали по-різному, залежно від змісту: *annales* (аннали – фіксація подій за роками, від латинського *annus* –

рік), *chronica* або *chronographia* (хроніки – фіксація в часовій послідовності, від грецького *chronos* – час), *commentarius* (замітка, записка), *gesta* або *acta* (діяння), *vita* (життєпис), *epitome rerum* чи *synopsis* (стислий виклад). Що ж до слова «історія», то попервах у нього вкладали лише абстрактне значення: «історією» називали сукупність знань про минуле, сказати б по-сучасному – досвід минулого. Саме в цьому сенсі Цицерон, один із перших «теоретиків історіописання», в уже згаданому трактаті «*Про оратора*» окреслив знаменитим афоризмом найвищу функцію такого знання/досвіду:

Historia est testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis [Історія – це свідок часів, світоч правди, життя пам'яті, наставниця життя, вісниця старовини].

Поступово, проте, слово *historia* почало пробивати собі дорогу й до заголовків. Різниця між «хроніками», «діяннями» та «історією» була досить розмитою, але в цілому вважали, що аннали/хроніки лише фіксують те, що відбулося, натомість діяння/історії – як зв'язні оповіді – мають пояснити, чому та як сталося те, що сталося. І то зазвичай у «діяннях» описували хронологічно довші проміжки чи масштабніші події, а «історії» присвячували конкретним епізодам – як такий собі «репортаж» із місця події. Це означає, що ближчими до новітнього значення слова «історія» були «діяння», чий поступовий перехід від «діянь правителів» (*gesta principum*) до «діянь

країн» (*gesta loci*) та «діянь народів» (*gesta gentium*) розтягнувся у Європі на кілька століть – від середини XV до початку XVIII ст. Отак у довгих пологах народжувалися майбутні «національні історії», що їх, утім, іще довго не йменували «історіями». Скажімо, однією з перших «національних» історій у польській історіографії вважають «*De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*» («Тридцять книг про походження і діяння поляків») Марціна Кромера, вперше видані в Базелі 1555 р.; розширена версія цього твору під назвою «*Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica Regni Polonici*» («Польща, або Про положення, народи, звичаї, управління і державу Польського королівства») побачила світ у Кельні 1577 р. і відтак лише до кінця століття витримала сім перевидань, справивши визначальний вплив на формування образу польського минулого у свідомості сучасників.

Аналогічну роль головного авторитета для українських («руських») істориків XVII ст., які вперше пробували сили в описуванні «національної історії», судилося відіграти творові Мацея Стрийковського. Цю працю польського історика було видано друком 1582 р. у Кенігсберзі (тодішньому Крулевці) під традиційною назвою «*Która przedtym nigdy światła nie widziała Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*» («Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі, доти не видавана»). Годі нагадати, що вже наприкінці XVI – на початку XVII ст. хроніку Стрийковського було перекладено по-українськи (один зі списків цього пе-

рекладу, виконаний на замовлення ко- трогось із київських городян, дійшов до нашого часу), а впродовж XVII ст. Стрийковський належав до найзгаду- ваниших авторів у текстах інтелекту- алів киево-могилянського кола.

У румунській «національній» істо- ріографії схоже місце посідає твір Міро- на Костина – теж під традиційною на- звою «*Letopisețul Țării Moldovei*» («Літо- пис Молдавської землі», 1675 р.). Вреш- ті, в українській історіографії «націо-

нальну історію» нового типу започатко- вують на початку XVIII ст. Самійло Ве- личко і Григорій Грабянка, чий твори, відповідно, мають авторські заголовки «*Сказаніе о войні козацкой з поляками*» та «*Дійствія презільной брани Богдана Хмельницького*» (де «сказанню» відпові- дає латинське *commentarius*, а «дійствию» – *res gesta*).

Повертаючись до «історій», нале- жить згадати італійських гуманістів, які з XV ст. стали позначати цим сло- вом праці з так званої «вселенської історії», – наприклад, Флавіо Бьондо «*Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*» («Декади історій від занепаду Римської імперії», 1483 р.). Від XV ст. поняття «історія» почина- ють в Італії прикладати не тільки до «репортажів» про конкретні епізоди – походи, битви, династичні перевороти тощо, а й до описів минулого конкрет- них міст-держав, що їх ті багаті міста замовляли вченим. Як приклад «істо- рії-репортажу» можна згадати книжку італійського гуманіста, радника кра- ківського королівського двору Філіпо Буонакорсі (Філіпа Калімаха), напи- сану близько 1487 р., а вперше видану в Авгсбурзі 1518 р., – «*Historia de rege Vladislao, seu clade Varnensi*» («Історія про короля Владислава, або Про пораз- ку під Варною»), а як приклад «міської історії» – історію Флоренції з пера Ні- коло Мак'явелі («*Istorie Fiorentine*», на- писану між 1520–1525 рр.; в сучасних перекладах її подеколи називають «Флорентійські хроніки»). Впродовж XVI ст. назва «історія» чи «історії» по- малу завойовує ширший простір, по- ширюючися на синтез кількох «репор-

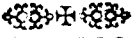
2. Титульний аркуш твору Самійла Величка «Сказаніе о войні козацкой з поляками», 1720 р.

тажів» про поточні події – як-от твір італійця Джакомо Філіпо Форесті з Бергамо «*Novissimae historiarum omnium repercussiones*» («Найновіші відображення усіх історій», 1513 р.), а також на генеалогічно-оповідний жанр: саме так, скажімо, названо трактат останнього католицького примаса Швеції Олава Магнуса «*Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus*» («Історія про всіх готських і шведських королів», 1554 р.).

Врешті, у XVII ст. слово «історія», обростаючи методологічним верстатом, про що детальніше мова піде далі, помалу витісняє на другий план свого конкурента – «діяння». При цьому вони характерно міняються місцями: узагальнювальні праці щораз частіше називають себе «історією», натомість опис-репортаж ще деякий час зберігає назву «діянь». За виразний приклад тут можуть правити твори литовського ерудита, єзуїта Войцеха Кояловича, чиєму перу, поміж іншого, належали дві замалим не водночас видані праці: узагальнювальний твір «*Historiae Lithuaniae pars prior*» («Перша частина історії Литви», 1650 р.) і опис битв на початку козацької революції «*De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios Cosacos gestis*» («Про діяння 1648 і 1649 року проти запорозьких козаків», 1651 р.). Прикметно, що словом «історія» стали йменувати себе навіть ті твори, що доти підпадали під жанр і назву «життеписів» (*vita*). Саме так, зокрема, затитуловано життепис польського короля Владислава IV пера Станіслава Кобержицького: «*Historia Vladislai, Poloniae et Sueciae principis...*»

53

DVCIS IN WISNIEWIC
ET LVENIE
HIEREMIAE MICHAELIS
KORIBVT

Palatini Rufsiae, Gubernatoris Ka-
niouiensis &c. &c.

*Contra Cozacos Zaporovios A. 1648. g. effa
compendiario narrata.*

EXcitato praeter omnium expectationem Zaporouiano bello, priusquam qui confinia incolunt proceres pro suo more, ac in patriam studi, auxiliaries copias coniunxissent: Duces militiae Polonae sola Quartana stipendiarium legione bellum conficere aggressi, cum exigua manu audacius hosti admovent, calamitosam ad Corfonium cladem 7. Kal. Iun. acceperant, tum à Russi generis gregario milite proditi, tum ipsa multitudine

g Scytharum

3. Сторінка з твору Войцеха Кояловича
«*De rebus anno 1648 et anno 1649 contra
Zaporovios Cosacos gestis*».
Вільно, 1652

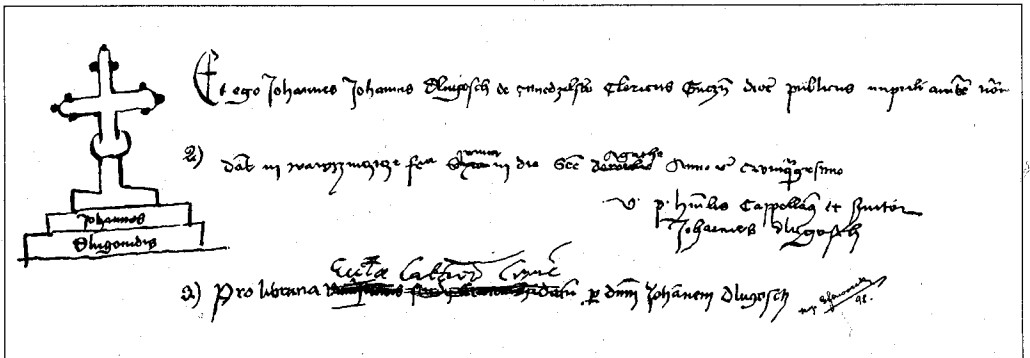
(«Історія Владислава, володаря Польщі та Швеції...», 1655 р.). Ба навіть давні хроніки публікатори XVII ст. почали перейменовувати на «історії», як це сталося з першим виданням Длугоша: Ян Щасний Гербург, публікуючи 1615 р. у власній друкарні в Добромилі уривки з Длугошевих анналів, назвав їх «*Historia Polonica*».

Не останню роль у згаданій мутації понять, слід думати, відіграла практика тогочасних «учителів Європи» – єзуїтів. Ще 1568 р. генерал Товариства Ісу-

са Франческо Борджіа зобов'язав місцеві осередки Товариства складати звіти з описом свого заснування та розростання. Такі описи називалися *historiae*, себто ті-таки «репортажі» з місця подій. Від 1598 р. «історії» належало надсилати до Рима щотри роки, тож їх укладали в послідовний і детальний текст, як, наприклад, збережену до нашого часу двотомну «Історію Львівської колегії Товариства Ісуса... описану до року 1665» («*Historia Collegii Leopoliensis Societatis Iesu... descripta ad annum 1665*»). На початку XVII ст., за розпорядженням генерала Клаудіо Аквавіві, дійшло до укладання зведеної історії Товариства на підставі нагромаджених «історій-репортажів». Перший том цієї праці, що його впорядкував Ніколо Орландіні, побачив світ в Антверпені 1614 р. під заголовком «*Historiae Societatis Iesu pars prima...*» («Історії Товариства Ісуса частина перша...»). Загалом же між 1614–1661 рр. вийшло п'ять томів («частин») цієї історії, до специфіки якої ми ще повернемось, обговорюючи засади історіописання барокових ерудитів.

4. Автограф Яна Длугоша.
Друга половина XV ст.

В останній чверті XVII ст. слово «історія» здобуває вже незворотну перемогу у заголовках найрізноманітніших жанрів історіописання. Для прикладу, всі написані між 1682–1692 рр. чотири твори офіційного історіографа шведського королівського двору, видатного німецького правознавця та політичного мислителя Самуеля Пуфендорфа, що загалом обіймають понад 50 томів, містять у назві слово «історія»: «*Вступ до історії благородних імперій і держав...*», «*Шведська державна історія...*», «*Історія правління Карла Густава*», «*Історія державного правління Великого Курфюрста*». Так само озаголовлені: латиномовна праця із «всесвітньої історії» німецького ерудита Марка Боксгорна – «*Historia universalis sacra et profana*» («Загальна історія священна й світська», 1675 р.); книжка пруського вченого Кристофа Гарткноха «*Alt- und neues Proussen oder Proussischer Historien zwei Theile*» («Дві частини пруської історії, або Давні та нові пруси», 1684 р.); історія Польщі («*Historiae Poloniae pars prior*») силезького ерудита Йоахіма Пасторія (1680 і 1685 рр.), що

містила й видану ним 1652 р. окрему розвідку про козацьку революцію тощо.

Невдовзі, у XVIII ст., завдяки активній інтервенції в історіописання філософських абстракцій, про що детальніше йтиметься далі, утвердилося й поширене до сьогодні подвійне значення слова «історія» – ним стали позначати як самі події минулого, так і їх описи.

Народження «історіографії»

Раціональне мислення Просвітництва вирішило навести лад у недисциплінованому перемішуванні двох щойно згаданих понять. Відтак народжується слово *історіографія*, що в дослівному перекладі означає «описування історії» (від грецького (h)istoria + graphe [описування]). Втім, цей винахід спирався на узвичаєній речі, бо ще з XVI ст. при королівських дворах та університетах існували посади «історіографів» із відповідними функціями. Зокрема, офіційним історіографом польського короля Зигмунта I Старого був перший польський картограф Бернард Ваповський (бл. 1450–1535), автор доведеної до 1535 р. хроніки й опису війни 1508 р. між Великим князівством Литовським і Московією «*De bello a Sigismundo I, rege Poloniae, contra Moscos gesto anno 1508*» («Про війну, ведену королем Польщі Зигмунтом I проти московитів у 1508 році»). Обидві праці повністю опубліковано лише в XIX ст.; принагідно варто додати, що вони містять найдокладнішу інформацію про особу та повстання князя

Михайла Глинського. Університеський офіційний історіограф фіксується на теренах Речі Посполитої уперше при Краківській академії, де 1621 р. цю посаду обійняв доктор медицини Ян Петрицій, до речі – уродженець Львова. Заняття історією вочевидь не належало до пріоритетів професора-медика, але одну працю, як ми тепер сказали б – на актуальну тему, він залишив. Це тричі перевидана в Кракові (1622, 1632 і 1637 р.) книжечка «*Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmano Turcarum imperatore gesti finitiquae historia anno 1620 et 1621*» («Історія діянь у Польщі, а особливо здійсненої і завершенної війни 1620 та 1621 р. з Османом, імператором турків»).

Але й терміну «історіографія» не судилося втримати монополію на однозначність. Починаючи від XIX ст. й до сьогодні ми під «історіографією» розуміємо: 1) сукупність праць із тих чи тих ділянок історії, 2) наукову дисципліну, що вивчає стан історичної науки та історію історичного знання.

У першому випадку словом «історіографія» позначають перелік праць, присвячених тим чи тим питанням, як-от історіографія козацьких воєн; історіографія Голодомору; історіографія історії освіти тощо. Слово «історіографія», що фіксує тут назви розвідок із певної ділянки знань, в такий спосіб, по суті, ототожнено з бібліографічним переліком – доконечним вступним кроком до будь-якого дослідження.

Натомість у другому випадку під поняття «історіографії» підпадає ціла низка дослідницьких напрямів, як-от:

а) *історія історіографії*, себто простеження кола інтересів якогось науковця чи групи науковців – школи, течії тощо (такий напрям, своєю чергою, може набувати ознак *біографістики* – коли в центрі уваги дослідника стоять походження, освіта, особисте життя чи перипетії кар’єри науковця); б) *історія науки* – коли акцент поставлено або на інституційних моментах роботи певної групи науковців (організаційних засадах її функціонування, відповідних періодичних виданнях, членстві в різних наукових товариствах тощо), або на вивченні академічного світу як професійного та соціального середовища; в) *історія ідей* – коли ми зосереджуємося на зіставленні історіографічного твору/творів із певними ідеями чи/або ідеологіями, поширеними в той чи той час, або ж, навпаки, інспірованими самою історіографією; г) *методологія історії* – коли йдеться про вживані певним науковцем, школою чи течією методи дослідження та принципи пояснення/описування минулого. Принагідно варто зауважити, що методологію часто плутають із *філософією історії*. Насправді це різні речі. Методологія зосереджена на прикладній роботі історика, натомість філософія історії (інколи її ще називають історіософією) – це галузь філософії, яка розмірковує над універсальною значущістю минулого як скарбниці досвіду людства («сенсом історії»), над феноменом сприйняття людиною часу тощо.

Врешті, історіографія є частиною широко витлумаченої культури і, з погляду *культурних студій*, становить не

менш вдячний матеріал для дослідження, ніж красне письменство, малярство, архітектура, музика тощо, бо всі разом вони відбивають притаманний тій чи тій епосі «дух часу». Адже, як писав ще 1942 р. видатний французький історик Люсьєн Февр, кожна епоха витворює «власний ментальний Усесвіт», зокрема власні уявлення про минуле, застосовуючи інакші методи інтелектуального пошуку, даючи інакші пояснення одним і тим самим подіям і керуючись інакшими мотивами інтересу.

«Строга мова» історіописання

У перебігу перетворення барвистих оповідок на науку історія мусила за своїти й доти невластиву їй «наукову мову», себто систему певних, загальноприйнятих і наділених усталеним змістом, понять. Тож стисло перегляньмо той поняттєвий арсенал, до якого історика призвичаїли починаючи з XIX ст. – доби «унауковлення» (сцієнтизації) історії. Сюди належать передусім такі поняття: об’єкт і предмет дослідження, метод дослідження, історичний факт, історизм, історична пам’ять, історична свідомість.

Щодо перших трьох понять, то ними послуговується будь-яка галузь науки, позначаючи словом *об’єкт* явище, що його вона вивчає, словом *предмет* – конкретний прояв цього явища, а словом *метод* – сукупність прийомів, за допомоги яких ми дістаємо потрібну інформацію. Правду кажучи, слово «об’єкт» потрапило до цього клубу не за адресою, увійшов-

ши в лексикон історика впродовж другої половини ХІХ ст., на хвилі отожднення історичної науки з природознавством. Природознавець справді оперує реально наявними «об'єктами», натомість історик доступу до реальності не має, бо не може мати: його «об'єкт» – це суто мисленева конструкція. Як початківцю обережно обійти поширене в Україні до сьогодні «матеріалістичне» сприйняття історії, не роздратувавши рецензента, – спробую порадити в останньому розділі цієї праці. Тут же зазначу, що з «предметом» справи простіші: зазвичай ідеться про цілком конкретні речі, обчислювані й описувані. Наприклад, при дослідженні освітньої діяльності Товариства Ісуса «предметом» будуть єзуїтські підручники або склад учителів/учнів певного колегіуму, або матеріальне забезпечення навчання тощо; у дослідженні з історії найманського війська – зафіксована в джерелах процедура вербування найманців, або платня, або їхній соціальний склад, або озброєння, тощо. Стосовно ж методів історичного дослідження, то їх детальніший розгляд чекає на нас далі, коли мова піде про джерело та способи його інтерпретації.

Решта згаданих вище понять не настільки однозначні. Найпростішим з-поміж них на позір здається поняття *історичний факт*, себто те, що десь колись реально сталося (з латинського *factum* – дослівно «здійснене»). Саме так тлумачила «факт» класична історіографія ХІХ століття. Натомість у ХХ ст. цю прозорість було скаламуче-

но. Оскільки історикові не дано особисто споглядати перебіг описуваного ним «факту», то й сам цей «факт» постає лише як витвір пізнавальної процедури – отже, перетворюється з реального («твердого») на уявний. Це, звісно, не означає, що «твердих фактів» не було взагалі. Королі правили, війни точилися, люди скоювали злочини й робили шляхетні вчинки, але все це, за висловом польського теоретика історіописання Єжи Топольського, «передано на нашу ласку». Адже те, що ми наводимо в своєму описі як «факт», було пересіяне через подвійне сито. Спершу його препарував автор джерела, вихопивши з безмежжя людей і подій те, що привернуло його особисту увагу, а далі – історик, який, своєю чергою, довільно помістив цю інформацію в шерех інших «фактів» – на його власну думку, чимось пов'язаних. Аби зрозуміти, наскільки умовним є перше й друге сортування, досить уявити собі, скільки «фактів» трапляється у житті людини чи певної спільноти протягом одного лише дня (звідси жарг, що історію «як вона була насправді» може побачити тільки «око Бога»). Під цим кутом зору знайдене істориком свідчення про «факт» саме по собі ще нічого не означає – ну, сталося, то й сталося. Натомість коли історик прилаштує це свідчення на якійсь цілісній мапі минулого, – «факт» починає «оповідати», «свідчити», «переконувати» і т. ін. (кожному з нас добре відомі ці мовні кліше; тут варто нагадати каламбур вже згаданого Гейдена Вайта: мовляв, історія – це всього лиш історіографія). Отже, послуговуючись поняттям

«історичний факт», ми завжди мусимо пам'ятати про його відносний, сконструйований самим істориком зміст.

Засади конструювання певних цілостей із розрізнених свідчень називають *історизмом*. У шкільному спрощенні історизм визначають як принцип, за яким кожне явище належить розглядати лише з урахуванням ознак, притаманних його часові й місцю події. Насправді ж ідеться про складніші речі, та й саме поняття історизму має різні змісти. У філософському контексті його вперше вжив 1797 р. німецький філософ та історик літератури Фридрих Шлегель, опонуючи універсалістським філософським доктринам Просвітництва, а наприкінці XIX ст. спопуляризував також німецький філософ Вільгельм Дільтей, обґрунтовуючи відносний характер всякого знання, оскільки воно залежить від розуму індивіда та від часу, в якому той живе. Що ж до історизму як пізнавальної стратегії вивчення минулого, то він утвердився в німецькій романтичній історіографії першої третини XIX століття. Керуючися вірою в підпорядкованість світу божественному Розумові, історики розглядали кожну епоху чи культуру в історії людства як згори наділену притаманною лише їй «історичною ідеєю» (*historische Idee*), себто власним призначенням і сенсом (за висловом Вільгельма фон Гумбольдта, «внутрішньою правдою»). Отже, належало за допомоги знань та інтуїції осягнути цю, найвищу, сутність явищ, спираючися на них самих, а не судячи про одну епоху на підставі іншої (той-таки Гумбольдт формулює

це як уміння «розпізнати в кожній події контури історії в цілому», а Леопольд фон Ранке – як уміння «прочитати святий ієрогліф» історії). Позитивістська парадигма пояснення минулого (про неї детально йтиметься далі), яка набула популярності в другій половині XIX ст. поза межами Німеччини, відкидала історизм німецького зразка, наполягаючи на тому, що перебіг будь-якої історії підпорядковано не туманній «історичній ідеї», а неухильним законам розвитку та прогресу. Такий принцип спекулятивної філософії історії дістав назву історицизму: Карл Попер пізніше іронічно назве його вірою в можливість передбачати майбутнє на підставі законів історії. На завершення нагадаю суто радянський парадокс: у термінологічних словниках радянського часу під гаслом «історизм» викладалося достоту те, що насправді належить до прикмет «історицизму» (те саме надibuємо й у багатьох сучасних українських довідниках).

Що ж до поняття *історична пам'ять*, то це – красива метафора й не більше. Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне «колективне переживання», яке згуртовує спільноту в цілісну одиницю завдяки спільним «спогадам» про нібито єдиного предка, про спільно освоєну/здобуту територію, про спільно пережиті успіхи й невдачі тощо. В цьому сенсі «історична пам'ять», по суті, тотожна мітові, бо вибирає з хаотичного плину суцього лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу

долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини. Врешті, в добу націотворення саме на підставі котрогось із «образів минулого», що циркулюють у спільноті (наприклад, для України – козацького), постає пантеон національних святощів – оточених аврою самопожертви героїв, подвигів, перемог, поразок тощо. Своєю чергою, цей пантеон щільно вмонтовують у подальшу національну культуру через безнастанні відтворення у мистецтві, красному письменстві, шкільній освіті тощо, а відтак канон «історичної пам'яті» нації остаточно цементується як «правда історії».

З огляду на сказане, «історична пам'ять» аж ніяк не корелює з науковим історіописанням – завжди дискусійною й засадничо фрагментарною реконструкцією минулого. Як влучно писав 1984 р. П'єр Нора у передмові до першого тому семитомної «Історії пам'яті» («*Les lieux de mémoire*»; ми до неї ще повернемося):

Оскільки пам'ять емоційна й легковірна, то її влаштовують лише ті деталі, які її підкріплюють. [...] Історія ж як операція інтелектуальна й секуляризаторська вимагає аналізу та критичного дискурсу. Пам'ять прилаштовує спогад серед священного, історія ж виганяє його звідти, вона завжди говорить прозою.

На відміну від «історичної пам'яті», себто пересічно усталеного в певній спільноті образу минулого, поняття *історичної свідомості* стосується передусім історика, який ставить минулому власні запитання, хоча зрозуміло, що

провести чітку демаркаційну лінію між тим і тим навряд чи можливо – адже історики не падають з неба у свій час і свою країну. В прикладному сенсі поняття «історичної свідомості» пов'язують із властивою тій чи тій культурній добі манерою описувати минуле – світоглядними засадами, способом відбору «фактів» і монтування їх в оповідну цілість, стилістикою тощо (наприклад, можна говорити про античну, середньовічну, ренесансну і т. д. історичну свідомість).

Оманлива прозорість
«строгої мови», або Ефект
«золотих галушок»

Згадані поняття – це набуток загальноприйнятої «конвенції» у сфері пізнання як такого. Інша річ – так звані «оперативні терміни», себто конкретніші поняття, за допомоги яких описують те чи те явище. Сьогодні, коли історія перетворилась (чи принаймні перетворюється) на «науку понад кордонами», узгодження їх змісту теж набуло актуальності. Скажімо, чи тотожні між собою українське слово «держава», російське «государство», польське «państwo», французьке «etat», італійське «stato», англійське «state»? Чи збігаються такі вочевидь різні за етимологією поняття, як «уряд», «правительство» та «government»? Адже термінологічні поля, цими та купою інших термінів породжені, відбивають не тільки різну «географію мов», а й різні типи історичного розвитку та відмінні процеси становлення політичної й інтелектуальної культури.

Обговорюючи термінологічні складнощі такого роду, Марк Блок у книжці «*Apologie pour l'histoire ou metier d'historien*» («Апологія історії, або Ремесло історика», 1941 р.) наводить характерний приклад:

Коли в 1919 р. ми побачили, що Ваймарська конституція зберігає для німецької держави її стару назву Reich [ідеться про Другий Райх. – Н. Я.], багато хто з наших публіцистів обурився: «Дивна “республіка”! Вона вперто називає себе “імперією”!» Але річ не лише в тому, що саме по собі слово Reich не викликає думок про імператора. Воно пов'язане з образами політичної історії, що постійно коливалася між партикуляризмом і єдністю, а тому звучить надто по-німецьки, аби його можна було перекласти іншою мовою, у якій відображене інакше національне минуле.

Ще один клопіт історика впливає з різних змістів, що їх могли вкладати люди різних епох у такі, здавалось би, прозорі поняття, як «влада», «багатство/бідність», «свобода», «право», «народ», «державна» тощо. Історик, як заведено, не пояснює цих змістів – адже вони зазвичай усталені та немовби самоочевидні, хоча насправді є частиною культурного ландшафту тієї доби, в якій він живе. Тож власне цей – не пояснюваний – зміст указує на присутню в кожній праці концепцію історії. Скажімо, оперуючи поняттям «народ», античний історик мав на увазі не «народні маси», а всього лиш повноправних римських громадян (*populus Romanus*). Середньовічний історик, своєю чергою, словом *populus* позначав воїнів-васалів

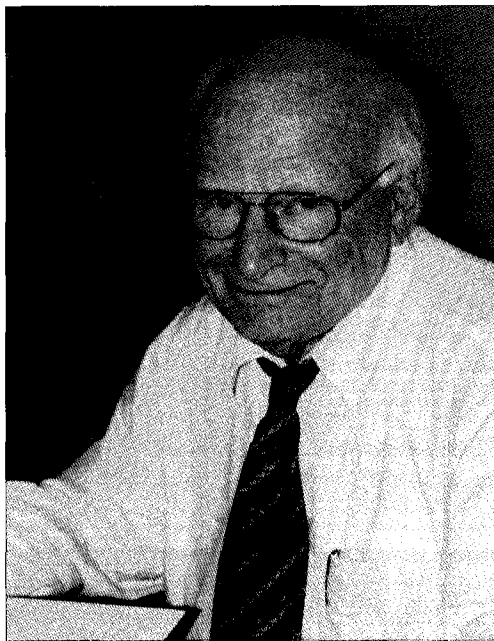
певного сюзерена; італієць доби Ренесансу – мешканців міста-держави; бароковий історик – «політичний народ», себто еліту, наділену відповідними правами; романтичний історик – увесь загал, об'єднаний спільним «духом нації»; український історик народницьких переконань – народні низи і т. д. Зайве пояснювати, що така зміна слововжитку кардинально міняє ракурс історіописання, акторами якого по чергово виступають настільки різні «народи».

Те саме – з поняттям «державна». Як відомо, у сенсі, наближеному до сучасного, його вперше вжив у середині XVI ст. Мак'явелі (*stato*), а в ширший обіг воно увійшло ще пізніше – у XVII столітті. До надання ж поняттю «державна» сучасного змісту (території, де мешкає сукупність громадян, об'єднаних певним типом політичного устрою) остаточно дійшло аж у XIX столітті. Натомість у середньовічну добу «державу» ототожнювали з особою володаря, а в ранньомодерні часи – з володарем і корпорацією «політичного народу». Тож, використовуючи це чи інші поняття такого типу, не забуваймо, що, за висловом П'єра Бурдьє, їх слід «брати історичним пінцетом». Скажімо, нікому в голову не спаде ототожнювати давньоримських «пролетарів» із «пролетарями всіх країн», що їх закликали єднатися Маркс і Енгельс. Та коли мова заходить про Київську Русь, Річ Посполиту чи козацький Гетьманат, історик не вагаючись застосовує до них категоріяльний апарат новітньої держави. Уявляєте зачитання «Маніфесту Ко-

муністичної партії» римським «пролетарям» перед виходом гладіаторів на арену Колізею?

Усвідомлення важливості всіх згаданих нюансів привело у 1960-х рр. до виокремлення спеціального дослідницького напрямку – так званої «історії понять» (*Begriffsgeschichte*), що увінчалось виданою упродовж 1972–1994 рр., за редакції німецьких істориків Отто Брунера, Вернера Конце та Райнгарта Козелека, восьмитомною енциклопедією «*Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*» («Основні історичні поняття. Історичний лексикон політико-соціальної мови у Німеччині»). В цьому фундаментальному виданні простежено та проаналізовано «біографії» багатьох понять, що переходили через різноманітні значеннєві мутації в різні періоди їх уживання.

Не все просто і з багатьма термінами, що, здавалось би, мають напоріжний зміст й побутують лише в українській історіографії. Скажімо, в безлічі сучасних праць ми натрапимо на поняття «українські землі». Але що цей вислів означає? Ну, не ґрунт же в буквальному сенсі! Середньовічне словникарство й справді знало слово «земля» – на позначення нині важко вловлюваного потестарного статусу тих чи тих територій. Але, поперше, такі «землі» миготять у часі й просторі, то набуваючи політичної ознаки, то втрачаючи її, а по-друге – з плином часу перетворюються на звичайні адміністративні одиниці. Щоправда, за інерцією п'ять із них (Га-

5. Райнгарт Козелек.
Фотопортрет 2005 р.

лицька, Львівська, Перемиська, Саноцька та Холмська «землі» Руського воєводства) зберегли стару назву – але винятково як данину словесній традиції та «сногад» про колишній потестарний статус. Утім, ці релікти на зламі XVIII–XIX ст. теж перестали бути «землями». Тож лишається тільки гадати, що за ребус пропонує нам історик, кодуючи губернії XIX ст., а то й радянські області, під назвою «українських земель».

Не менш цікава біографія у поняття «татаро-монгольське іґо», яке запровадив Николай Карамзін у своїй «*Истории государства Российского*». По-перше, «іґо» мало би бути не «татаро-монгольським», а тільки мон-

гольським, бо «татарами» середньовічні хроністи називали власне монголів, запозичивши це слово з Китаю, де так іменували всіх кочових сусідів імперії. По-друге, практика данницьких відносин між руськими князями та завойовниками-Чингізидами була на той час доволі поширеною і на Сході, й на Заході, і то, її не таврували принизливим словом «іго» (з латинського *jugum* – ярмо; його надягали на шию переможеного вождя варварів під час так званих «тріумфів» – урочистих в'їздів полководця до Рима). Патріотичне натхнення Карамзіна, співця слави Російської імперії, дозволяло звертатися до притаманних романтичній історіографії емоційних метафор, але відтоді проминуло майже два століття, а «іго» ніяк не хоче піти на заслужену пенсію.

Ще один приклад: чи можна називати «дворянами», як це часто роблять, людей найрізноманітніших привілейованих прошарків у різних закутках Європи? Адже статус шляхтича польсько-литовської держави аж ніяк не збігався зі статусом «дворянина» Московії, а про строкатість привілейованих груп Англії чи Іспанії зайве й нагадувати.

Прикладів використання понять, неадекватних реаліям тієї чи тієї епохи/території/культури, можна навести безліч. Ефект, проте, буде скрізь однаковий: поняття не дисциплінованість може уподібнити історика до того гоголівського козака, що розповідав землякам, як виглядає бачена ним у Санкт-Петербурзі цариця: «Сидить у золотій короні, у сірій новесенькій

світці, у червоних чобітках, і золоті галушки їсть».

Оманлива прозорість причини і випадку, або Альтернативна історія

Якби історик не знав навспак минулого, він мав би завжди завершувати свій опис такою фразою, якою його завершив автор *«Історії Русів»*:

В начале 1769 года последовал войскам всеобщий поход и открылась действительная с турками война, которая чем кончится – Бог вест!

Ми у вигіднішому становищі, ніж він, бо вже знаємо все: і чим скінчилася ця та наступна російсько-турецькі війни за Північне Причорномор'я, і чому стала непотрібною Запорозька Січ, і як зник із політичної мапи її одвічний супротивник/союзник Кримський ханат, і як Дике Поле перетворилося на залюднену Новоросію тощо. Чому сталося саме так? Бо, пишуть історики, Османська імперія потерпала від фінансової кризи; бо її армія застаріла, а флот був ні на що не здатен; бо підвели європейські союзники, не надавши обіцяної допомоги; бо правив легкодушний султан, який тільки й знав собі, що переписував Коран; бо... бо... Систему доказів укладено так, що турецька поразка постає як геть неунікненна, хоча насправді йдеться про пояснення причин уже відомого сценарію – без уваги до ролі, яку міг би в них зіграти випадок (скажімо, раніший прихід до влади енергійного султана Селіма III, який із 1792 р. розпочав «модернізаційні» ре-

форми). Отже, в гру вступають пояснювальні категорії «причинности» та «випадковости», що ними позначають зв'язок між явищами. Перша таку взаємодію передбачає, виділяючи при цьому «причини» і «наслідки», а друга – заперечує, називаючи «випадком» те, що могло або статися, або й не статися, себто перебіг описуваних подій міг бути цілком інакшим, якби інакше склалися обставини чи інакше повели себе герої.

Історики послуговуються обома категоріями, хоча й не завдають собі клопоту з їх філософським осмисленням. Уникнути цього просто неможливо, бо робота історика, як уже було згадано, полягає в конструюванні цілості з одиничних, вихоплених з п'єтми часу «фактів». Сортуючи ці факти й припасовуючи їх на «мапі цілості», історик дослівно приречений блукати між трьома соснами – причиною, наслідком і випадком. Адже вічною морокою історії є пояснення, чому сталося те, що сталося, себто що є причиною, наслідок якої відомий, і що належить відкинути як побіжний епізод – випадок, що не потягнув за собою наслідків.

Про те, як у різних типах історичної свідомості (античному, середньовічному тощо) тлумачили цю найбільшу загадку історії, ми говорити неможемо далі. А що аж до XIX ст. проблему причини-наслідку вирішували за історика теологи чи філософи, йому ж лишалося тільки добирати історичні приклади до їхніх поглядів, то й наша розмова радо не радо знехтує таким нікчемним в очах тодішньої філософії та теології явищем, як випадок –

епізод без «наслідків». Інтерес до цього «пасерба історії» виник зовсім недавно – як своєрідна гра в «альтернативну історію», себто моделювання того, як могли би розвиватися події, якби «випадок» раптом потягнув за собою «наслідки». Серед українських істориків, наскільки мені відомо, ця забава досі не популярна: ми й далі сприймаємо свої заняття як урочисте прямування до істини, де немає місця легковажному «що було би, якби». Натомість наші зарубіжні колеги не цураються такої гри, ба навіть наполягають на вартісності альтернативної історії, що виопуклює в плині подій ключові, переломові моменти, які за іншого розкладу випадків могли би повернути історію в цілком інакше річище. На користь ірреального моделювання минулого служить і те, що це є дієвими ліками, по-перше, від звички історика перетворювати наслідки в наміри, а по-друге – від погляду на історію як на нібито згори передбачений процес, де поїзди відходять і прибувають згідно з розкладом. Як приклад можна згадати збірку «*What if?*» («А що якби?»), видану 1999 р. за редакції Роберта Ковлі. В уміщених тут понад тридцяти есеях дослідники воєнної історії від біблійних часів до Карибської кризи напівжартома-напівсерйозно розмірковують, що сталося б, якби у найвідоміші битви втрутився сліпий випадок і подарував перемогу не тим, хто дійсно виграв.

З другого боку, гра в альтернативну історію є реплікою новітнього погляду на минуле як на низку варіацій життєвого вибору людини (дітищем цього

погляду, зокрема, стала так звана *історія казусів*, себто оповідь про цілком конкретну життєву ситуацію з поясненням якнайширшої суми причин, які підштовхнули героїв до саме таких, а не інакших дій). На прикладі окремої людини це можна проілюструвати так: загалом її поведінку зумовлюють певні стереотипи, сформовані під впливом традиції, закону та системи притаманних соціальному оточенню вартостей (П'єр Бурдьє позначає такі стереотипи тяжким для перекладу поняттям *habitus*, себто стиль поведінки – «набір схем, які дають змогу членам певного соціуму створювати безліч практик, пристосованих до безлічі змін ситуації»). Отже, за Бурдьє, поведінка людини, загалом підлягаючи певним «правилам культури» своєї спільноти та свого часу, все-таки залишається свого роду «регульованою імпровізацією». Адже кількість стереотипів, поширених у певному соціумі, завжди набагато ширша, ніж те, чим керується окрема особа: деякі з тих стереотипів можуть принципово відкидатися, інші – розглядатися як менш обов'язкові. Розбіжності між нормою та відхиленнями від неї, що виринають у кризові моменти соціального чи психологічного напруження, роблять поведінку людини непередбачуваною. Детермінація немовби відходить на задній план, натомість у дію вступає свідомий вибір, залежний від цілого комплексу випадкових обставин. Історик більш-менш здатен зрозуміти його мотиви, але з твердих об'ємів «причинності» ці мотиви пручатимуться.

Обґрунтовуючи такий підхід до

історії, Юрій Лотман у статті «*Изъявление Господне или азартная игра? (Закономерное и случайное в историческом процессе)*» наголошував, що погляд історика є неминуче ретроспективним, себто він, знаючи фінал, розглядає теперішнє як *єдино можливий* наслідок минулого. Насправді ж історична подія – це тільки *одна з можливих* реалізацій багатьох сценаріїв, тому кожен зреалізований варіант варто розглядати в супроводі жмутка незреалізованих можливостей. Саме таку спробу, зокрема, здійснили російські історики Ірина Карацуба, Ігор Курукін і Никита Соколов. У їхній книжці «*Выбирая свою историю. “Развилки” на пути России: от Юриковичей до олигархов*» (2006 р.) на 24 епізодах російської історії обговорено «альтернативні проекти» її розгортання, якби на «розвилках» вибору героями своєї поведінки вони вчинили інакше, ніж насправді.

Пучок незреалізованих можливостей Лотман дотепно ілюструє «трьома версіями» життя Володимира Ленського – героя Пушкінової поеми «*Свѣтлѣй Онегин*». Якби раптом поета не було вбито на дуелі:

Быть может, он для блага мира
Иль хоть для славы был рожден;
Его умолкнувшая лира
Гремучий, непрерывный звон
В веках поднять могла. Поэта,
Быть может, на ступенях света
Ждала высокая ступень.

[...]

Он совершит мог грозный путь,
Дабы последний раз дохнуть
В виду торжественных трофеев,

Как наш Кутузов, как Нельсон,
Иль в ссылке, как Наполеон,
Иль быть повешен, как Рылеев.

[...]

А может быть и то: поэта
Обыкновенный ждал удел.
Прошли бы юношества лета:
В нём пыл души бы охладел.
Во многом бы он изменился,
Расстался б с музами, женился,
В деревне, счастлив и рогат,
Носил бы стёганый халат;

Узнал бы жизнь на самом деле,
Подагру б в сорок лет имел,
Пил, ел, скучал, толстел, хирел,
И наконец в своей постеле
Скончался б посреди детей,
Плаксивых баб и лекарей.

Утім, гра – грою, а реальні наслідки –
наслідками. І хоча погратися кортить,
ми не робитимемо цього, бо в наступ-
них розділах на нас чекає багато
справ.

Розділ 2

«Історіографічні революції» від Античності до Середньовіччя

*Фруасар підносить рукопис своєї хроніки
англійському королю Ричарду III.
Французька мініатюра поч. XV ст.*

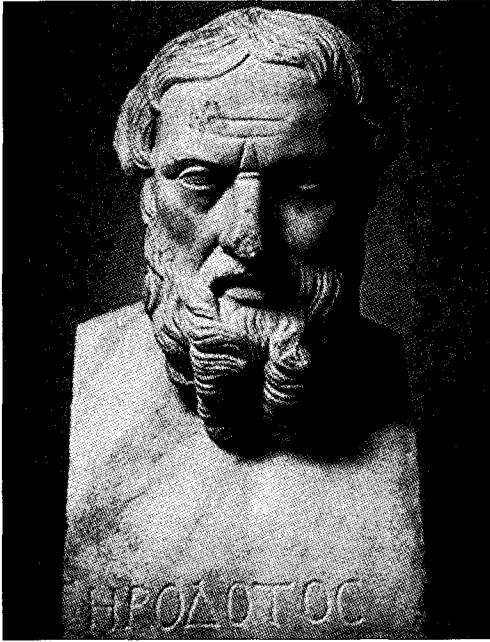
Чому Геродот розповідає байки, Тацит лякає, Плутарх виховує, Вольтер іронізує, Ранке прагне писати «як воно було насправді», Грушевський працелюбно мурує фундамент під національну ідентичність, а радянський історик обзиває «феодалами» поміщиків ХІХ ст.? Чи однакові спонуки підштовхували їх братися за перо? Хто/що з минулого отримав перепустку в їхні тексти, а хто/що ні? І з яких резонів? І чому про одне й те саме котрийсь пише з драматичною сценічністю, котрийсь так, що засинають мухи з нудьги, а котрийсь дотепно грає словом? Відповідь на ці запитання, хоч як парадоксально, одна. За кожним варіантом історіописання, як і за кожним окремо взятим істориком, стоїть притаманна його часові та його культурі історична свідомість. Зміна стереотипів культури автоматично тягне за собою зміни у цій свідомості, а відтак – появу інакших способів пояснювати/описувати минуле, коли в гру вступають вибір тематики та героїв, селекція джерел, оповідні техніки, стилістика, декларовані (й неусвідомлені) наміри. Власне про це й піде мова у двох наступних розділах, де буде

простежено «історіографічні революції», що перекочувалися через європейський континент в унісон з «культурними революціями», себто зміною відповідних культурних стандартів, починаючи від Античності аж до Просвітництва, яке завершило домодерну добу в історії Європи.

Від «не забути» до «навчити, спонукати, розважити»

Як ми вже знаємо, історію «винайшли» давні греки, що відбиває саме її грецьке ім'я, відтак закріплене в латинському «*historia*». Знаємо також, що вперше «історіями» назвав свої оповіді про греко-перські війни Геродот із Галікарнасу, якого за кілька століть по тому Цицерон назве «батьком історії».

Мусимо усвідомити, що Геродот здійснив без перебільшення літературну революцію, на відміну від попередників, так званих логографів, які просто фіксували розрізнені відомості, згрупувавши цикл оповідей довкола наскрізної теми. Перечитаймо, завважуючи нові для нас нюанси, знаменитий початок його книжки, де він визначає свою мету:

6. Геродот.

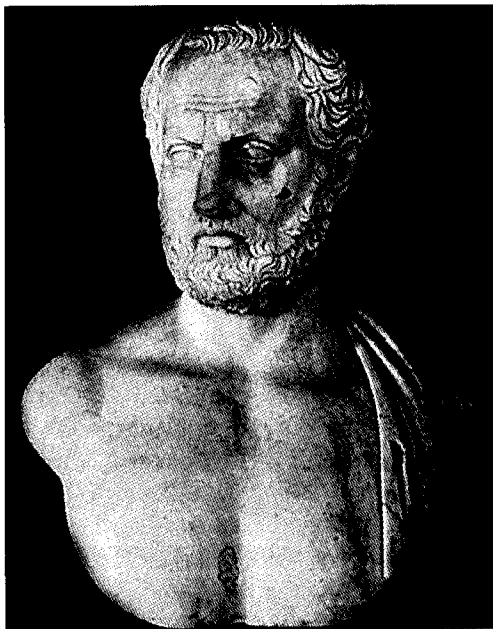
Скульптурний портрет, бл. 100 р. до н. е.

Тут виклад дослідження турійця Геродота, проведеного для того, щоб зроблене людьми з часом не забулося, і щоб великі та дивовижні діяння як греків, так і варварів не залишилися невідомими, і, зокрема, щоб з'ясувати, чому вони воювали між собою.

Завважмо: Геродотові, достоту як сучасним постмодерністам, ішлося не так про встановлення «правдивих фактів», як про фіксацію того, що про них оповідають. «Мій обов'язок, – веде він далі, – розповісти, що кажуть, проте я не зобов'язаний беззаперечно вірити всьому, що кажуть». Текст «Історій» – це справді компендій розповідей і байок-легенд, що їх Геродот,

за власним висловом, «розпитуючи дізнався», подорожуючи тодішньою ойкуменою – від Лівії та Єгипту аж до пониззя Дніпра й Південного Бугу. Інколи він супроводжує чергову оповідку іронічною ремаркою («з-поміж інших дурниць розповідають»), інколи перекладає відповідальність на оповідачів («отаким є походження скитів за їхніми власними словами»), інколи висловлює сумнів («таке оповідання мені здається найвірогіднішим, але треба переказати і менш вірогідне»), інколи категорично не вірить («переказ був цілком безпідставним»). У такий спосіб «Історій» перетворюються почасти на фіксацію реальних подій, почасти на збірку белетристичних новел – перший зразок європейської художньої прози. Є й суто український вимір вдячності цій праці. Адже окрему книгу «Історій», четверту, Геродот присвятив Скитії, себто вперше описав територію та людність майбутньої України.

Такі самі три завдання, («дослідити» зроблене людьми, пояснити причини їхніх учинків і закріпити це в пам'яті нащадків) сформульовано у преамбулі до праці наступного за Геродотом історика, чий текст зберігся, – атенянина Тукідіда (бл. 460–396 до н. е.). Цей твір присвячено описові війни 431–404 рр. між Атенами та державами Пелопонесу (так званої Пелопонеської війни), що в ній сам Тукідід брав участь jako стратег. Як бачимо, і тут «дослідження» спиралося на особистий досвід і розповіді очевидців. Проте Тукідід ставить перед собою «науковішу» порівняно з Геродотом

7. Тукідид.

Римський скульптурний портрет

мету – відсіяти правду від вигадки у цих розповідях:

Я не хотів описувати події війни на підставі розповіді першого-ліпшого свідка чи на підставі власних припущень, але записав тільки те, очевидцем чого був сам, і те, про що докладніше довідався від інших, дотримуючись якомога більшої обережності. Пошуки правди виявилися важкими, бо свідки окремих випадків передавали одне й те саме не однаково, а залежно від того, як той чи той ставився до сторони (у війні) та як він сам запам'ятав.

Ще скептичніше Тукідид оцінює можливість описати ситуацію, що пе-

редувала війні, вважаючи, що її не вдасться «за давністю часу дослідити точно», а тому обмежується лише згадками про звичаї та розташування грецьких міст. Урешті, «науковість» його твору простяглася так далеко, що в ньому людьми вже не диригують божественні персонажі, щедро розсіпані у Геродотовому тексті. Втім, як і в Геродота, герої Тукідидової історії виголошують, немов актори на сцені, розлогі промови-монологи. Цей елемент історіописання, зумовлений усною («слуховою») орієнтацією античної культури, передусім античного театру, протримається в історичних творах під назвою *oratio ficta* (вигадана промова) аж до Романтизму – наприклад, в українській історіографії на «вигадані промови» натрапляємо ще у Миколи Костомарова. Щоправда, «критик джерел» Тукідид і тут зробив «джерелознавче» застереження:

Стосовно промов, що їх виголошували обидві сторони під час військових приготувань або під час війни, то їхнє дослівне звучання важко було запам'ятати і мені самому, котрий це чув, і тим, хто мені це з обох сторін переказував. Тож я навів їх так, як, на мою думку, найвірогідніше промовляв би кожен промовець, щонайближче дотримуючись основної думки промов, виголошених насправді.

Утім, не варто аж так довіряти «об'єктивності» Тукідіда. Адже «вигадані промови» і для нього, і для всіх пізніших авторів, що вдавалися до цього прийому, – це не тільки літературна

прикраса, а й засіб передати внутрішні спонуки людей до описуваних учинків. Чи схвалював їх історик а чи засуджував – видно вже з ремарок, що ними Тукідид супроводжує наведені промови. В одних випадках – це нейтральне: «Так говорив» чи «Виголосив таку промову»; в інших, коли промовець авторові симпатичніший: «Так умовляв»; ще в інших – додано недовзначну характеристику промовця на зразок «Найнахабніший з-поміж городян сказав».

На прикладах Геродота й Тукідида бачимо, що історія виростала як наука, що «розпитує», збираючи та зіставляючи свідчення («досліджуючи»), аж доки в уяві історика не вимальовується картина подій. Ця процедура, до речі, виводить нас на розрізнення у давньогрецькій філософській думці двох типів мислення: знання як такого (episteme) та свого роду «напівзнання», що позначалося словом doksa (гадка, судження). Зібравши й зіставивши «гадки» (свідчення очевидців), історик здобував «знання» про подію.

Така «методологічна» настанова, а разом із нею Тукідидів «джерелознавчий критицизм», зазнали цілковитого переінакшення в часи, що прийшли на зміну класичному періодові Давньої Греції. Цю, нову, модель античної культури прийнято називати еліністично-римською. Її початок припадає на еліністичну добу (IV–II ст. до н. е.), коли на уламках імперії Александра Македонського грецька мова та культура запанували і на Сході, і на Заході античної ойкумени, а розквіт – на часи республіканського та ранньоімперсь-

кого Риму, що перейняв спадщину еліністичної цивілізації. Вже в державах наступників Александра Македонського історія мусила розпрощатися з традиційною тематикою конкретних воєн і походів. Адже тепер «грецький світ» обіймав не окремі поліси, а величезну територію зі спільним минулим. Зрозуміло, що цю «світову історію» годі було описати на підставі живих свідчень очевидців. Отак виник *компілятивний метод*, себто «зіставлення» (compilatio) раніших текстів, із яких, немов ковдру, зшивали новий різновид історії – з єдністю будь-якої величини (Робін Колінгвуд дотепно називає це першим випадком застосування «методу ножиць і клею»). В такий спосіб продукували праці з «усесвітньої історії», історичні екскурси в минуле окремих народів і місцевостей, історико-географічні описи, життєписи визначних історичних діячів тощо.

Народження на зламі IV–III ст. до н. е. історії нового типу збіглося в часі з народженням літератури в сучасному сенсі – як авторської словесної творчості, зорієнтованої на читача й власне для нього твореної. А що історіописання вважали частиною ораторського мистецтва, то його засади, опрацьовані еліністичними теоретиками, збігалися з вимогами до красномовства.

В основу основ авторової мети, як ми пам'ятаємо з розповіді про функцію історика очима людей різних епох, було покладено триєдине завдання: навчити-спонукати-розважити, і то зворушування-спонукування та захоплене розрад-

жування вважали чимось на кшталт підмоги при навчанні-напоумлюванні, адже саме стилістично досконала оповідь історика мала би викликати потужний емоційний ефект захвату чи огиди, співчуття чи відрази, подиву, жаху тощо.

Аби виконати це надзавдання, історіописання, подібно до ораторського мистецтва, мало дотримуватися схеми так званого «переконавчого» різновиду промов із трьох композиційних сегментів: а) вступу (exordium), де автор указував мету; б) оповіді (narratio) з описом (descriptio) події, її учасників, супутніх обставин, країни тощо, а також наведенням свідчень (testatio) про описувану подію; нарацію зазвичай доповнювали вже знайомі нам «вигадані промови» (orationes fictae) героїв, передаючи їхні думки, наміри чи психологічний стан; в) завершення (epilogus) із висновком-мораллю. Коли ми уважніше придивимось до цієї стародавньої схеми, то побачимо, що вживаємо її у наукових текстах до сьогодні.

Найвищим моральним покликанням історії вважалося прищепити virtutes (чесноти), що їх мусить мати «добрий муж» (vir bonus). Набір таких чеснот – у різних комбінаціях залежно від потреби – охоплював такі моральні категорії, як fortitudo (мужність), pietas (побожність), fides або fidelitas (вірність), dignitas (гідність, стриманість), justitia (справедливість), clementia (милосердя), humanitas (людяність), constantia (стійкість), gravitas (поважність, серйозність), prudentia (розсудливість, передбачливість), liberalitas (щедрість, турботливість

про «публічне благо»), modestia (поміркованість), verecundia (скромність). Варто додати, що з перемогою християнства поняття «добрий муж» почали ототожнювати з поняттям «добрий християнин», а втім набір притаманних йому чеснот доповнила хіба що найвища християнська чеснота humilitas (смирення); її антиподом і одним із найтяжчих гріхів уважалася superbia (гординя).

Як бачимо, серед формальних ознак історіописання бракує вимоги «правдивості». Це не означає, що історикові вільно було пересмикувати карти. Навпаки, з трактату в трактат лунає вимога «правдиво» описувати минуле, керуючись тільки істиною, а Цицерон у трактаті «Про оратора» навіть назве це, як уже згадувалося, «першим законом» історіописання.

Обіцянками сказати всю правду й нічого, крім правди, рясніють вступи ледь не до всіх античних творів, де історики клянуть у любові до істини й запевняють читача, що оповідатимуть про минуле, як скаже Тацит, «sine ira et studio» (без гніву та пересади). Нездійсненність цих шляхетних декларацій, проте, було наперед зумовлено як моралізаторсько-дидактичною місією історіописання, так і світоглядними спонуками людей, що бралися за стилос.

Історики на послугах римської величі

Тут не місце в деталях оповідати про весь потік еліністичної та римської історіографії, тому зупинюся ли-

ше на кількох сигнальних особах, чий твори найповніше представляли певний жанр чи світоглядний напрям.

Вершиною еліністичного історіописання вважається праця аристократа з Аркадії Полібія (бл. 200–120 до н. е.), вивезеного до Риму заручником після поразки греків 166 р., згодом переконаного прибічника римлян, військового діяча й дипломата. Його твір «Історії» в 40 книгах (повністю до нас дійшли п'ять перших, решта у фрагментах) позірно мав за мету поєднати минуле «Сходу» (грецького світу) та «Заходу» (Риму) – за окресленням автора, подати «вселенську історію» (καθολική ἱστορία) на протигагу легковажним працям авторів, які «пишуть про дрібниці». Насправді ж оповідь зосереджено довкола подій 220–168 рр., коли впродовж півстоліття «цілий світ», себто тодішня еліністична ойкумена, був підпорядкований Римові. Автор, власне, й пробує пояснити, чому, на його думку, «всі відомі частини землі підпали владі римлян», а водночас прагне навчити державних мужів «мистецтва політики». Творові не бракує описів воєнних дій та екскурсів у минуле, проте головною «героїнею» його праці є Доля (Τυχή), що керує людськими вчинками. Варто додати, що богиня Тихе, інакше Немезида, відіграла не останню роль і в Геродота й Тукідида, проте Полібій, сказати б, інструменталізував її функцію «по-науковому», використовуючи для пояснення подій та змін, у чому вочевидь можна вбачати вплив сформованої в еліністичну добу філософії стоїків. Це,

своєю чергою, уперше привнесло в історіописання ідею *причинної зумовленості (детермінованості)* історичного процесу. Адже злет Риму, за Полібієм, був не випадком, а реалізацією вироку Долі, тому римляни мали законне право «з'єднати світ» і запанувати в ньому.

Ще однією «методологічною» новацією Полібієвого твору був, висловлюючись по-сучасному, акцент на *закономірності* історії. Полібій уподібнює державу людині: як і людина, вона послідовно й неunikнено переходить через юність, зрілість і старість, відтак занепадає та щезає, поступаючись місцем іншій («юній») державі. В цьому погляді відбито вперше застосовану «на практиці» платонівську ідею кругобігу – вічного «повторення часів» (circuitus temporum) у певних космічних циклах так званого Великого Року, коли астральні тіла нібито повертаються на початкову позицію, всесвіт гине у великому вогні, а після тотального знищення відтворюється заново – у таких самих формах, як і попередній. Із неunikненої повторюваності історії, за Полібієм, логічно випливає її повчальна функція: коли новий світ повторює те, що вже існувало, то, знаючи старі помилки та прорахунки, можна їх unikнути.

Ці «два кити», на яких сперто еліністичну парадигму історії (повторюваність + її корисні уроки), виразно відображує образ Кліо – персоніфікованого втілення історії. Свою кар'єру ця пані розпочала саме в еліністичну добу, коли її стали вважати Музою історіописання. Грецька мітологія на-

8. Кліо, як її уявляли в 1597 р.

живає її донькою Зевса та Мнемозини, богині пам'яті, натомість для нас значущішою є етимологія самого слова «Клейо», яку виводять від слів «уславлення», «вшанування», а також усталена в еліністичній культурі традиція зображувати Кліо із сувоєм тексту чи з клепсидрою в руках, що мало нагадувати про вимірюваний і безперервно повторюваний плин часів.

Саме така, еліністична, парадигма описування/пояснення минулого перейшла через Полібія до римлян, чію історіографію найяскравіше представлено постатями Тита Лівія та Корнелія Тацита.

Тит Лівій (59 до н. е. – 17 н. е.), уроженець Пагавія (сучасної Падуї), вчитель риторики й особистий приятель майбутнього імператора Октавіана Августа, є автором єдиної праці

під умовною назвою «*Ab Urbe condita libri CXLII*» («Від заснування Міста 142 книги»). З неї дійшла до нашого часу десь чверть: повністю книги 1–10 і 21–45, решта у фрагментах. Метою твору, як її визначає сам автор, був виклад історії Риму «від першопочатку» (а *primordio*) дотепер. Лівій не претендує на нові відкриття шляхом критичної перевірки свідчень. Головне завдання його праці, проголошене в передмові, дидактичне – продемонструвати римську велич, уславити «добрі давні звичаї», які сприяли злетові Риму, й засудити їх теперішній занепад, бо, за словами автора:

Особливо корисний набуток від пізнання минулого у тому власне й полягає, що ти захоплено споглядаєш зразки всіх прикладів, покладені на ясну основу. Звідси ти можеш і для себе, і для своєї держави брати і те, що гідне наслідування, і те, чого мусиш уникати як гидкого й у своєму початку, й у завершенні.

Така виховна історія потребувала: 1) селекції матеріалу, – і Лівій справді цілком вільно препарує «невигідні» з патріотичного чи етичного погляду свідчення, перебільшує римські перемоги та применшує невдачі, а про те саме стосовно противників часто-густо оповідає з точністю до навпаки; 2) відповідної белетризації, себто літературного (захопливого й переконливого) обрамлення, зокрема – змалювання характерів, драматичних епізодів і батальних сцен. Цього Лівій досягає з неперевершеним блиском: його оповідь здавалася сучасникам настіль-

ки досконалою з мовностилістичного боку, що знаменитий теоретик античної риторики Квінтіліан дещо пізніше напише: чесноти Лівієвого тексту «годі навіть передати словами». Досить сказати, що лише в збережених книгах твору міститься 407 «вигада-них промов», оздоблених усім арсеналом тодішньої риторики: риторичними запитаннями, гіперболами, метафорами, вигуками, закличками тощо.

Зокрема, в уста своїх персонажів Лівій вкладає і власні переконання щодо месіянського покликання держави римлян. Наприклад, один із них після смерти Ромула, засновника Рима, промовляє таке:

Квірити! Ромул, батько нашого міста, нині на світанку зійшов з не-

ба й показався мені. Коли ж я, сповнений страху та пошани, підступив до нього ближче, благуючи, щоби вільно було мені його споглядати, він сказав: «Відійди й повідом римлян, що небожителі хочуть, аби мій Рим став столицею світу. Тож нехай вони знають це, нехай дбають про військовий вишкіл і нехай перекажуть нащадкам, що жодні людські сили не зможуть протидіяти римській зброї». Промовивши це, він піднісся вгору до неба.

Ідею римського месіянзму, або, як інколи її називають, «римського шовінізму», згідно з якою Риму призначено «володіти світом», на часи Лівієвого життя було вже цілком опрацьовано у творах філософів, поетів і риторів. Тож його твір, власне, являв со-

9. Апотеоз
Октавіана Августа.
Римська гема

бою добірку «історичних ілюстрацій» до уявлень про божественне посланництво та вроджену перевагу римлян над іншими народами: «схильними до рабства» сирійцями та юдеями, «брехливими й розбещеними» греками, «марнослівними» галлами, «дикими та жорстокими» картагенянами й германцями та ін. Для прикладу, за висловом Цицерона,

Перетворення римлян на хоч би чиїх слуг є порушенням божественного порядку, бо їх за волею богів створено, аби володіти рештою народів.

Варто нагадати, що подібну до Лівієвої – синтезаційну – мету мав і автор славетної «Енеїди», старший сучасник Лівія Вергілій (70–19 до н. е.). Коли один із персонажів поеми Анхіз, батько засновника Риму Енея, показує синові в підземному царстві майбутніх римських діячів (якраз тих, чиї звитяги опише Лівій), то цей «парад душ» Вергілій завершує таким напученням: інші народи будуть досконалішими в науках і мистецтвах, твоє ж мистецтво, римлянине, – правити світом.

На завершення залишається нагадати, що в Новий час герої Лівія стали популярними символами патріотичних чеснот, сюжети його історії безліч разів відтворювано в малярстві, а сам текст, доки не усталилося поняття «авторського права», служив джерелом багатьох запозичень, зокрема дослівних. Для прикладу, Григорій Граб'янка слово в слово переписав свою посмертну похвалу Богданові Хмельницькому з Лівієвої характеристики Ганібала – щоправда, лише в пози-

10. Публій Корнелій Тацит.
Уявний портрет. Мініатюра 1485 р.

тивній частині, оминувши пасажі про «жорстокість» і «віроломство» картагенського вождя.

Інший найвідоміший історик ранньо-імперського Риму Публій Корнелій Тацит (бл. 55 – бл. 117), аристократ та ідеолог сенатської верхівки, був, серед іншого, автором твору під умовною назвою «*Annales*» (історія імперії від смерті Августа до загибелі Нерона, себто за 14–68 рр.: збереглася початкова частина) та твору «*Historiae*» (історія імперії від громадянської війни 69 р. до загибелі останнього представника династії Флавіїв Доміціана в 96 р.; збереглася тільки перша частина – до 70 р.). Тацит, як і Лівій, був моралістом-дидактиком, але наративна стратегія його оповіді засадничо інакша: Лівій «виховує» читача на піднесеному й красивому, Тацит «за-

лякує» похмурим. Головним обов'язком тексту, як він сам пише, є «зберегти пам'ять про вияви доброчесності і протиставити безличним словам і ділам страх ганьби перед нащадками». Друге вочевидь переважає: по обох книжках розлита атмосферу прийдешньої трагедії, а в «Історіях» це безпосередньо задекларовано у преамбулі:

Я приступаю до оповіді про часи, сповнені нещастя, перенасичені битвами, розбратом і незгодами, про часи щонайжорстокіші навіть у мирні перепочинки. Чотирьох принципів заколото, три громадянські війни... Біди на Заході... На Італію падають лиха, яких вона ніколи не знала... Квітучі узбережжя Кампанії залито морем або поховано під купами попелу; Рим спустошено пожежами, в яких гинуть стародавні храми, горить Капітолій, підпалений руками римських же городян; сплюндровано давні обряди... скелі зчервоніли від крові убитих. Ще несамовитіше нуртує злоба у самому Римі... Нагородою за доброчестя стає неунікненна загибель... Рабів підкупами й погрозами підбурюють на господарів, вільновідпущеників – на патронів. Хто не має ворогів – той гине від друзів.

Згідно з означенням античних теоретиків красного письменства, Тацитові твори належать до того історіографічного жанру, що зображує «страшне», «неймовірне», «зловісне». Автор досягає цього завдяки майстерно застосованому ефекту наочності: перед читачем постають візуально деталізовані описи насильств, а також лаштунків, на яких

розіграно криваві драми, – достоту ніби на сцені, куди герої виходять, аби викликати в глядача катарсис через жах/співпереживання, гнів/подив, обурення/співчуття. Отже, весь перебіг історії постає як грандіозна арена боротьби добра зі злом (що є для автора «добрим», а що «злом» – предмет окремої розмови, бо стосовно світогляду аристократа Тацита, прибічника міцної імператорської влади й ворога анархічного плебсу, але разом із тим ненависника «тиранії», здавна й донині точаться дискусії).

Тацитове історіописання – вкрай тенденційне й суб'єктивне – було, в ґрунті речі, політикою іншими засобами, тому подеколи цю течію в римській історіографії називають «сенаторською». Зпоміж попередників і сучасників Тацита, чий твори несуть на собі таку саму прикмету персональної заангажованості в політичну боротьбу напередодні та впродовж першого століття після падіння республіки, варто згадати праці зятого цезаріянина Гая Салюстія Криспа (86–35 рр. до н. е.), сповнені гострих нападок на сенатську олігархію, а також низку творів, відомих тільки за пізнішими згадками: Кремуція Корда, Клувія Руфа, Фабія Рустика, Авфідія Баса, Сервілія Ноніана. Поза Римом найвидатнішим взірцем такого історіописання, сповненого драматизму й «заідеологізованості», є написана арамейською, відтак перекладена грекою та латиною праця уродженця Єрусалима, вихідця зі знатної жрецької родини Йосифа Флавія (37/38 – після 100 рр.) «*Bellum Judaicum*» («Юдейська війна»). Попервах один з лідерів юдеїв, повсталих

у 66–73 рр. проти Риму, далі перекинчик на римський бік, близький імператора, Флавій по-сценічному виразно змальовує криваві перипетії римсько-юдейської війни, не забуваючи нагадувати про божественне посланництво Риму:

Які країни уникли всепереможної влади римлян? Хіба лише ті, що внаслідок свого спекотного чи суворого клімату не мають для них жодної вартости. Скрізь щастя на їхньому боці, і Бог, який примушує світове панування переходити від одного народу до іншого, нині обрав собі за дім Італію.

Варто принагідно додати, що «*Юдейська війна*», а надто інша Флавієва праця «*Юдейські старожитності*», – це найраніші джерела для вивчення християнства, де містяться згадки про Ісуса Христа, Йоана Хрестителя, Понтія Пілата. Ця обставина сприяла тому, що вже у V–IX ст. твори Флавія чи уривки з них було перекладено сирійською, вірменською, арабською й етіопською мовами, а дещо пізніше – церковнослов'янською.

Життя великих – і повчає, і розважає

Протилежну, політично нейтральну, течію історіописання у пізньоантичну епоху уособлював жанр, що згодом поклав початок і християнським житіям святих, і життєписам королів, і пізнішій європейській біографістиці. Йдеться про так звані «біографії» (в дослівному перекладі з греки – «описи

життя»), започатковані ще в еліністичну добу, коли навіть виникло кілька стилістичних різновидів такого твору: біографія-довідка, біографія-похвала, біографія-характеристика тощо. Підхоплений римськими авторами, жанр почав урізноманітнюватися ще й завдяки цікавинкам із життя знаменитих – як, наприклад, у популярному серед пізніших європейських читачів творі Корнелія Непота «*De viris illustribus*» («Про знаменитих мужів», I ст. до н. е.). Найвищої досконалости, проте, біографічний жанр набув за ранньоімперських часів, а його вершиною вважають твори Плутарха (бл. 46 – після 119), грека з Беотії, верховного жерця храму Аполона в Дельфах, автора близько 250 праць філософсько-етичного змісту. Лише третина зпоміж них збереглася, серед них – збірка «*Βίοι παράλληλοι*» («Паралельні життєписи»), скомпонована із 46 біографій видатних греків і римлян, зведених попарно за принципом «типологічної класифікації», як-от: Лікург і Нума – найдавніші законодавці, Демостен і Цицерон – найкращі оратори, Александр Македонський і Цезар – найвидатніші полководці, й т. ін. Плутарха не надто цікавлять історичні осягнення його героїв, для нього вони – передусім носії психології «великих людей». Безсторонньо фіксуючи високий дух і чесноти нарівні з ніцими вчинками, Плутарх переслідує відверто далеку від політики дидактичну мету – контрастно подати взірці доброго й поганого, гідного наслідування чи, навпаки, вартого огиди. Починаючи від XV ст., коли до

Італії вперше привезли з Візантії «Паралельні життєписи», Плутарх – завдяки моралізаторській напрузі цієї праці – перетворюється, і то аж до XIX ст., на справжнього «вихователя» Європи: за популярністю та кількістю перевидань і перекладів йому годі знайти конкурента.

Суттєво відмінна за спрямованістю праця молодшого сучасника Плутарха – римлянина Гая Светонія Транквіла (бл. 70 – бл. 140/50 рр.), ерудита й автора численних, переважно втрачених, творів найрізноманітнішого змісту. З-поміж них повністю дійшла до нас лише книжка «*De vita XII caesarum*» («Життя дванадцяти цезарів», бл. 120 р.), що містить біографії дванадцяти римських імператорів, починаючи від Юлія Цезаря й завершуючи Доміціаном. На відміну від Плутарха, Светоній не заглиблюється у психологію. Його мета простіша – розважити читача яскравими замальовками та подробицями з життя «великих»: описом їхньої зовнішності, стану здоров'я, побутових звичок, любовних пригод, обставин смерті тощо. Прикметно, що «добрі» та «погані» вчинки й риси володарів чергуються ледь не з механістичною безсторонністю, як-от у біографії Калігули, де рубіж між першим і другим позначено фразою: «Досі мова йшла про правителя, далі доведеться говорити про чудовисько». Варто також додати, що Светоній уперше впровадив певну систему «рубрик» для опису своїх героїв: життя перед здобуттям влади; державна діяльність; приватне життя; смерть і поховання. Власне, ця композиція

згодом ляже в основу більшості середньовічних королівських життєписів, починаючи від Ейнгардової «*Vita Caroli Magni*» («Життя Карла Великого»), написаної між 817–821 роками.

Сердитий Лукіан із Самосати

Обговорюючи жанри та напрями античної історіографії за найвищого розквіту Римської імперії, яким вважають II ст., не можна оминати одного з найдотепніших письменників Античності, згадуваного вже сирійця Лукіана з Самосати (бл. 119 – бл. 190). Ерудит і мандрівник, Лукіан написав десь 80 творів: біографії-карикатури, фантастичні повісті, фривольні діалоги (як-от «*Про два кохання*»), іронічні промови (на кшталт «*Похвали музи*»), пародії на міти та філософські диспути (розбіжності між філософськими школами він називав спором *de umbra asini* [про тінь осла]). З-поміж іншого, обурений славослів'ям істориків на честь так званої Парфянської війни 165–170 рр., що її римляни вели на Сході, Лукіан пише вже цитований тут невеличкий памфлет «*Як слід описувати історію*» (в латинському перекладі – «*De historia conscribenda*»). В першій частині твору він дотепно висміює риторико-белетристичну манеру історіописання, коли, за його словами, опис імператорського щита ледь уміщається в цілій книжці, а скільки тисяч слів іде на змалювання штанів парфянського царя – годі навіть полічити. Такі історики, читаючи яких він, Лукіан, «плакав зо смі-

ху», плутають історію з поетичним вимислом:

Це все одно, якби хтось найкращого, ніби виточеного з дуба атлета вбрвав у пурпурову сукню, начепив на нього прикраси гетер і став рум'янити та білити його обличчя...

Поквитавшись із «шайкою підлесників», Лукіан викладає позитивну програму – перелік чеснот ідеального історика та переваг його твору. Передумовою, сказати б, технічною, за Лукіаном, є знання й особистий досвід: наприклад, не зможе описати битву людина, котра «навіть на картині ніколи не бачила війни». Набагато більшу увагу приділено передумовам моральним. Уперше сформульовані Лукіаном, вони тріумфально повернуться в європейське історіописання Нового часу, перетворившись на свого роду *credo* історика, – як і кожен ідеал, виголошуване й ушановане, але не дотримуване. А що на перефразування та цитування Лукіана можна натрапити замалим не в усіх працях, присвячених методології історії, починаючи від гуманістів XVI ст. й ледь аж не до наших днів, то уривки з відповідних пасажів античного ерудита варто навести дослівно:

Перш за все, нехай його судження будуть вільними, і нехай він не боїться нікого й ні на що не сподівається, аби не уподібнитися поганим суддям, які судять упереджено й за гроші [...]. Він має вважати, і це справедливо, що жодна розсудлива людина не докорятиме йому за згідний з дійсністю опис нещастя і безумних учинків. Адже не він їх

11. Лукіан із Самосати (?). Римський скульптурний портрет, 2-га пол. II ст.

винуватець, він тільки оповідач. Тож коли тонуть агенські кораблі – не автор їх топить; якщо агеняни змушені до втечі – не він їх переслідує [...]. Єдина справа історика – розповісти все так, як було насправді. [...] Тож нехай мій історик буде таким: безстрашний, не підкупний, незалежний, друг вільного слова й істини, що називає... смокву смоквою, а корито коритом, що не керується ні в чому ані дружбою, ані ворожнечею, що не знає ані пощади, ані жалю, ані хибного сорому чи страху; справедливий суддя, такий доброзичливий до всіх, що нікому не дає більше від заслуженого; доки він пише свою працю – чужоземець, у якого немає батьківщини і який не знає жодного закону, окрім самого себе, не має над со-

бою жодного володаря, не кидається навсідч залежно від чужої думки, але описує лише те, що відбулося насправді. [...] А найважливіше, щоб розум історика був схожий на дзеркало – чисте, лискуче й правильно відшліфоване. Якими воно приймає образи речей, такими й має відображати, не показуючи нічого викривленим, або, хибно забарвленим, або видозміненим. [...] Адже все, що має бути розказане, вже здійснилося – треба тільки його зібрати до купи й викласти. Отже, історик мусить обдумувати не те, що сказати, але як сказати.

* * *

Пізньоримська історіографія, представлена збереженими до нашого часу фрагментами творів Діона Касія (бл. 160–235), Апіана Александрійського (II ст.), Аннея Флора (II ст.), Елія Геродіана (помер після 238 р.), вправного оповідача Аміана Марцеліна (бл. 333–395), Евтропія (364–378) та ін., не почувала закликів Лукіана. Зрозуміло, для дослідників імперії переддня її занепаду ці твори є важливим фактографічним джерелом, але в «методологічному» сенсі вони позбавлені авторської родзинки. Мета більшості текстів дидактично-моралізаторська, стилістика наслідувальна, а саму оповідь підпорядковано ідеї звеличення Риму як *saput mundi* (голови світу) – імперії, що їй, за словами Аміана Марцеліна, «судилося жити доти, доки існуватимуть люди».

Ця блякла, завершальна фаза еліністично-римського історіописання,

котре в III–V ст. немовби вигасало від втоми в нескінченних повторях і компіляціях жанрів, сюжетів і манер оповіді, узвичаєних упродовж майже тисячоліття, аж ніяк не применшує статусу античної історіографії в європейській культурі. Адже саме вона в своєму «посмертному розвитку» подарувала наступним поколінням істориків і лексичний апарат, і принципи компонування оповіді, а також ряд філософських концептів (як-от достовірність, причинність, моральність, часо-простір), і, врешті, назви як підставових соціальних абстракцій («народ», «держава», «суспільство», «спільне благо» тощо), так і культурно-світоглядних понять – починаючи від «культури» й «мистецтва» аж до категорій «старовини», «доброчесности», «досконалости» та безлічі інших. Першими переосмислювати/освоювати цю спадщину заходилися середньовічні християнські історики – і «ромеї» (візантійці), прямі наслідувачі еліністично-римської культури, й учораšní «варвари» з околиць *Rax Romana* (Римського світу).

Біблійні витоки знання про «початок» і «кінець» історії

Парадоксально, але основні засади «християнізованої історії», про яку мова піде далі, мають набагато довшу метрику, ніж саме християнство. Античні історики, як уже знаємо, спиралися на так званий «реальний досвід часу» – те, що доступне людині в особистому сприйнятті чи завдяки оповідам попередників. Співвіднесення минулого з

майбутнім не турбувало уми, позаяк всесвіт глумачили у поняттях «природного» вічного кругобігу та повторюваності речей, створених божественним першопоштовхом, тож, як писав імператор і філософ-стоїк Марк Аврелій (121–180 рр.), «хто теперішнє бачив, той бачив усе те, що з віків вічних було і що у віках вічних буде».

Зasadничо інакший погляд на плин буття демонструють гебрейські хроніки, що пізніше увійшли до Старого Завіту jako «Книги історичні» (на думку дослідників, свого остаточного вигляду вони набули в IV ст. до н. е.). В цих хроніках марно шукати того, що ми звично розуміємо під словом «істо-

рія», себто діяння людей: стародавні юдеї вбачали в «історії» винятково низку подій, зінціюваних Богом, аби врятувати/покарати Ізраїль. В такий спосіб історія фактично поставала як «історія Бога»: її початок закладає Акт Творіння, перебіг і чергові етапи збігаються зі зміною поколінь підпорядкованого Божій волі «обраного народу», а завершити має провіщений Богом неунікнений кінець, описаний у найостаннішій за часом появи книзі Старого Завіту – Книзі пророка Даниїла:

[...I] буде час утиску, якого не було від існування люду аж до цього часу. І того часу буде врятований із народу твого кожен, хто буде знайдений

12. Акт Творіння.
Фрагмент гравюри
з Біблії Франциска
Скорини.
Прага, 1517

записаним у книзі. І багато хто з тих, що сплять у земному поросі, збудяться, одні на вічне життя, а одні на наруги, на вічну гидоту. А розумні будуть саяти, як світила небозводу, а ті, хто привів багатьох до праведности, немов зорі, навіки віків. [...] ...це буде за час, за часи і за пів часу, і коли скінчиться розбивання сили святого народу, все це станеться (Дан. 12: 1–7).

У такий спосіб юдейська «філософія історії» поєднувала в один вузол початок і кінець, а минуле-теперішнє-майбутнє ставали шаблями тієї самої історії, визначеної та розміреної божественним передбаченням, якого людина не може ні подолати, ні уникнути. Отже, на відміну від греко-римського розуміння історичного буття як повторюваного кругобігу часів, старозавітна парадигма вбачала в плінї історії *безперервну лінійну тяглість*, задану Богом, – тяглість, напрям якої був відомий наперед (*телеологічний*), а функція людини зводилася до улягання Божій волі чи до її зухвалого нехтування з відповідними за це карами. Така візія історії, зрозуміло, не потребувала доказів своєї «правдивости» – адже всю «правду історії» було раз і назавжди подано в божественному одкровенні. Непотрібними ставали й взірці добродесної поведінки, про які так пильно дбала елінсько-римська *magistra vitae*, – адже всі їх раз і назавжди було закарбовано в Божих заповідях. Власне так уперше історія поєдналася з вірою, що було підхоплено й розвинуто після утвердження християнства.

«Християнізація історії»

Упродовж IV–V ст. парадигма історії-кругобігу, що сама себе відтворює у нескінченних повтореннях, була поступово переінакшена під впливом християнського вчення. Саме на цей час, як відомо, припадає перший імператорський едикт 313 р. про дозвіл християнам відкрито сповідати свою віру, а також «золота доба» започаткованої двома століттями раніше християнської патристики, себто творів «отців Церкви» – Василя Кесарійського, або Великого (бл. 330–379), Григорія Богослова (329/30 – бл. 390), Григорія Ниського (бл. 335 – бл. 394), Амвросія Медіоланського (333/340–395), Ієроніма Стридонського (340–420), Йоана Золотоуста (бл. 350–407), Аврелія Августина (354–430), Кирила Александрійського (після 370 – після 430). Отці Церкви, ерудити й блискучі оратори, володіли всім арсеналом елінсько-римської вчености та стилістичної вправности, але спиралися вже на цілком інакше пояснення/описування світу й місця в ньому людини. Адже, згідно з християнською доктриною, всяку людську дію зумовлюють не примхи сліпої Долі, а мудре Провидіння Боже (*Providentia Divina* – звідси поняття *провіденціалізм*, що ним позначають такий тип мислення). Так само нічим іншим, як творінням Бога, що існує з Божої ласки й зникає внаслідок Божої кари чи недоступного людському розумові божественного промислу, є всі народи, суспільства, держави. Історія – це теж здійснення волі Господньої, а призначення люди-

ни в історії – бути зняряддям, що виконує цю волю. Силам добра в історичному бутті протистоять сили зла – Сатана та його приспінники, які спокушають нерозумну людину до гріха, намагаючись перешкодити здійсненню божественного Провидіння. Відповідно, карою за гріхи стають війни, стихійні лиха, пошесті, землетруси та всілякі інші біди, що їх Бог посилає на порушників своєї волі.

Уперше таке розуміння історії було висловлено у знаменитій історії християнської Церкви від її зародження до 324 року, що її написав уродженець Палестини Евсевій, єпископ Кесарійський (бл. 260/65–339). Уже наприкінці IV ст. цю книжку переклали з греки на сирійську мову, дещо пізніше по-вірменськи, а на початку V ст. – латиною під назвою «*Historia Ecclesiastica*» («Церковна історія»). Згідно з Евсевієм, якого називають «батьком християнської історіографії», все минуле людства від Акту Творіння до Христа – це тільки пролог перед досягненням божественної істини та появою «обраного народу Божого», християн, що їх буде нагороджено вічним життям у Судний день. Цей «народ» не розділяють ні державна приналежність, ні мова, ні місце проживання – до нього належить кожен, хто увірував у Христа та Його спасенну жертву. Власне з цих тез Евсевія беруть початок згодом тотальні для Середньовіччя *універсалізм*, себто мислення «наднаціональними» категоріями богообраності християн, та сприйняття історії як *лінійного процесу*, що має свій початок (Акт Творіння) і кінець (Судний

13. Евсевій Кесарійський. Уявний портрет у всевітній хроніці Гартмана Шеделя «*Liber chronicarum*». Нюрнберг, 1493

день). Століттям пізніше концепція Евсевія дістала «теоретичне» обґрунтування у трактаті св. Августина «*De Civitate Dei*» («Про Град Божий»), написаному між 412–425 рр.: тут історію людства, як і в Евсевія, поділено на шість «віків» – згідно з шістьма днями Творіння та шістьма фазами біблійної історії. Свою добу Августин розглядає як «шостий вік» – період між першим і другим пришестям Христа; «кінцем історії» стане Судний день, по тому наступить «сьомий вік» – Царство Боже на землі.

Залишається додати, що впродовж V–VI ст. було написано цілу низку «вселенських» церковних історій, зворованих на Евсевії; їх автори – Сократ

Схоластик (бл. 380–440), Саламан Созомен (бл. 400 – бл. 450), Феодорит Кирський (387–457), Захарія Ритор (470-ті – бл. 560), Йоан Ефеський (бл. 506/507–586) та ін. Ці твори сприяли остаточному утвердженню християнської концепції історії, а також започаткуванню нового жанру з «історичним ухилом» – *агіографії*, себто житій святих і священномучеників й оповідей про здійснені ними чуда. Перше таке житіє єгипетського аскета й засновника чернецтва Антонія уклав Атанасій Александрійський близько 335–337 р., а вже з V ст. до обігу входять так звані «мартирологи» – переліки мучеників за віру з короткими описами їхнього життя й зазначенням днів поминання у церковних службах. Свого роду компендіум житій під назвою «*Луг духовний*» уклав у VII ст. ерусалимський чернець Йоан Мосх (цю книжку знали в Київській Русі з XI–XII ст. під назвою «*Синайський патерик*», і власне вона послужила літературним взірцем для знаменитого «*Киево-Печерського патерика*»). Життя як надто специфічний жанр історіописання потребують окремої розмови, тут лише зазначу, що потік продукції цього жанру не вигасав аж до Нового часу, що на документуванні житій шліфували свою майстерність барокові ерудити, про яких мова піде далі, а укладена Сильвестром Косовим збірка житій киево-печерських аскетів «*Patericon*» та описи чуд («*Teratourgema, albo Cuda*») цього ж монастиря, складені Афанасієм Кальнофойським (обидві книжки вийшли друком у Києві в 1635 і 1638 рр.), стали, по суті, першими

«науково-історичними» працями в Україні.

Паралельно до церковної історії та агіографії поставало й світське християнське історіописання. Твори перших істориків-християн перехідної від Античності до Середньовіччя доби ще не містять згаданих вище прикмет, їх витримано у звичному для античної історіографії жанрі поточних «діянь»: такими, зокрема, є надзвичайно цінні для дослідників тексти з найранішими згадками про слов'ян візантійця Прокопія Кесарійського (490/507 – після 562) «*De rebus Gothorum, Persarum ac Vandalorum*» («Про діяння готів, персів і вандалів») та візантійця готського походження Йордана «*De origine actibusque Getarum*» («Про походження та діяння готів», бл. 551 р.). Але невдовзі античну практику історіописання починає витісняти оповідна схема, за якою складали «вселенські хроніки» наслідувачі Євсевія. Це означало, що перед викладом сучасних авторів подій у певній місцевості він мав показати їх «справжні», себто біблійні, витоки та, зрозуміло, віднайти Господній промисел у тому, що відбувається тут і тепер. У такий спосіб будь-яка середньовічна історіографія ставала за означенням 1) універсальною (бо творінням Господа є цілий світ); 2) провіденційною (бо перебіг подій визначало Провидіння Господнє); 3) лінійною й есхатологічною (бо історія мала початок в Акті Творіння й очікуваний кінець у Судний день: *eschaton* – дослівно «кінець», «край», коли янгол Божий

згорне «сувій часів»); 4) поділеною на два відлами – *historia sacra* (священну, себто біблійну) та *historia profana* (світську, профанну); зрозуміло, що «справжньою» історією вважали саме священну, тоді як профанну трактували лише як скороминуще простування до Судного дня.

Першими працями, що більш-менш повно відбивають таку парадигму історичного мислення, у Візантії стала «Хронографія» сирійця Йоана Малали (бл. 491 – бл. 578), доведена до 563 р., а на Заході – хроніка Григорія Турського (538/39–593/94), відома під умовною назвою «Історія франків».

Особливо виразне, а подеколи кумедне суміщення античних реплік із християнськими переконаннями подибуємо в хроніці Малали. Вже в першій книзі читач натрапляє не лише на Адама та Єву, але й на олімпійських богів, і то їхнього мітичного прародителя Кроноса названо внуком старозавітного Ноя. Перекроюючи грецьку мітологію на християнський лад, Малала приписує богам торгівлі Гермесу пророцтво про появу Святої Трійці, аргонавтам – знання про «пресвяту Богородицю Марію» тощо. Переказ мітів троянського циклу обставлено максимально «достовірними» деталями, приміром, словесними портретами персонажів, як ось тут, при зображенні Єлени, винуватиці загибелі Трої:

Вона була прекрасно збудована, з красивими грудьми, біла, немов сніг, із тонкими бровами, правильним носом, із круглим обличчям; волосся мала кучеряве, рудувате, очі великі, рухи вкрадливі, голос со-

лодкий – страшне для жінок вище! Було їй 26 років.

Оповідючи про реальне минуле за авторитетами грецької та римської історіографії, Малала раз по раз уплітає в нього біблійні мотиви, а в поточній історії всі помітніші події пояснює божественним промислом чи Божою карою за гріхи; описує він і чуда, що їх творили праведники – святі та мученики. Залишається додати, що благочесна, а разом із тим барвіста хроніка Малали зажила великої популярності серед християн візантійської орбіти, зокрема її переклад старослов'янською було здійснено вже у X ст., на зорі слов'янської писемності.

Приблизно за такою самою схемою написано й «Історію франків» – першу хроніку на «латинському» Заході, у Франкському королівстві, доведену до 591 року. Її автором був єпископ Турський Григорій (світське ім'я Георгій Флоренцій) – галло-римський аристократ, сучасник кривавої боротьби за владу між нащадками короля Хлодвіга, один із перших «латинських» агіографів. У передмові до «Історії франків» Григорій визначає свою мету ще за суто античними мірками: «щоби пам'ять про минуле досягла розуму нащадків». Натомість уже преамбула до першої книги, що розпочинається із дослівного викладу Символу Віри, демонструє, і то набагато послідовніше, ніж у візантійця Малали, християнську свідомість:

Маючи намір описати війни королів з ворожими народами, мучеників з язичниками та єретиками, Церкви з єретиками, я перш за все хочу ви-

14. Григорій Турський.

Скульптура роботи Емануеля Фрем'є в церкві св. Вааста, Арасі, Франція, XIX ст.

класти свою віру, аби майбутній читач не сумнівався у тому, що я правовірний християнин [catholicus]. Окрім того, заради тих, хто відчуває страх перед наближенням кінця світу, я наважився, зібравши разом хроніки минулого, ясно викласти, скільки років пройшло від сотворіння світу. [...]. Отже, я вірую у всемогутнього Бога-отця. Вірую у єдиного сина Його Ісуса Христа, Господа нашого... [...]. Про кінець світу я думаю так, як навчився у попередників: що спершу прийде Антихрист [...]. Про літочислення ж світу цього і про підрахунок послідовності років ясно викладено в хроніках Евсевія, єпископа Кесарійського, та Ієроніма-пресвітера [...]. Тому і ми, за прикладом згаданих письменників, бажаємо,

якщо Господь удостоїть нас своєю допомогою, провести літочислення від сотворіння перших людей до наших днів. Це ми зробимо найуспішніше, коли почнемо виклад від самого Адама.

Відтак половину першої книги займає виклад біблійної історії від Акту Творіння до Воскресіння Христового; далі автор переходить до гонінь на християн і до перших священномучеників, ще далі – до єпископів на території Галлії, зокрема до свого попередника, «апостола Галлії» Мартина Турського (бл. 316–397). Завершують цей пролог слова: «Закінчується перша книга, де описано 5596 літ від сотворіння світу до кончини святого єпископа Мартина».

Наступні книги витримано в хронологічній послідовності, проте, зрозуміло, найзгущеніший опис припадає на часи життя Григорія Турського (у книгах від 4-ї по 10-ту). Автор, за власним висловом, розповідає «впереміш як про чудесні діяння святих, так і про бідування народу», – втім, не забуваючи нагадувати, що зловісні знамення, роздори й усобиці – це Господнє попередження про Судний день. Дослідники відзначають наявність у тексті Григорія реплік із «Енеїди» Вергілія та з творів Салюстія, проте загалом вона відбігає набагато далі від античної традиції, ніж візантійська хроніка Йоана Малали.

Такий характерний перепад збережеться надовго. У Візантії праці кількох наслідувачів Малали VI ст. та пізніші твори («Історія» уродженця Єгипту Феофілакта Симокати, написана

між 628–638 рр.; «Хронографія» Феодана, доведена до 813 р.; одна з найвідоміших візантійських хронік – Георгія Амартола, завершена близько 866–871 р.; твори Симеона Метафраста (Логофета) і Льва Диякона X ст.; книжки видатних візантійських істориків XI ст. Михаїла Псела та Йоана Скіліци; хроніка XII ст. Йоана Зонари та ряд інших історичних творів XII–XIII ст.) рясніють, як і решта візантійської літературної продукції, античними ремінісценціями – покликаннями на філософські доктрини, цитатами та парафразами з давніх авторів, деклараціями про «правдивість» і виховну місію історії, врешті зразками викшталтованої риторичної майстерности. Ось, для прикладу, як характерно звучить написаний між 990–991 рр. вступний пасаж до «Історії» Льва Диякона, котрий ніби повертає нас до еліністично-римських вимог/ завдань описування минулого:

Коли й існує якоесь благо, що приносить користь у житті, то принаймні не меншу, а більшу послугу, потрібну й корисну, нам подає історія. Вона відкриває розмаїті та різноспрямовані діяння, що відбуваються як природним чином під впливом часу й обставин, так і особливо – за довільним рішенням осіб, зайнятих державними справами, і вчить людей одне схвалювати, ставлячи його собі за взірець, а іншим гидувати й уникати його, аби не залишилося невідомим і запроваджувалося у життя все корисне та цінне й аби ніхто не смів наражати себе на жахливі й шкідливі починання.

Таких філософічно-риторичних пасажів, як і слідів античної спадщини, годі шукати на «латинському» Заході, коли не брати під увагу кількох останніх її речників, як-от «учителя Середньовіччя», інтелектуала-енциклопедиста Ісидора Севільського (бл. 560–636); одного зі світочів філософської схоластики Беди Превелебного (672–735); лангобарда Павла Диякона (бл. 720–800), вихованого на королівському дворі в Падуї; наслідувача Светонія Ейнгарда, члена гуртка вчених («Палатинської академії») при дворі Карла Великого. За кожним із цих людей ще відчутно подих Античності. Для прикладу, на території Іспанії при вестготах далі діяли латинські школи й збереглися багаті бібліотеки, як у Севільї, де єпископом був Ісидор, син іспано-римлянина й доньки вестготського короля. Автор численних праць, зокрема енциклопедії в двадцяти книгах «*Originem sive Etymologiarum libri XX*», Ісидор написав також історичний трактат «*Historia de regibus Gothorum, Wandalorum, Sueborum*» («Історія про королів готів, вандалів і свевів»), що в ньому чільне місце відведено історії готів – ясна річ, від біблійних «першовитоків» до сучасності в «прекрасній Іспанії». Похвалою Іспанії розпочинається й цілий текст:

О священна Іспаніє, вічно щаслива мати вождів і народів, ти найкраща поміж усіма землями – від заходу до самих індусів! Тепер ти по праву є королевою всіх провінцій, твоє світло сягає не тільки заходу, але й сходу. Ти – цвіт і окраса світу, найславніша частина землі, в якій пе-

ребуває у великій радості та процвітає в достатку славний народ готів.

Носієм античної вчености, законсервованої в далекій Ірландії – «острові вчених і святих», звідки в VII ст. мандрівні монахи-місіонери вирушали «сіяти світло» до варварської Європи, – був англосаксонський чернець із Нортумберленду Беда Превелебний, філософ і укладач пасхалій, автор, зокрема, праці «*Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*» («Церковна історія народу англів»), доведеної до 731 р.; саме тут уперше запроваджено літочислення від Різдва Христового. На континенті знаним сучасником Беди був Павел Диякон – лангобард із походження, вихованець латинської школи в Падуї, що пізніше став членом «Палатинської академії» й навчав греки доньку Карла Великого. Ще згодом, уже як чернець славетного бенедиктинського монастиря в Монте-Касино, Павел Диякон написав книжку «*Historia gentis Langobardorum*» («Історія народу лангобардів»), доведену до 744 р., – безцінну для дослідників скарбницю легенд і свідчень про зниклий з європейської мапи народ. Урешті, з так званим Каролінгським відродженням і придворною «академією» Карла Великого пов'язано вже згадувану працю «*Vita Caroli Magni*» («Життєпис Карла Великого»), що її написав уродженець Франконії Ейнгарт між 817–821 рр., взоруючи на Светонієве «*Життя двадцяти цезарів*».

Що ж до решти творів історичного змісту VII–X ст., то вони незрівнянно слабші за стилістикою та «вченістю»,

15. Хрещення короля франків Хлодвіга.
Мініатюра 1250 р.

ніж візантійське історіописання. Прикметно, що й сама історія втрачає статус «наставниці життя», бо західна шкільна практика, на відміну від візантійської, співвідносила її не з риторикою, а з науками про обчислення. Під цим кутом зору показово, що «історії» (логічно зв'язні оповіді) надовго поступаються місцем анналам/хронікам, себто порічній фіксації подій. З-поміж тих, що вважаються незамінним джерелом для вивчення історії Франкського королівства, варто згадати хроніку так званого «Фредегара» VII ст. (насправді трьох безіменних авторів) і порічні записи його анонімних продовжува-

чів, ведені з 613 р.; «Діяння франкських королів» («*Gesta regum Francorum*») 726–768 pp.; «Королівські аннали» («*Annales regni*») 741–829 pp.; хроніку абата Нитгарда за 814–843 pp.; так звані «Бертинські аннали» реймського архієпископа Гінкмара (806–882; до речі, саме тут під 839 р. уміщено першу згадку про русів) та ін. Десь 900 роком датовано «вселенську хроніку» абата з Льотарингії Регінона Прюмського; реймський канонік Флодоард укладає аннали за 919–965 pp., а чернець монастиря св. Ремігія Рихер Реймський – так звану «Історію франків», присвячену політичним подіям другої половини X ст.; ще одним помітним явищем X ст. стали «*Gesta Saxorum*» («Діяння саксів») Видукінда Корвейського (919–973).

Потужніша хвиля історіописання здійснюється в XI ст., коли у монастирях цілої «латинської» Європи започатковують ведення монастирських і так званих «локальних» хронік, а по містах-комунах Італії – у Мілані, Пізі, Вероні – з кінця XI ст. укладають «міські хроніки» (упродовж XII ст. це стане звичною практикою для італійських міст, а з XIII ст. вона пошириться далеко за межі Італії). Небачено примножується різножанрова анналістика на теренах німецьких князівств. Саме на цей час припадає поява цілої низки праць, як-от: саксонська хроніка Титмара, єпископа Мерзебурзького (тут, до речі, під 1018 р. уміщено перший у західному письменстві опис Києва); хроніка Віпо, придворного капелана імператорів Конрада II (1024–1039) і Генріха III (1039–1056);

хроніка ченця Германа з Райхенау; так звані «Гільдесгаймські аннали» («*Annales Hildesheimenses*»), доведені до 1060 р.; твір «північного Тацита», як його називали, Адама Бременського «*Gesta Hammaburgensis ecclesiae*» («Діяння Гамбурзької церкви»), завершений у 1070-х; аннали Ламберта Герсфельдського до 1077 р.; праця 1082 р. «*Saxonicum bellum*» («Саксонська війна») Бруно Магдебурзького; «вселенська хроніка» пріора Бамберзького монастиря Фрутольфа Михельсберзького, доведена до 1099 р., та багато інших.

Перший Хрестовий похід 1096–1099 pp. породжує «лицарську хроніку», як, наприклад, анонімні «*Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*» («Діяння франків та інших єрусалимців») якогось італо-норманського рицаря, що брав участь у битвах на території Малої Азії, Сирії та Палестини. Втім, враження рицарів знайшли свій відбиток переважно в так званому «рицарському романі» (за період між Першим і Сьомим Хрестовим походами 1248–1254 pp. їх дійшло понад 300), натомість авторами хронік та «історій» хрестових походів, як і раніше, були переважно клірики – зазвичай безпосередні учасники подій, як: Раймунд Агільський, духівник графа Раймунда Тулузького; Фульхерій Шартрський, духівник графа, відтак єрусалимського короля, Бальдуїна Бульонського; монах-бенедиктинець Екегард Аврейський, що побував у 1101 р. в Палестині; архієпископ Тирський Вільгельм (Гійом), що впродовж 1174–1183 pp. обіймав посаду канцлера Єрусалимського

hominu' & de uogo. uat ut & mulieres in eum
 caecitatis fuerunt. sacrosanctas ut s' mbrax' q' a'e
 geste. ac uat alygd de p' mclis q' acufesse. Sed la'
 ad p'posia' reddam; . Transcuffo cu' p' m' goni'
 fut biennio. uenit gumcellus ad doct' fut'.
 fiaq; ad cut' & restitua' est q' p'ellu' q' ob a'
 congo fuerat in adictu'. Tunc archiep' non
 est aspici' ebaa' oculis om' canonicos qui sibi fu'
 etant ad u' saq'. So ac p'ose morauus est stupe'
 us archid'aconus.]nculus locu' canonici ele

16. Список хроніки
 Томи Сплітського
 «Historia Salonitana».
 Скрипторій
 Сплітського
 монастиря,
 після 1266 р.

королівства; Яків Вітрійський, єпископ Акри й учасник П'ятого Хрестового походу та ін. Особливо багато хронік, зокрема французьких і англійських, присвячено Третьому Хрестовому походу 1189–1192 рр. та його героям – імператорові Фридриху I Барбаросі, англійському королю Ричарду Левине Серце, французькому королю Філіпу Августу.

Врешті, на кінець XI – початок XII ст. припадає зародження історіописання у країнах так званого «нового християнства» – Чехії, Русі, Польщі, Сербії, Угорщині. Особливе місце тут за стилістичною довершеністю належить «Чеській хроніці» («*Chronica Boemorum*»), автором якої був «батько чеської історіографії» Козьма Празький, декан собору св. Віта в Празі: цю працю доведено до року смерті автора († 1125). Близько 1113 р. та в 1116 і 1118 рр. у Києві,

як відомо, укладають три редакції «*Повісти минулих літ*», що їх авторами, відповідно, були чернець Києво-Печерського монастиря Нестор (особа, як припускають, легендарна), ігумен Київського Видубицького монастиря Сильвестр і ще один, невідомий на ім'я, киево-печерський чернець. На ці ж роки припадає поява першої польської хроніки монаха-бенедиктинця Галла Аноніма (Мартина Галла, † 1113), автора праці «*Chronica et gesta ducum sive principum Polonorum*» («Хроніка та діяння польських князів або володарів»), продовжена у тому-таки XII ст. краківським каноніком Вінцентієм Кадлубеком, інакше Магістром Вінцентієм. Приблизно 1148–1149 роком датують так званий «*Літопис попа Дуклянина*» – першу хроніку королівства Зети (більш-менш теперішньої Чорногорії). Врешті, в другій половині XI ст. було

написано хроніку «*Gesta Hungarorum*» («Діяння угрів»): вона не дійшла до наших часів і відома за пізнішим, кінця XII ст., твором аналогічної назви, що його автором став секретар угорського короля Бели III, знаний під іменем Магістра.

У добу так званого «відродження XII ст.», коли виникають перші університети й починають ставати на ноги європейські міста, обсяг історіографічної продукції стрімко зростає: за підрахунками дослідників, протягом XII ст. було написано впр'ятеро більше

праць, ніж століттям раніше. Зокрема, помітно більше «діянь володарів», як-от «*Gesta Friderici imperatoris*» («Діяння імператора Фридриха») Оттона Фрайзингенського; «*Gesta regum Anglorum*» («Діяння англійських королів») Вільяма Малмсберійського; «*Danorum regum heroumque historiae*» («Історії данських королів і героїв») Саксона Граматика та безліч інших. Пояснювати посилення інтересу до особи володаря придворною запопадливістю, а надто пізнавальними мотивами, було би надмірним спрощенням. По-перше,

17. Рогір ван дер
Вейден (?).
Піднесення хроніки
бургундському
герцогові
Філіпу Доброму.
Мініатюра бл. 1446 р.

будь-яку історичну подію сприймали, за словом того-таки Вільяма Малмсберійського, як «дзеркало володарів». По-друге, християнська доктрина володарювання передбачала, що правитель – яко намісник Божий на землі – несе «есхатологічну відповідальність» за стан душ підданців. А засаднича типологічність середньовічного історіописання, себто повторюваність мовних та оцінкових штампів, призводила до того, що імператорів і королів, описуючи їхні діяння, зображали не такими, якими вони *були* насправді, а такими, якими *мусли бути* згідно зі своїм статусом.

Що ж до прикмет «доброго володаря», то за ними не треба було далеко шукати, бо повчальні тексти, або так звані «дзеркала володарів», що перераховували/коментували відповідні «фахові» чесноти *ars regnandi* (мистецтва володарювання), зажили слави ще від V ст., коли Агапіт Диякон звертав свої «напучування» до імператора Юстиніана. Їх стандартний набір – із тими чи тими модифікаціями – зобов'язував володаря бути побожним, відважним, дбайливим/щедрим, справедливим, людяним тощо.

Характеризуючи хроніки, дослідники зазначають, що з XI ст. їм притаманний раптовий перехід від колишньої безособовості до виокремлення «почуття-Ми», протиставлення «нашого» (території, народу, держави) «чужому» – аж до переконання, що Бог сприяє «нашій» стороні. Приміром, у компілятивному творі французького теолога Гіберта Ножанського «*Gesta Dei per Francos*

(«Божі діяння за участі франків»), написаному в 1104–1108 рр. на підставі хронік Першого Хрестового походу, головною «дійовою особою», звісно, залишається Бог, проте акцент на франках як богообраному інструменті, знярядді Його волі, показовий, бо свідчить про певні новації в історіописанні. Наголошування у той чи той спосіб «національної» самобутності, а то й винятковості стане прикметою багатьох текстів високого та пізнього Середньовіччя, що у новітніх дослідників навіть дістали назву «національних хронік», як-от «*Historia Anglorum*» Генрика з Гантингдона, доведена до 1154 р.; «*Gesta Danorum*» («Діяння данців») Саксона Граматика (до 1203 р.); анонімна німецькомовна «*Sächsische Weltchronik*» («Саксонська всесвітня хроніка», 1237–1250 рр.); іспаномовна «*Estoria de España*» («Історія Іспанії», бл. 1270 р.) короля Альфонсо Мудрого; «*Gesta Hungarorum*» («Діяння угрів», між 1282–1285 рр.) Симона з Кези; чеськомовна хроніка так званого «Даліміла» (між 1282–1314 рр.); німецькомовна хроніка Пруського ордену, складена Петером із Дусбурга перед 1326 р.; «*Chronica gentis Scotorum*» («Хроніка шотландського народу», 1385 р.) Джона з Фордуна; римована «*The Cronicle from the Firste Begynnyng of Englande*» («Хроніка від першопочатків Англії», 1436 р.) Джона Гардинга та багато інших. Засвідчений у такий спосіб патріотизм згодом дасть поживу для доведення унікальності власної «нації», про що ми ще поговоримо.

* * *

За якими ж ознаками можна безпомилково «впізнати» середньовічне походження твору (або середньовічні в ньому відлуння, бо чимало прикмет «християнізованої» історії на два-три століття пережили власне Середньовіччя)?

Почнемо з *універсалізму*. Світ, що виник в Акті Творіння (Creatio mundi), уявляли як єдине ціле – «божественну гармонію», впорядковану Богом на засадах ярусної ієрархії як у небесній сфері (серафими/херувими – архангели – янголи), так і в земній, профанній, де мешкає «потрійний люд»: oratores (молільники) – bellatores (вояки) – laboratores (трудівники). Сферу земного, своєю чергою, сприймали в категоріях такої самої «всезагальности вірних» (universitas fidelium), де кожну ієрархічну одиницю цільно припасовано до іншої, а функціонувати вони можуть лише вкупі, доповнюючи одна одну, як передбачено волею Творця «божественної гармонії». З другого боку, «профанна історія» будь-якої частини згаданої universitas – держави, династії, певного суспільства, певного монастиря тощо – мала вкладатися в універсальний божественний порядок часів, демонструючи зв'язок із подіями історії священної. На практиці поєднання священної та профанної історій досягали, подаючи яко преамбулу до оповіді про конкретні події переказ біблійної традиції від Адама чи Потопу до Воскресіння Христового (Марк Блок іронічно назве такі преамбули «кавалерійським оглядом вселенської історії»). В цьому блоці

повідомлень наводили також більш чи менш деталізовану «генеалогію народів», себто їхнє пов'язання із «синами Ноя». Ось, для прикладу, як виглядає схема «від Потопу» у добре відомому нам тексті – «*Повісті минулих літ*» (наводжу її, поминаючи деталі):

Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала. Тож почнемо повість оцю. Після Потопу, отже, три сини Ноеві розділили землю – Сим, Хам і Яфет. І дістався Схід Симові [...]. Хамові ж дісталась південна частина [...]. Яфетові ж дісталась північна сторона і західна [...]. В Яфетовій же частині сидить русь, чужь і всякі народи [...]. Сим же, Хам та Яфет, розділивши землю і метавши жереб, (поклали) не переступати нікому в братній уділ, і жили кожен у своїй частині. І був (тоді) один народ. А коли намножилося людей на землі, то намислили вони... спорудити башту до неба [...]. І змішав Бог народи, і розділив на 70 і на 2 мови, і розсіяв по всій землі [...]. Після того ж, як було розвалено башту і розділено народи, взяли сини Симові східні краї, а Хамові сини південні краї, Яфетові ж сини захід узяти й лівнічні краї. Від цих ото 72 народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський [...]. По довгих же часах сіли слов'яни на Дунаєві [...]. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі [...].

Упоравшись із «генеалогічним деревом народів» і знайшовши поміж них

18. Томазо ді Модена. Книжник-домініканець. Фреска в храмі Сан Ніколо в Тревизо, 1352 р.

місце для слов'ян (це відомий опис розселення східнослов'янських племен, або так звана «географія Нестора»), літописець врешті дає перепустку в історію «найлагіднішим» зі слов'ян – полянам: гідне місце для них зарезервовано завдяки оповіді про мандрівку апостола Андрія до київських гір і апостольське провіщення. Далі викладено легендарну частину «сегосвітньої» історії полян – оповідь про Кия, Щека й Хорива. Переходячи до дійсних подій, переказаних за анонімним продовженням хроніки Георгія Амартола, автор почувується зобов'язаним наново вписати їх у «вселенську» хронологію, вміщуючи таку преамбулу:

Отже, від Адама до Потопу 2242 роки, а від Потопу до Авраама 1082

роки; від Авраама до виходу Мойсеевого (з Єгипту) 430 років, од виходу Мойсеевого до Давида 601 рік; від (смерти) Давида і од початку царювання Соломонового до полонення Єрусалима 448 років; од полонення до Олександра (Македонського) 313 років; од смерті (Олександра) до Різдва Христового 333 роки. Од Різдва Христового до Костянтина (Великого) 318 років, а од Костянтина до Михайла сього [імператора Михайла III П'яниці, 842–867 рр. – Н. Я.] 542 роки. Од першого року Михайла сього до першого року Олега, руського князя, 29 літ; од першого року Олегового, відтоді як він сів у Києві, до першого року Ігорєвого 31 рік.

Залишається додати, що до універсалистської схеми вписування «партикулярної» історії у «вселенську» українська традиція востаннє вдається ще наприкінці XVII ст. – у хроніці ігумена Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича, а також у «Синописі», що його автором умовно вважають архимандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля.

Ще однією питомою ознакою «християнізованої» історії є її *інтерпретативний символізм*, коли за кожною подією профанної історії вбачають приховану аналогію з подіями та персонажами історії священної, себто зі Старим і Новим Завітами. Адже витлумачення священної історії (екзегетика) передбачало не так інтерес до дійсних подій, як угадування, за висловом св. Августина, «тіні майбутнього». Людина Середньовіччя вірила в незмін-

ність речей, не відділяючи «колись» від «сьогодні» й постійно «підтягуючи» сучасне до минулого. І то сучасне (профанну історію), зрозуміло, трактували як щось підрядне – не як самодостатній феномен, що його належить «правдиво» описати, а як поле поновного переживання священної історії, стосовно якої цей феномен виступає і аналогом, і водночас – уроком християнської науки та застереженням від пастки гріха. Отже, все написане істориком своєрідно подвоювалося: з одного боку, в його тексті було зафіксовано цілком реальні події, а з другого боку – їх обгортав прихований зміст, що саме його вважали «справжнім» – на відміну від їх профанного, «сегосвітнього» перебігу. Наприклад, коли хроніст у *«Повісті минулих літ»* просто зазначає під 1093 р. загибель переяславського князя Ростислава Всеволодовича, який потонув у Стугні, відступаючи після невдалої битви з половцями, то *«Києво-Печерський патерик»* «знає», чому так сталося. Князь, переправляючися дорогою в похід через Дніпро, наказав утопити ченця, який усовіщав княжих «отроків», що глузували зі старця («метаюче словеса срамна»), та провістив їм, і князеві «смерть от води». Ростислав не повірив пророцтву, не розкався і не поїхав до монастиря по благословення, а відтак «утопе со всіми своїми вои». Резюмуючи, автор статті наводить цілу низку «справжніх» причин, апелює до євангельських притч, псалмів та апостольських послань і завершує «аналіз» остаточним вердиктом з Першого соборного послання

апостола Петра: «Сицева гордым отшениа, им же Господь противиться, смиренным же даеть благодать». Важко напевно сказати, чи дійсно Ростислав перед тим, як сам «утопе», наказав утопити бідолашного ченця, бо коли перебіг подій не відповідав уявленню про те, як належало їм відбуватися «насправді», то ці-таки події зазнавали беззастережного переформулювання.

Слід також згадати і про усталену в Середньовіччі – під впливом поділу буття на приховане й видиме (божественне та профанне) – систему *символів і алегорій*, що розкривали «істинний» зміст видимого. Адже, згідно з настановою одного з отців Церкви Оригена, «всі речі з категорії явного можуть бути споріднені з неявним, тілесні – з безтілесними, а вияви – з прихованим».

19. Алегорична гравюра з книжки Філіпо Півічелі *«Mundus symbolicus»*. Кельн, 1681

Скажімо, солярна символіка влади помазаників Божих уподібнювала їх до Христа-сонця як царя небесного; символіка білого одягу (атрибута янголів і Христа) свідчила про чистоту помислів; пальмове листя символізувало перемогу, бо його розстиляли перед Христом при в'їзді в Єрусалим тощо. В численних «бестіярях», «лапідаріях» і «фізіологах» зафіксовано містичні значення рослин, каміння і тварин: наприклад, із білою трояндою асоціювали Богородицю, скеля позначала Христа і т. ін. Не менш розвинутою була символіка чисел, якою опікувалася спеціальна «наука» – нумерологія. Приміром, цифру 3 співвідносили зі Святою Трійцею, 4 – з кількістю євангелістів, 7 – із кількістю дарів Святого Духа і семи смертних гріхів, 12 – із кількістю апостолів тощо.

Врешті, текстам середньовічних істориків притаманна так звана *біблієзація*, себто свідоме чи неусвідомлюване використання цитат, сталих зворотів, парафразів, мовних штампів і прообразів персонажів та ситуацій Святого Письма. Спричинювало це не тільки християнське світовідчуття, а й освітня практика, сперта на заучуванні стандартного набору текстів, передусім біблійних. Такий вишкіл міцно прищеплював біблійні трафарети мови й мислення, призводячи до «типологізації» персонажів і колізій, коли всякого зрадника ототожнювали з Юдою, всякого порушника «любоби братньої» – з Каїном, кожного, хто благочестиво й терпляче зносить удари долі, – з Йовом, будь-який масштабний соціальний катаклізм – із падін-

ням Вавилону тощо. Усталені на нові Біблії кліше оцінок/уподібнень (*біблійні топоси*) виявилися найтривкішою спадщиною середньовічного історіописання і дожили аж до кінця XVII – початку XVIII століття. Наприклад, Самійло Величко у «Сказанні про війну козацьку з поляками» (1720 р.), що його слушно вважають першим історичним нарративом нового типу в Україні, уподібнює «віроломних поляків» Каїнові, Івана Брюховецького – Іродіяді (яка домоглася смерті Йоана Хрестителя), Івана Самойловича – Сарданапалу (ім'я цього асирійського царя символізувало надмірні розкоші), Петра Дорошенка називає «Юдиним товаришем», а винищення козацької Наддніпряниці порівнює з падінням Вавилону:

Паде, паде Україна тогочасна малоросійська, козацько-руська з багатьма містами й селами, як отой стародавній великий град Вавилон! [...] Доведеться нам оглядати повними сліз очима порожню й мертву матір нашу, Малу Росію, і бачити, як дикий звір поселяється в красні житла батьків і праотців наших.

* * *

Повертаючися до середньовічних текстів, мусимо визнати, що літературно-стилістична вправність їх авторів за небагатьма винятками залишалась, м'яко кажучи, небездоганною, а надто поруч із вишуканими текстами візантійських істориків. Задля промовистості наведу два свідчення очевидців про розграбування хрестоносцями Константино-

20. Здобуття Константинополя хрестоносцями в 1204 р. Мозаїка храму Сан Джованні Евангелісти в Равені, 1213 р.

поля під час IV Хрестового походу, в квітні 1204 р. Західний опис узято з твору одного з вождів походу, маршала Шампані Жофруа де Вілярдуена «*La conquête de Constantinople*» («Завоювання Константинополя»), та з однойменної хроніки рядового воїна – ам'єнського рицаря Робера де Клярі. Потерпілу сторону представляє візантійський історик Нікіта Хоніат (бл. 1155–1217), чий «*Історії*» в 21 книзі визнано однією з вершин візантійської культури. Абстрагуючись від зрозумілої упередженості обох сторін, пропоную завважити су-

то стилістичний бік викладу – просодушну наївність «франків» і витончену Хоніатову риторичку:

Жофруа

де Вілярдуен:

Інші ж розійшлися містом і грабували його. Всякого добра було так багато, що вам ніхто не зміг би визначити, скільки забрали золота, срібла, посуду, самоцвітів, оксамиту, шовкових матерій, хутряного одягу й усього іншого. Жофруа Вілярдуен, маршал Шампані, свідчить вам по совісті й по правді, що впродовж багатьох століть ніколи ніхто не знаходив стільки здобичі в одному місті.

Робер де Клярі:

І потім [...] бідні люди... рушили хто куди й узяли те, що змогли взяти; і вони знайшли багато осель і багато зайняли їх, а чимало ще й залишилося, бо місто було дуже велике й залюднене. [...] Ті (з мешканців), хто захотів піти з міста, пішли, а хто захотів лишитися – залишились, а пішли з міста лише найбагатші люди.

[...] А потім палігрими [хрестоносці. – Н. Я.] розглядали величезне місто, і палаци, і багаті абагства, і багаті монастирі, і дивовижні речі, що були в місті. І вони довго дивувалися всьому, а особливо довго дивувалися з монастиря св. Софії та з багатства, яке там було.

Нікіта Хоніат:

Важко й неможливо було вблагати або умилостивити цей варварський народ, такий дратівливий, такий запальний на всяке супротивне слово, – все розпалювало його гнів і здавалося йому безглуздим та смішним. [...] Через те кожен мав боятися за своє життя: на вулицях – плач, зойки і нарікання, на перехрестях – ридання, у храмах – тужливий стогін. [...] Знатні родом блукали зганьбленими, багаті – жebraками, поважні старці плакали. [...] Отаке-то

беззаконня чинили західні вояки проти народу Христового, не виявляючи жодної поблажливості ні до кого, всіх позбавляючи грошей і майна, житла й одягу [...]. Ось він, цей народ із мідною шиєю, пихатим обличчям, піднятими бровами, завжди голеними та ніби юнацькими щоками, кровожерною ру-

кою, роздутими ніздрями, погордливим поглядом, захищеною пащею, черствою душею, рубаною та швидкою мовою, яка наче витанцьовує на губах, – ось ці ревнителі, котрі підняли на рамена хрест і не раз клялися ним і словом Божим, що пройдуть християнські краї без кровопролиття...

Твір Нікити Хоніата, уривок з якого тут процитовано, вирізняється не тільки риторичною вправністю та «видо-

вищністю»: у візантійській словесності античні техніки історіописання були рідчю звичною. Хоніат, як зазначають дослідники, надто «несередньовічний». Його текст насичено персональними рефлексіями, образи героїв психологічно багатогранні й контрастні, а пружиною драматичних перипетій історії, як і в текстах античних авторів, виступає Тихе (Доля), що їй улягають володарі та підданці, воїни та простолюд. Врешті, Хоніату властивий релігійний і політичний скепсис, а чесноти описуваних ним людей часто густо доволі далекі від християнського смирення. Ці прикмети символізують свого роду «вихід у майбутнє» – у новий тип історіописання, про який ітиметься в наступному розділі.

Розділ 3

«Історіографічні революції» тривають: Ренесанс, Бароко, Просвітництво

*Іван Щирський. Люстрація
до посібника з риторики.
Чернігів, 1698*

Поштовхом до модифікації середньовічного формату історіописання стало «відкриття Античності», здійснене на зламі XIV–XV ст. кількома освіченими ентузіястами-італійцями, себто мешканцями території, де спадщина Стародавнього Риму лежала достоту під ногами. Пізніше, у XV ст., їхні послідовники дадуть своїм зусиллям назву *rinascimento* (італ.: повторне народження, відродження). У 1855 р. історик Жюль Мішле, описуючи цей культурний феномен, використовує французький варіант слова – *renaissance*, і власне так ми називаємо його до сьогодні – Ренесансом, або Відродженням. Практичним утіленням *rinascimento* був цілеспрямований пошук, переписування та коментування античних текстів. Від уживаного Цицероном поняття *studia humanitatis*, яке обіймало граматику, поезику, риторику й філософію, такі заняття отримали назву «гуманістичних студій», а людей, що ними займалися, стали називати по-італійському *umanista* (гуманіст). Винайдення друкарства неабияк прислужилося популяризації зусиль гуманістів. Досить сказати, що першою книжкою

римської друкарні, заснованої 1467 р., стали «*Ad familiares*» («Листи до приятелів») Цицерона; у Венеції друкарня розпочала видання 1474 р. «*Історій*» Геродота, а 1495 р. знаменитий венеційський друкар Альд Мануцій запровадив систематичну публікацію давньогрецьких класиків; в останній чверті XV ст. книговидання було започатковане також у Болоньї, Брешиї, Мілані, Неаполі, Падуї, Пармі, Пізі, Тревизо, Флоренції, причому практично скрізь виходили античні тексти (для прикладу, лише в невеличкому Тревизо у 1482 й 1483 рр. було видано Лівія та латинський переклад Тукідида).

Коли говорити про «реновацію» античної історіографії (а власне ці зусилля гуманісти називали поверненням «до джерел» [*ad fontes*]), то варто згадати такі її віхи, як уведення в обіг творів Тацита й Амiana Марцеліна (знахідка обох рукописів належить Поджо Брачоліні, 1380–1459); перше видання творів Салюстія, здійснене Венделином зі Спіри (Рим, 1470); перші латинські видання Полібія (в перекладі Ніколо Пероті; Рим, 1473), «*Історій*» Геродота (в перекладі Лоренцо Валли; Венеція,

TITI LIVII PATAVINI HISTORIOGRAPHI AB VRBE CONDITA DE BEL-
LO MACEVONICO LIBER VIII EXPLICIT INCIPIT VIII FELICITER

MAHEC ROME AGVNTVR CONSVLES. an-
bo. in hiquibus regebant bellum. is hostis
uelut natus. ad continendam pinter ualla-
belloꝝ romanis militarem disciplinam erat.
nec alia pumcia militem magni ad uirtutem
acuebat. nam alia & amenitate urbium & copia terrestrium
maritimarū q̄ rerū & molliti a hostium regis q̄ opibus ditiores
q̄ fortiores exercitus faciebat. p̄cipue sub impium cñ. manlu

21. Список твору
Тита Лівія.
Автограф Поджо
Брачоліні, 1453 р.

1474), Лукіанового «Як слід описувати історію» (1515 р.); численні друковані видання кінця XV – початку XVI ст. грецьких оригіналів тих-таки Геродота і Полібія, а також Плутарха, Светонія та ін.

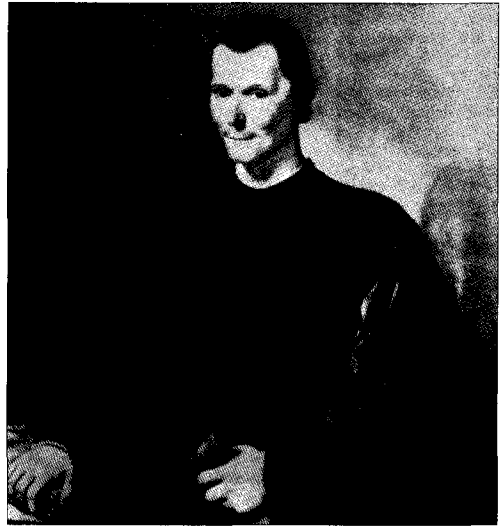
Уперед до Античності: італійський Ренесанс

Метою залюблених в Античність гуманістів було «відродити» добірну латину та повернути у вжиток взірці античного красномовства, проте, як відомо, двічі увійти в ту саму річку не вдається нікому. Як люди інакшого часу та інакшого світосприйняття, вони, «відроджуючи», запроваджували нове, власне осмислення тих понять, тем і сюжетів, що їх обговорювали антична філософія, філологія чи історіографія. Тож невдовзі за освоєнням і коментуванням античних авторів дійшло до появи власних праць, зокрема з історії. З-поміж найвідоміших

творів середини XV – середини XVI ст., написаних італійськими гуманістами, годі оминати такі: «*Historiarum Florentinarum libri XII*» («Дванадцять книг історій флорентійців») Леонардо Бруні (Аретіно); «*Historiarum Florentini populi libri VIII*» («Вісім книг історій флорентійського народу») Поджо Брачоліні; «*Historiarum ab inclinatione imperii Romani decades*» («Декади історій від падіння Римської імперії») Флавіо Бьондо (поняття «декада», себто десяток, апелює до Лівія, у чий праці книги теж згруповано за «декадами»); «*Historia Bohemica*» («Чеська історія») Енеа Сільвіо Піколоміні – в 1458–1464 рр. римського папи під іменем Пія II; «*Caesares*» («Цезарі») Помпоніо Лета; «*Rerum Venetarum ab urbe condita decades*» («Декади діянь Венеції від заснування міста») Маркантоніо Коччо (Сабеліко); «*De rebus gestis a Vladislao Polonorum atque Hungarorum regis*» («Про діяння польського й угорського короля Владислава»)

Філіпо Буонакорсі (Філіпа Калімаха); «*Istorie fiorentine*» («Історія Флоренції») Ніколо Мак'явелі; «*Istoria d'Italia*» Франческо Гвічардині; «*Novissimae historiarum omnium repercusiones*» («Найновіші відображення усіх історій») Джакомо Філіпо Форесті з Бергамо; «*Historiarum sui temporis libri XLV*» («Сорок п'ять книг історій свого часу») Паоло Джовіо та багато інших.

Виклад у більшості з цих праць починається від античних часів. Це призводило до виопукнення античної доби як своєрідного «початку історії», себто являло собою кардинальну новацію порівняно із середньовічним історіописанням, де цей «початок», як уже знаємо, ототожнювали з Актом Творіння та Боготвіленням. Падіння Римської імперії, своєю чергою, поставало як демаркаційний рубіж між епохами «ясности» й «мороку» – часами, коли «темні варварські народи» витіснили римлян з історичної арени, а наступну лінію поділу логічно узasadнювало теперішнє повернення римських нащадків до своєї питомої спадщини. В такий спосіб, по суті, поставала нова періодизаційна схема: середньовічний поділ минулого на скоординовані зі священною історією «віки» поступався місцем нині звичному для нас тричленному поділові на Античність, Середньовіччя та Новий час (хоча сам термін «Середньовіччя» вперше ужив аж у 1688 р. німецький ерудит Кристоф Келер, або ж Целарій). З другого боку, це вперше запроваджувало сприйняття часу як категорії, пов'язаної з конкретними діями людей, – замість середньовічної візії часу яко сфери буття

22. Ніколо Мак'явелі. Портрет роботи *Santi di Tumo*, 2-га пол. XVI ст.

Бога. Така абстракція тягла за собою цілком предметні новації в історичному мисленні, бо переносила акценти історіописання з незмінного й вічного на те, що перебуває в динаміці та рухові. Крім того, здійснене гуманістами «повернення» античної культури «явно демонструвало» слухність погляду античних авторів на плін історії як невпинний кругобіг повторень. Саме таке розуміння/пояснення минулого стає провідним у творах італійських гуманістів, а отже, фактично демонтує лінійно-есхатологічну схему середньовічного історіописання. Погляд на історичне буття як на безперервний цикл повторень добре ілюструють ось такі слова з «*Історії Флоренції*» Ніколо Мак'явелі:

Усі панства, зазнаючи всіляких перетворень, від стану ладу впадають у

безладдя, а потім від безладдя до нового ладу. Оскільки стоять на місці цьогоосвітнім подіям не дає сама природа, вони, сягнувши свого верхів'я і вже неспроможні розвиватися далі, неминуче підупадають, і навпаки, скотившись на саме дно, доведені чварами до краю, вони не можуть опуститися ще нижче і мусять знову спинатися на ноги. Ось так завжди все від добра скочується в зло і від зла підноситься до добра. Бо чеснота породжує мир, мир породжує недіяльність, недіяльність – нелад, а нелад – погибель, і, відповідно, новий лад породжується неладом, лад породжує лицарський дух, а від нього походить слава і благодія.

З огляду на сказане найзагальнішою ознакою італійського ренесансного історіописання вважають *антропоцентризм*, себто зосередженість на людині (на відміну від середньовічного *теоцентризму* – зосередженості на провидінні Господньому). Цю своєрідну «секуляризацію», звісно, не треба перебільшувати, бо авторитет Святого Письма не підлягав сумніву, та й самі гуманісти були надто далекі від новітнього раціоналізму, щедро сплачуючи данину забобонам, вірі в алхімію, магію, астрологічні прогнози та всілякі чуда й провіщення. Однак емансипація від Церкви мала наслідком перенесення уваги з «побожного» на «активне» життя (*vita activa*) індивіда, який зусиллям волі може досягнути успіхів у політиці, здобутті влади, реалізації власних намірів тощо. За висловом одного зі світочів гуманістичного права Бальда де Убальдуса (1327–1400), «природу підпорядкова-

но небесам, але воля [людини] вільна». Йому втворює Джованні Піко делла Мірандола (1463–1494), вкладаючи в уста Бога звернені до людини слова:

Ми не дали тобі ні визначеного місця, ні особливої спадщини. Ти одинічим не зв'язаний, можеш обрати, що хочеш, і бути за своїм вибором тим, на що наважишся з власної волі. Ти сам зі своєї волі і для своєї чести маєш бути власним майстром та будівничим і формувати себе з матеріалу, який тобі підходить. Ти вільний – можеш зійти на найнижчий щабель тваринного світу, але можеш і піднятися до найвищих божественних сфер.

Критерієм «добрих» і «поганих» учинків стає вже не смиренна побожність, як у середньовічних текстах, а «доброчесність» (італ. *virtù*). Загалом її взоровано на античних «чеснотах» (лат. *virtus*), але водночас доповнено похвалою вченості, діяльній енергії, честолюбству, бажанню набути «слави». Здатність історії демонструвати взірці такої поведінки різко підносила престиж історіописання: за словами одного з гуманістів, Колюччо Салютаті, «першою серед муз, поза сумнівом, є історія, бо головний поштовх до її пізнання витікає передусім із бажання наблизитися до сяйва слави». Особу, яка засвоїла кодекс *virtù*, сприймали як «універсальну людину» (*uomo universale*), котра все знає, все вміє, в усьому себе пробує та здатна, за тогочасним висловом, «власноруч обертати колесо Фортуни». Реанімований образ Фортуни (римської богині ви-

падку, яка пильнує за чергуванням людських успіхів і невдач) стає і символом, і поясненням непередбачуваності подій, заступаючи звичне для середньовічних істориків покликання на Божу ласку чи Божу кару. Скажімо, Мак'явелі в коментарях на Тита Лівія («*Il discorsi sopra la prima decadi Tito Livio*», 1513 р.) пише:

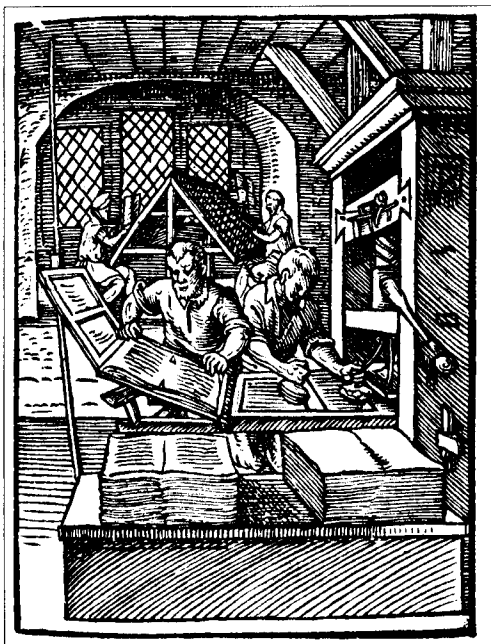
Ще раз повторю як безперечно істинну, яку доводить вся історія, що люди можуть сприяти Фортуні, але не перешкоджати їй, можуть задумувати протидію, але не в силах її перемогти.

Ще однією новацією ренесансного історіописання є відверте декларування авторської позиції – на відміну від середньовічних хронік, де йшлося (принаймні позірно) про нейтральне ставлення до описуваного. Адаже з поверненням історії її дидактичних завдань автор мусив «навчити» читача тих цінностей, які сповідав сам і вважав суголосними *virtù*. Наприклад, ідеалом держави для Леонардо Бруні є Флоренція, бо там «у всіх справах панують народ і свобода»; офіційний історіограф Венеції Сабеліко, нестримно підносячи культ свободи в Республіці св. Марка, таврує «тиранів» (убитих або вигнаних дожив) і називає Венецію «новим Римом». Свобода є ядреним «виховним» поняттям і для Франческа Гвічардині: як він пише, саме завдяки тому, що венеційці ніколи не знали «рабства», вони спромоглися досягти «найвищих і незліченних гараздів та почестей», запровадити мудре правління, забезпечивши

суспільну гармонію, та створити державу, якій не можуть дорівнятися ні Рим, ні Картаген. Ці приклади суголосні ідеї звеличення мешканців Італії jako спадкоємців давньоримських чеснот, незнаних і недоступних «темним варварам Півночі» – германцям і слов'янам. Власне цей, раз у раз повторюваний, мотив погорди стане рушієм інтелектуального опору, що його вже в першій чверті XVI ст. гучно оголосять самі «варвари», запозичивши від італійців і стилістичні взірці, і суб'єктивну манеру пояснювати/описувати історію.

Пізньоренесансний «ревани» по цей бік Альп

Перетнувши Альпи, новий тип історіописання упродовж XVI ст. крок за кроком опановує німецькі території, слов'янські терени Адриатики, Польщу й Чехію, Францію, Англію, Угорщину, скандинавські країни. Паралельно, завдяки друкарському верстату, історія розширює коло своїх читачів/шанувальників, а водночас уперше «долає кордони» всередині самої Європи. Для прикладу, вже наприкінці XV ст. побачили світ «*Grandes chroniques de France*» («Великі хроніки Франції», два паризькі видання 1477 і 1493 рр.) і «*Den danske Rimkrønike*» («Данська римована хроніка», Копенгаген, 1495 р.); у Римі 1470 р. видано «*Historiae Hispanicae partes quatuor*» («Історія Іспанії у чотирьох частинах») Родриґа Санчеса, а в Брні й Авґсбурзі одночасно двома виданнями 1488 р. виходить друком «*Chronica Hungarorum*» («Хроніка угрів»)

23. Друкар. Гравюра Йоста Амана з книжки «Книги ремесел», Нюрнберг, 1568

Яноша Туроці. Ренесансне переосмислення історії просте тим інтенсивніше, що активніше працює друкарський верстат, переносячи ті чи ті праці з країни в країну та вперше перетворюючи історіюписання із суто внутрішньої (придворної, монастирської чи міської) справи на загальнодоступний продукт європейської культури. Приміром, згадувану вище книжку Енеа Сильвіо Піколоміні «*Historia Bohemica*» («Чеська історія»), написану близько 1458 р., опубліковано 1509 р. в іспанському перекладі, а 1510 р. – в чеському. Виразним прикладом «мандрівок» книжки з країни в країну є перевидання праці професора Краківської академії Мацея Меховського

«*Tractatus de duabus Sarmatiæ, Asiana et Europiana*» («Трактат про дві Сарматії, Азійську та Європейську»): вона вперше побачила світ у Кракові 1517 р., а до середини XVI ст. вийшла друком ще аж чотири рази – в Авгсбурзі (1518 р.), Базелі (1532 і 1537 рр.) та Венеції (1542 р.).

Імітуючи стиль італійських праць, заальпійські гуманісти насправді мали на меті засадничо протилежну річ – довести право власних народів на місце в історії, не менш почесне, ніж у «нащадків римлян», себто мешканців Італії. Як писав на початку XVI ст. швабський ерудит Гайнрих Бебель:

Чим же є греки й римляни порівняно з нашими Карлом (Великим), Оттонами, Генрихами й Фридрихами? Адже наші володарі, славні своїми звиягми на хвалу Богові та християнству, стоять незмірно вище від тих язичників із їхньою непогамовною жадобою панувати! А втім, поети, історики й філософи надміру вихваляють тих язичників, тоді як наших імператорів ніхто не знає.

«Духові суперництва» завдячують свою появу, поруч із традиційними «вселенськими історіями» та локальними хроніками, перші «національні історії» нового порівняно з пізньосередньовічними «національними хроніками» типу – за відправний пункт для звеличення минулого власного народу тут уже правлять твори античних авторитетів. Не менш характерно, що в цих текстах упродовж XVI ст. поступово гору беруть національні

мови, крок за кроком витісняючи доти універсальну латину. Серед сигнальних взірців нового європейського історіописання, позначеного патріотичними спонуками, варто згадати передусім праці німців: Якоба Вімпфелінга «*Epitome rerum Germanicarum*» («Скорочений виклад германських діянь», 1505 р.); Альберта Кранца, автора творів «*Wandalia*» (1518 р.) і «*Saxonia*» (1520 р.); Еразма Штюлера (Стели) «*De Borussiae antiquitatibus*» («Про старожитності Прусії», 1518 р.); Беата Ренана «*Rerum Germanicarum libri tres*» («Три книги германських діянь», 1531 р.); Йогана Турмаєра (Авентина) «*Annales Boiorum*» («Баварські аннали», 1554 р.) та ін. Майже водночас на арену нового історіописання вступають: поляки Мацей Меховський із працею «*Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana*» («Трактат про дві Сарматії, Європейську та Азійську», 1517 р.) та Марцін Кромєр із книжкою «*De origine et rebus gestis Polonorum*» («Про походження і діяння поляків», 1555 р.); Вінко Прибоевич із Дубровніка, автор «*De origine successibusque Slavorum*» («Про походження і спадщину слов'ян», 1532 р.); чех Вацлав Гаєк, автор «*Kronyka Ceska*» («Чеська хроніка», 1541 р.); швед Олав Магнус із книжкою «*Historia de gentibus septentrionalibus*» («Історія північних народів», 1554 р.) та багато інших.

На відміну від італійців, решта європейських народів не мали за плечима «історичної батьківщини», чие минуле зафіксували б античні автори з тією ж докладністю, як історію Греції чи Ри-

му. Отже, таку батьківщину належало знайти та, саме собою, наділити її мешканців не менш гідними прикметами, ніж прикмети «нащадків римлян». Цьому слугували дві, в певному сенсі взаємодоповнювані, «методологічні засади». З одного боку, автори відштовхувалися від поширеної в Середньовіччі біблійної генеалогії, що виводила всі «народи» від синів/нащадків Ноя, «розсіяних» після Вавилонського стовпотворіння, а з другого – залучали уведені до обігу гуманістами праці античних географів та істориків. Пошукова ж операція полягала у зіставленні «даних» біблійної генеалогії з назвами згадуваних античними авторами варварських племен. Такі згадки слугували доказовою ланкою, що її доти бракувало: адже маршрут «Вавилон – нинішня батьківщина» відтепер можна було авторитетно потвердити пересадкою у Греції/Римі. Історики XVI ст., люди неабияк освічені, поза сумнівом, відчували, що їхні конструкції наражаються на «опір джерел». Тож загальником ледве не всіх їхніх текстів стає запозичена з італійського історіописання скарга на «мовчанку джерел». Італійці пояснювали це нашестям варварів на Римську імперію, натомість їхні заальпійські послідовники (нащадки тих-таки «варварів») – войовничістю предків, яким за битвами й походами просто забракло часу подбати про засвідчення своїх звитяг. Цей топос став настільки узвичаєним, що навіть у житіях киево-печерських святих (уже згаданому «*Патериконі*» Сильвестра Косова 1635 р.) подибуємо нарікання: «Роси шаблею

володіли й нею світ переходили, але не мали пера». Втім, «мовчанка джерел» не ставала на заваді фантазії, скерованій на конструювання героїчних біографій власної «нації» – часто ще не конкретного народу, а мовно-етнічної макроспільноти, як-от *natio Slavica* (слов'янська нація) чи *natio Germanica* (германська нація). Довільно маніпулюючи згаданими в античних творах назвами варварських племен, автори XVI ст. перекроюють античне минуле в такий спосіб, що його головними героями виступають уже не греки чи

римляни, а готи, вандали, сармати, слов'яни та ін. Ось, для прикладу, як це звучить у «слов'янській версії» дубровничанина Вінка Прибоєвича:

О найщасливіший слов'янський народ! Посідаючи за спадковим правом тисячу років велику частину Європи й Азії, ти тримав у своїх руках провід над цілим світом за Александра Великого, Деція, Клавдія [...], Діоклетіана та інших монархів.

Згадка тут про Александра Македонського – не випадкова обмовка. Починаючи від «Польської хроніки» («*Chronica Polonorum*», 1519 р.) Мацея Меховського, серед слов'янських істориків набуває популярності твердження, ніби Александр Македонський та його батько Філіп були слов'янами. Ми можемо натрапити на нього не раз: у щойно цитованого тут Прибоєвича, в «Польських анналах» («*Annales Polonici*», 1554 р.) поляка/русина Станіслава Ожеховського, у творі поляка Станіслава Сарніцького «*Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanoorum*» («Аннали, або Про походження та діяння поляків і литвинів», 1587 р.; тут слов'янам знайдено найкрутішу метрику – від праотця Авраама), у праці дубровничанина Мавро Орбіні «*Il Regno degli Slavi*» («Королівство слов'ян», 1601 р.) та ін.

Більше-менше тоді ж поширюється легенда про участь слов'ян у Троянській війні та – як м'якша версія «слов'янського походження» Александра – про їхню причетність до славетних македонських походів. Знайдено було й «документальний доказ» цієї

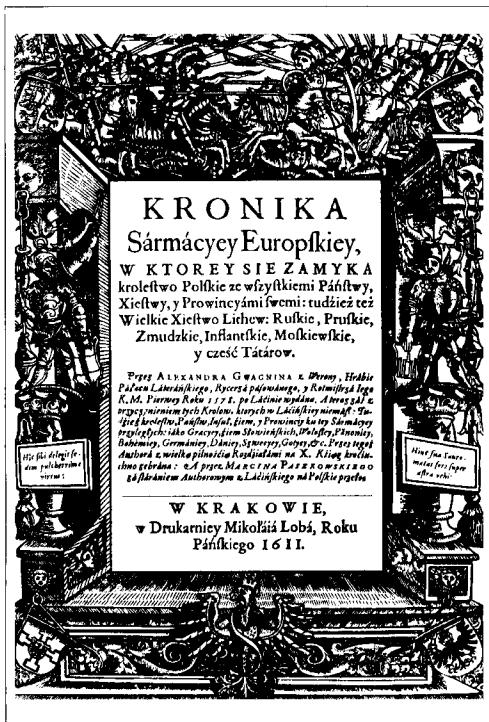
24. Титульний аркуш книжки Мацея Меховського «*Chronica Polonorum*». Вид. 2-ге. Краків, 1521 р.

легенди – так званий «Александрів привілей», або «Александрів дар» (припускають, що цей текст створено перед серединою XV ст. у гуситській Чехії на противагу німецькому засиллю). Вперше «Александрів привілей» опублікував у своїй «Чеській хроніці» Вацлав Гаек; у «привілеї», зокрема, читаємо таке:

За те, що ви [слов'яни. – Н. Я.] завжди перебували при нас і були нашими правдивими й вірними та хоробрими й незмінними бойовими союзниками, даємо вам вільно й на вічні

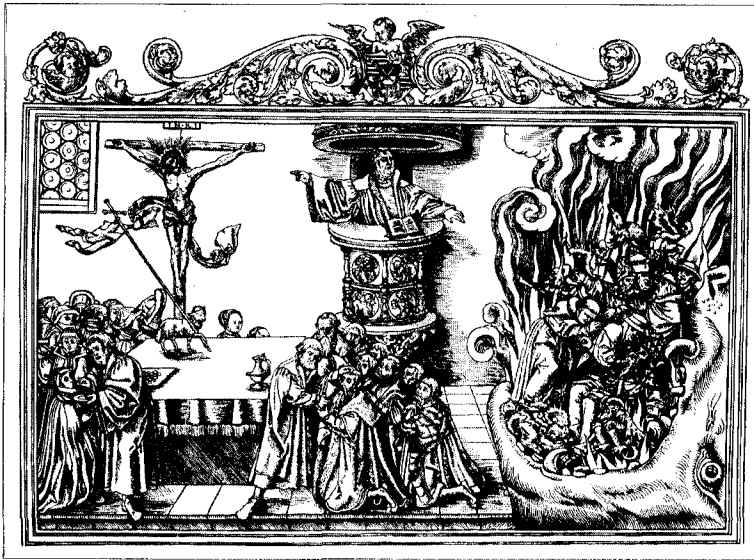
24. Титульний аркуш польського перекладу хроніки Алессандро Гваньїні.
Краків, 1611

часи всі землі світу від півночі до південних італійських земель, щоб тут ніхто, крім вас, не смів ні жити, ні селитися, ні осідати. А якби хто-небудь тут уже жив, то нехай буде вашим слугою, а його нащадки – слугами ваших нащадків.

Після Гаєка дещо інакші версії «привілею» слов'янські історики публікували не раз: у книжці Марціана Бельського «*Kronika wszytkiego świata*» («Хроніка цілого світу», 1551 р.) та в її продовженні/переробці Йоахіма Бельського «*Kronika polska*» 1597 р., у творі Алессандро Гваньїні «*Sarmatiae Europaeae descriptio*» («Опис Європейської Сарматії», 1578 р.), в німецькому перекладі праці Вацлава Гаєка, що побачив світ у Чехії 1596 р., в описі королівських діянь Бартоша Папроцького «*Ogród krolewsky*», виданому в Празі 1599 р., а також у вже згаданому «*Королівстві слов'ян*» Мавро Орбіні. «Антиіталійський» акцент у цій полемічно загостреній праці, написаній, за словами автора, «з почуття обов'язку перед своїм народом», проступає особливо виразно. На думку Орбіні, італійці, що звикли називати варварами готів та інших слов'ян, «самі є всього лиш нащадками варварів, себто готів, вандалів, верлів та інших слов'ян», які «підкорили зброєю цілу Європу й чималу частину Азії».

Не знехтували «Александрів дар» й історики українські. Його дослівно переказує (за версією Бельського) у 1620-х рр. автор Густинського літопису та згадують Феодосій Софонович і автор «*Синопису*», ба навіть опосередковано – Григорій Грабянка 1710 р.:

26. Лукас Кранх Молодший.
Причащення
протестантів і
зверження папистів
до пекла.
Дереворит бл. 1540 р.

Про хоробрість народу того немало в літописах грецьких та римських писалося, бо не раз і Кіру, царю перському, і Александру Великому, і Августу Римському славно допомагали у їхніх походах та в упокоренні держав світу сього.

Конструювання славетного минулого європейських «націй» кшталтувало відчуття «національної неповторности», яке у формі національних мітологій надовго переживе ренесансну фазу європейського історіописання. Жару додавало й релігійне протистояння, що гостро заактуалізувало боротьбу між адептами зреформованої («істинної») віри й ортодоксальними християнами-католиками («папістами»), яких, зрозуміло, ототожнювали з Папською курією, а в символічному сенсі – з пануванням Риму. Тож патріотичний пошук славетного «не римського» минулого протестантських націй

підживлювали і цілком злободенні мотиви – прагнення «історично» обґрунтувати вивільнення з-під «римської тиранії». Найвиразнішим прикладом поєднання цих двох елементів може служити німецька історіографія XVI ст., де запанував взорований на Тацитовій «Германії» («*Germania*») так званий «тевтонський міт» про германську простоту звичаїв, германську гостинність і особливу відданість германців свободі – адже вони, на відміну від решти народів, ніколи не знали «римського ярма». Прикметно, зокрема, що саме на німецьких теренах, де точилися найзапекліші «бої за історію», вона вперше стала окремою університетською дисципліною: 1520 р. соратник Лютера Філіп Меланхтон запровадив її як навчальний предмет у Віттенберзькому університеті, а від 1558 р. історію почали викладати в Гайдельберзькому університеті. Пунктом відліку патріотич-

ного прочитання германського минулого служила битва в Тевтобурзькому лісі, де 9 р. н. е. з'єднані германські племена розгромили римські легіони й таким чином зупинили просування римлян на північ (характерно, що при «переосмисленні історії» навіть було перейменовано вождя германців: римські автори називають його Армінієм, натомість у німецькій традиції він дістає «відповідніше» ім'я – Герман). Не залишилося без уваги й Середньовіччя – в контексті звитяжних походів «германської нації», що стала володаркою цілої Європи від Британії до Сицилії. Таку владу, як писав ректор Тюбінгського університету Йоган Вергенганс (Навклерус), автор виданої 1516 р. Меланхтоном «Всесвітньої хроніки» (*Memorabilium omnis aetatis et omnium gentium chronici commentarii*), германцям безпосередньо «доручило» провидіння Господне.

У Франції основу національного міту на початку XVI ст. закладає так званий «франко-галлізм», що підносив французьку державу до рангу найдавнішої в Європі. В підґрунті франко-галлізму, як і в підґрунті тевтонського міту, лежало препароване відлуння античних текстів. За легендою, вперше гучно озвученою ще у псевдо-Фредегара, франки буцімто походили від утікачів із-під Трої; хроніка Фрекульфа IX ст. називає навіть ім'я «короля» цих прибульців – Франсіон. На зламі XV– XVI ст. легенда переростає у струнку концепцію франко-галлізму, згідно з якою «королівство Галлія» – це перша європейська держава, що її

заснував Франсіон, брат (чи син) троянського героя Енея. Після падіння Трої він примандрував на ці терени й узяв шлюб із дочкою «короля» галлів Ребуса, а їхніми прямими нащадками є династія Меровінгів, яку продовжує рід Валуа. В такий спосіб «первісна Франція» випереджала в державотворенні навіть римлян, а далі, звісно, боролася проти «римської тиранії». Впродовж громадянських воєн другої половини XVI ст. гугеноти, ворожі династії Валуа, завзято спростовували цю легенду, а один із чільних ідеологів протестантизму, Франсуа Отман, навіть написав спеціальний трактат «*Franco-Gallia*» (1573 р.), де назвав «троянську» версію генеалогії Валуа «байкою» та «предметом для поетів, а не істориків», однак акцент на боротьбі за свободу Галлії від «римського рабства» від цього не зникав. Наприклад, інший гугенот, філолог П'єр Ля Раме, вбитий Варфоломіївської ночі, був переконаний, що стародавні галли перед «напестям римлян» провадили урядову документацію по-грецьки, а його старший сучасник, видавець і ерудит Робер Етьєн, доводив, що французька є найкращою з-поміж усіх нових мов, бо походить від греки.

Більш-менш паралельно в англійському історіюписанні окреслюється сприйняття власної, острівної, традиції як явища неперервного й унікального завдяки розвинутому праву власності й особистої незалежності – «другої природи» англійців, у чій мові, за висловом одного з тогочасних авторів, є трохи французької «крові», але немає французьких «сердець». Пер-

шість у здобутті «королівської гідності», звісно, визнавали за британськими володарями, а не за французами, але так само, як і в німецькій та французькій версіях минулого, наголосували на тому, що Британія ніколи не перебувала під «римським ярмом». У другій половині XVI ст., коли з приходом до влади королеви Єлизавети I (1558–1603) англіканство перетворюється на офіційну релігію, історія Британії набуває додаткового місянського акценту: країна постає як свого роду «повернутий рай» завдяки утвердженню «істинної», себто Реформованої, Церкви та перемозі над «ідолопоклонниками» – католицькими державами й Римською курією.

Все це не означає, що опонентами «римлян» виступали тільки слов'янські, німецькі, французькі й англійські історики. В «Загальній хроніці Іспанії» («*Coronica general de España*», 1544 р.) офіційний історіограф іспанського двору Флоріан де Окампо цілком серйозно доводив, що саме іспанська монархія є найдавнішою в Європі, бо виникла ще перед Римською державою.

* * *

Такою в загальних рисах постає «ідеологічна» специфіка ренесансного історіописання. Що ж до наративних технік, то їх зумовлювало поклоніння античним авторитетам. Як і за елінізму та в пізньоримські часи, історію ототожнювали з ораторським «мистецтвом красномовства» (*ars bene dicendi*). Показовим під цим оглядом є нагробок Леонардо Бруні (1370/74–1444), який зображає покійного з його творінням (істо-

рією Флоренції) у руках і написом: «Після відходу Бруні історія в смутку, красномовство мовчить, музи не можуть стримати сліз». Підпорядкування вимогам і правилам риторики, де за найвищим авторитет були Цицеронові настанови, задекларовано й у перших працях «методологічного» змісту, що почали виходити перед половиною XVI ст. Як писав Франческо Робортело, професор Падуанського університету й автор виданого 1548 р. невеличкого трактату «*De historica facultate disputatio*» («Міркування про можливий засяг історії»), «історія – це не що інше, як ретельна й очевидна демонстрація чеснот і вад, яка доповнює аргументи моральної науки». Робортело урівнює «метод опису» (*methodus scribendi*) історії з ораторським мистецтвом та, ясна річ, вимагає від історика писати лише «правду» й уникати «улесливости» (як негативний приклад згадано Лівія, який «занадто дбав про славу римлян, шкодячи славі [їхніх] ворогів»). Присутня тут і в решті «методологічних» праць вимога вишуканости стилю знайшла й практичне втілення: у Венеції 1590 р. було видано збірку «промов» славетних героїв минулого «*Oracoli politici... e principali autori hebrei, greci e latini*» («Політичні промови... з головних гебрійських, грецьких і латинських авторів»), які мали правити за взірці красномовства. Цей посібник до компонування *orationes fictae* мав ходити поміж істориків і раніше, бо його сліди знаходять у кількох працях середини – другої половини XVI ст.

Утім, ренесансному мисленню належать і перші сумніви в слушності риторичної («цицероніанської») істо-

рії. Найповніше їх відзеркалює ще один трактат «методологічного» характеру пера далматинського гуманіста Франьо Петрича, або Франческо Патричі (1529–1597) «*Della historia dieci dialoghi*» («Десять діалогів про історію»), що вперше побачив світ у Венеції 1560 року. Заперечуючи цицероніанську концепцію історії як «наставниці життя», що покликана виховувати через стилістично досконале змалювання великих діянь, Петрич називає основною метою історіописання «пізнання правди» (*cognitione del vero*). На його думку, цього годі досягти вкляючися перед «авторитетами» й оспівуючи володарів і битви; навпаки – треба дошукуватися правдивих свідчень про дійсність як таку, себто безсторонньо «описувати всі історії» (*scrivere omni historiae*). Вирізною методологічною новацією Петричевої праці є те, що він уперше чітко вирізняє три «концепти», себто стрижневі акценти у сприйнятті/описуванні минулого: «концепт думки» (*concetti del'animo*), «концепт слова» (*concetti detti*) та «концепт дій» (*concetti fatti*). Істориком не дано досягнути повної «правди», але застосування згаданих «концептів» дає змогу бодай у дечому до неї наблизитися, а надто коли автор спиратиметься на свідчення очевидців і не братиме участь у політичних протистояннях.

Заманіфестований Петричем критицизм опинився у потрібний час на потрібному місці, бо вже невдовзі його підхопить певна частина істориків XVII («барокового») століття, творячи продукцію, суттєво відмінну від

пізньоренесансної як за метою, так і за техніками опису минулого. Це, втім, не означало, що новації захопили всіх. У XVII ст., паралельно до тих змін, про які йтиметься далі, побутувало й традиційне «цицероніанське» історіописання, зорієнтоване на риторичні взірці та повчальну функцію історії як «наставниці життя». Барокві смаки хіба що додали йому театралізації та замилювання в патетичних сценах, довжелених промовах героїв і моралізаторських апеляціях до скороминушности людського життя.

Барокві ерудити

Інновації, привнесені у ренесансний спосіб історіописання, було по своєму підсумовано у трактаті французького правника Жана Бодена «*Methodus ad facilem Historiarum cognitionem*» («Метод для легкого пізнання історій», 1566 р.). Цю книжку написано на зорі Контрреформації, себто вона стала немовби провіщенням того типу історичного мислення, якому судилося пережити найвищий розквіт уже в наступному, XVII столітті. В Боденовому трактаті історію вперше кваліфіковано як науку, що повинна послуговуватися властивим саме їй «методом». За Боденом, це «критика джерел», звідки історик здобуває факти й систематизує їх, аби пізнати історію держав і законів. Боденів метод, як колись у Тукідида, передбачав оцінку вірогідности свідчень на підставі того, наскільки автор певного свідчення міг бути компетентним та вільним від особистих упереджень і

27. Жан Боден.
Гравюра кін. XVI ст.

«фальшивої свідомості», себто політичних чи релігійних пріоритетів. Утім, завдання історії як такої правник Боден тлумачив ужитково: у його поділі історії на людську (*historia humana*), природничу (*historia naturalis*) та божественну (*historia divina*) перша з трійди – «людська історія» – є лише історією держав і правничих систем, такою собі сировиною для юриспруденції. (Варто нагадати, що славетний Боденів трактат «Шість книг про республіку», 1576 р., вважають чільною політичною доктриною «добре впорядкованої» абсолютистської держави Нового часу).

Свідчення про зростання наприкінці XVI – на початку XVII ст. інтересу до доказової спроможності історії не обмежуються працею Бодена. Наприклад,

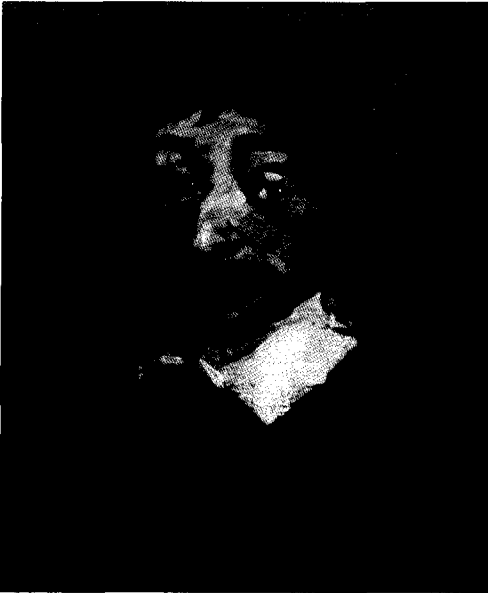
у Базелі 1576 р. та вдруге 1579 р. було видано збірку з вісімнадцяти свого роду «методологічних» праць, присвячених *ars historica* (історичному мистецтву); 1611 р. у Венеції побачила світ аналогічна праця Паоло Бені «*De historia libri IV*» («Чотири книги про історію» 1613 р. знаменитий чернець-в'язень Томазо Кампанела пише трактат «*Historiographia iuxta propria principia*» («Історіографія згідно з її власними принципами») і т. д. Практично всі згадані твори позначено критицизмом «антицицеронівської» хвилі історичного мислення. Скепсису піддано як риторичне оздоблення текстів, так і підпорядкування історії завданням похвали/осуду. На зміну цьому, вважали ранньобарокові теоретики історіописання, має прийти критичне дослідження джерел – старовинних хартій, дипломатичних угод і офіційних документів, хронік, інскрипцій тощо.

Такий поворот не був випадковим. Адже на другу половину XVI – початок XVII ст. припадає найгостріший період «словесної війни» між адептами Реформації й ортодоксальною Римо-Католицькою Церквою. Серед засобів переконування фігурують не лише богословські, а й історичні аргументи, передусім – з царини церковної історії. «Бої за історію» між протестантськими й католицькими вченими започаткували лютерани тринадцятитомною серією «*Ecclesiastica historia... secundum singulas centurias perspicuo ordine complectens*» («Церковна історія, ясно укладена за порядком століть»), що виходила друком у Магдебурзі впродовж 1559–1574 рр. (звідси її ско-

рочена назва – «*Магдебурзькі центурії*»). Це видання готувала, збираючи матеріали у цілій Європі, група авторів, очолювана вихідцем зі слов'янського адриатичного узбережжя Матясом Влачичем, або Флацієм Ілріком (1520–1575). Метою ж роботи було довести на підставі джерел слушність центральної тези протестантизму, згідно з якою Церква лише в апостольські часи дотримувала євангельської чистоти віри, натомість пізніше відхилилася від неї так далеко, що стала «царством Антихриста» на чолі з його уособленням – папою (топос «папи-Антихриста» від середини XVI ст. був у протестантському полемічному письменстві дуже популярний). Завдяки критиці джерел автори «*Магдебурзьких центурій*» справді зуміли спростувати чимало легенд і усталених істин. Варго додати й те, що «*Магдебурзьким центуріям*» належав неабиякий винахід, яким ми користуємося до сьогодні: тут уперше було запроваджено періодизаційний інтервал тривалістю у століття (*centuria* – лат. «сотня»). Наскільки успішно стала ця революційна новація, можна судити з того, що коли в 1490-х рр. блискучий інтелектуал Гартман Шедель (1440–1514) іще залишав наприкінці своєї славетної «всесвітньої хроніки» чисті сторінки для опису подій, які можуть статися перед Судним днем, то 1696 р. професор Гальського університету Кристоф Келер (Целарій) уже окреслив рамки своєї книжки (вона зветься «*Historia nova: saeculi XVI–XVII*» [«Нова історія: століття XVI–XVII»]) «століттями», а на зламі XVII–

XVIII ст. інтелектуали дискутували про те, яким роком правильніше датувати початок нового століття: 1700-м чи 1701-м.

Повертаючись до «боїв за історію», зазначмо, що Римська курія не забарилася з відповіддю на «*Центурії*». З ініціативи кардинала Антоніо Карафи було розгорнуто не менш солідний проект, що його увінчало видання впродовж 1588–1630 рр. дев'ятнадцятитомних «*Церковних анналів*» («*Annales Ecclesiastici*»), написаних із позицій ортодоксального, потридентського католицизму, а задля достовірності наповнених величезною кількістю доти невідомих джерел. Як і «*Центурії*», видання спиралося на вивірені факти, демонструючи незанятий доти документально-доказовий підхід до історії. Перші 12 томів цього чи не найбільшого барокового проекту підготував знаменитий католицький теолог, наприкінці життя кардинал Чезаре Бароніо (1538–1607), а самі «*Аннали*» згодом перевидавали в багатьох країнах, навіть і некатолицьких. Варго принагідно зауважити, що «Бароніуши» (як називали цю працю в Україні за її скороченим польським перекладом 1603 р.) був настільною книжкою руських полемістів і богословів XVII ст. – адже в ній чималу увагу присвячено першим століттям християнства в Русі. Зокрема, ймовірно, саме «Бароніушеві» завдячуємо практику посилянь на використану літературу. Скажімо, до історико-богословського трактату «*Палінодія*» киево-печерського ієромонаха Захарії Копистенського 1623 р. вперше в ук-

28. Рене Декарт.

Портрет роботи Франса Галса, 1640-ві рр.

раїнській писемності долучено спеціальний «бібліографічний» додаток – «Каталог книг учителів, ktorих ся до моєї книги уживаю».

Як бачимо, конкуренція шліфувала майстерність істориків, вимагаючи дедалі докладнішого знання джерел та вміння їх критично освоїти. Адже протестантсько-католицькі «бої за історію» далеко не обмежуються наведеним прикладом. У другій половині XVI – на початку XVII ст. вони охопили практично цілу Європу, відлунюючи навіть у тих творах, які позірно не стосувалися історії Церкви (годі нагадати, що луна цього великого протистояння докотилася навіть до «третьої сторони» – православних, і власне останньою третиною XVI ст. датовано

перші церковно-полемічні праці в Україні). Отже, історики зустріли нове, XVII, століття в стані «бойової готовості» сприймати зміни, що воно зі собою несло. Йдеться про ті приголомшливі розумові досягнення, котрі й перетворили це «Велике Століття», як його іноді називають, на добу остаточного «прощання зі Середньовіччям» і на еру «наукової революції», що докорінно змінила уявлення про світ. Адже саме на цей – революційний в інтелектуальному сенсі – період припадають відкриття Галілео Галілея (1564–1642) і Йогана Кеплера (1571–1630) про безмежність всесвіту, Ісаака Ньютона (1643–1727) про закони механіки, Вільяма Гарвея (1578–1657) – в царині медицини, хімії та ботаніки, Блеза Паскаля (1623–1662) і Готфрида Вільгельма Ляйбніца (1646–1716) – в царині математики тощо. Не менш вражає палітра філософської думки, що, по суті, започаткувала новітнє філософування: Франсиско Суарес, Френсис Бекон, Рене Декарт, Томас Гоббс, Барух Спіноза, Джон Лок, Гуго Гроцій – ось далеко не повний перелік великих мислителів зоряного для філософської й теоретико-політичної думки століття.

З-поміж них на особливу увагу історика заслуговує Рене Декарт, бо в його трактаті «*Discours de la méthode*» («Роздуми про метод», 1637 р.) викладено свого роду «програму» здобуття раціонального знання за допомогою критичних (у формулюванні Декарта «скептичних») пізнавальних операцій. Згідно зі знаменитим Декартовим принципом «*cogito ergo sum*» (я мислю, отже існую), людина набуває знання че-

рез мисленневий акт сумніву (скепсису), який полягає у критичному зіставленні наявних свідчень. Картезіанський (за латинізованою формою Декартового прізвища Cartesius) «скептичний метод» стосувався філософії (у її тодішньому значенні – як математики, фізики та метафізики), бо історію Декарт взагалі вважав, як ми вже знаємо, не наукою, а перекрученням і вигадками. За його словами:

Їхні [істориків] оповідки розповідають про речі, що не могли трапитися, так, ніби вони насправді відбулися... [...] Навіть у найправдивіших історичних описах, де значення подій не перебільшено і не виставлено в хибному світлі, автори, аби зробити свої описи привабливішими для читача, майже завжди оминають низьке та менш гідне слави, і від цього все інше постає не таким, як було...

Проте, хоч як парадоксально, саме «скептичний метод» визначив образ так званої «історіографії ерудитів» середини – другої половини XVII ст., що в певному сенсі передусе академічній науковій історії XIX століття. Її головні засади можна звести до трьох пунктів:

- жодне свідчення не повинне спонукати історика повірити в те, чого не могло статися в принципі;
- різні свідчення слід порівняти між собою й узгодити;
- свідчення текстових джерел належить додатково перевірити, зіставивши з паралельними в часі монета-

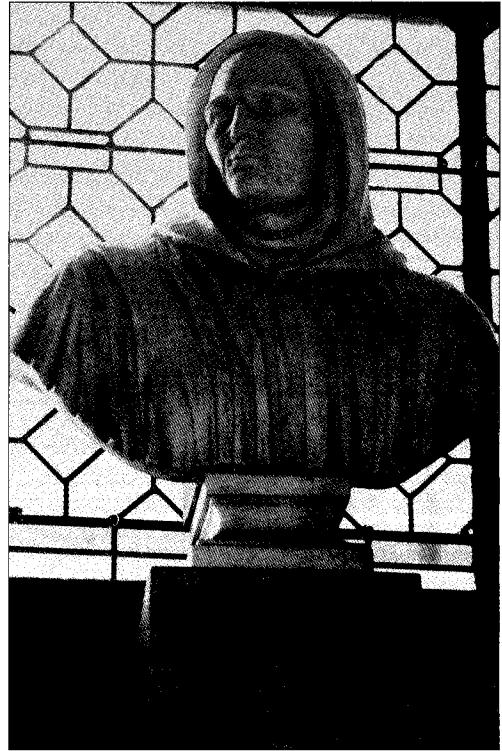
ми, епіграфічними написами, юридичними пам'ятками тощо.

А що така робота вимагала величезної ерудиції, то й сам «критичний» напрям дістав назву «ерудитського». Першу «методологічну планку» зусиллям ерудитів установили видані впродовж 1614–1661 рр. п'ять томів так званої «офіційної історії» Товариства Ісуса, що їх упорядкували Ніколо Орландіні та Франческо Сакіні. Гаслом єзуїтської історіографії служив вислів «*nihil nisi testissimus*» (нічого, крім найпотвердженішого), себто в основу оповіді лягали винятково звіти («історії») й так звані «щорічні нотатки» певних місій, а також персональні каталоги членів Товариства з ретельно вивіреною інформацією. Тож не дивно, що саме в Антверпені, де побачили світ перші два томи «офіційної історії» Товариства, здійнялася нова хвиля дослідницько-видавничого руху. До нього загалом мали причетність понад 150 осіб переважно з двох конгрегацій учених ченців – єзуїтів-боляндистів із Антверпена на чолі з Жаном Боляндом (1596–1665 та бенедиктинців із паризького абатства Сен-Жермен-де-Пре, інакше мавристів.

Єзуїтський проєкт, започаткований фламандським єзуїтом Жаном Боляндом та його помічниками Годфруа Геншеном і Даніелем ван Папенброком, передбачав публікацію житій святих і супровідних агіографічних джерел, опрацьованих і зверифікованих на «критичній основі». Між 1643–1658 рр. світ побачили перші п'ять томів цієї

праці під заголовком «*Acta Sanctorum quotquot in toto orbe coluntur*» («Діяння усіх святих, яких вшановують у цілому світі»); вона тривала далі, і до кінця XVIII ст. вийшло ще 53 томи, а в XIX ст. їх було перевидано з доповненнями у 61 томі; власне, Товариство боляндистів працює і в наші дні. З їхніми матеріялами можна ознайомитися на сайті Société des bollandistes: www.kbr.be/~socboll/index.html. Публікації Болянда та його колег передували аналіз маси документів й оповідних свідчень про сотворені святими чуда, датування часто недатованих середньовічних актів, установлення ймовірного місця їх появи й авторства – коли йшлося про королівські дипломи, потвердження автентичності чи, навпаки, пізнішого сфальшування тощо.

Аналогічну публікаторську роботу розгорнула в Сен-Жерменському абатстві створена 1621 р. чернеча спільнота – Конгрегація св. Мавра (учня св. Бенедикта), яка поставила за мету опрацювати життя святих Бенедиктинського ордену. З-поміж мавристів варто особливо вшанувати «батька» допоміжних історичних дисциплін Жана Мабійона (1632–1707). Продуктом його тривалої праці, розпочатої 1663 р., стали чотирнадцятитомні «Діяння святих Ордену св. Бенедикта» («*Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti*»), що побачили світ у 1704–1707 роках. Досвід, набутий у критичних студіях над проаналізованими документами та свідченнями, Мабійон підсумував у трактаті «*De re diplomatica libri VI*» («Шість книг про справу дипломатики», 1681 р.), де виклав основи палео-

29. Жан Мабійон.
Погруддя з каплички св. Бенедикта
в абатстві Сен-Жермен-де-Пре, XVIII ст.

графії, дипломатики, хронології та почасти сфрагістики, – власне тих технік джерелознавчого аналізу, що й донині залишаються засадничими при атрибуції документа.

Паралельно схожі дослідження провадилися в Італії, де Уго Фабреті опублікував 430 римських інскрипцій із відповідними коментарями; в Німеччині, де ляйпцигський видавець Отто Менке започаткував 1682 р. прообраз наукової періодики – «*Acta eruditiorum*» тощо. Ще однією новацією,

що її уможливила нагромаджена бароковими ерудитами сума конкретних знань, стали «універсальні» та, сказати б, «галузеві» енциклопедії-словники. Серед довідників історичного профілю вартують згадки «*Grand dictionnaire historique*» («Великий історичний словник») Луї Морері 1674 р., «*Historia universalis*» («Універсальна історія») Кристофа Целарія 1685 р. і чотири томний «*Allgemeines historisches Lexicon*» («Німецький історичний словник») Йогана Буддея, кілька разів перевиданий у Ляйпцигу на початку XVIII століття. Блискучим зразком ерудитського енциклопедичного жанру є також виданий у 1696–1697 рр. роттердамським професором П'єром Бейлем «*Dictionnaire historique et critique*» («Історичний і критичний словник»), де кожному статтю супроводжували рясні коментарі і пояснення, покликані верифікувати щонайдрібніші деталі описуваного. Гаслом Бейля був граничний критицизм і абсолютна неупередженість історика; за його висловом,

Несприйнятливий до всього іншого, історик мусить дбати лише про інтереси істини, якій слід принести в жертву почуття образи, пробуджене несправедливістю, так само як і пам'ять про благодіяння, ба навіть любов до власної батьківщини. Він повинен забути про те, що належить до якоїсь країни, що його виховали у певному віросповіданні, що він зобов'язаний тій чи тій особі, що в нього є ті чи ті родичі й друзі. [...] Якщо його спитають, звідки він, то має відповісти: «Я не француз і не німець, не англієць і

не іспанець, я – громадянин світу; я не служу ні імператору, ні королю Франції, але самій тільки істині; вона – моя єдина королева, котрій я склав присягу покори».

Не минули методи ерудитів і започаткованого Боденом історико-юридичного напрямку, або так званої «історії держав» і традиційнішої «історії правлінь», де на підкріплення авторської оповіді стали залучати документальні свідчення, ба навіть публікувати документи. Для прикладу, в Речі Посполитій упродовж першої половини XVII ст. з'являється ціла низка історій королювань Зигмунда III та Владислава IV (з пера Ебергарда Васенберга, Анджея Ліпського, Станіслава Кобержицького, Йоахіма Пасторія, Лаврентія Рудавського). Козацькі війни та Потоп викликали нову хвилю «точного» історіописання з детальним викладом перебігу подій, що робить дотепер незамінними при вивченні української історії праці Самуеля Грондзького «*Historia belli Cosacco-Polonici*» («Історія козацько-польської війни», бл. 1672 р., вийшла друком 1789 р.), Веспасіана Коховського «*Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV*» («Діяння Польщі по смерті Владислава IV», 1683–1698 рр.), Войцеха Кояловича «*De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios Cosacos gestis*» («Про діяння 1648 і 1649 року проти запорозьких козаків», 1651 р.), Йоахіма Пасторія «*Bellum Scythico-Cosacicum*» («Історія татарсько-козацької війни», 1652 р.), Самуеля Твардовського «*Wojna domowa z Kozaki i Tatory, Moskwa*» («Громадянська війна з коза-

30. Самуель Пуфендорф.

Гравюра Давіда Кльокера фон Еренстала
за життєвим портретом, 1696 р.

ками й татарами та Москвою», 1660 р.); Станіслава Темберського «*Annales (1647–1656)*» («Аннали (1647–1656)», видані щойно 1897 р.).

Серед огрому історико-правничої та історико-державної продукції, нагромадженої у цілій Європі впродовж XVII ст., яскравим прикладом ерудитського жанру можуть послужити твори німецького філософа права Самуеля Пуфендорфа (1632–1694). Від 1677 р. Пуфендорф обіймав посаду придворного історіографа при шведському королі, тож результатом його діяльності стала низка праць історичного змісту, як-от «*Einleitung zu der Historie der Vornehmsten Reiche und Staaten, so itziger Zeit in Europa sich*

befinden» («Вступ до історії благородних імперій і держав, що існують нині в Європі», 1682 р.); «*Schwedische Reichsgeschichte von Gustav Adolf zur Abdankung von Königin Christina*» («Історія Шведського королівства від Густава Адольфа до зречення королеви Кристини», 1686 р.); «*Geschichte der Regierung Karl Gustavs*» («Історія правління Карла Густава», 1688 р.) та ін. Ерудитський метод Пуфендорфа можна проілюструвати тим, що, скажімо, для обґрунтування своїх думок у трактаті «*De jure naturae et gentium*» («Про природне і міжнародне право», 1672 р.) він використав понад 6 тис. (!) цитат із різних джерел і текстів попередників. Нам Пуфендорф симпатичний ще й тим, що його «Вступ до історії благородних імперій і держав» містить розділ про Хмельниччину – ясна річ, написаний з огляду на інтереси шведської корони. Цю Пуфендорфову книжку (в російському перекладі 1718 р.) використав Самійло Величко, який – мабуть, наслідуючи німецького ерудита, – вперше в українській історіографії долучив до свого тексту документи, дипломатичні трактати тощо, щоправда, вдавшись і до критики деяких суджень Пуфендорфа на тій підставі, що, за його висловом, «не дивно було тому Пуфендорфію де в чому з правдою розминутися, за стільки верст од Малої Росії мешкаючи». Втім, спробу Величка задокументувати свою працю не варто отожднювати з ерудитською хвилею вчености. Ні до Речі Посполитої, ні до Гетьманату, ні до тогочасної Росії

вона вповні і не докотилася, залишаючись пріоритетом Заходу – з його давніми розвинутими університетськими центрами, усталеними традиціями наукового меценатства й потужною видавничою інфраструктурою.

* * *

Раціонально обґрунтоване знання якнайліпше відповідало новим вимогам до історіописання – історію й надалі сприймали як «наставницю життя», але її «урокам» скептичні ерудити вже не вірили на слово. Відтепер усе написане належало потвердити посиланням на джерело чи працю авторитетних попередників, і то не навмання, а вказавши розділ і сторінку, або й увійшовши в дискусію – достоту так, як ми це робимо сьогодні. За найвиразніший приклад нового типу історіописання можуть правити магістерські та докторські дисертації XVII ст., де цих засад дотримувалися вельми ретельно – зрештою, як і в наших теперішніх наукових практиках. Приміром, захищена 1684 р. в Ляйпцигському університеті двадцятисторінкова магістерська праця німця з Силезії Йогана Йоахіма Мюлера про походження й історію українського козацтва (сказати б, на «актуальну» тему, з огляду на участь козаків у битві з турками під Віднем) містить 64 посилання – від Птолемея до видань 1683 р., причому власні судження виопуклено, як ось тут, де їх супроводжують три посилання:

З якого часу слід виводити походження козаків, ніхто, наскільки я

знаю, не повідомляє. Ми датуємо першу згадку 1206 роком. Татари близько 1202 року вийшли від Каспійського моря [...] Згодом, за Лешка, який почав правити 1206 року, вони вдерлися на землі Русі та Поділля. І коли хліборобська людина переконалась, що це варварське й дике плем'я призводить їх до злиднів, вона почала збиратися з міст і сіл на береги Дніпра до місць, дивовижно укріплених природою...

Працьовито нагромаджуючи здобутий у такий спосіб величезний джерельний фактаж, ерудити вважали його за ключ до «правди історії». Разом із тим «Велике Століття» породило й перші сумніви у можливості так її осягнути. Зокрема, Готфридові Вільгельму Ляйбніцу, великому німецькому математикові й філософу, але також автору кількох історичних праць, належать написані у 1686 р. сповнені скептицизму слова:

Реєстрація фактів – це ще не історія, натомість вибірка фактів уже нею не може бути. Отже, історик наражається або на брак об'єктивності, або на втрату наукового характеру дисципліни, якою займається.

Епоха Просвітництва, що заступила «барокове» XVII ст., круто знехтувала ідеали ерудитів, відмовившись передусім від їхнього схиляння перед «достовірними фактами» як головним критерієм історіописання. На зміну «фактам» прийшли інші пріоритети, про що далі буде.

«Філософська історія»
*Просвітництва: триумф
самовпевненого Розуму*

Зі століттям Просвітництва асоціюється передусім образ всепереможної віри в людський Розум. Свого роду інтелектуальним гаслом доби стало Горацієве «*Sapere aude!*» (Зважся мислити!): цей вислів вибивали на медалях, ставили як епіграф, обирали за девіз наукових товариств; ним же 1784 р. визначив суть Просвітництва Імануїл Кант: «*Sapere aude!* Май відвагу послуговатися власним розумом!». Подиву гідний прорив у вивченні природи й у відкритті її універсальних законів, здійснений «науковою революцією» попереднього, XVII століття, остаточно закріпив за мисленням право на «нестримний потяг до пізнання» (*libido sciendi*) – це почали сприймати як невилучний атрибут людини, як вроджено притаманну їй цікавість, що не дає зупинитися на вже пізаному, ведучи далі й далі. Відчуття стрімкості примноження знань, своєю чергою, зумовлювало горду впевненість у тому, що це є запорукою безмежних можливостей людського Розуму. Ось як прикметно пише 1758 р. один у найвизначніших мислителів епохи д'Алямбер у своїх «*Eléments de philosophie*» («Основах філософії»):

Якщо кинути оком по століттю, в середині якого ми перебуваємо... то неважко пересвідчитися, що у всіх наших уявленнях сталася надзвичайна переміна, яка завдяки своїй стрімкості обіцяє набагато більший переверот у майбутньому. [...] Наука

про природу щодня здобуває чимраз нові й нові багатства; геометрія розсунула свої межі, несучи світильник знань у суміжні з нею розділи фізики; істинний світопорядок був урешті відкритий і перетворився на систему пізнання світу, неспинного у розвитку та вдосконаленні. Наука про природу цілком змінила свій вигляд, починаючи від уявлень про Землю і завершуючи уявленнями про Сатурн, від історії неба до історії комах, а слідом за цим набули нової форми й решта наук. [...] Усі ці обставини спричинилися до справжнього збурення в головах. Збурення це, діючи навсібіч, нестримно линуло на все, що траплялося на його шляху, неначе потік, що змітає дамби, вийшовши з берегів. Від принципів наук до основ релігійного одкровення... все обговорюється, аналізується, заторкується чи згадується.

Батьківщиною Просвітництва судилося стати Франції, де прискорене «осучаснення» суспільства було підготоване не тільки поступовою раціоналізацією мислення впродовж XVII ст., але й розмахом книгодрукування, економічною підприємливістю та запровадженням масової освіти. Поза тим, французька інтелектуальна еліта тішилася славою законодавця європейської культурної моди. Адже за нею стояла «література великих» XVII ст. (Мольєр, Корнель, Расин, Ля Фонтен та ін.), блискуча придворна традиція «короля-сонця» Людовіка XIV (1638–1715), досконалі взірці архітектури, малярства й музики – словом, усе те, що спонукувало того-

часну Європу розмовляти французькою й «думати по-французькому». І хоча власне «просвітників», себто радикальних мислителів, було заледве із сотню, їхні ідеї, тиражовані через друкарський верстат і літературно-філософські гуртки та салони, сприяли глибоким змінам у світосприйнятті ширшого загалу (зрештою, саме «просвітники», самі того не бажаючи, стали предтечами Великої Французької революції, що нею звично позначають рубіж між домодерною та модерною Європою). Більшість із тих мислителів брали участь в опрацюванні грандіозного видавничого проєкту Просвітництва – «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел» («*Encyclopédie ou le Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*»); звідси їх уживане означення «енциклопедисти». Між 1751–1766 рр. побачило світ 17 томів «Енциклопедії», а доповнення та індекси виходили друком аж до 1780 р., склавши в підсумку 35 прекрасно ілюстрованих томів. Співредакторами «Енциклопедії» були Дені Дідро (1713–1784) та Жан Ле Рон д'Альямбер (1717–1783), авторами – Шарль-Луї де Монтеск'є (1689–1717), Франсуа-Марі Аруе, який писав під псевдонімом Вольтер (1694–1778), Жан-Жак Руссо (1712–1778), Кльод Адрієн Гельвецій (1715–1771), Поль-Анрі де Гольбах (1723–1789), Анн-Робер де Тюрго (1727–1781) та ще десь сотня авторів. Загальний наклад «Енциклопедії» напередодні революції 1789 р. сягав 30 тис. примірників, а вже впродовж 1770-х було здійснено сім закордонних перевидань. Та-

кого роду словники-енциклопедії, як уже згадувалося, були започатковані в середині XVII ст. на тих засадах, що всі науки між собою пов'язані. Однак головною для французьких енциклопедистів була дещо інакша мета: як писав Дідро, популяризація знань, «без сумніву, здійснить революцію в головах» – на шкоду й сором «тиранам, гнобителям і фанатикам».

«Візитними картками» Просвітництва вважають раціоналізм й утилітарність – те, що тогочасні філософи окреслювали як «дух систематизації» (*esprit de système*). У механіко-природничих науках це породило моду на експеримент і віру в переможну силу прикладного знання (як пізніше іронізуватиме Стефан Цвайг, «просвітники оголосили безглуздими вигадками все, чого не можна вхопити пінцетом»). У філософії це підштовхнуло до появи так званої «прикладної філософії», чиєю метою стало застосувати філософські принципи для практичних цілей – подолання забобонів і прищеплення «духу свободи» (як писав Дідро, «у кожного століття свій дух; на мою думку, духом нашого часу є свобода»). Саму ж «свободу» було витлумачено як один із універсальних законів природи, що їм підлягають прояви людської діяльності так само, як і раціонально влаштована система всесвіту. А що людину наділено «природним світлом розуму» (*lumen naturale*, – звідси французьке окреслення Просвітництва – *Lumières*), то аби вона могла успішно простувати до «спільного блага», належало пробудити цю «справжню» розумність, подолавши «тиранію марновірства». В такий спосіб

31. Вольтер.

Бюст роботи Жана Антуана Гудона,
1781 р.

просвітницька думка по-своєму наслідувала мисленнєві тенденції XVII ст., але з тією відмінністю, що тоді вони були скеровані на пізнання світу, а тепер – на його вдосконалення силою всемогутнього людського Розуму.

Безкомпромісний матеріалізм у тлумаченні «природи» людини (досить згадати назву написаної 1748 р. праці класика французького матеріалізму Жульєна Ля Метрі *«L'Homme machine»* [«Людина-машина»]) породжував не менш скрайню антирелігійність, хоча французьким просвітникам ішлося не так про віру, як про марновірство, і не так про релігію, як про Церкву, яку Дідро називав «ярмом, що обмежує й принижує людський дух».

Саме вона правила за символ й уособлення «тиранії забобонів», продукт неучтва «темних віків», і власне її належало розвінчати, витіснивши «світлом розуму». Заклик Вольтєра, одного з найяскравіших речників Просвітництва, стосовно Церкви: *«Écrasez l'infâme»* («Розчавіть гидоту!») та його окреслення релігії як всепроникного зла, що принесло людям «невситиму жадобу, фанатизм, який затемнює розум, жорстокість, яка знищує будь-яке співчуття», поділяла – з більшим чи меншим полемічним запалом – більшість енциклопедистів. Відмову від «іга релігії» вони вважали за перший крок до вдосконалення людини, бо, як писав 1773 р. Гольбах у праці *«Politique naturelle»* («Природна політика»), віра, культивуючи в людині страх перед «невидимими тиранами», перетворює її на раба тиранів земних і пригнічує здатність власноруч вирішувати свою долю. Матеріалістично обґрунтовує 1791 р. саму появу релігії не менш радикальний атеїст Вольней:

Не Бог створив людину за своїм образом і подобою, а людина створила образ Бога за своєю подобою. Людина вклала в нього свій розум, приписала йому свої схильності, наділила його своїми судженнями... Всі його (Бога) атрибути запозичені або з фізичних властивостей всесвіту, як-от: нескінченність, вічність, неподільність, або з моральних почувань людини, як-от: доброта, справедливість, велич тощо.

Не завадить нагадати, що антирелігійні гасла енциклопедистів знайдуть

переконливе «практичне застосування» під час Великої Французької революції, коли з осені 1792 р. християнський календар буде замінено так званим «республіканським роком», а 1793 р. розпочнеться масове перетворення «пам'яток фанатизму», себто церковних будівель, на «храми правди» чи «храми Розуму» з одночасною відмовою населення від християнства, складанням із себе духовного сану священниками та ченцями, публічним знищенням церковних привілеїв, книг, реліквій тощо. Як описує таку акцію одна з тогочасних брошур,

Всі дипломи духівництва спалюються на вогнищі, й тисячі криків здійснюються у повітря: «Хай згине назавжди пам'ять про духівництво! Хай живе велика релігія природи!»

* * *

Щодо історії, то вона за доби Провітництва переживає свою першу «філософізацію», себто вперше намагається пояснити «сене історії» за допомоги раціональних і логічно впорядкованих операцій – у зіставленні «законів» і «фактів», себто загального та конкретного. Попри всі подальші зміни в європейській культурі ХІХ–ХХ ст., «провітницький проєкт» розуміння минулого не як мозаїки повчальних епізодів, а як процесу розвитку людства, підпорядкованого власним «законам» і внутрішньому сенсу, так чи так відлунюватиме в мисленні та пізнавальних практиках аж до другої половини ХХ ст., до чого ми ще повернемося. Законодавцями моди в новому поясненні історичного проце-

су виступали французькі енциклопедисти, які вважали історію, не сперту на філософське осмислення, купою нісенітниць (за висловом Вольтера, «доки філософ не почне просвічувати людей, історія у всіх народів приречена бути байкою»). Отже, завдання історика – не копірвання в партикулярних подіях чи звитягах героїв (які, за Вольтером, «здіймають забагато галасу»), а раціональний пошук «загальних правил», себто, висловлюючись по-сучасному, закономірностей. Звертаючись до істориків, Тюрго у своїй праці «*Discours sur l'histoire universelle*» («Роздуми про всесвітню історію», 1750 р.) писав так:

[...К]оли ви не здатні повідомити нам нічого іншого, крім того, як один варвар замінив другого, то яка від вас користь публіці?

А що світ природи й історичне буття розглядали як нерозчленовану єдність, то до одного й другого, за переконанням енциклопедистів, мали застосовуватися ті самі, універсальні, принципи пізнання. Йшлося, отже, про встановлення механізмів – однакових і незмінних, що будітмо визначають буття суспільства так само, як природні закони керують природою. За філософським постулатом Гольбаха, в усесвіті все пов'язане: всесвіт є лише безмежним ланцюгом причин і наслідків, що безнастанно витікають одне з одного («у вихорі пилу, в страшній грозі, у високо піднесеній хвилі немає жодної молекули, що була би розтанована випадково»). Причинний зв'язок діє у людській спільноті так само, як і в природі, тож,

як пише Гольбах, в історії не може бути місця ані сліпій долі, ані божественному Провидінню:

[...] Немає жодної дії, жодного слова, жодної думки, жодного бажання, жодної пристрасти, що не були б необхідними, не відбувалися би так, як вони мусять відбуватися, не викликали б таких дій, які вони мусять викликати.

Під цим кутом зору часовий і просторовий контекст конкретних подій втрачав значення, а наперед в їх поясненні виступала так звана *паралелізація*, себто довільне порівняння вихоплених із різних часів і територій явищ, які належало узагальнити на філософському рівні. Найповніше теоретичне узаasadнення такого історіописання, що його самі енциклопедисти називали «філософською історією», здійснив Монтеск'є у трактаті «*L'Esprit des lois*» («Дух законів», 1748 р.). У передмові до нього читаємо:

Я почав із вивчення людей і дійшов висновку, що все нескінченне розмаїття їхніх законів і звичаїв спричинене не самим лише свавіллям їхньої фантазії. Я встановив загальні засади й побачив, що окремі випадки немовби самі собою їм підпорядковані, що історія кожного народу витікає з них як наслідок і що всякий окремий закон пов'язаний з іншим законом або залежить від іншого, загальнішого закону.

В іншій праці Монтеск'є «*Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*» («Мірку-

вання про причини піднесення римлян та про їх занепад», 1734 р.) детерміністичне пояснення «сенсу історії» обґрунтовано з такою самою рішучістю. Побіжний огляд європейської історії від заснування Рима до завоювання Константинополя турками тут підпорядковано єдиній меті – показати надчасовий механізм злету й падіння держав; рушієм цього механізму виступають «загальні причини» (*causes générales*), і власне вони зумовлюють «партикулярні причини» (*causes particulières*) того чи того перебігу подій:

Не випадок керує світом. [...] Існують загальні причини, моральні або фізичні, які діють у кожній монархії; вони підносять її, підтримують або стрімко руйнують. Усі окремі випадки підпорядковані своїм причинам, і коли якась битва, себто партикулярна причина, знищила якусь державу, то рівночасно існувала причина загальна, з котрої випливало, що ця держава мала зникнути внаслідок такої битви. Одним словом, головний напрям подій тягне за собою всі партикулярні випадки.

Погляд на історію як на згори скеровану універсальними (а головне – пізнаними) принципами відкривав шлях до прогнозування майбутнього, що нібито мало розгортатися згідно зі встановленими «законами». Прикладом «філософської історії», зорієнтованої на закономірне, можна, зокрема, вважати твори Вольтера, який, як захоплено завважив один із сучасників, «заніс світильника філософії у темні

нетрі історії» (до речі, Вольтер першим ужив і саме поняття «філософія історії»). У низці своїх праць [«*Histoire de Charles XII*» [«Історія Карла XII»], «*Siècle de Louis XIV*» [«Століття Людовіка XIV»], «*Essay sur l'histoire générale et sur les mœurs et l'esprit des nations*» [«Нарис про загальну історію та про звичаї і дух народів»], «*Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand*» [«Історія Російської імперії Петра Великого»], «*Philosophie de l'histoire*» [«Філософія історії»] та ін.) Вольтер акцентує увагу на розвитку людства як закономірному вдосконаленні людського розуму – цей поступ нібито здійснюється через неухильне нагромадження знань і освіти з одночасним подоланням «варварської темряви» й «тиранії марновірства». Для прикладу, в «*Нарисі про звичаї та дух народів*» (1753 р.) перехід від римської доби до Середньовіччя описано так:

[...] Чуешся ніби мандрівник, який покинув пишне місто й опинився в пустелі, вкритій терням. Замість прекрасної латинської мови – два десятки варварських нарід, замість культури й законів – лише варварські звичаї. Цирки й амфітеатри, що підносилися по всіх провінціях, – їх скрізь заступили вкриті соломною хижі. Такі красиві й міцні великі дороги, що пролягали від підніжжя Капітолію до Таврії, залито стоячими водами. Такий самий переворот відбувся й в умах. Григорій Турський і монах Фредегар із Сент-Галена – це наші Полібій й Тити Лівії. Людський розум деградував серед щонайбезтямнішого марновірства. [...] Вся

Європа скніє у цьому приниженні аж до XVI ст. і позбавляється його лише в жахливих судомах.

Всемогутність дедалі досконалішого розуму трактували не лише як закономірність історії, але і як ключ до майбутнього щастя людства – неодмінного прогресу, адже, за висловом Дідра, «прогрес людських знань простує накресленим шляхом, зійти з якого людський розум просто не може». Найсмітніше просвітницьку ідею прогресу викладено в трактаті Антуана Ніколя де Кондорсе «*Esquisse d'un tableau historique des progrès d'esprit humain*» («Начерк історичної картини прогресу людського духу», 1794 р.). Тут прогрес ототожнено з примноженням знань, накопичуваних від найдавніших часів, що нібито в підсумку має привести до розвитку кожного індивіда, який «не визнаватиме над собою іншого пана, окрім Розуму». А прискорити це, за Кондорсе, можна тоді, коли «вдасться відшукати правильний дороговказ у попередній історії загального людського прогресу». Адже його закладено самим рухом історії, бо, наприклад, уже в Середньовіччя

Європа, затиснута між тиранією духовенства і військовим деспотизмом, чекала в крові та сльозах тієї миті, коли засяє нове світло, що відродить її для свободи, людяности й добробчності.

Зважаючи на умоглядну специфіку «філософської історії», не дивуюся, що вона не практикувала прикладних досліджень – лише філософічні синтези, де історія служила «підручним ма-

32. Антуан Ніколя де Кондорсе.

Гравюра XIX ст. за прижиттєвим портретом

теріялом» для обґрунтування принципів раціоналістичної світобудови. Адже інтерес до минулого заради пізнання самого минулого був глибоко чужий просвітникам. На їхній погляд, важило тільки теперішнє та майбутнє, тоді як минуле – це хіба що гальмо на шляху прогресу та зручна ілюстрація спадщини «темних віків», що її належить подолати, – «забобонів», «невіглавства», «варварства». Наприклад, Вольтер у щойно згаданому «Нариси про звичай та дух народів» писав:

Моєю метою було не так зібрати якомога більше фактів, що з-поміж них одні завжди суперечать іншим і

заперечують один одного, як добрати найважливіші та найзадокументованіші факти, щоби спрямувати читача, аби він міг сам скласти думку про занепад, оновлення й поступ людського духу, а також ознайомитися з характером народів та їхніми звичаями.

Як бачимо, історія для Вольтера цінна не сама по собі, а як засіб сформувати світогляд – свого роду інструмент «підготування» до майбутнього. В такий спосіб, по суті, історії приписано ту саму, що й доти, функцію *magistra vitae*, щоправда, ошляхетнену «філософським Розумом». Наприклад, на запитання «Яка користь від історії?» англійський просвітник лорд Генрі Сент-Джон Болінброк (1678–1751) у написаних 1735-го й опублікованих 1752 р. «Листах про вивчення і користь історії» (*«Letters on the Study and Use of History»*) зусилля ерудитів, покладені на встановлення дрібних історичних деталей, називає «пихатим невіглавством», порівнюючи їх із наладжуванням інструментів перед концертом – сприйняти це за музику може тільки людина, позбавлена слуху. Справжня користь в іншому:

Яким чином вона [історія. – Н. Я.] може прислужитися до того, щоб ми ставали кращими й мудрішими? [...] Я відповім вам[...]: історія – це філософія, що навчає нас за допомоги прикладів. Школою прикладів є цілий світ, а наставники в цій школі – історія та досвід.

Не попускає ерудитам і Жан-Жак Руссо, називаючи у трактаті *«Emile ou sur*

l'éducation» («Еміль, або Про виховання», 1762 р.) їхні дослідницькі зусилля «мистецтвом обирати з-поміж багатьох побрехеньок [plusieurs mensonges] найближчу до правди». А ось одна з багатьох можливих порад «практичного застосування» корисних уроків історії – з трактату Руссо «*Discours sur les sciences et les arts*» («Роздуми про науки та мистецтва», 1750 р.):

Римська імперія, поглинувши всі багатства світу, стала здобиччю людей, які навіть не знали, що таке багатство. Франки завоювали Галлію, сакси – Англію, не маючи інших скарбів, окрім хоробрости й бідности. Юрба бідних горян, чиї всі прагнення не йшли далі кількох овечих шкур, принизивши гординку австрійців, розгромила швент заможну й грізну Бургундську династію, що змушувала тремтіти володарів Європи. Врешті, вся могутність і вся мудрість спадкоємців Карла V, підсилена всіма скарбами Індій, розбилася об жменьку ловців оселедців [ідеться про Нідерландську революцію 1565–1576 рр. – Н. Я.]. Тож нехай наші політики припинять свої розрахунки й задумуються над цими прикладами, і нехай вони раз і назавжди зрозуміють, що за гроші можна купити все, окрім добрих звичаїв та навичок добрих громадян.

На завершення варто додати, що популярність просвітницької «філософської історії» не обмежилася Францією: їй віддали у XVIII ст. данину в багатьох європейських країнах, ба навіть у далекій від європейських культурних столиць Україні. Зокрема, відлуння нових по-

глядів на «сенси історії» можна завважити в невеличкій книжці «*Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях*» (1798 р.), написаній вихідцем із відомого старшинського роду, перекладачем Колегії іноземних справ у Санкт-Петербурзі Яковом Марковичем (1776–1804). Вже у вступі Маркович декларує, що «не хотел бы вступать в царство мечтаний и призраков», бо справжнє призначення історії – показувати рівень освіти та «промисленности» кожного народу. Правду кажучи, цю декларацію автор навряд чи виконав, бо, скажімо, його спостереження над «произведениями» не сягають далі називання України «страною обилия и приятностей» та найвних пасажів на кшталт: «Без лишнего труда и тонкого искусства земледельцев пашни разводятся легко и обильную приносят жатву». Однак уже те, що подієву канву відсунуто на другий план, язичницькі вірування й обряди давніх русичів названо проявами марновірства та чималу увагу приділено кліматові, географії та звичаям, робить цей сентиментальний опус «юного сына Малороссии» прикметним.

«Антиквари» в тіні «філософів»

Поруч із істориками-філософами впродовж XVIII ст. працювали й так звані «антиквари» (яких «філософи» відверто зневажали). «Антикварна» течія наслідувала традиції ерудитів XVII ст., ставлячи за пріоритет видання та коментування джерел. Приклади подиву гідного наукового подвижництва «антикварів» можна знайти чи не

в кожній країні тогочасної Європи. Приміром, французький чернець Конгрегації св. Мавра Бернар де Монфон протягом 1719–1724 рр. опублікував п'ятнадцятитомний ілюстрований корпус римських старожитностей на території Франції «*L'Antiquité Expliquée*», а в 1729–1733 рр. – п'ятитомну збірку джерел до історії французької монархії «*Les monuments de la monarchie française*». Водночас його колега, чернець-бенедиктинець Мартен Буке 1738 р. започаткував монументальне видання хронік «*Recueil des historiens des Gaules et de la France*» («Зібрання істориків Галлії та Франції»); цю серію було завершено щойно 1904 р., на 24-му томі. В Італії між 1723–1751 рр. вийшло друком 28 томів «*Rerum Italicarum scriptores ab anno 500 ad 1500*» («Письменники італійської історії від 500 до 1500 року»), а в 1738–1742 рр. – ще й шеститомне доповнення цієї серії під назвою «*Antiquitates Italicae medii aevi*» («Італійські старожитності Середньовіччя»); те й те – доробок бібліотекаря й архівіста Лодовіко Антоніо Мураторі. Тут-таки, в Італії, між 1759–1798 рр. побачила світ серія актів соборів і синодів Римо-Католицької Церкви «*Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*» в 31 томі, започаткована архієпископом Доменіко Мансі. В Німеччині між 1721–1725 рр. виходить двотомне зібрання австрійських хронік «*Scriptores rerum Austriacarum*», що його підготував Геронім Пец у 1728–1730 рр.; аналогічне тритомне зібрання саксонських хронік «*Scriptores rerum Germanicarum precipue Saxonicarum*» видав Буркгард Менке то-

що. В Речі Посполитій між 1732–1739 рр. з ініціативи ченця-піяра Станіслава Конарського було видано шеститомну збірку законів і сеймових конституцій «*Volumina legum*» (у повторній публікації середини XIX ст. додано ще один том; цим виданням ми користуємося до сьогодні). Чеський чернець-піяр Геласій Добнер упродовж 1764–1785 рр. підготував до видання шість томів пам'яток чеського письменства «*Monumenta Historica Bohemiae*», куди увійшли давні чеські хроніки. Видавничий рух не оминув і Російської імперії: 1772 р. виходить друком перший том багатотомної публікації російських історичних пам'яток «*Древняя российская вивлиофика*», що її готував Николай Новіков, а 1787 р. виходець із України Федір Туманський видає десяти томну збірку «*Собрание разных записок и сочинений... о жизни и деяниях государя императора Петра Великого*» (сюди, до речі, ввійшло чимало документів з історії України кінця XVII – початку XVIII ст.).

На додачу до всіх цих занять «антиквари» роблять перші кроки на шляху інституалізації історичної науки. В 1716–1724 рр. було відкрито перші катедри історії в університетах Глазго, Единбурга, Оксфорда й Кембриджа; від половини століття аналогічні катедри створюють у французьких університетах; починаючи з 1760-х – в університетах Німеччини, де історію як окрему дисципліну викладали, згадаймо, вже від половини XVI століття. Хоча академічні титули бакалавра, магістра та доктора середньовічні уні-

верситети присуджували ще з XII–XIII ст., процедура захисту докторської «дисертації» (dissertatio) остаточно усталюється у XVIII столітті. Згідно з нею, претендент мав витримати кілька іспитів з відповідної дисципліни й публічно викласти зміст своєї праці, після чого наперед визначені «промотори» давали їй оцінку, а рада професорів виносила рішення щодо «промоції» (promotio), себто надання титулу. Залишається додати, що історію, як і решту гуманітарних студій, надалі числили за цариною філософського знання, тому претендент діставав титул доктора філософії; власне, ця тра-

диція зберігається до сьогодні в західних університетах, де за майже аналогічною процедурою пошукачі здобувають ступені PhD, себто Philosophiae Doctor.

Апробовані «антикварами» способи з'ясування «правдивості» джерел поступово набували вигляду системи, що її викладали студентам. У такий спосіб народилася *методологія історії*, себто сума обов'язкових для всіх членів цеху методів і правил, за допомоги яких належало вивчати минуле (отже, вперше заняття історією стало фахом, якого треба спеціально навчатися). Набір цих правил, доволі невігладливий, майже не розпирювався аж до проникнення в історію соціологічних методів, і зрештою зберігає свою силу досі.

33. Титульний аркуш дисертації Климента Ходікевича з історії Київсько-Галицької митрополії. Львів, 1770

DISSERTATIONES

HISTORICO-CRITICÆ

De Utroque Archiepiscopatu Metropolitano
Kijoviensī, & Haliciensī, uti olim distincto,

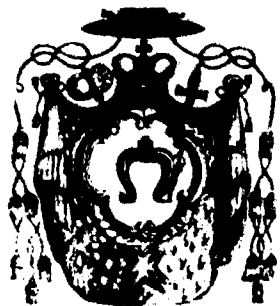
Nec non

De Episcopatu Leopoliensī Ritus Græco Uniti

P. CLEMENTE CHODYKIEWICZ S. Tb
Præsente, Chronolog. Provincia Russiæ Ordini
Prædicatorum

Certioribus Documentis

ILLUSTRATÆ

- Першим правилом стає вимога автотпсії (від грецького «бачити на власні очі»): про будь-які події чи факти слід писати лише тоді, коли історик на власні очі бачив ті джерела, що їх він бере за доказ.
- Другим правилом, як і в середовищі «ерудитів», залишається вимога критичного аналізу джерел, аби верифікувати дати, факти, не потверджені деінде події, характер героїв, обставини появи джерела тощо.
- Третє правило вимагало «депоетизації», себто уникання риторичних засобів переконування читача – фіктивних промов, монологів і діалогів, літературних прикрас тощо (мірою освоєння цього правила починає складатися «наукова мова» професійної історії).

Унормування та систематизація історичних знань і технік їх здобуття не забарилися на кодифікацію у відповідних довідниках, як-от «Основи енциклопедії історичних наук» («*Grundriss einer Encyclopädie der historischen Wissenschaften*»), що їх уклав 1788 р. професор Гетингенського університету Карл Тройгот Готлоб Шенеман. У цьому ж університеті в останній третині XVIII ст. почали вперше як окремі курси викладати предмети, які ми тепер називаємо допоміжними історичними дисциплінами, – палеографію, дипломатику, генеалогію, хронологію та геральдику.

Всеєвропейська «конвенція», поширювана через університети, диктувала також усталену структуру історіографічного твору. Його належало розпочинати з передмови й підкріплювати посиланням на джерела та міркування попередників, що їх, своєю чергою, слід було явити публіці – у примітках, коментарях, індексах тощо. Саме так виглядають перші «універсальні» історії нового типу та синтези національних історій: те й те зазвичай писали працелюбні «антиквари» та їхні колеги – університетські професори. За найвиразніший приклад першого може правити без перебільшення велетенська «всесвітня» історія в 38 томах «*An Universal History from the Earliest Account of Time to the Present. Compiled from the Original Authors*» («Універсальна історія від найдавніших часів до сьогодні. Укладена за оригінальними авторами»); її написали троє істориків – Джордж Сейл, Арчибальд Бовер і Джордж Салманазар.

Невдовзі після першого видання (Лондон, 1735–1768 рр.) її було перекладено по-французьки й по-німецьки.

До речі, один із авторів цієї фундаментальної праці, такий собі Джордж Салманазар (між 1679 і 1684 – 1763), уособлює водночас і зворотний, почасти анекдотичний, почасти химерний бік ерудитства, ще й за часів, що дістали, зокрема, ім'я «віку авантюристів». Цей майбутній поважний науковець, співавтор кількох ґрунтовних історичних і географічних синтез, приятель Семуела Джонсона і побожний письменник-мораліст, на початку XVIII ст. зажив гучної слави як самотній представник у Європі цивілізації острова Формоза (теперішній Тайвань), якого вивезли звідти (хоча й не на вернули) єзуїти, але згодом охрестив шотландський священник-протестант, надавши такого дивного прізвища на честь асирійського царя Салманазара (в чудернацькій ортографії, з «глухим» Р на початку – Psalmanazar). Освіченого формозця запросили викладати до Оксфорду формозьку культуру та мову, що нею той небавом переклав Святе Письмо, а відтак видав вельми популярну книжку «Історичний і географічний опис Формози, острова, підлеглого імператорові Японії», де, поміж іншого, вмістив граматику й абетку тієї мови, а також повідомлення про тамтешні розмаїті й напрочуд екзотичні традиції, на кшталт права чоловіків законно поїдати зрадливих дружин тощо. Книжка витримала два поспіль англійські видання, французьке та німецьке, а сам молодий професор, дарма що був уже ревним христия-

янином, світською сенсацією та досить заможною людиною, і далі дотримувався рідних йому звичаїв, їв сире м'ясо і спав тільки сидячи у фотелі, хіба лише вбирився на відміну від принципово голих одноплемінників. Зі скептиками Салманазар рішуче входив у дискусії, зокрема й у Королівському товаристві, впевнено їх перемагаючи, а місіонерам-езуїтам, які врядигоди приїздили з тієї-таки Формози й намагалися оскаржити його розповіді, віри не було через антикатолицьке наставлення громадської думки. До того ж архієпископ Лондона також був палким Салманазаровим прихильником. Утім, за кілька років Салманазар попервах приватно, потім публічно визнав, що вдався до суцільної містифікації, вигадавши детально й суто по-ерудитськи розпрацьовану картину геть невідомої європейцям цивілізації. Насправді він народився у південній Франції й замолоду, вирушаючи на пошуки долі, попервах намагався вдавати із себе ірландського прочанина, що йде до Рима, але про Ірландію багатьом було щось відомо, тому, знехтувавши успішно поцуплений автентично пілігримський плащ і підроблений паспорт, він оголосив себе азіятом і язичником, й ошіся певних пригод на континенті, де йому довелося і жебрувати, й побувати в солдатах, щасливо осів у Англії, де розпочав кар'єру інтелектуала, – якій, хоч як дивно, цей coming out не завадив, ба навіть сприяв, бо екс-формозець навіть дістав допомогі кошти для поглиблення богословської та лінгвістичної освіти. Згодом, уже яко доброчесний науко-

вець, він навіть написав розділ у колективній синтезі «Світова географія» – ясна річ, про Формозу...

Щодо «національних історій», написаних в ерудитській манері, себто з критичною перевіркою свідчень і без претензій на філософське повчання, то вони множилися, немов гриби після дощу. Ось дуже скорочений їх перелік: у 1732–1735 рр. світ побачила тритомна історія Данії Людвіга Гольберга; у 1734 р. – двотомна історія Голандії Герарда фон Льоона; у 1744–1749 рр. вийшла друком дванадцятитомна історія Італії щойно згаданого блискучого знавця джерел Лодовіко Антоніо Мураторі; у 1759 р. – історія Шотландії Вільяма Робертсона, оперта на опрацьованих автором архівах Единбурга та Британського Музею; у 1769–1783 рр. – чотиритомна історія Швеції Свена Лягербринга. Від половини до кінця XVIII ст. було надруковано декілька історій Англії (Дейвіда Гюма, Вільяма Годвіна, Ричарда Генрі) та довгу низку історій німецьких країн (Йогана Пютера, Кристіяна Реслера, Кристофа Гайнліха та ін.); у 1770-х рр. – історію Норвегії Гергарда Шенінга; у 1774 р. – історію Чехії Франтишка Мартина Пелцля; у 1786–1808 рр. – чотиритомну історію Швейцарії Йогана Мюлера; у 1780–1786 рр. – історію «польського народу» Адама Нарушевича; у 1770–1791 рр. – історію Росії Михаїла Щербатова; у 1794–1795 рр. – історію болгар, хорватів і сербів Йована Раїча і т. д.

Автором численних праць, присвячених як «усесвітній» історії, так й історіям країн європейської Півночі, Османської імперії та ін., став блискучий ерудит Август Людвіг фон Шльо-

цер (1735–1809). До речі, саме він, перебуваючи упродовж 1761–1767 рр. в Росії яко член Петербурзької Академії наук, написав першу історію Київської Русі новітнього типу («*Geschichte von Russland*», 1769 р.), а також заклав основу наукового вивчення давньоруських літописів у виданій пізніше чотиритомній праці «*Nestor. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache verglichen, übersetzt und erklärt*» («Нестор. Переклад і пояснення руських літописів, порівняних на підставі їхньої первісної слов'янської мови», 1803–1805 рр.). У цій праці Шльоцер рішуче солідаризується з гіпотезою двох своїх попередників-німців, що працювали в Санкт-Петербурзі (Гергарда Фридриха Мюлера та Готліба Зигфрида Баєра) щодо варязького коріння давньоруської держави – так званою «норманською теорією». Через неї наприкінці 1740-х запалав бучний скандал, бо російський склад Академії, передусім Михайл Ломоносов, уважали це ганьбою для Росії. Як писав Шльоцер у «*Несторі*», «скандинави, себто нормани в широкому сенсі цього слова, заснували руську державу, і щодо цього ніхто не може мати жодних сумнівів».

На завершення не можна оминати першої історії України «ерудитського» типу. Її автором став австрійський історик Йоган Кристіян Енгель (1770–1814), Шльоцерів учень, який 1790 р. дебютував короткою розвідкою «*Commentatio de republica militari seu comparatio Lacaedemoniarum, Cretensium et Cossacorum*» («Коментар про військову державу, або порівняння спартанців, критян і козаків»), а в 1792–1793 рр.

видав двотомну працю про Галицько-Волинську Русь; ще пізніше, у 1796 р., використав зібрані тут матеріали для підсумкової книжки «*Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch der Königreiche Halitsch-Wladimir*» («Історія України та українських козаків, а також Галицько-Володимирського королівства»).

Всі ці здобутки, правила та методи «антикварної історіографії» Просвітництва залишилися зброєю історика й по тому, як самовпевнений просвітницький Розум поступився на зламі XVIII–XIX ст. своїй рішучій протилежності – ірраціональному Романтизмові, зануреному в глибини таємничого та містико-символічного.

Провісники «романтичного перевороту»

Перш ніж перейти до «романтичного перевороту» в європейській культурі, варто коротко згадати про ті явища, що помалу й зсередини підточували у XVIII ст. раціоналізм Просвітництва, готуючи «стартовий майданчик» для Романтизму. Одним із них став так званий пієтизм – зароджена серед протестантів Голандії релігійно-містична течія («релігія серця»), яка наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. поширилася у Німеччині (зокрема, справжньою «столицею» пієтизму став Гальський університет). Одним із найвидатніших попередників пієтизму був теолог-містик Якоб Беме (1575–1624), а серед його послідовників, що закликали до самозаглиблення та інтуїтивного осягнення божественного одкровен-

ня, – Август Герман Франке (1663–1727), Йоган Конрад Дипель (1673–1734), Готфрид Арнольд (1665–1714) та багато інших – аж до найвидатнішого зпоміж тогочасних містиків, шведського філософа Емануеля Сведенборга (1688–1772). Своєю чергою, німецький пієтизм знайшов відгук в Англії, де 1729 р. Джон Веслі та його брат Чарлз створили при Оксфордському університеті Святий Клуб (Holy Club) задля «методичного» застосування євангельських заповідей у повсякденному житті (з проповідей братів Веслі невдовзі виросте потужний церковний рух методистів). Варто додати, що пієтизм не залишив байдужими й вихованців Києво-Могилянської академії, про що свідчать переклади Семена Гамалії Беме і Симона Тодорського Франке, вплив містиків на Сквороду, праці теологів-містиків у приватних бібліотеках церковних ієрархів – вихованців Академії, синодальні справи про «помилки» в їхніх богословських текстах і проповідях тощо. Важливо й те, що невдовзі праці містиків, особливо Беме, матимуть величезний вплив на інтелектуальний клімат доби Романтизму.

У парі з містицизмом розвивалося масонство (з англ. mason – муляр) – релігійно-етичний рух, започаткований ще в середині XVII ст. в Англії, а остаточно усталений із 1717 р., коли чотири масонських ложі об'єдналися у «Велику ложу Англії» (1725 р. до неї вже належало 70 лож, а десятиліттям пізніше – близько сотні в самому тільки Лондоні). За посередництва британців масонство охоплює практично

весь європейський континент, блискавично поширившись настільки, що Католицька Церква вважала за необхідне засудити його спеціальною буллою 1738 р., в якій папа кваліфікував масонів як «шкідливу секту» та ересь і погрожував відлученням від Церкви. В Росії членів таємних лож, спершу лише іноземців, фіксують з 1730-х рр., а 1781 р. у Москві було засновано масонський гурт, до якого належали, зокрема, історики Николай Новіков, Михайл Щербатов і Николай Карамзін. На території України першу масонську ложу відкрили 1742 р. у волинському містечку Вишнівці; з 1758 р. діяла ложа «Трьох Богинь» у Львові; масонами варшавської ложі «Трьох Братів» були Кирило й Олексій Розумовські; 1784 р. першу ложу, що звалася «Безсмертя», утворено в Києві, і т. д. Серед українських масонів другої половини XVIII – початку XIX ст. бачимо Івана Котляревського, а також численних нащадків козацької старшини – Гамалій, Капністів, Кочубеїв, Кулябок, Лукашевичів, Мартосів, Полетик, Скоропадських, Сулим, Томарів, Туманських, Ханенків та ін. Сьогодні науковці навіть говорять про поширювані з України «масонську музику» (Дмитро Бортнянський) і «масонський живопис» (Володимир Боровиковський).

З масонством упродовж XVIII ст. солідаризувалися сотні тисяч людей. Вважають, наприклад, що лише у Франції масонами було від 30 до 40 тис. осіб, у німецьких князівствах – від 15 до 20 тис. тощо, а кількість лож різних масонських течій сягала ба-

гатьох сотень (скажімо, в самій лише Російській імперії станом на другу половину XVIII ст. діяло понад 140 лож). Строкатість масонського руху породила серед дослідників різні його оцінки: дехто вбачає у ньому інкубатор просвітницьких ідей (адже членами однієї з паризьких лож були, зокрема, Вольтер, Монтеск'є та Кондорсе), інші, навпаки, вважають, що масонство служило свого роду «протиотрутою» від раціоналізму Просвітництва. Адже й справді, масони уособлювали собою «протилежний полюс Просвітництва», бо відкидали раціональний Розум, схилиючись перед містичним «просвітленням» (*illuminatio*) й езотеричним, себто доступним лише для втаємничених, знанням, що нібито дійшло, передаване, від часів спорудження Єрусалимського Храму Соломоном і відкривало перед людиною шлях до духовного самовдосконалення. Масонський стиль мислення, опонуючи Просвітництву, зосереджував-

ся не на утилітарному емпіричному досвіді, а на інтуїтивному осягненні сутности буття. Ідеалом масонів був образ мандрівника – сліпця, що навпомацки шукає «приховану істину» божественного (наприкінці XIX – на початку XX ст. ці мотиви наново спалахнули у модерних течіях символізму та неоромантизму). Суспільство масони сприймали не як раціонально витлумачену спільноту, що прямує шляхом прогресу через нагромадження знань і ліпше впорядкування, а як необтесаний камінь, що його ще повинні огранити «майстри» – будівничі нового світу, які пізнали таїну (звідси бере початок і масонська символіка мулярства з емблемами молотка, фартуха й кельми).

Містичний шієтизм і до певної міри сутолосне з ним масонство стали провісниками «романтичного перевороту» в європейській культурі – перевороту, що докорінно змінив і світогляд, і систему цінностей, і, врешті, способи витлумачувати/описувати історію.

Розділ 4

Доба Романтизму: великі історики у тенетах великих філософських систем

*Оноре Дом'є.
Повстання; бл. 1848
(приватне зібрання)*

Оскільки батьківщиною містичного пієтизму, більшою чи меншою мірою зіставним зі щойно згаданим масонством, судилося стати Німеччині, то слушно буде охарактеризувати «романтичний переворот» метафорою чеського філософа Яна Паточки (1907–1977) з його книжки *«Kacířské eseje o filosofii dějin»* («Єретичні есеї про філософію історії»):

Німеччина стала тією країною, куди дух зміг відступити після кризи революційної апархії, аби пройти там курс лікування.

«Курс лікування», себто системні зміни в європейській культурі, що їх ми звично отожднюємо з Романтизмом, було започатковано на зламі XVIII–XIX століть. Утім, у красному письменстві симптоми цього явища (так званій преромантизм) фіксують іще раніше, і то не тільки в Німеччині (де у 1770–1780-х рр. постав літературний напрям «пристрасти й чину», відомий під назвою *«Sturm und Drang»* [Буря й натиск]), але й в Англії («осіанізм» – похмура поетика «ночі та могили», започаткована Макферсоном) і Франції («руссоїзм» – культ почуття й

природности, інспірований творами Руссо). Отверезіння по тому, як навіяні Просвітництвом гасла Великої Французької революції «Свобода, Рівність, Братерство» не витримали випробування реальним життям, обернувшись жахіттями якобинського терору, падіння революційних ідеалів й утвердження після «наполеонівської доби» охоронницьких режимів, потягли за собою песимістичні рефлексії та зневіру в можливість передбачуваного енциклопедистами універсального «царства Розуму». З одного боку, це призвело до появи «зайвих людей», не зрозумілих і дивних для середовищ, що почували себе комфортно в прозаїчній рутині повсякдення, а з другого – до спалаху серед творчих особистостей культу індивідуалізму, розкутої фантазії, екзальтованої побожності – словом, усього того, що висміювали раціоналісти-просвітники. Тепер надійшла черга сміятися їхнім опонентам. Як іронічно завважує 1801 р. один із них, німецький історик літератури Август Вільгельм Шлегель:

Зробивши розум слугою почуттів, що, на їхню (просвітників) думку, ма-

ють бути не чуттєвими, а розумними, вони поставили все на голову. Можна сказати, що такі люди їдять і п'ють не з природного апетиту чи для задоволення, а тому, що вважають це корисним. [...] Текст усіх проповідей про Просвітництво є насправді смішною пародією на слова історії Творіння. Він звучить так, ніби це «Allgemeine Deutsche Bibliothek» [берлінська газета. – Н. Я.] сказала: «Нехай буде світло, і стало світло».

Нові ідоли, піднесені на п'єдестал новою добою, не залишили байдужими й істориків. Ось як образно характеризує романтичний переворот в історіописанні Бенедетто Кроче:

З нестримністю потоку, що повертається у своє природне річище, змітаючи всі лптучні перепони, після довгої раціоналістичної аскези погляди віднині звернулися до старої релігії, до старих національних і місцевих звичаїв, залунало полегшене зітхання радості, коли знову відкрилися старі садиби, замки і собори, зазвучали давні пісні й пригадалися старі легенди. [...] Ностальгійна течія в історіографії Романтизму не зводиться до окремих творів чи імен: вона, немов повінь, затопила все або майже все, написане в той час.

Ліки від Просвітництва

Стрижень перемін в історіописанні годі зрозуміти, не взявши до уваги основних прикмет романтичного світосприйняття. Такими вважають: 1) релігійність не через засвоєння догматів,

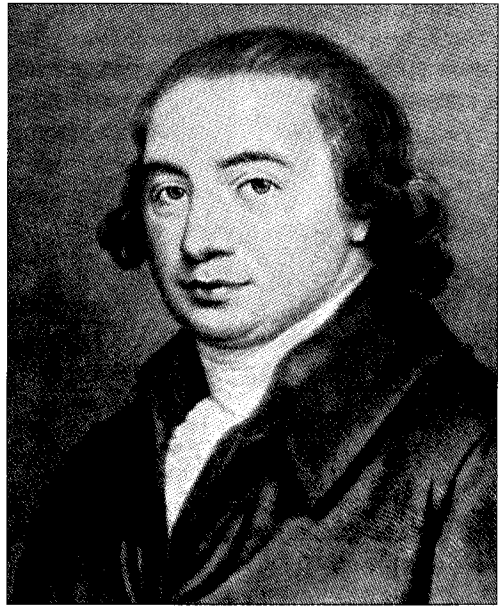
а через почуття й містичний досвід; 2) визнання переваги емоцій, зокрема станів екстазу та натхнення, над раціонально усталеними правилами (свій прояв, зокрема, це знайшло у витісненні класицизму з красною письменства, малярства й архітектури, у появі так званих «романтичних», себто таких, що імітують живу природу, парків тощо); 3) захоплення усім індивідуально-неповторним, незвичайним, екзотичним, таємничим (звідси триумфальне зростання інтересу до «сивої давнини» – Середньовіччя та його решток у руїнах і легендах); 4) культ неординарної особистості (досить нагадати вперше наголошену роль «поета-пророка» чи літературні образи «зайвих» молодих людей, які не знаходять собі місця серед нудних «обивателів»).

Нові акценти, що їх розставляв у європейській культурі Романтизм, тягли за собою і нове тлумачення «сенсу історії», яке узгоджувалося з новим світовідчуттям та новими культурними запитамі. Самі історики ще не задумувалися над такими абстракціями, та, правду кажучи, й до сьогодні мало ними переймаються. На допомогу прийшла підказка філософів. Стратегічне партнерство історії з філософією було вже до певної міри випробуваним, адже «філософська історія» Просвітництва таки привчила шукати «сенса історії» поза компетенцією Провидіння, а водночас ерудити й антиквари залишили в спадок історикам XIX ст. практичні навички того, як розпитувати джерела, шукаючи відповідей на сформульовані філософами запитання. Либонь, ніколи доти й

ніколи відтоді стільки великих філософських умів не розмірковувало над осмисленням історії, як у романтичну добу: Імануїл Кант (1724–1804) і Йоган Готфрід фон Гердер (1744–1803), Йоган Готліб Фіхте (1762–1814) і Георг Вільгельм Гегель (1770–1831), Томас Карлайл (1795–1881) і Жозеф де Местр (1753–1821) та багато інших. Не пірнаючи в глибини філософських абстракцій, коротко переглянемо ті з запропонованих ними поглядів на перебіг історії, що були сприйняті й «практично зреалізовані» в історіописанні доби Романтизму.

«Відкриття народу»

Свою появу жмуток тих ідей, що невдовзі ляжуть у підмурівок так званого культурного націоналізму, або «етнонаціоналізму» (зрозуміло, обидві дефініції пізніші), завдячує вихідцеві зі Східної Пруссії, лютеранському пастору, а від 1776 р. духовному главі лютеран Ваймарського герцогства Йоганові Готфриду фон Гердеру, – за словами одного з біографів, людині «епохальних передчуттів». Найповніше ті ідеї викладено у чотири томній праці філософа *«Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit»* («Думки до філософії історії людства», 1784–1791 рр.). Почасті відштовхуючись від статті Дідро в *«Енциклопедії»* про «особливий характер» кожної нації та від трактату Монтеск'є *«Дух законів»* (де правничі системи різних народів витлумачено як прояв їхнього «загального духу», усталеного під впливом клімату, форми правління, релігії та

34. Йоган Готфрід Гердер.
Портрет роботи невідомого художника,
1780-ті рр.

звичаїв), Гердер розглядає людину як істоту, що її формують «два світи» – світ природи і світ духу, поєднані в мові, психології та життєвих цінностях. Ця сума ознак зумовлює специфіку «народного духу» (Volkgeist) певної нації, який зберігає сталі характеристики попри зміну географічного докільця чи політичних обставин, бо успадковується природним шляхом, передаючись із покоління до покоління у мітах, легендах, народних піснях і казках. Втрачаючи ж свою мову – основний інструмент передачі досвіду поколінь, – народ неминуче втрачає власну «самість», стає нежиттєздатним. Отже, мова й трансльована через неї культура, за Гердером, є головними

чинниками, що і визначають, і віддзеркалюють специфіку національної неповторності, або, послуговуючись термінологією філософа, «душі народу» (Volkseele). Кожна культура, своєю чергою, є даром Божим, а отже – як частина божественного цілого – має унікальну вартість, безвідносну до інших культур, та власну внутрішню обґрунтованість і призначення у багатоманітті форм історичного буття:

Всі творіння Божі укріплені в собі, всі прекрасним зв'язком з'єднані поміж собою, оскільки всьому вказано межу й усе спирається на рівновагу протиборчих сил, впорядковану внутрішньою силою. Ця сила – провідна нитка для мене; я простую лабіринтом історії і скрізь бачу божественну гармонію та порядок; все, що хоч якось може здійснитися, насправді здійснюється, і все, що може діяти, діє.

Ідеї Гердера революційно переінакшували погорду Просвітництва до «варварських» культур і суспільств, навпаки – створювали простір для пошуку в них особливої, «природної» цінності. Накладаючись на романтичний пієтет перед минулим, це вперше призвело до сприйняття історії людства як процесу безперервного культурного взаємозбагачення, коли, за висловом Гердера,

...народ передає свій духовний набуток іншому народові. Отак у великому поступі націй набувають вищого рівня мистецтва, науки, культура та мова – це найліпший спосіб їх удосконалити, що вибрала

35. Пробудження Польщі.
Алегорична гравюра 1848 р.

природа. [...] Хіба карлик на плечачу
у велетня не вищий завжди за само-
го велетня?

На виклик культурно-національного виокремлення, поруч із літераторами та збирачами фольклору, потрактованого як уособлення питомих джерел «народної душі», гаряче відгукнулися історики. Власне вони у своїх працях уперше стали системно обґрунтовувати специфіку минулого тих чи тих націй як нібито зумовлену неповторним «духом» нації (у цьому вельми стало у пригоді нехтуване просвітниками ренесансне історіописання: «спогади» про Римську імперію італійсь-

ких гуманістів, апеляція їхніх німецьких колеґ до звитяг германських племен як «будівничих Європи» і т. д.). Бурхлива «націоналізація» європейських держав упродовж ХІХ ст. перетворювала істориків, як інколи це метафорично окреслюють, на «перших жерців націоналізму», що науково узасаднили «колективну генеалогію» – уявлення про спільність крові на спільній, власній землі. Варто підкреслити, що Гердерів наголос на самоцінності й унікальності кожної з культур, поміж яких немає «вищих» чи «нижчих», відкривав обрії націотворення і для тих європейських народів, що були менш успішними в політичних кар'єрах, ніж французи, росіяни чи британці.

Зароджений у такий спосіб культурницький рух ліг в основу рвучкої активізації («відродження») багатьох бездержавних етносів Європи – чехів, словаків, сербів, фінів, румунів, шотландців, урешті – українців. Прикметно звучать самі назви написаних у цьому річизні творів – із наголосом на слові «народ» і на предковичних витках відповідного народу: *«Історія польського народу»* поляка Єжи Самуеля Бандтке (1810 р.), *«Слов'янські старожитності»* словака Павла Йосефа Шафарика (1837 р.), *«Історія чеського народу в Чехії та Моравії»* чеха Франтишка Палацького (1848 р.) та ін. Для України чільним маніфестом романтичного націоналізму є *«Книга буття українського народу»* Миколи Костомарова, створена наприкінці 1845 – на початку 1846 р. як свого роду «програма» Кирило-Методіївсько-

го братства. Тут ми вперше натрапляємо на складник ідеології романтичного націоналізму – ідею особливої місії свого народу, чи не найвиразніше сформульовану в закликах лідера італійського Рисорджименто Джузеппе Мадзині (1805–1872):

Вас, хто народився в Італії, Бог наділив, ніби на відзнаку особливої прихильності, країною, найліпше окресленою в Європі. [...] Наша Країна – це наш дім, що його дав нам Бог, оселивши в ньому численну родину, яку ми любимо і яка любить нас [...]. Людство – це велика армія, що рухається на завоювання невідомих земель, супроти могутніх і обережних ворогів. Народи – окремі полки та дивізії цієї армії. Кожному довірено свій пост... Не кидайте знамено, яке дав вам Бог. [...] Ваша Країна є знаком місці, яку дав вам Бог, аби ви її здійснили у складі людства.

Неважко побачити ідейну спорідненість цих палких слів із відповідними рядками *«Книги буття»*:

Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже приходить голос і пробудить. [...] І в третій раз вона скоро прокинеться і крикне на всю широкую Слов'янищину, і почують крик її. І встане Україна, і буде неспідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським. І тоді звершиться Писаніє: «Камень его же не брегоша зиждуці, то і бисть во главу угла».

Наскільки істотним внеском в історію ХІХ ст. була ідея месіянського покликання власної «нації», вид-

но з того, що ця ідея зберегла свій «мобілізаційний зміст» і в другій половині XIX ст. – у працях істориків, які скептично ставилися до романтичного народолюбства. Приміром, краківський історик-консерватор Юзеф Шуйський, гострий опонент романтичного звеличування польського минулого, писав у 1862 р.:

Польща мала подвійну місію, очевидно, призначену їй Богом. Вона мусила боронити християнство від навали зі Сходу й апостолувати Схід, перетворюючи слов'янські народи, яким була матір'ю, на слуг християнської цивілізації та обєрігаючи їхні національні властивості від загарбницької ідеї пангерманізму.

Врешті, окрім «покликання народу», в романтичну добу остаточно утверджуються стереотипні характеристики тих чи тих народів, які нібито відбивають їхній «дух». Що французи «легковажні», греки «віроломні», німці «вперті п'яниці», англійці «пихаті», іспанці «серйозні» і т. ін., відомо було здавна – іронічними репліками з приводу вад/властивостей сусіда європейське письменство не гребувало завжди, а в XVII ст. навіть набули поширення жартівливі «каталоги народів», де кожній нації привласнено певне стале означення. Просвітники у XVIII ст. знайшли цьому «раціональне» пояснення – «особливий характер народу» тлумачився як наслідок природно-кліматичних умов його буття: південним народам віднині належало бути співучими та легковажними, а

північним – суворими й діловитими. Варто принагідно зауважити, що з цим не забарилися й українські автори. Ось як, для прикладу, виглядають українці у тексті «*Топографического описания Черниговского наместничества*» Афанасія Шафонського (1786 р.):

Малороссийский народ вообще, от самого знатного до последнего человека, имеет нрав тихий, робкий, застенчивый, ненахальный [...]. Малороссиянина и малороссиянку можно, кроме его наречия, между великим числом великороссиян по его обращению узнать. Он в обхождении ласков, благосклонен, учтив, простодушен, гостеприимчив, некорыстолюбив, непредприимчив, более невесел, нежели весел, набожен и суверен, ленив, неподвижен, к тягбам и ябедам склонен, мстителен и нетрезв, телом сановит, бел, здоров... Малороссияне все склонны к музыке, и обыкновенно на скрышке, на гуслях, цымбалах и на бандуре, на дудках [...]. К пенюю особливую имеют склонность и способность.

Романтичне історіописання, шукаючи неповторний «дух народу», по своєму кодифікувало всі попередні стереотипи, намагаючись «науково пояснити» притаманні тому чи тому народові етнопсихологічні властивості. Тож власне під пером людей доби Романтизму українці остаточно перетворилися на «сумирну», «співучу» й схильну до мрійливості націю, передавши цей романтичний заповіт новітнім шукачам «філософії серця» та інших симпатичних рис української неповторності.

«Історичні» нації
та «неісторичні» народи
під колесами історії

Ідею поділу народів на «історичні» та «неісторичні» висунув геніальний німецький філософ, уродженець Швабії, професор філософії Берлінського університету протягом 1818–1831 рр. Георг Вільгельм Гегель в університетських лекціях 1822–1823 рр., виданих під заголовком «*Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*» («Лекції з філософії історії»). Для нефілософа переказати абстракції філософського генія – це все одно, що наспівати, як у відомому анекдоті, Карузо. Отже, з неминучим спрощенням це можна викласти отак: в універсальній історії людства, за Гегелем, здійснює себе певна понадчасова ідея («Світовий Дух» [Weltgeist], або Абсолютний Розум), котра власне й надає сенсу історії поточній:

Світова історія триває згідно з внутрішньою закономірністю, це раціональний процес, раціональність якого є не раціональністю окремого предмета, а божественним Абсолютним Розумом.

Світовий Дух прокладає собі шлях до народів, держав чи індивідів приховано, оприявлюючи себе лише на найвищому шаблі – у мистецтві, релігії та, врешті, філософії, що здатна розшифрувати «ієрогліф Розуму, вмурований в історію людства». Конкретним же знаряддям цього оприявлення слугують ті чи ті народи, які, по чергово виходячи на світову арену, втілюють об'єктивну фазу розвитку Духу – дер-

36. Георг Вільгельм Гегель.
Гравюра Фридриха Вільгельма Болінгера,
бл. 1818 р.

жаву, що її Гегель розглядає не як довільний витвір індивідів, а як неминучу форму, якої досягає Світовий Дух у простуванні до «моральної свободи»: він «це тільки носить над історією, як над водами, але діє в ній, становить її одинокий руйнів». Отже, історію людства слід розуміти як цілісний процес «усвідомлення свободи», що реалізується у діях народів і держав. Кожну цивілізацію в цьому процесі представляють її лідери, наділені місією духовного проводу: східну (де лише одна людина – деспот – користалася свободою); античну греко-римську (де свободними були чимало людей, але не всі); християнсько-германську (де під впливом євангельського Передання народи Європи усвідомили, що кожна людина має бути вільною у рамках правлінь, підпорядкованих зако-

нові). Усвідомлення ж народами вартостей свободи, за Гегелем, можливе тільки в рамках держави – певної ідеальної сутності, яка забезпечує узгодження приватних інтересів людини з інтересом спільним (таку державу Гегель називає «шляхом Бога у світ»). Тому народи, що не мали власної держави, не можуть мати й історії, – вони змарнували, за висловом філософа, свою роль «у драмі Світового Духу» і приречені на зникнення.

Погляд на історію як на діалектичний, себто невпинно мінливий процес, конкретні стадії якого під впливом внутрішніх суперечностей неминуче витісняють інші, наступні, набуваючи при цьому нових, якісно вищих форм, теж бере свій початок від Гегелевої «Філософії історії». За Гегелем, світ розвивається у ритмі діалектичної тріади, де кожній формі буття наслідує її заперечення як теза й антитеза, відтак дійсність переходить до синтези, себто узгодження суперечностей, а далі синтеза і собі стає тезою і т. д. Це безнастанне перетворення буття є доконечним законом, бо в кожному розквіті приховано зародки розкладу, але стадія розкладу зберігає суттєве – подібно як у зів'ялій рослині зберігається насіння. Цій універсальній системі підлягають усі форми буття – природа, культура, держава, суспільство, релігія, наука тощо:

[...К]оли одне щезає, інше негайно стає на його місце. [...] Зміна, що є загибеллю, – це одночасно й виникнення нового життя, з життя бере початок смерть, а зі смерті – життя.

Звідси випливає, що послідовне розгортання історичних подій ніколи не буває випадковим – навпаки, воно необхідне й неunikненне. Приміром, Стародавня Греція породжує свою протилежність – Стародавній Рим, а з цих тези й антитези постає синтеза – германо-християнський (європейський) світ.

Міркування Гегеля стосувалися сфери суто спекулятивної філософії – це «чисті сутності» й «чисті ідеї». Натомість сама гегелівська дихотомія «історичних» і «неісторичних» народів швидко перестрибнула з царини філософських абстракцій у царину публіцистики й історіописання, надовго позбавивши «неісторичні» народи власних «історій». Що ж до ідеї діалектичного розвитку, то вона дістала своє остаточне завершення дещо пізніше – в позитивістській еволюційній теорії, до чого ми ще повернемося.

Герої, героїчне та культ Героїв

Доромантичну історіографію, зокрема й «філософську історію» Просвітництва, не бентежили сумніви щодо того, хто «робить історію». Звісно, вожді та полководці, імператори, королі й князі, духовні подвижники, зловісні лиходії, індивіди виняткової сили волі й енергії – словом, непересічні люди. Народження «народу», про яке йшлося повище, скаламутило цю очевидність і вперше поставило проблему «героя», себто творця історії. Адже «народові» належало теж виділити частку в драмі історії, тому на карди-

нально розбіжні погляди стосовно функції й розміру цієї частки можемо натрапити у європейській історіографії аж до початку ХХ ст., коли «народ» остаточно переміг «героїв». При початку теоретичного осмислення історії як висліду вольового імпульсу видатних осіб стоїть той-таки Гегель із уже згаданими лекціями з філософії історії. За Гегелем, у партикулярних цілях великих історичних постатей («діячів світової історії»), керованих честолюбством, прагненням слави чи пожадливістю, дістає своє об'єктивне втілення Світовий Дух. Пересічні люди, пише Гегель, легко пристосовуються до усталених рамок, усередині яких реалізують свої бажання та приватні інтереси відповідно до вимог суспільства. Натомість «герої» – це люди, що не можуть змиритися із ситуацією, коли їхні прагнення суперечать усталеній моралі, нормам права тощо. Наділені винятковою волею, ці індивіди перевертають соціальний лад і таким чином надають нового напрямку історії, здійснюючи її внутрішню потребу в постійних перетвореннях. У такий спосіб їхні пристрасті слугують знаряддям оприявлення Світового Духу, що визначає плин історії:

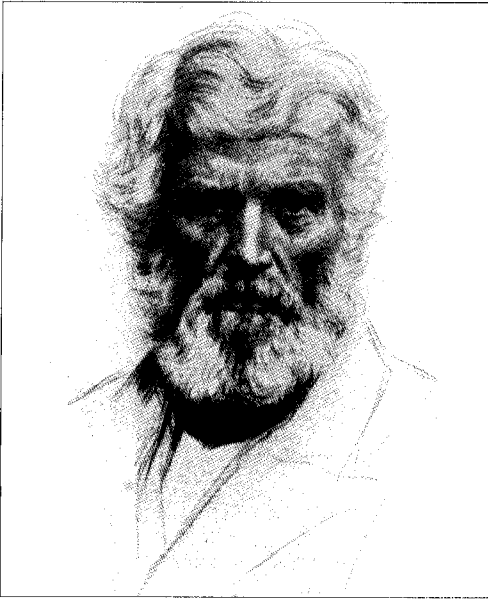
[...]х треба назвати героями, бо вони черпали свої цілі та своє призначення не просто зі спокійного, впорядкованого, освяченого системою плину речей, а з джерела, зміст якого був прихований... із внутрішнього Духу, котрий іще перебуває під землею і стукає у зовнішній світ, немов у шкаралупу, розбиваючи її... Тому здається, що герої діють самі по со-

бі, що це їхні дії створили такий стан і такі відносини в світі... [...] Їхньою справою було знати це всезагальне, необхідний найближчий шабель у розвитку світу, зробити його своєю метою і укласти в його здійснення свою енергію.

Про романтичний месіянізм гегелівського героя простіше скаже Іван Франко. Називаючи таких людей «обранцями долі», він напише, що їхній життєпис дає змогу «більш-менш глибоко увійти в таємниці духу їхньої доби, бо саме в них цей дух міститься, в них він немов відтворюється і знаходить своє найвиразніше втілення». Цю думку Франко висловив 1897 р., коли сама ідея «героя» вже здобулася на довгу низку як теоретичних обґрунтувань, так і прикладних зображень в історіографії та красному письменстві.

З-поміж теоретиків історіописання авторитетне слово, зокрема, визнавали за англійським філософом історії Томасом Карлайлом (1795–1881). У збірці лекцій-есеїв «*On Heroes and Hero-Worship, and the Heroic in History*» («Про Героїв, Культ Героїв і Героїчне в історії», 1840 р.) Карлайл обстоює тезу про те, що історичний процес – це не сукупність «абстракцій, діаграм і теорем», а наслідок дії «безмежного числа біографій» реальних людей. Зміни ж у цьому процесі зумовлено вольовими імпульсами героїв-вождів, які притягують маси. Отже, ціла світова історія є власне історією «Великих Людей», котрі її творять:

Вони були провідниками людства, ці великі особистості; вони ліпили

37. Томас Карлайл.
Прижиттєвий портрет

його й пропонували взірці, вони були в широкому сенсі творцями всього того, що загаломі людей вдалося зробити чи досягнути; всі речі в світі, які ми тепер бачимо твердо усталеними, – це властиво зовнішній результат, практична реалізація та здійснення задумів, що втілилися у посланих світові Великих Людей. Можна справедливо висувати, що душею цілої світової історії є їхня історія. [...] Історія світу... була біографією Великих Людей.

З цього випливає, на думку Карлайла, обґрунтовану в іншому есеї, головна мета історика: змусити голоси Великих Людей перестерігати й надихати тих, хто живе сьогодні, адже ці люди «хоч і пішли, але досі тут, хоч і померли, але все ще промовляють».

У другій половині XIX ст. історики-позитивісти докорінно перетлумачать таке сприйняття постаті героя, але воно наново спалахне у гаслі «культу героїв» під пером істориків-неоромантиків. До тих і тих ми ще повернемося згодом.

*Staatsraison пруського зразка:
великий Ранке та його
послідовники*

Німеччині судилося стати батьківщиною не лише ідеї культурного націоналізму, започаткованої Гердером, але й ідеї націоналізму політичного, що знайшла своє найвиразніше втілення у творах першого ректора заснованого 1809 р. Берлінського університету Йогана Готліба Фіхте (1762–1814), учня Канта, філософа й палкого пруського патріота. Особливе місце з перспективи розвитку пруської «державницької» школи істориків належить політичному есеєві Фіхте «*Der geschlossene Handelsstaat*» («Замкнена торгова держава», 1800 р.), збірці лекцій «*Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters*» («Головні ознаки теперішніх часів», 1806 р.) та кільком промовам, виголошеним узимку 1807–1808 рр., під час окупації Пруссії наполеонівськими військами (їх видано під назвою «*Reden an die Deutsche Nation*» [«Промови до німецької нації»]). Адаптуючи до німецьких реалій властиве Просвітництву політичне розуміння нації як нації-держави, Фіхте за свого роду трамплін використовує Гердерову ідею єдності природи й духу як основи культурної не-

повторности «народу», але запорукою його життєздатности вважає передусім політичне об'єднання, себто державу:

Певні частини земної поверхні, разом з їхніми мешканцями, вочевидь приречені від природи формувати політичні утворення.

Відштовхуючись від тези Канта про «розумну свободу» особистости, Фіхте описує шаблі оприявнення цієї «розумної свободи» в трифазовій логічній структурі тези – антитези – синтези. Початком історії є фаза, де «розумна свобода» проявляється у вигляді сліпого інстинкту, коли кожен член первісно-примітивної спільноти чинить те, що сам вважає за доцільне, а уряди й влада відсутні. В істиннішу «свободу» це переходить за протилежного стану речей – антитези, коли людина починає визнавати над собою авторитет правителя та проголошених ним законів. Вершиною ж «розумної свободи» є поява «органічної», або «замкненої» держави, де кожна особистість підтримує ціле – власну державу, бо лише в ній людині забезпечено доступ до урядування, власність, працю та захист, отже – можливість самореалізації. В такий спосіб «органічна держава» постає як сума колективних волевиявлень, що втілюють «дух нації».

У «Промовах до німецької нації», де Фіхте закликав пруських громадян до опору Наполеонові, зв'язок «народу» зі своєю «органічною державою» наголошено ще категоричніше:

*38. Йоганн Готліб Фіхте за катедрою.
Малюнок одного з учнів Фіхте*

Те, що втратило самостійність, втратило разом із цим і змогу втручатися у плин часу та визначати його зміст... цей час і воно саме разом зі своїм періодом будуть усунені чужою владою, яка керуватиме його долею; відтепер воно взагалі не має свого відліку часу, а рахуватиме роки відповідно до подій і періодів інших народностей і держав. [...] Звідси випливає, що засіб порятунку... у вихованні нації, чиє життя згасло і стало додатком до чужого життя... що я пропоную як єдиний засіб, аби зберегти існування німецької нації. [...] Всезагально має бути вироблений міцний і певний

дух, про який раніше йшлося як про єдино можливий підмурівок для добре влаштованої держави.

Патріотичне завзяття Фіхте, який наприкінці життя висунув доктрину пангерманізму (з огляду на це його подеколи вважають провісником німецького націонал-соціалізму), не залишилося без відгуку. На перетині з фіхтеанськими ідеями у Берлінському університеті постала пруська продержавницьки зорієнтована школа істориків. Видатний французький історик Ньюма Дені Фюстель де Кулянж депо пізніше іронічно порівняє її з пруською ж армією:

Там уміють слухатися й дотримувати дисципліни. Кожен новачок стає продовжувачем учителя, працює з ним і для нього... [...] Панує там бездоганний порядок: всі маршують у шерензі полками й ротами; кожна рота має свої обов'язки, своє гасло, свою місію, свою мету. Пересічний член не завжди знає, куди його ведуть, але чітко простує вказану дорогою.

Мегазіркою пруської «армії істориків» був «батько німецької класичної історії» та «вчитель Європи» Леопольд фон Ранке (1795–1886) – професор Берлінського університету впродовж 1825–1871 рр., з 1841 р. офіційний історіограф Пруссії, автор величезної кількості праць, зокрема таких знаменитих, як «*Geschichten romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*» («Історії романських і германських народів з 1494 по 1514 рр.», 1824 р.), двотомна «*Die römischen Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im 16.*

und 17. Jahrhundert» («Римські папи, їхня Церква та їхня держава у XVI–XVII століттях», 1834–1836 рр.), шеститомна «*Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*» («Німецька історія доби Реформації», 1839–1847 рр.), семитомна «*Englische Geschichte vornehmlich im 17. Jahrhundert*» («Англійська історія переважно XVII століття», 1859–1868 рр.), п'ятитомна «*Französische Geschichte vornehmlich im 16. und 17. Jahrhundert*» («Французька історія переважно XVI–XVII століть», 1852–1861 рр.), семитомна «*Weltgeschichte*» («Всесвітня історія», 1880–1886 рр.) та ін. Як наставник більшості німецьких істориків XIX ст. (а ті, своєю чергою, виховували власних учнів у дусі Ранке), берлінський професор став фактично творцем нової моделі фахового вишколу, вперше запровадивши семінарську форму занять, практиковану й сьогодні, коли студенти вивчають джерела та готують дослідницькі реферати про них. Методологічне credo Ранке сформульоване вже у передмові до його першої книжки 1824 р.:

Історії призначають функцію суду над минулим, напучування сучасників задля користі майбутніх поколінь, але вона не почувася себе гідною таких високих обов'язків, вона має тільки розповісти, як воно сталося насправді [wie es eigentlich gewesen].

Ця знаменита формула досі залишається контроверсійною, зважаючи на багатозначність німецького слова *eigentlich*, що його звично перекладають як «насправді», хоча в тлумаченні

39. Леопольд фон Ранке.
Фотопортрет 1877 р.

Ранке воно могло означати й «за суттю», «згідно з властивостями». Тоді формула втрачала би свою категоричність, набуваючи певного релятивізму й стверджуючи, що завданням історії є оповідь про *сутність* подій, а не про їх *справжній* перебіг. На можливість такого тлумачення вказують і погляди берлінського професора на зміст історичного пізнання: його, на думку Ранке, годі підпорядкувати якимось загальним схемам (наприклад, ідеї прогресу), а можна лише здобути через інтуїтивне осягнення неповторного самим істориком. Мірилом неповторного для науковця виступала держава –

не як політичний організм, а як певна концентрація влади, закорінена у «духовній підставі» (*geistige Grundlage*). Кожна держава, отже, постає як свого роду індивідуальність, наділена власними тенденціями духовного характеру («історичною ідеєю»). Від потужності держави залежить її культурна креативність, і то успішній державі-переможниці притаманна вища морально-духовна енергія порівняно з державою-невдахою.

У практичному застосуванні такого підходу європейська культура поставала як сполучення романських і германських елементів, що засвоїли спадщину Античності й поклали її в підмурівок притаманних Європі інституцій – держави, Церкви, права. Ні слов'янський світ, ні решта недержавних європейських народів у цю схему, зрозуміло, не мали шансів потрапити, бо за підставовий елемент історичного процесу Ранке вважав державу, її політику та чільних діячів. За висловом історика, «в державах оприявнюється безперервність життя, яку ми приписуємо людському родові».

З-поміж інших німецьких істориків, чие становлення припало на добу Романтизму, гучної слави зажили ще двоє берлінців – Йоган Густав Дройзен (1808–1884) і Теодор Mommsen (1817–1903). Перший починав як історик еліністичної доби, але його найвидатнішою працею вважають доведену до 1759 року дванадцятитомну «*Geschichte der Preussischen Politik*» («Історія пруської політики», 1855–1866 pp.). Як палкий пруський патріот, Дройзен відкидав об'єктивізм Ранке, називаючи

40. Николай Карамзин.

Гравюра Николая Уткіна за портретом
Александра Варнека, 1818–1819 рр.

історію «політикою, оберненою в минуле», а суттю й змістом такої історії вважав державу, що виступала, за його окресленням, як «синтез епохи, сума актів волі, які її пронизують». Опонуючи позитивістській концепції історії, Дройзен написав низку яскравих теоретико-методологічних праць, до яких ми повернемося в наступному розділі. Стосовно Момзена, то досить сказати, що наприкінці свого довгого життя, у 1902 р., він став нобелівським лавреатом, написавши понад півтори тисячі праць із римської історії, які принесли йому славу неперевершеного знавця Античності, зокрема дотепер класичну за фактографічною насиченістю й еру-

дицією п'ятитомну серію «*Römische Geschichte*» («Римська історія», 1849–1885 рр.). Що ж до ідеї цього твору, то в ньому, як завважували вже неприхильні до Пруссії сучасники, історію піднесення Риму подано як науку для німців, котрим, аби досягти такої ж потуги, належало об'єднатися під скіпетром пруського імператора.

Врешті, з Берлінської школи вийшов політик і офіційний історіограф Пруссії після смерті Ранке Гайнрих фон Трайчке (1834–1896), полум'яний адепт німецького єднання довкола пруської держави, автор, поміж іншого, п'ятитомної синтези «*Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert*» («Німецька історія у XIX столітті», 1879–1894 рр.). Насиченість цієї роботи відвертим культом війни та ворожнечі до слов'ян і євреїв дали підстави згодом уважати Трайчке одним із духовних батьків нацизму.

Державницьки зорієнтовану концептуальну платформу пруської школи поділяли й російські історики першої половини XIX ст., зокрема «батько» нової російської історіографії й офіційний придворний історіограф Николай Карамзін (1766–1826) – автор «*Истории государства Российского*», що її дванадцять томів побачили світ упродовж 1816–1829 рр. Карамзін починає оповідь від «древних сведений о России», себто з дописемного киево-руського періоду, й завершує Смоутою, а «головним героєм» сконструйованої істориком наскрізної тяглости «государства Российского» є міцна монархічна влада: як пише Карамзін, «Россия основалась победами и единоначалием, гибла от разновлас-

41. Юзеф Шуйський.

Портрет роботи Яна Матейка, 1886 р.

побачила світ 1822 р., відтак виходила друком іще тричі за життя автора. Позначена виразними українофільськими симпатіями, книжка водночас інтерпретує Україну як невилучне «російське достояння», колись загарбане Литвою та Польщею, а потім законно повернуте до «материнського», російського, лона. Імперський патріотизм автора увиразнює змалювання подій Руїни, де за головний критерій оцінки козацьких гетьманів править вірність/зрада російському престолу, ототожненому з державою. З таких самих позицій розглянуто статус Гетьманату в складі Росії, а скасування ко-

зацької автономії витлумачено як необхідність, зумовлену прагматичними інтересами імперії. Дещо пізніше, у рецензії на іншу працю схожого концептуального спрямування – п'ятитомну «Історію Малоросії» Миколи Маркевича (1842–1843 рр., два томи авторського тексту і три – джерел), Віссаріон Белінський зрозумівав таку візію української історії вичерпно чітко:

Малороссия никогда не была государством, следовательно, и истории в строгом значении этого слова не имела. История Малороссии есть не более, чем эпизод из царствования царя Алексея Михайловича... побочная река, впадающая в большую реку русской истории.

Сказане не означає, що схиляння перед державою як «головним героєм» історії було властиве тільки імперським історіографіям. Зокрема, такого піетету не уникли й представники Краківської (так званої «песимістичної») школи істориків, що постала у другій половині XIX століття. Краківським професорам, зрозуміло, йшлося не про імперський патріотизм, а про ностальгію за втраченою державністю. Невдача «Весни народів» і криваве придушення польського Січневого повстання 1863–1864 рр. стали поштовхом до переосмислення історії або, за висловом одного з «батьків» тієї школи, вже згаданого Юзефа Шуйського (1835–1883), – до «порахунку з минулим». У чотири томній синтезі *«Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane»* («Історія Польщі згідно з останніми дослі-

дженнями», 1862–1866 рр.; її переглянута версія вийшла друком 1880 р. під назвою «*Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*» [«Дванадцять книг детально розказаної польської історії»]) Шуйський, полемізуючи з попередньою романтичною традицією оспівування «народу» (ми до неї ще повернемося), полемічно наголошує брак політичної дисципліни в польському минулому, що «гноїв державну будівлю» та перетворював поляка на «індивіда, сповненого зарозумілості». Найбільшою ж бідою польської історії, на думку Шуйського, була відсутність «сильної централізованої влади», «абсолютизму західного гатунку».

Варто принагідно зауважити, що апологетизація сильної державної влади й схилення істориків Краківської школи перед цінностями Заходу згодом, уже на хвилі неоромантизму, про що детальніше йтиметься у шостому розділі, справили величезний вплив на Вячеслава Липинського – засновника так званого «державницького» напрямку в українській історіографії й чи не першого українського історика, цілком вільного від слов'янофільського сентименту.

Розсип зоряних імен: французькі ліберали

Виразно протилежну пруським співцям держави парадигму історії сформулювали французькі науковці. Серед «батьків-засновників» цього напрямку, що надовго розмежував німецьку (консервативну) та французьку (лібераль-

ну) традиції історіописання, чільне місце належить людям одного покоління – блискучим історикам Мішле, Тьєрі, Гізо й Токвілю. Кожен із них тою чи тою мірою апелював до просвітницьких гасел свободи й до узasadженого Великою Французькою революцією поняття «французької нації» як спільноти вільних і рівних громадян – колективного героя історії. Прикметно перегукується з їхніми творами філософський есей одного з просвітників-радикалів Габрієля Боно де Маблі «*Observations sur l'histoire de la France*» («Спостереження над історією Франції»), виданий 1765 р. – в розгалі передреволюційних історіографічних дебатів про походження французького народу. Згідно з Маблі, людність первісної Франції творила «справжню республіку», живучи за законами народоправства, і тільки пізніша узурпація влади королями та церковно-феодальною елітою зруйнувала цей гармонійний лад і позбавила «народ» його громадянських прав. Відтоді французи розділилися на гнобителів і гноблених, і ті гноблені цілком мають право повернути собі відібрану свободу й «народний суверенітет».

Прямим відлунням революційної спадщини просякнуто твори найвпливовішого з-поміж істориків-лібералів, цалкового республіканця й затятого антиклерикала Жуля Мішле (1789–1874), якому, зокрема, належить монументальна історія Франції («*Histoire de France*», 6 томів у виданні 1833–1843 рр., 11 томів у виданні 1855–1867 рр.), а також семитомна історія Французької революції («*Histoire de la Révolution*

42. Жюль Мішле. Портрет роботи
Тьомі Кутюра, 2-га пол. XIX ст.

française», 1847–1853 pp.). Для Мішле головний і безсумнівний герой історії – це «французька нація», керована у своїх діях «могутнім народним інстинктом». Романтична ж вселенська місія Франції (за висловом історика – «дочки свободи») здійснюється через військові звитяги її народу – «бездоганих французьких вояків» та «їхні чисті мечі, їхні осяйні багнети». Величезний архівно-документальний матеріал, уперше залучений до написання цієї праці, а надто в томах про революцію, Мішле інтерпретує як грандіозну драму руху Франції «до себе» – руху, що сягнув апогею за Революції, коли французьку націю злутувало світло «єдності рідної землі», а всі

старі перегородки між містами, станами та корпораціями «було зруйновано й повалено в один день». Цей порив до єднання історик із властивим йому патетичним піднесенням описує так:

Уже немає часу й простору, тих матеріальних обставин, предметом яких є життя. Дивовижна *vita nuova* [«нове життя»] (*ital.*); тут Мішле апелює до поеми Данте. – Н. Я., піднесено духовна, що перетворює всю Революцію на різновид мрії, часами чарівна, часами жахна, починається тепер для Франції.

Загалом схожих поглядів дотримувалися й Гізо та Тьєрі – двоє провідних французьких істориків другої чверти – середини XIX століття. Зокрема, Франсуа Гізо (1787–1874), автор двох синтезів із історії Франції (1823 й 1843 pp.), тритомної історії англійської революції (1826–1856 pp.) тощо, в поняття «цивілізації» вкладав, на відміну від просвітників, не абстрактне позначення раціональних благ, що їх несуть людству освіта й прогрес, а, за його висловом, «усі елементи життя народу, всі сили його існування». Таким самим пієтетом до «народу» просякнуто твори Огюстена Тьєрі (1795–1856), автора розвідки про норманські завоювання в Англії (1826 p.), популярної книжки «*Récits des temps Mérovingiens*» («Оповідь про часи Меровінгів», 1840 p.) та ін. Есеї Тьєрі, вміщені у збірці «*Lettres sur l'histoire de France, pour servir d'introduction à l'étude de cette histoire*» («Листи про історію Франції, що служать вступом до вивчення цієї історії», видання

1820 та 1829 рр.), сповнені патосом тягlosti «нашої нації», а що головним чинником історії для Тьєрі є специфіка «національного духу», то він закликає вивчати «народ», а не володарів і державні інституції. За його висловом, «достовірна» (véritable) історія Франції повинна розповідати про долю французької нації та, звісно, про здобуту попередніми генераціями свободу.

Завершує ліберальну традицію у французькій романтичній історіографії Алексис де Токвіль (1805–1859), аристократ, історик і політичний діяч, автор праці «*L'Ancien régime et la Révolution*» («Старий порядок і революція», 1856 р.; 2000 р. цю працю видано по-українськи під заголовком «Давній порядок і революція»). Як і французькі енциклопедисти, Токвіль за єдиний і незмінний імпульс розвитку європейської цивілізації вважає прагнення до свободи. Велику Французьку революцію він називає сплавом потягу до свободи й рівності: того і того впродовж кількох поколінь жадав французький народ, і обидва поривання в момент революції «запалили серця усіх французів». Ув одному з листів Токвіль визнає: «Для мене людські спільноти, як і окремі індивіди, стають чогось вартими лише на підставі уживання свободи». Те саме читаємо у вступі до згаданої книжки:

І справді, тільки вона (свобода) може вивести громадян із того стану відособлення, в якому тримає їх сама матеріальна забезпеченість, і примусити їх наблизитися одне до одного, вона зігріє їм душу і день у

день єднатиме їх потребою зрозуміти, переконати одне одного й подобатися одне одному за виконання спільної справи. Тільки вона здатна відірвати їх від культу грошей та від дрібної буденної штовханини справ, аби примусити їх повсякчас відчувати свій зв'язок із батьківщиною; тільки вона [...] запалює світло, яке дає змогу бачити й оцінювати вади та чесноти людей.

Як і для Мішле та інших французьких істориків-романтиків, героєм революції в очах Токвіля були не її вожді, а «всі французи», «повна суперечностей і крайнощів французька нація» з усіма її станами, верствами та прошарками, тож годі зрозуміти революцію, пише історик, «якщо не проникнути в саму природу нашої нації».

*Das Weltgeschichte ist
das Weltgericht:
моральний чинник в історії*

У знаменитих словах німецького поета й драматурга Фридриха Шилера, сказаних 1784 р., – «*Das Weltgeschichte ist das Weltgericht*» (Світова історія – це світовий суд), – ідеться не про історика, який у своїй праці судить/оцінює минуле, а про саму історію, що їй нібито притаманна власна, найвища справедливість. Строго беручи, думка Шилера не містить якогось революційного повоторства, адже погляд на минуле як на критерій суду, що його вершить неупереджений час, був властивий людям здавна. Ще антична примовка стверджувала: «*Tempus omnia revelat*» (час виявляє все), а

християнська есхатологія вчила, що в Судний день «quidquid latet adparebit» (усе приховане відкриється). Проте відчуття часу рвучко загострилося у сповненій соціально-устроєвими катаклізмами відтинок між Просвітництвом і Романтизмом. Власне в цей період, що його Райнгарт Козелек назвав «глобальним часовим осмисленням історії», дедалі більшої популярності набувають розмови про «каральний час», про відставання від «ходи часу», про «дух часу» тощо. Як констатує Козелек, «відтоді історичний час чинить тиск, що його не здатен уникнути ніхто». Разом із тим знову і по-новому актуальним стає сприйняття часу як метафізичної сили, яка нібито виносить незалежний від людей моральний вирок подіям і діячам минулого.

Ця ідея, як і розглянуті вище, багато в чому суперечила поглядам просвітників. Притаманна Просвітництву утилітарна візія моралі як «науки про щастя», що його зумовлюють не моральні норми чи зобов'язання, а раціонально витлумачена користь/школа для людини (у 1780-х рр. такий погляд дістав завершене обґрунтування у творах англійського філософа-правника Єремїї Бентама), виводила мораль із під її традиційного даху – віри. На противагу цьому німецькі філософи саме віру вважали джерелом та підґрунтям моралі, а Готгольд Ефраїм Лесинг у трактаті «*Erziehung des Menschengeschlechts*» («Виховання людського роду», 1780 р.), відштовхуючись від засад протестантської теології, застосував критерій моралі для пояснення сенсу

історії. За Лесингом, історія – це процес морального вдосконалення людства, керований Провидінням Господнім. Це знаходить прояв у конкретних подіях, детермінованих божественною волею, що оприявнює себе не безпосередньо, а через людський розум, здатний засвоїти та впровадити у життя надані згори моральні засади. Подібних поглядів дотримувався і Гердер: у вже згаданій праці «*Думки до філософії історії людства*» він тлумачить прогрес як моральне вдосконалення людства, що є і проявом, і запорукою «божественної гармонії та порядку». Врешті, чималу роль у поширенні ідеї моральності як критерію оцінки людських учинків зіграли праці славетного пімецького філософа Імануїла Канта (1724–1804), а надто трактат «*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*» («Обґрунтування метафізики моралі», 1785 р.). Безумовне добро, за Кантом, утілено в «моральному законі» (Sittengesetz) – усезагальному, доконечному і спертому на вільному виборі людського розуму незалежно від життєвих обставин. Своєю чергою, лише Кант в іншій праці, утвердження моралі в царині практики сприятиме наближенню давньої мети людства – справедливого правострою та мирного союзу народів.

Під цим кутом зору виникає уявлення про історію як про поле прояву моральності – не в сенсі взаємин між людьми, а в сенсі найвищої, незримой справедливості, нібито внутрішньо притаманної самій історії, що розгортається, спираючись на певний моральний світоустрій. Кожну людину, яка чинить усупереч цій справедливості, буде

покарано за «присудом історії», а отже, слід про це пам'ятати й дотримуватися морального імперативу. В такий спосіб, як резюмує Райнгарт Козелек,

...давня мета майбутнього спасіння, зорієнтована на потойбічний світ, у формі світської надії привноситься в історію, набуває часового виміру, а прискорення – як засіб зворотного морального зв'язку – слугує керівництвом до дії для кожної окремої людини. Можливість участі у Страшному суді над переслідувачами, яка колись була привілеєм обраних... набуває твердої форми моральної самолегітимації панівного практичного розуму.

Для прикладу, той-таки Фридрих Шилер, запрошений 1789 р. до Єнського університету прочитати курс всесвітньої історії, у вступній лекції, пізніше опублікованій під заголовком «*Was heisst und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte?*» («Що означає всесвітня історія і для чого її вивчають?»), називає предметом історії «весь моральний світ», а найвищим сенсом історичного буття – «розбудову людяности», себто моральне вдосконалення на шляху від «природи» до «культури», стан, коли держави «ще можуть ворогувати між собою, але, слід сподіватися, вже не шматуватимуть одна одну».

Струмінь романтичної історіографії, позначений особливим наголосом на моральності як нібито запрограмованій «рукою Бога» меті історичного процесу, розвинувся не на батьківщині «пруської школи», а в Гайдельберзі. Серед найпомітніших представників

«гайдельберзької школи» слід згадати вихованця теологічного факультету тамтешнього університету, з 1819 р. його професора Фридриха Кристофа Шльосера (1776–1861). У низці праць, зокрема в найвідомішій шеститомній «*Geschichte des 18. Jahrhunderts*» («Історія XVIII століття», 1836–1846 рр.; 1854 р. перевидана з доповненнями під заголовком «*Geschichte des 18. Jahrhunderts und des 19. bis zum Sturz des französischen Kaiserreichs*» [«Історія XVIII та XIX століть до падіння французької імперії»]), Шльосер передусім наголошує моральний поступ, здійснюваний у «розумному чині», що сприяє народному благоденству. За спогадами одного зі своїх учнів, він «вважав за ліпшу не ту державу, де дотримують ліпших прав, а ту, де панують ліпші звичаї». Перекоаний у тому, що передумовою прогресу є моральне вдосконалення, Шльосер однаково засуджував як крайнощі деспотизму й усеваддя аристократів, так і стихію шлебейських бунтів, шанобливо змальовував реформи «просвіченого абсолютизму», а їх протилежністю вважав зміни, запроваджені революційним шляхом у Франції – під впливом аморальних демагогів і під тиском темних інститутів юрби.

Залишається додати, що ідеї Шльосера істотно вплинули на польську й чеську як романтичну, так і пізнішу історіографію. Прикметно, зокрема, що саме Шльосерову працю – одну з найперших – було перекладено 1875–1877 рр. польською мовою й видано у восьми томах, і то назва книжки містила промовисте «уточнення»: «*ze szczególnym*

uwzględnieniem duchowego rozwoju ludzkości» («з особливим наголосом на духовному розвитку людства»). У виданому замалим не паралельно двотомному «Нарисі історії Польщі» («*Dzieje Polski w zarysie*», 1877–1879 pp.) авторитетний краківський історик Міхал Бобжинський апелює до «суду історії» отак:

Історія людської діяльності, попри всі впливи й обставини, полягає у вільній волі, а тому не перестане бути судом, що перед ним виявиться відповідальність одиниць, держав і народів... – судом випадків та подій, причинно між собою пов'язаних.

Ще одним виразним прикладом може послужити відповідний пасаж із історичної повісті Миколи Костомарова «*Кремуцій Корд*». Звертаючись до імператора Тиберія, герой (історик Кремуцій Корд, змушений, як оповідає Тацит, накласти на себе руки, щоби уникнути гонінь) прорікає, що, мовляв, колись прийде інший історик, який помститься за його смерть. Помсту ж цю вершитиме не людина, а вищий за людські діяння «суд історії»:

Он призовет тебя пред грозный суд [...] холодной, неумолимой истории [...], он расскажет о суде падо мною всем народам до конца земли. Не станет, быть может, Римской империи, но не погибнут страницы грозного судни твоего, и чуждые племена будут произносить проклятия над убийцами Кремуция Корда.

Якими тривкими були уявлення про значущість «суду історії», і то навіть коли безподільно запанував раціо-

нальний об'єктивізм позитивістського зразка, добре видно з юнацьких переживань Михайла Грушевського. У його студентському щоденнику за 1886–1894 pp. читаємо:

[1.IV.1890]. А на вечірні знову прийшла давня вже думка, чи можна, чи не гріх історично судити, критикувати, як я, наприклад, оце беруся судити Мономаха! Не судіте нікогоже.

[14.XII.1890]. Перед сповіддю була думка знову, чи гаразд судити й історичні особи – з поводу свого пишання за Мономаха; така думка, що нема тут нічого злого; що історія не може бути без суда особистого, і що особистий суд знаходиться й по святих книгах, хоч би й Ісус сказав за Грода – скажіт лису сему. Як помиляюся я ув оцему, прости мені Госюди.

[11.II.1891]. Учора був ввечері в Софійському й Михайлівському (соборах); попитав того старого еромонаха за історичний суд; не знаю, чи досить ясно я ему виложив свою думку, але він з великою певністю одказав, що недоброго нічого нема.

[21.IV.1891]. Повставали були думки знову за історичний суд... Ці думки дуже були тяжкі й не скажу, щоб зовсім я переміг їх або переконався, що вони пікчемні. Думав тільки, що іноді судити не гріх – судити з обов'язку, що історична праця єсть теж обов'язок для суду, що тра тільки судити праведно, не вдаючи з своїх думок конечну істину...

Врешті, ті чи ті відлуння романтичного погляду на історію як на моральний критерій «найвищого суду» можемо вряди-годи завважити навіть сьо-

годні – байдуже, чи з апеляцією до божественного джерела моральності, чи з переконань у непомильності актуальної ідеології. Скажімо, саме з цього штибу мислення взяла початок улюблена метафора радянської історіографії «смітник історії». Ухваливши свій справедливий вирок, на цей-от «смітник» історія будімо сама «викидає» тих персонажів минулого, котрі мали необережність розминутися з офіційним канонам, – троцькістів, націоналістів, білогвардійців та ін. Нині на «смітнику історії» бідують інші персонажі, але сам смітник наразі, схоже, не здемонтовано.

*Романтична слов'янська хвиля:
«будителі», слов'янофіли,
народники*

Постгердерівське «відкриття народу», як уже знаємо, дало змогу побачити «народ» не лише в політично та культурно успішних націях, а й у бездержавних етнічних спільнотах носіїв «народної культури» – у їхній мові, звичаях, традиціях й, особливо, пісенній творчості («народній поезії»), що, згідно з переконаннями інтелектуалів романтичної доби, уособлювала «душу народу». Саме так, зокрема, належало «вбудувати себе заново» слов'янським етносам – шляхом творення власних культурних ідентичностей без таких підмурків цивілізації, як університетська наука чи розвинута філософія та мистецтво. Першими цим шляхом рушили чехи й словаки, перейнявши від сусідів-німців інтерес до фольклору та мови. Інтелектуалів,

49. Йоахім Лелєвель.

*Прижиттєвий портрет роботи
невідомого художника сер. XIX ст.*

котрі цим займалися, як-от «батька» славистики Йосефа Добровського (1753–1829), історика Франтишка Палацького (1798–1876), філолога Вацлава Ганку (1791–1861) та інших, невдовзі назвуть «будителями». Той-таки «німецький родовід» видно також за кодифікацією на початку XIX ст. сербохорватської мови Доситеєм Обрадовичем (1739–1811) чи працею сербського фольклориста Вука Караджича (1787–1864) та інших науковців, які здобули університетську освіту переважно у Відні.

На перетині ідей Мішлє–Тьєрі–Гізо про «національний дух» та ідеї Шльосера про «моральний прогрес» постали перші синтези з історії польського та

чеського народів, відповідно, пера Йоахіма Лелевеля (1786–1861) і Франтишка Палацького. Історію поляків і чехів витлумачено тут як свого роду «моральний прогрес» – шлях повернення «до себе», себто до первісно демократичних, а відтак «зіпсутих» германськими впливами форм життя слов'янських спільнот. Зокрема, кредо Лелевеля, в 1820-х рр. – професора історії Віленського університету, чітко висловлене в чотирьох критичних статтях 1822–1824 рр., присвячених «*Истории государства Российского*» Карамзіна. На противагу карамзінівській апологетиці самодержавства, Лелевель висуває ідею народовладдя як найвідповіднішу «слов'янському духові». Після поразки польського Листопадового повстання 1830–1831 рр., що в ньому історик відіграв роль одного з провідників, він змушений був виїхати на еміграцію, де й написав свої головні твори, зокрема важливі для розуміння його поглядів «*Міркування про історію Польщі та її людности*» («*Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej*», 1836 р.). Ідеалізуючи минуле, Лелевель убачав утілення свободи, рівності та братерства в нібито притаманному давнім слов'янам «гміновладстві», себто врядуванні громади, або, як він висловлюється в іншому творі, – у «стародавній свободі та республіканізмі».

Романтичне схиляння перед «числотою старовини» набуло специфічного вираження в тому напрямі російської історіографії, який виник у 1830-х рр. як певна альтернатива «державницькій» ідеї історії Росії, – з наго-

лосом на увазі до «народного життя» (це фіксує, для прикладу, навіть заголовок однієї з перших праць такого спрямування – шеститомної «*Истории русского народа*» Николая Полевого, що побачила світ у 1830–1833 рр.). Невдовзі на перетині ідеалізації «народної старовини» та схиляння перед особливим «слов'янським духом» у Росії постає потужна інтелектуальна течія так званого слов'янофільства. Її підвалини було закладено ще слов'яно-федералістськими ідеями масонської ложі «З'єднані Слов'яни», що діяла між 1818–1822 рр. у Києві: до цієї ложі належали як поляки, так і росіяни й українці (зокрема, Василь Лукашевич), а сама вона була пов'язана з декабристами. Після польського Листопадового повстання, що викликало спалах великоросійського патріотизму, слов'янофільство в Російській імперії набуває папрусистського акценту – згадаймо відому пушкінську мрію про те, щоб «усі слов'янські ріки злилися в російському морі», або виразну метафору з оди на придушення повстання, яку написав 1831 р. один із чільних ідеологів слов'янофільства, філософ і есеїст Алексей Хомяков: «Орлы славянские взлетают Широким дерзостным крылом, / но мощную главу склоняют. / Пред Старшим Северным Орлом». У версії зразка 1830–1850-х слов'янофільська думка зосереджувалася навколо дискусії про «особливий шлях» розвитку Росії – за висловом того-таки Хомякова, «страшны святых чудес», чиєю місією є порятунок укритего «мертвенным покровом» Заходу. На переконання слов'я-

нофілів, запозичення західного досвіду загрожує російській самобутності: наприклад, прозахідні реформи Петра I призвели до порушення традицій, зруйнували гармонійні взаємини між соціальними станами та підірвали основу «народного життя» – православ'я.

Що ж до істориків-слов'янофілів, то чи не головним предметом їхніх досліджень аж до кінця XIX ст. стали розмаїті форми позадержавної організації населення, що в них нібито втілено притаманне слов'янам тяжіння до народоправства. За пункт відліку правила давньоруська громада («община»), а їй буцімто наслідував селянський «мир», який на теренах питомої Росії колективно володів і порядкував землею, водночас забезпечуючи кругову поруку в сплаті податків. Така форма колективізму, на думку слов'янофілів, служила підґрунтям морального зв'язку членів «общини», згуртованої спільною релігійністю та спільними життєвими цінностями – «внутрішньою правдою», безумовно вищою від цінностей індивідуалізованого й «зіпсутого» Заходу. Втім, дехто з дослідників вважає, що поштовхом до слов'янофільської ідеалізації первісної общини стали праці німецьких істориків-романтиків, які аналогічно підносили так званий «аграрний комунізм» стародавніх германців – як одне з утілень притаманного німецькій нації «духу». Виразним прикладом слов'янофільського історіописання може, зокрема, послужити праця історика-правознавця й архівіста Івана Беляєва «Крестьяне на Руси» (1860 р.), де особливо наголошено роль давньоруського

віча – явища, що у візії слов'янофілів нібито безпосередньо засвідчувало властивий «слов'янському духові» демократизм.

«Німецький слід» (власне, гердерівський) знаходимо і за проникненням романтичної концепції «народу» та його історії в Україну. Батьківщиною українського Романтизму судилося стати заснованому 1805 р. Харківському університету. Саме його вихованці, учні запрошених сюди німецьких професорів, стали збирати народні пісні як найповніше втілення «народного духу» (першу таку збірку – «*Опыт собрания старинных малороссийских песен*» – видав у Харкові Микола Цертелєв 1819 р.). Невдовзі цю естафету підхопить перший ректор відкритого 1834 р. у Києві університету Святого Володимира Михайло Максимович (1804–1873), який у 1827–1849 рр. видав три аналогічні збірки, а впродовж 1830–1850-х рр. написав кілька розвідок, присвячених, за його словами, «сивій старовині». Своє завдання історика Максимович декларував як обов'язок «пояснити справжні властивості руського духу», відобразити «народну самобутність». Із перспективи слов'янофільства (а Максимович був приятельськи й світоглядно пов'язаний із російськими слов'янофілами) «руськість» апелювала до спільної слов'янської першооснови російського й українського народів, і то українці нібито втілювали це яскравіше завдяки своїй «поетичній вдачі», співучості, близькості до природи та щиро-наївній побожності.

44. Микола Костомаров.
Портрет роботи Николая Ге, 1870 р.

Безсумнівний вплив ліберального крила романтичної та забарвленої слов'янофільським сентиментом концепції історії простежуємо у творах Миколи Костомарова (1817–1885) – вихованця Харківського університету, першого професійного («професійного» в буквальному сенсі – себто такого, що заробляє на прожиток власною науковою працею) історика України, особи, що, за висловом Дейвіда Сондерса, вперше надала українській історіографії «інтелектуальної респектабельності». Гердерівський «народний дух» (Volksgeist) певної нації, наділений постійними властивостями незалежно від зміни географічного довкілля чи політичних обставин й успадковуваний із покоління в поко-

ління завдяки мові, отримує в понятійному словнику Костомарова назву «народної особливості». Ось як характерно історик визначає її у одній із рецензій:

Особенность народную дает прежде всего язык. Это главный признак, по которому известная группа человеческого населения признается имеющею народную физиономию, в большем или меньшем отличии от прочих. За этим главным признаком для наблюдателя следуют географические и исторические особенности.

До ідеї «народної особливості», або «народного начала» українців науковець повертався в багатьох працях, як-от *«Мысли о федеративном начале в Древней Руси»*, *«Две русские народности»*, *«Черты народной южнорусской истории»*. Зокрема, у статті *«Две русские народности»* (1861 р.), зіставляючи російський та український етноси, Костомаров завважує в того й того розбіжні «начала», що нібито зумовили різний перебіг їхніх історій: в українців – демократизм та індивідуалістичне свободолобство, у росіян – схильність шапувати владу й підпорядковувати особисте громадській волі, спільному обов'язку.

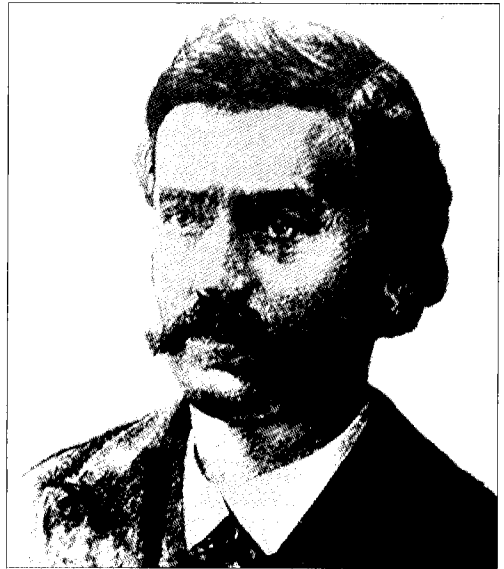
Утім, сенс будь-якої історії для Костомарова – у простеженні буття «народу», а не держави; за його висловом, «история должна иметь своим предметом не столько государство, сколько жизнь народных масс». Опонуючи російським історикам, співцям «государственного быта», Костомаров в інавгураційній лекції 1859 р. в Санкт-Пе-

тербурзькому університеті говорить про це детальніше:

Мы не станем следовать за утомительным рядом княжеских усобиц и войн с иноземцами, но выберем из них только то, что укажет нам степень народного участия в них, народный взгляд на них и влияние их на жизнь народную. Мы не остановимся даже на каком-нибудь громком-государственном событии более того, сколько требовать этого будет уразумение воздействия его на народный быт и воспитание. [...] Нам не будет важен никакой закон, никакое учреждение сами по себе, а только приложение их к народному быту.

Це кредо науковця було переконливо зреалізоване в багатьох працях, зокрема присвячених українській історії, як-от «Богдан Хмельницький» (1857 р.), «Руїна» (1879–1880 рр.), «Мазепа» (1882 р.), «Мазепищы» (1884 р.) та ін. Постульований Костомаровим волелюбний демократичний дух як уроджено притамавший українському «народному началу», а також наголошування на першорядності «народного життя» в історії справили величезний вплив на той напрям української історіографії, який прийнято називати «народницьким» (мова йде не про наснажений ідеями утопічного соціалізму політичний рух 1860–1880-х у Російській імперії, а про так зване «культурне народництво», що ставило своїм завданням просвітню працю серед українських низів – «народу»).

Одним із найвиразніших представників цього напряму був Володимир

45. Володимир Антонович. Автолітографія Т. Маєргофера, кін. XIX ст.

Антонович (1834–1908), видатний історик і археолог, багатолітній професор Київського університету Святого Володимира, наставник численних видатних істориків (досить назвати Михайла Грушевського, Митрофана Довнар-Запольського чи Дмитра Багалія). У лекціях 1880-х років (1888 р. їх конспект буде видано окремою статтею під заголовком «Три національні типи народні») Антонович розвиває ідею Костомарова про особливе «народне начало» українців; до того ж самого він іще раз звернеться у брошурі 1897 р. «Бесіди про часи козацькі на Україні». Костомаровські «начала» подеколи дістають під пером Антоновича назву «народного характеру», що нібито визначає історію та культуру росіян, українців і поляків. Для росіян ідеалом є авто-

ритет сили, для українців – «громадська рівноправність», найповніше втілена «в стародавньому віці» та в козацькому народоправстві «однакових і рівних», для поляків – схилення перед аристократизмом. Щойно наведений приклад ставить під сумнів ту впевненість, з якою Йосип Гермайзе 1928 р. оцінював творчість Володимира Антоновича як розрив із романтичною традицією в українському історіописанні (часто таку думку подибуємо й сьогодні):

[...З]амкнув своєю діяльністю період розвитку етнографізму та романтики і розпочав новий період розвитку історіографії, де більше було наближення до спізнання об'єктивної істини в минулому.

Насправді ж Антонович був, як здається, людиною «двох вір» – романтичної та позитивістської. Позитивістський пієтет перед «фактами» в його творах підпорядковано романтичній концепції особливого «духу народу», що нібито детермінує все історичне буття українців. Ось згущений виклад цього погляду в публічному виступі 1881 р.:

[...О]сновные черты народного идеала, за сохранение которых он [український народ. – Н. Я.] вел вековые войны и стоял поголовно, состояли в следующем: равноправность всех перед законом, отсутствие сословных отличий, соборное управление земскими делами, свобода религиозной совести, право развития и совершенствования собственных народных начал, приращение выборного начала в управлении.

Остатки мовнаукволення»
(*сцієнтизм словни тюрчиної науки*
ної осо

Згадана суісторий заклала підвалини новітнього нзій: іняття історії, котре, з певними івістськими модифікаціями, пь народ мова піде далі, утрималося в н Это гла, до перманентних «криз історії» (звестия т., а в підручничково-популярнелення ературі побутує досі. Це й не одну, позаяк доба Романтизму остетим гла завершила сцієнтизацію («увателє сєення») історичної науки як унівтіоричеської дисципліни – з обов'язкови всіх фахівців критеріями яснонароділогічної послідовности опису го начаєними правилами опрацювання тався и (зокрема, помітною віхою наи о фєспляху стало створення у Фраси», «Д821 р. спеціалізованого навчать и закладу – Школи Хартії [Есо». Зокі Chartes]). Адже історіописанєдностий у XVIII ст. практикованє як ський тідне заняття аматорів, філосоаров за публіцистів або ченців, остатначаларейшло до рук людей, для яких перебіг стала фахом. Мало того, влаократидобу Романтизму вперше стає долюбою тенденція цінувати минуле шаував, що воно є скарбницею «повч особ уроків», а просто тому, що вонму обовникло, отже його слід зафіксув будь-ягублікованих текстах та подбю прост збереження пам'яти про нєржавимптоматично, що саме на цей іжна импадає «винайдення» музею: зько гоковані з XVIII ст. кунсткамериных макції аристократів, де старовиннєрикамписи сусідували з різними дивыта», Ки) перетворюються на публікекції іфигуції з вільним

доступом до експонатів. Скрізь створюють державні архіви; у театральних виставах стають нормою відповідні костюми та реквізит; регулярно починають виряджати археологічні експедиції тощо.

На першу третину XIX ст. припадає також поява численних наукових товариств, що видавали різноманітні «записки» з науковими розвідками своїх членів та готували до публікації джерела, як-от: Імператорське товариство історії та російських старожитностей, Товариство вивчення стародавньої німецької історії, Товариство історії Франції, Венеційське товариство історії батьківщини, Лігурійське товариство історії батьківщини, Туринське історичне товариство, регіональні товариства шанувальників історії в Саксонії, Тюрингії, Баварії та ін. (для прикладу, лише на території Німеччини в середині 1840-х уже діяло близько 60 таких товариств). Залишається додати, що така форма об'єднання зусиль науковців у другій половині XIX ст. охопить всю Європу, а кількість наукових товариств сягне за кілька сотень.

Активізація публікаторської діяльності підносила на вищій щабель техніку й методики серійного видання джерел, відлік чому поклав вихід у світ першого тому «*Monumenta Germaniae Historica*» (1824 р.), на яких взоровано дещо пізніші аналогічні серії в Угорщині, Польщі, Чехії та ін. («*Monumenta Hungariae [Poloniae, Bohemiae, Romaniae etc.] Historica*»), серію «*Documents inedits sur l'histoire de France*» у Франції, «*Rolls Series*» в Англії; краківську серію «*Scriptores Rerum Polonicarum*», публіковані з

1840-х рр. у Російській імперії серії «*Акты, относящиеся к истории Западной России*», «*Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России*», «*Архив Юго-Западной России*», «*Акты Виленской археографической комиссии*», започатковане в Санкт-Петербурзі Археографічною комісією 1841 р. «*Полное собрание русских летописей*» і т. ін.

У такий спосіб XVIII століття, «століття ідей», народжених Просвітництвом, перетворилося для історичної науки на століття XIX, «століття фактів», початок чому було покладено за доби Романтизму.

Ера великих містифікацій

Підробка документів є справою настільки ж старою, наскільки старим є визнання писемного свідчення за юридичний доказ. У «варварській», германо-слов'янській, частині Європи це розтяглося більш-менш з X по XV ст., причому усне свідчення здавало позиції з боями: наприклад, в Україні на репліки його пріоритетності порівняно з писаним документом можемо натрапити ще й на початку XVII століття. Цю недовіру зумовлювали не тільки архаїчні традиції так званої «усної» правничої культури, а й цілком прагматична річ – остоорога перед підробками. Ще в XI ст. процитований Марком Блоком дрібний рицар з Льотарингії, який учинив поземельний позов проти монахів і програв, бо ті представили писемний доказ, обурено вигукував: «Маючи перо й чорнило, будь-хто може написати будь-що!» Звинувачення такого стибу не були

голосливими, бо мірою поширення писемної правничої культури ширилася й практика фальшування. На це красномовно вказують застереження проти фальсифікаторів, якими сповнено юридичні кодекси. Їх відкриває уже капітулярій Карла Великого 803 р. «Про кліриків» (єдиних на той час письменних людей), де сказано, що особі, яка «виготовить фальшиву хартію» – *cartam falsam fecisse*, – буде відрубано руку. З аналогічними грізними пересторогами зустрінемося і в багатьох пізніших нормативних актах і кодексах, зокрема – в чинному на українських теренах Литовському Статуті, де фальшування документів урядової канцелярії каралося «на горлі вогнем» (спаленням), а підробка приватних документів – просто «горлом» (відрубанням голови). Та й це не надто допомагало. Тим-то судові канцелярії доволі рано виробили техніку «експертизи» – за почерками (як сказано в одній із таких «експертиз», здійснених у Мозирі 1534 р., «письмо нове і неслушне, а не водлуг бігу канцелярейського справовано, як в панов великих писарі пишуть»), печатками, підписами, способами датування, самою датою і т. ін. У другій половині XVII ст., як уже оповідалося, ці канцелярські експертні техніки ляжуть в основу роботи барокових ерудитів і, зрештою, започаткують розлоге царство допоміжних історичних дисциплін.

Згадані фальсифікати виготовляли з прагматичних міркувань – довести майнове право чи шляхетне походження. Існували, проте, й інші типи фальсифікатів – сказати б, «ідеологічного»

призначення. Найзнаменитішим із них є так званий «Константинів дар» (*Donatio Constantini*) – підроблений близько 750–760 рр. папською канцелярією едикт римського імператора Константина Великого (306–337). Імператор нібито пояснює тут перенесення столиці імперії на схід тим, що світський володар не може резидувати там, де править намісник Царя Небесного, відтак, виїжджаючи до Візантії, він передає папі Сильвестру верховну владу над Римом, Італією та західною частиною імперії, ба навіть залишає йому деякі імператорські інсигнії «для уподібнення нашої владі» (*ad imitationem imperii nostri*). Цей фальсифікат сприймався як достовірна «юридична» та не менш авторитетна церковна підстава (адже римського ієрарха вважали «вікарієм Христовим») для претензій пап на світське верховенство в Європі аж до 1001 р., коли германський імператор Оттон III, намагаючись закріпитися в Італії та Римі, оголосив «Константинів дар» підробкою. Спроба імператора завершилася невдачею: папське верховенство визнавали беззаперечно, аж доки воно похитнулося у часи так званого «авіньйонського полону» 1309–1377 рр., себто резидування пап не в Римі, а у володіннях Анжуйської династії в Авіньйоні. Остаточного ж удару фальсифікату завдала текстологічно-богословська розвідка «*De falso... Constantini donatione*» («Про фальшивий Константинів дар», 1440 р.) Лоренцо Валли, довівши подробиць знаменитого документа на підставі критичного аналізу його мови (за цей і решту ан-

тицерковних виступів Валлу навіть 1444 р. притягли до суду інквізиції, але його врятувало заступництво могутніх покровителів).

Варто згадати ще один «ідеологічний» фальсифікат – цього разу слов'янського походження, який зіграв величезну роль у виокремленні в XVI ст. ідеї рівновартності слов'ян романським і германським народам. Ідеться про так званій «привілей Александра Македонського», або ж «Александрів дар», уже обговорюваний у попередньому розділі. Тут-таки варто додати, що цей фальсифікат уперше зафіксовано у чеському кодексі на межі 1437–1438 рр. – цілком можливо, як евентуальний аргумент на користь слов'янської кандидатури чеського короля (нагадаю, що останнього представника Люксембурзької династії, яка правила Чехією, на початку гуситських воєн було детронізовано, а 1437 р. він помер). На таке припущення наптовхує «юридична» форма акту, складеного з дотриманням усіх вимог відповідного формуляра. Згідно з фальсифікатом, Александр у присутності численних свідків «дарує» своїм відданим воїнам-слов'янам територію «від півночі до південних італійських земель», де ніхто, крім них, «не смів би ні жити, ні селитися, ні осідати». Про «ідеологічну» функцію цього тексту, який дав слов'янським історикам неабияку нагоду ошляхетнити та згероїзувати минуле геть зовсім невідомого античним авторам народу, вже йшлося по-вище, а про його широку популярність свідчить безліч збережених до нашого часу списків чеською, польсь-

кою, італійською, німецькою та латинською мовами. Втім, згодом віру в автентичність «Александрового дару» розвіяли скрупульозні барокові ерудити, піддавши фальсифікат елементарній критичній перевірці.

Проте ці поодинокі випадки не йдуть у порівняння зі справжнім містифікаційним шалом, що охопив передромантиків та інтелектуалів доби Романтизму, коли, за висловом Марка Блока, «по всій Європі залунала могутня симфонія підробок». Світоглядним поштовхом до цього стало те, що вчена братія, як про це ширше мовилося на початку цього розділу, вперше звернулася до «нескаламученого», себто фольклорного джерела, де, за тогочасними уявленнями, відобразився «справжній», первісний і чистий, «дух народу». В багатьох випадках такого джерела просто не існувало – і тоді поети, філологи та історики заходилися падолюжувати брак самі. Добрим ґрунтом для цього, хоч як парадоксально, стали успіхи філологічної та історичної наук. Перша озброювала знанням інакшости однієї й тої самої мови в різні періоди її функціонування та філігранним умінням наслідувати ці нюанси, друга привчала до думки, що найліпшим путівником до «духові народу» є його найдавніше минуле та що це минуле слід «задокументувати» у відповідних текстах, цим народом нібито створених. Самі тексти, звісно, мали бути «знайдені» в старовинних манускриптах, а їх публікацію належало загорнути в палітурку наукового критицизму, усталену впродовж кінця XVII – XVIII ст., себто доповнити вступом, коментарем, примітками тощо.

Вступний акорд у «симфонії підробок» належав англо-шотландському поетові Джеймсу Макферсону, який у 1761–1763 рр. опублікував нібито знайдені ним у Гірській Шотландії «стародавні епічні поеми» кельтського барда III ст. Осіана. Насправді ж в основі «поем» лежали ірландські балади – почасти перероблені чи задаптовані, а почасти й сфабриковані Макферсоном і перенесені ним до Шотландії, аби наочно продемонструвати культурну значущість шотландських горян-гайлендерів, які подарували світові поета такого масштабу, що його в романтичну добу вважали сумірним чи не самому Гомерові. Після декількох перевидань (у 1773, 1792, 1805 й 1807 рр.) переклади Осіана французькою, німецькою, італійською та російською мовами спричинилися до виникнення цілого напрямку «поезії півночі» з її світом суворого буття, героїчних традицій і любових романтикам візій «ночі та могили». Попри досить рано, вже на зламі XVIII–XIX ст., висловлені сумніви щодо автентичності Осіана (остаточний вердикт наукова критика винесла аж у другій половині XIX ст.), Макферсон досяг своєї мети: скомпоновані ним тексти відіграли величезну роль у презентації тогочасній Європі, а надто самим шотландцям, «кельтської душі» та шотландської ідентичності.

В «Осіанові» сліди наприкінці XVIII ст. вступають «Бристольська трагедія», «Ейла» та інші епонеї й балади юного англійського поета-самогубця Томаса Чатертона, котрий видавав їх за бупічмто знайдені ним рукописи такого собі середньовічного поета-ченця, написані псевдостароанглійською мовою; «Поезії

Кльотильди» – підробка 1803 р., що її вготував, приписавши справжній поетці XV ст. Кльотильді, дамі де Сюрвіль, незадовго до публікації страчений маркіз де Сюрвіль; «Гузла, або Вибрані пісні ілрійців» – збірка нібито перекладів з хорватського фольклору, яку видав 1827 р. Проспер Мериме; «Калевала» – скомпільований на кшталт епічної поеми й істотно «завторизований» у 1835 р. Еліасом Льюнротом фінський фольклор тощо. Не забарилися й слов'янські будителі: 1817 р. чеський філолог Вацлав Ганка «знайшов», а 1819 р. опублікував під назвою «Краледворський рукопис» чеський відповідник Осіана – збірку старовинних лісень, насправді написаних ним самим і сповнених алюзій до мужньої боротьби чехів супроти «ворогів нашої землі» (vtrahy našich zemí).

На початок XIX ст. припадає й перша містифікація українського цера – *«История Русов или Малой России»*. На відміну від західних підробок, її виконано у формі літопису – можливо, за цим стоїть не тільки бажання «злегітимізувати» текст, надавши йому традиційної оболонки, а й намір спростувати «літописною правдою» твори лояльного щодо Росії спрямування, які теж апелювали до назви «літопис», як, наприклад, *«Краткая летопись Малья России с 1506 по 1776 год»* спірного авторства (видана 1777 р. Василем Рубаном) чи підкреслено проросійська праця Олександра Рігельмана *«Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще»* (1785–1786 рр.). На початку XIX ст. потребу в «ідеологічному» переосмисленні української історії вже гостро

відчували нащадки козацької старшини. Наприклад, один з них, Василь Полетика, писав у 1810 р. до свого приятеля Адріяна Чепи про історичні праці, створені в старшинському середовищі: «Жаль, что я нахожу в них одни и те же повторения и мало ясной истины». Власне таку «ясну істину», себто концептуальне представлення минулого України як самодостатньої одиниці історичного буття, й запропонувала читачеві ця без перебільшення геніяльна містифікація – твір, що ліг в основу українського романтичного націоналізму й водив пером Миколи Гоголя й Тараса Шевченка, Миколи Костомарова й Пантелєймона Куліша та багатьох інших творців української культури першої половини – середини ХІХ століття. Попри величезну дослідницьку літературу, залишається до сьогодні невідомим ні ім'я автора «*Історії Русів*», ні достеменний час появи цього тексту. Існують глухі згадки про перші списки близько 1809 р., перша точна документальна інформація припадає на 1825 р., а першу публікацію здійснив аж у 1846 р. професор катедри слов'янської історії та літератури Московського університету, виходець з Чернігівщини Осип Бодяньський (друга публікація наприкінці 1850-х була заборонена цензурою через «малоросійський патріотизм» й антиросійські випадки в тексті). В публікації Бодяньського автором пам'ятки названо ректора Києво-Могилянської академії, пізніше оршанського й моголиловського архієпископа Георгія Кониського (1717–1795), чого, звісно, не могло бути, зважаючи на антикле-

рикальні пасажи, вояцький професіоналізм та й узагалі напружено світський характер тексту. На сьогодні висловлено безліч припущень про можливого автора, якого слушно шукають поміж освіченої еліти колишнього козацького Гетьманату: Григорій Полетика чи його син Василь, Олександр Безбородько або масон Василь Лукашевич, Опанас Лобисевич, Василь Ханенко та ін.

За змістом «*Історія Русів*» є наскрізним оглядом історії України від розселення слов'ян і киево-руських першопочатків до ліквідації гетьманства та запровадження Другої Малоросійської колегії у 1760-х роках. «Малоросія», головний герой оповіді, незмінно виступає в тексті як «наше отечество», її оборонці – як «патриоты», російське підданство – як «неключимое рабство», а козацький народ – як «вольный и свободный, а отподь не завосанный», як «вольная нация», чия суть і душа – свобода. Для прикладу, опис репресій після виступу Мазепи автор завершує таким патетичним пасажем:

Остается теперь размыслить и поусудить, что ежели, по словам самого Спасителя, в Евангелии описанным, которые суть непреложны и немимо идут, ежели «всякая кровь, проливаемая на земли, изыщется от рода сего», то какое взыскание подлежит за кровь народа Руского, пролитую от крови гетмана Наливайка до сего дне, и пролитую великими потоками за то единственно, что искал он свободы или лучшей жизни на собственной земле своей и имел о том замыслы, всему человечеству свойственные?

Публіцистична напруга твору та підпорядковане їй – аж надто вільне – маніпулювання історією очевидні. Проте в XIX ст. «достовірність» і фактографічні «помилки» тексту дискутували цілком серйозно. Вперше його фахово розібрав і кваліфікував як «політичний памфлет» Григорій Карпов у 1870 р. – щоправда, з російських великодержавних позицій, назвавши пам'ятку «злостивим пасквілем». Фактологічна умовність геніальної містифікації сьогодні вже ні в кого не викликає сумнівів: текст аналізують як пам'ятку політичної свідомості початку XIX ст., хоча подеколи ще й досі при оповіді про сюжети козацької історії можемо натрапити на наївні пасажі на зразок: «Як свідчить автор *“Історії Русів”*».

Врешті, обговорюючи найгучніші підробки та містифікації, що ними така багата романтична доба, не можна оминути *«Слова о полку Ігоревім»*. Ця, нині канонічна, пам'ятка давньоруського письменства, список якої нібито було знайдено на початку 1790-х, а далі втрачено в пожежі 1812 р., впродовж XIX ст. не раз викликала глухі підозри, бо, як зауважив один зі скептиків, від неї надто сильно «відгонило Осіаном». Однак патріотична гордість від того, що й «наші прадавні герої мали своїх бардів» і що «в цьому творі видно Осіанів дух» (так висловлюється автор передмови до першого видання 1800 р.), переважила: читацька та частина наукової публіки прийняли поему. З плином часу ентузіазм остаточно переміг, а в радянській науці, що за означенням не мала права на скепсис, пам'ятка

здобула статус заледве не сакрального тексту «руської», а точніше російської історії. Отже, її вивчення, по суті, було замінене на патріотично-патосні апеляції до «народности» та «самобутности», на безліч спроб витлумачити «темні місця» нібито спотвореного переписувачем тексту та на пошуки ймовірного автора. Аргументовані сумніви вперше висловив 1940 р. Андре Мазон, який у статті *«Le Slovo d'Igor»* завважив і тотожність певних тем і акцентів поеми із зацікавленнями кінця XVIII ст., і присутність у *«Слові»* географічних та геополітичних анахронізмів: як він іронічно запитував, чи не слід вважати цей текст «поетичним додатком до Яського миру» 1791 року? На початку 1960-х сумніви докотилися й до радянської науки, що знайшло прояв у монографії *«Слово о полку Ігореве (Источники. Время создания. Автор)»* одного з найпомітніших московських русистів, Александра Зіміна. Її рукопис, датований 1963 р., було надруковано на ротантинті накладом у 100 примірників, піддано на спеціальному засіданні розгрому з боку таких метрів русистики, як Борис Рибаків і Дмитрій Ліхачов, оголошено «непрофесійним» і передано до спецхрану. Опублікували цю працю допіру лише 2006 р.

Упродовж 1970–1980-х рр. на Заході «ідеологічні диверсії» проти *«Слова»* тривали раз у раз, аж врешті з кінця 1990-х почали з'являтися статті Едварда Кінана, 2003 р. увінчані його монографією *«Josef Dobrovsky and the Origins of the Igor' Tale»* («Йосеф Добровський і походження «Слова о полку

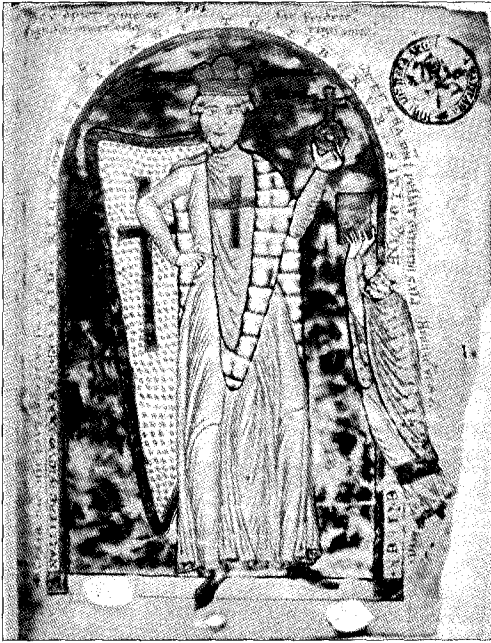
46. Едвард Кінан. Фотопортрет

Ігоревім»), де пам'ятку піддано найдегальнішому аналізу на предмет виявлення в ній богемізмів, класицизмів, тюркізмів і гебраїзмів пізнього походження, а також язичницько-християнських суперечностей і культурницьких акцентів кінця XVIII століття. Одностайні всі згадані повище скептики в тому, що пам'ятка є насправді текстом кінця XVIII – початку XIX ст., хоча в припущеннях про її можливого автора думки розходяться. Скажімо, Мазон і Зімін бачили в цій ролі вихованця Києво-Могилянської академії, згодом ректора Ярославської семінарії Йоїля Биковського (1726–1798); ще кілька дослідників припускають авторство Николая Карамзіна, а Кінан наполягає на тому, що підробку створив видатний чеський лінгвіст, автор першої

порівняльної граматики слов'янських мов Йосеф Добровський (1753–1829). Зрозуміло, що й оборонці автентичності «Слова» не склали зброї, за доказ чого може правити видана в Москві 2004 р. книжка авторитетного русиста Андрея Залізняка «*Слово о полку Ігореве*»: *взгляд лингвиста*», присвячена спростуванню праць Зіміна та Кінана. Завершує її оптимістична фраза: «Все загадочное разъяснилось». А це означає, що «вирішальні бої» попереду.

Народження історичної белетристики

Масова «історична пам'ять», як відомо, має за свою основу не так історичні реалії, як продукти мистецької фікції – вимисли на історичну тематику. Яскраві персонажі художнього вимислу, завдяки здатності красного письменства та малярства (а з XX ст. й кіна) викликати емоційне співпереживання, активно «долучаються» до життя певної нації, стимулюють колективну волю, виховують на прикладах-взірцях, утамовують потреби національного самоствердження тощо. Історична белетристика такого роду достоту спалахнула у добу Романтизму – з його напруженою увагою до героїчних постатей і легендарних переказів про минуле. З другого боку, як уже мовилося, історія від часів Просвітництва почала крок за кроком рвати стосунки з риторикою – відмовлятися від яскравої стилістики й занурюватися в докази, отже, неминуче ставала нудною, написаною фахівцем для фахівця. Відповіддю на це «замикання у кабінетах» і

47. Імператор Фридрих I Барбароса.
Мініатюра з хроніки Роберта Мошаха,
бл. 1188–1189 р.

стала поява ерзац-історії – історичної белетристики, що видає себе «за історію». До певної міри її попередником можна вважати започатковану ще в XVII ст., переважно у Франції, так звану «галантну історію», що розважала читачів пікантними цікавинками з минулого життя. Вводячи до своїх творів сюжетні інтриги такого ґштубу (кохання, помсту, таємницю, фатальну пристрасть тощо), письменники-романтики, проте, підверстували їх під «ідеологічну» мету – оспівування/звеличення тих чи тих народів.

У такий спосіб, переповідаючи давні легенди й перекази, поети та письменники Романтизму, в ґрунті речі, закла-

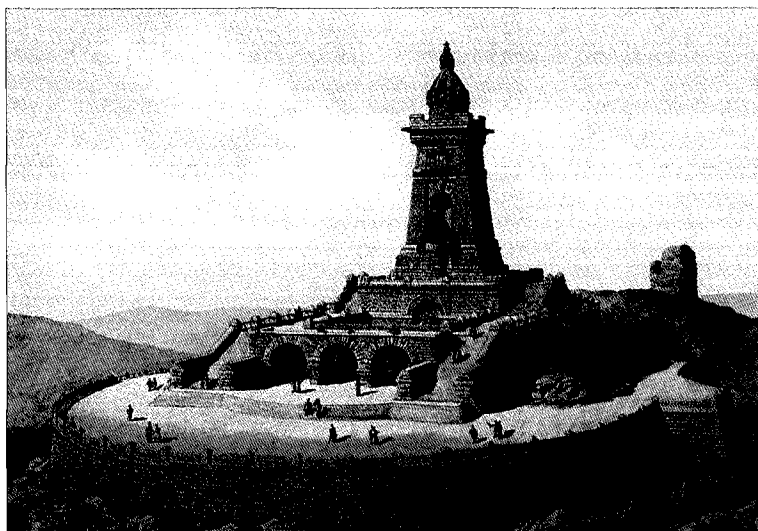
дали підвалини національної ідентичності. Адже їхні твори пропонували читачам емоційну, яскраву й головне – одномірну, не переобтяжену деталями візію минулого («історичні спогади» нації), а водночас формували уявлення про «національні», себто властиві лише цьому народові, історичні цінності. «Образи націй», витворені історичною белетристикою доби Романтизму, здебільшого ввійшли у сприйняття загалу так глибоко, що пізніші модифікації лише несуттєво їх доповнювали. З огляду на це, Романтизм можна назвати достоту добою загального отруєння «псевдоісторією», бо, зрозуміло, якийсь Тарас Бульба має небагато спільного з історією науковою. Серед найзнаменитіших «будівничих національного», вбраного у барвисті шати романтизованої давнини, відомі кожному імена творця шотландської легенди Волтера Скота, французів Александра Дюма та Віктора Гюго, англійця Джорджа Гордона Байрона, поляків Адама Міцкевича та Юліуша Словацького, врешті – Миколи Гоголя й Пантелеймона Куліша.

Як виглядає «козацький образ» історії, канонізований белетристикою, немає потреби нагадувати: ми всмоктуюмо його з підліткового віку, співпереживаючи пригодам героїв Гоголя, Куліша й Шевченка. Аналогічний приклад тривкості, а водночас умовності романтичної візії «нашого минулого» можна знайти будь-де. Простежмо, наприклад, романтичну кар'єру Фридриха Барбароси. Легенду про Барбаросу було нав'язано постаттю імператора Фридриха II Штауфена (1194–1250) – ворога папи, якого переказ

«злив докупи» з його дідом Фридрихом I (1122–1190) на прізвисько Барбароса (Рудобородий). Фридрих II мирно помер у своєму замку Фйорентино в Італії, але під час безперервних воєн зі Святим Престолом йому частогусто доводилося потрапляти в такі скрутні ситуації, що подекували, ніби він загинув. Таке раз по раз «воскресання» призвело до того, що справжня імператорова смерть обросла легендою, згідно з якою він не помер, а спить у надрах «якоїсь гори» (романтики «локалізували» її як гору Кіфгойзер). Над горою кружляють круки – символ чвар, і щойно вони зникнуть, імператор прокинеться. Нагадаю, що в битвах під Австерліцом (1805 р.) та Єною (1806 р.) Наполеон розгромив Австрію та Прусію, а цисар Франц II зрікся корони, себто згасла зоря імперії, що проіснувала тисячу років. Цей факт спричинився до релігійної легенди про Барбаросу в уточ-

неній редакції: щойно імператор прокинеться, розпочнеться відродження німецької імперії. Впродовж першої половини XIX ст. з'являється безліч поетичних творів, натхнених легендою про Барбаросу (кульмінація, втім, припаде вже на кінець століття, коли на горі Кіфгойзер встановлять пам'ятник Вільгельмові I – першому імператорові Нового Райху, створеного 1871 р.; у підніжжя монумента вмонтують величну фігуру Барбароси). Нагадаю також, що нацисти прийшли до влади під гаслом «Німеччино, прокинись!», що легенду про Барбаросу широко використовувала нацистська пропаганда, а план вторгнення до Радянського Союзу мав кодову назву «Барбароса».

За ще один приклад творення національної ідентичності на основі романтичної інтерпретації легенди може правити образ Вільгельма Теля, можливо навіть реальної особи, такого собі альпійського селянина, що жив у XIII

48. Пам'ятник
Вільгельмові I
на горі Кіфгойзер.
Німецька поштівка
кін. XIX ст.

або XIV ст., в часи перших спроб швейцарських кантонів вийти з-під влади Габсбургів. Легенда про селянина-воїна яскраво спалахнула під пером Фридриха Шилера, автора такого гімну боротьби за свободу, як історична драма *«Вільгельм Тель»*. В унісон Шилеру (хоча, очевидно, не без «анти-габсбурзької» інтенції) зазвучала однойменно героїко-романтична опера Росіні; знайшла своє втілення постать героя-селянина і в романтичних баладах Людвіга Улянда (1787–1862). А тепер погляньмо на ще донедавна поширений у Швейцарії «образ своєї історії». Ми побачимо в ньому громаду рівних, у центрі якої завжди – постать вільного селянина, він же – хоробрий воїн. Ця громада в дивовижній єдності, скріпленій взаємною клятвою, змагається нарівно як проти зовнішніх поневолювачів, так і проти власної верхівки. Культ створеної «власною волею» самобутньої нації та національної держави, нібито здобутої ще за Середньовіччя (насправді лише після 1848 р.), спирається саме на цю, «телівську» історичну традицію, зіперту на ідеї героїзму простолюду та його жертвовного опору «аристократам-поневолювачам».

За спостереженням Юрія Лотмана, романтична белетристика виконувала й іншу функцію: романтична героїка невидимих просторів мала служити контрастом до сірої буденності сьогодення. На доказ цієї думки Лотман цитує Гоголів заклик до письменника:

[...]тыщи в минувшем событїи подобное настоящему, заставь его

выступить ярко и порази его в виду всех, как поражено оно было гневом Божьим в своё время; бей в прошедшем настоящее, и в двойную силу облечётся слово: живеи через то выступает прошедшее, и криком закричит настоящее. Разогни книгу Ветхого Завета: ты найдёшь там каждое из нынешних событий, ясней чем день увидишь, в чём оно престулило перед Богом, и так очевидно изображён над ним совершившийся страшный Суд Божий, что вострепещётся настоящее.

Такого роду напругу й справді віддзеркалює властивий історичній белетристиці доби Романтизму інтерес до екзотичних – далеких і героїзованих – сторінок не тільки власного, а й чужого минулого, що в них, достоту за Гоголем, «криком кричало» теперішнє. За достатньо яскравий приклад тут можуть правити мотиви української козаччини в творчості російських декабристів Федора Глінки та Кондратія Рилєєва чи в потужному струмені так званої «української школи» польських письменників-романтиків Міхала Чайковського, Северина Гоцинського та ін. – і для тих, і для тих козацтво було символом свободи в задушливій атмосфері Російської імперії. Інший ряд «малоросійських сюжетів», надзвичайно популярних у російській історичній белетристиці першої третини XIX ст., пов'язаний зі втечею від прозаїчної буденності у вигаданий світ «землі обітованої» – «щасливої Малоросії», де все, як писав поет, «обильем дышит».

Розділ 5

Ера позитивізму: фарватер і бічні течії

Гюстав Кайбот.
Паризька вулиця у сльоту; 1877 р.
(Художній інститут, Чикаго)

Романтичні ілюзії та пошуки прихованого, ідеального змісту буття не витримали перевірки часом. Мірою того, як із кінцем «Наполеонівської доби», Реставрацією, поразкою революції 1830 р., врешті – згасанням Весни Народів 1848–1851 рр. блякнув ентузіазм, пустку розчарувань і психологічного неспокою почало витіснити «реалістичне» світовідчуття, зорієнтоване на стабільність і надійність. Поняття «реалістичності» стає у другій половині XIX ст. осердям культурного клімату Європи. Бути «реалістом» означало позиціонувати себе як «розсудливу» людину, бачити речі такими, як вони є, не гаючи час на пошуки ідеальних сутностей. У письменстві та малярстві на панівні позиції виходить натуралізм і так званий «критичний реалізм». У сфері моралі набуває дедалі більшого авторитету започаткований ще просвітниками утилітаризм (від лат. *utilitas* – корисність, вигода): це поняття особливо спопуляризував англійський філософ, економіст і державний діяч Джон Стюарт Міл у своїй праці «*Utilitarianism*» (1861 р.). Дещо спрощуючи (бо філософські тлумачення утилітаризму як теорії моралі

мають багато нюансів й оновлюються аж до сьогодні), прикладний утилітаризм зразка другої половини XIX ст. можна звести до тези, згідно з якою будь-яка дія вартує лише тоді, коли дає корисні наслідки. Врешті, інтерес до «корисного» та «реального» опановує філософську думку, а в її сліди помалу підтягається й частина істориків. Як виглядав у їхньому виконанні «реалістичний» варіант історіюписання – піде мова далі.

Від романтичних конструкцій до «позитивного» знання

На відміну від великих філософів-ідеалістів доби Романтизму, занурених в осмислення метафізичних сутностей, мислителі-позитивісти спрямовують увагу на те, що можна пізнати через факти й самі лиш факти – «позитивно» (від лат. *positivus* – доведений, перевірений чуттєвим досвідом). Неабияку роль у цьому відіграло чергове піднесення власне в середині – другій половині XIX ст. природничих наук, передусім біології та хімії, що спиралися на знання, здобуте «через факти», емпірично. Зокрема, величезну

498. Огюст Конт.

Літографія Тоні Т'юльйона, сер. XIX ст.

роль в утвердженні поваги до такого знання зіграла видана 1859 р. знаменита праця Чарлза Дарвіна «*Про походження видів*», де було вперше простежено еволюцію тваринного світу на підставі порівняння «природного відбору» із зусиллями селекціонерів – відбору, здійснюваного шляхом пристосування найсильніших особин до обставин життя.

Батьківщиною позитивної філософії судилося стати Франції, що в такий спосіб символічно знаменувало поворот до раціоналізму Просвітництва. Першим речником нової течії був вихованець паризької Політехнічної школи, математик і філософ Огюст Конт (1798–1857), автор таких праць, як «*Cours de philosophie positive*» («Курс позитивної філософії» в

6 томах, 1830–1842 pp.), «*Discours sur l'esprit positif*» («Роздуми про позитивний дух», 1844 р.), «*Système de politique positive*» («Система позитивної політики», 1851–1854 pp.) та ін. Надаючи своїй філософській системі назву «позитивної», Конт цим самим підкреслював, що вона займається, по-перше, винятково реальними предметами та явищами, по-друге, обмірковує тільки корисні для поліпшення життя теми, по-третє, прагне лише до точного знання, зіпертого на фактах і позбавленого абстрактних спекуляцій. Завдання науки, проте, не обмежується ресстрацією цих фактів: факти – це тільки матеріал для пошуку сталих зв'язків між ними, себто для встановлення законів, що керують розрізненими фактами. Своєю чергою, на підставі знання таких законів наука може передбачити подальші факти (за формулою Конта, «*savoir pour prévoir*» [пізнавати, щоби передбачати]). Таке «передбачення» він тлумачить широко – стосовно не лише майбутнього, але й теперішнього та минулого. Пізнавальні стратегії цагромадження знань, за Контом, є різними для різних наук, що вони, згідно з його класифікацією, поділяються на «абстрактні» (зайняті узагальненням і виведенням законів – як фізика чи хімія) та «конкретні» (зайняті «речами» – як мінералогія, зоологія, ботаніка). До перших віднесено й науку, назву якій він придумав й уперше запровадив сам – соціологію, себто «абстрактну науку» про людину (спочатку Конт називав її «соціальною фізикою» – наукою про сус-

пільство як живий організм, у якому всі складники взаємозалежні і який, подібно до світу рослин, тварин і неживої природи, функціонує за певними законами: «Я доведу, що існують такі ж визначені закони розвитку людського суспільства, як і закони падіння каменя»). Ці закони розвитку окремих суспільств як соціальних систем Конт називав «соціальною динамікою», а «великий основний закон», який зумовлює загальну зміну систем, він убачав, як і колись просвітники, у прогресі людського розуму через накопичення знань, що має привести до появи гармонійного, раціонально облаштованого суспільства. Що ж до історії, то її, на думку Конта, в справжньому науковому сенсі ще просто не існує, бо історики досі нагромаджували ізольовані факти, але не ставили за мету «пошук законів, котрі керують розвитком людства».

Прогресистський акцент Контової філософської системи дістав завершення в еволюційній теорії англійського публіциста, інженера, філософа й соціолога Герберта Спенсера (1820–1903), зіпертій на ідеї так званого соціального дарвінізму. В низці праць, об'єднаних спільним гаслом «система синтетичної філософії» і виданих протягом 1862–1896 рр., Спенсер обґрунтував думку про те, що всесвіт, зокрема людина, розвивається на засадах природного відбору від стану неокресленого, хаотичного, до зв'язнішого, диференційованішого та впорядкованішого, і що ця безупинна еволюція є всеосяжним світовим законом, якому

підпорядковано все – від сонячних систем і неживої природи до органічного світу й людських культур, суспільств, держав. Витвором цього універсального розвитку є й сам людський розум – він виник тому, що був потрібен людській особині як знаряддя виживання, себто як певна біологічна цінність, і розвинувся шляхом пристосування до потреб й обставин життя. Поза законами природи, за Спенсером, немає інших законів: той самий принцип природного відбору, що зумовлює зміни тваринного світу та неживої природи, спричинив еволюцію людського суспільства від доби войовничого варварства до періоду індустріалізації та чіткого розподілу соціально-економічних функцій. Загалом же універсальний розвиток, диференціюючи та зв'язуючи хаотичні прояви буття, надає їм щораз більшої рівноваги і цим їх удосконалює – отже, є прогресом. У суспільному розвитку прогрес реалізується через «малі революції» (поштовхи до змін), безпосереднім же генератором цих поштовхів виступають «герої» – енергійні «продукти» певного середовища, яке в потрібний момент висуває з-поміж себе «не-героїчного героя», чий активні дії зумовлено потребами еволюції.

Наша довга зупинка на Конті та Спенсері виправдана не тому, що всі історики вивчали напам'ять Конта й Спенсера, а тому, що їхні ідеї, нехай і в адаптованому вигляді, справили неабиякий вплив на спосіб мислення науковців другої половини ХІХ ст., коли позитивістські гасла стали авторитетною частиною культурного ландшаф-

ту Європи, а постульована Спенсером ідея невинного й закономірного поступу перетворилася на свого роду «релігію прогресу», що накладала характерний відбиток на всю інтелектуальну, політичну та мистецьку культуру доби. Не обминула ця «релігія» й історіографії: пояснення минулого почали вважати «правильним» лише коли його було вписано в закони, що керують історією так само, як закони фізики керують природними явищами. Ось характерні слова Михайла Драгоманова з есею 1874 р. «*Положение и задачи науки древней истории*»:

Как бы кто ни был отрицательно настроен относительно требований новосоздающейся науки об обществе, трудно, мы думаем, оспаривать законность и верность следующих двух требований. Первое – чтобы наука о деятельности человека в обществе, то есть относительно деятельности прошлой – истории, дала такие же точные обобщения, какие дают другие науки, математические, физико-химические и биологические, то есть так называемые законы.

А що світ є «комплексом фактів», то вважали, буцімто, ретельно дослідивши й описавши їх, можна здобути логічно довершене й остаточне знання, яке перетворить історіографію на таку саму строгу наукову дисципліну, як і природознавство, – і так само вільну від суб'єктивної упередженості історика. При цьому «факти» мають говорити самі за себе, без наперед заданого втручання у їх пояснення, бо коли історик сумлінно зафіксує всі деталі,

це пояснення проступить з викладу так, як проступає обрис ландшафту на добре складеній мапі. І хоча правилом хорошого тону серед істориків було декларувати свою незалежність від філософії, накинуті нею уявлення про закономірність проступання людства шляхом прогресу, про наперед задану причинну зумовленість тих чи тих явищ минулого та про об'єктивно чинні закони історичного розвитку неминуче підштовхували до витлумачення «сенсу історії» в механістично-природничих категоріях. Адже кожна описувана подія, згідно зі строгою формулою позитивізму, становила не унікальний випадок, а лише один із ряду йому подібних у розгортанні еволюції. Отже, постульоване позитивістами «саме-з-себе-пояснення» насправді підлягало універсальній методології природничих наук, де фіксація окремих феноменів передбачає подальше встановлення між ними причинно зумовленого зв'язку. Для ілюстрації тодішнього стибу мислення істориків ще раз процитую щойно згадану статтю Михайла Драгоманова:

Если... в истории мы заметим целый ряд фактов одного рода и отвлечём от них их родовые признаки, тогда во многих случаях окажется, что известные явления исторические повторяются при известных условиях – заключение, которое и есть уже закон исторический. [...] Более того, всякая естественная систематика или статика явлений необходимо покроет собою и историю или динамику их, потому что явления переходят от простейших форм к слож-

нейшим в известной последовательности. Так, в биологии статика и динамика уже почти слились в теории эволюционной.

У такий спосіб історія перетворювалася, за дотепним висловом Робіна Колінгвуда, на «емпіричну науку на кшталт метеорології» – оздоблене науковим апаратом провіщення майбутнього, що буцімто впливатиме з закономірностей історичного буття так само, як підлягає своїм регулярним законам світ природи.

Культ «достовірного факту» та хронологічної детермінованості

Спираючись на запозичену з позитивістської філософської доктрини віру у всемогутність «позитивного» знання, що його здобувають завдяки фіксації конкретних «фактів», історики впали у крайнощі збирання й детальної перевірки інформації (нагромаджений від половини XVII ст. досвід аналізу джерел, або так званий «критичний метод», став тут у великій пригоді). Критичне опрацювання документів сприймалося як гарантія неупередженості й об'єктивності науковця. За висловом одного з найвідоміших метрів позитивістської історіографії Шарля-Віктора Лянглуа, «вірити чи не вірити – це справа Бога», тоді як обов'язок історика – строго описувати факти. Робити це належало в жорсткій хронологічній послідовності, й отут на допомогу позитивістам приходив «учитель Європи» Леопольд фон Ранке,

який вимагав описувати події лише в їх єдності та по черговості розгортання.

Найліпшим істориком почали вважати найвправнішого майстра деталі, а взірцем історіографічного твору – нечитабельну для нефакхівця монографію, присвячену щонайретельнішому обґрунтуванню за допомоги «фактів» конкретного сюжету чи, принаймні, групи тісно пов'язаних питань. Було досягнуто й консенсусу щодо способів, за якими таку роботу належало здійснювати та писати. Уніфікація стандартів фахового думання, своєю чергою, додавала певності у власних силах та, звісно, у тому, що сумлінно досліджений «факт» дорівнює емпіричній реальності згідно з уже згаданою в попередньому розділі формулою Ранке «wie es eigentlich gewesen» (так, як воно сталося насправді). Втім, Ранке, про що теж уже мовилося, заперечував притаманні позитивізму апріорні концепції, твердячи, що «від загальних теорій немає шляху до бачення одиничного», оскільки є неподоланна межа між «правдивою» історіографією та філософією історії. Однак чимало істориків, нанизуючи факти, не уникли чару філософсько-позитивістських пояснювальних схем. Наприклад, один із найвідоміших метрів позитивістської історіографії, видатний англійський історик Генрі Томас Бокл (1821–1862) у своїй двотомній праці «*History of Civilization in England, France, Spain, and Scotland*» («Історія цивілізації в Англії, Франції, Іспанії і Шотландії», 1857–1861 pp.), декларуючи солідарність із «позитивною філософією» Конта, вельми категорично

кваліфікує це як доконечний принцип роботи історика:

У світі духу, подібно до світу фізичного, немає нічого нерегулярного, нічого неприродного, нічого дивовижного. Скрізь панує порядок, симетрія, закон. [...] Завдання історика... – показати, що рух народів відбувається цілком закономірно та, як усякий інший розвиток, залежить винятково від того, що йому передувало. Хто нездатен піднести-ся до такого погляду на історію, той не є істориком.

У Польщі, де позитивізм ентузіастично привітали історики Варшавської (так званої «оптимістичної») школи, не менш рішуче звучить заклик Владислава Смоленського, сформульований у методологічній праці «*Szkoły historyczne w Polsce (Główne kierunki poglądów na przeszłość)*» («Історичні школи в Польщі (Головні напрями поглядів на минуле)», 1892 р.):

Завданням науки є відкриття законів, що керують явищами. Науковцем є лише той, хто шукає свої закони або нагромаджує матеріал для їх відкриття.

Позитивізм здобув також чимало adeptів у Франції. Одним із найпомітніших прибічників соціально-історичного детермінізму був авторитетний історик консервативних переконань Іполіт Адольф Тен (1828–1893), автор п'ятитомної праці «*Les origines de la France contemporaine*» («Початки сучасної Франції», 1875–1893 pp.) де, зокрема, він переосмислював роман-

тичну концепцію Великої Французької революції, про яку оповідалося вище. В очах позитивіста й консерватора Тена вона втрачала ореол пориву до свободи – навпаки, відштовхуючись від «фактів», історик виопуклював насильство, терор і некеровану агресію революціонерів, називаючи їх «покидьками всіх класів, звірами й злочинцями». Відомому постулатові Тена («Коли зібрано факти – шукаймо причини») суголосні погляди одного з чільних французьких позитивістів, Ньюма Дені Фюстеля де Кулянжа (1830–1889), автора, серед іншого, монументальної «*Історії політичних інституцій старої Франції*» в 6 томах («*Histoire des institutions politiques de l'ancienne France*», 1874–1892 pp.). На переконання Фюстеля де Кулянжа, «найліпшим поміж істориків є історик, який тримається найближче до текстів, який їх інтерпретує найбезсторонніше, який пише й думає лише згідно з ними». Це дозволить йому гордо сказати те, що науковець казав про себе самого: «Говорю не я, але говорю моїми устами історія».

Водночас, оскільки наголошувалося було на відстороненості («об'єктивності») науковця, ототожнюваній з неупередженістю природодослідника, дещо збляк такий гордовитий прапор романтичного історіописання, як «суд історії». Адже на чільне місце висувалася не оцінка минулого, а його «об'єктивна», буцімто незалежна від історика суть. У підсумку відмова від оцінкових суджень призвела до того, що історія почала сприйматися як опис зовнішніх подій, а не думки, з

яких ці події поставали, і власне в цьому – з сьогоднішніх позицій – вбачається найбільша методологічна слабкість позитивістської історіографії, котра прекрасно фіксує та рахує, але «не вміє пояснювати». Утім, це не слід сприймати буквально – жодному історикові не вдалося досягнути такої стерильності, повністю заховавши себе за лаштунки власного тексту. В пізнього Михайла Грушевського, що замолоду, як уже згадувалося, пережив тяжкі моральні сумніви з приводу можливості/неможливості давати власну оцінку вчинкам своїх героїв, натрапляємо вже на цілком «модерністську» вимогу, згодом сформульовану Марком Блоком: «не судити, а розуміти». Наприклад, іронічно прокоментувавши спір Костомарова з Карповим щодо «неморальності» поведінки Богдана Хмельницького, який одразу після Переяслава, в лютому 1654 р., запевняв султана, буцімто залишається його вірним васалом, Грушевський в *«Історії України-Руси»* пише:

Се, розуміється, не була зовсім чиста політична гра – але звичайна в політиці, відколи існує політика; піднімати тут мову про її моральність чи неморальність цілком недоречно. Як можна судити українських політиків 1654 року за те, що вони в хвилі, коли московські «дільці» звичним і акуратним рухом накинули їм на шию хорошу московську удавку, конвульсивно задригали ногами, силкуючись на щось опертись і не повиснути в повітрі – навіть з небезпекою розійтись з чинном присяги, котрий вичитав їм з

московської печатної книги казанський архимандрит? *Та се й не наше діло: читати їм мораль; нам треба передусім зрозуміти ситуацію і в зв'язку з нею діло, що було її витвором* [курсив мій. – Н. Я.]

Як з'єднати миготливі «факти»: марксизм і його видозміна у «марксистсько-ленінській методології»

Віру в регулярну, пізнавану скерованість руху історії, а отже – й у можливість на підставі минулого передбачити майбутнє, найвиразніше задекларувала концепція історії, сформульована в низці праць видатного німецького політичного філософа й економіста Карла Маркса (1818–1883) та систематизована його однодумцем Фридрихом Енгельсом (1820–1895). Пізніше цю концепцію назвуть *«історичним матеріалізмом»*. На Марксове переконання, вирішальним чинником, який спрямовує суспільний розвиток, є спосіб здобувати засоби до життя, що його визначають «продуктивні сили» (люди і знаряддя їхньої праці) та «виробничі відносини» (специфіка розподілу і споживання матеріальних благ у суспільствах, де здійснюється саме виробництво). Виробничі відносини, розвиваючись, еволюціонують у п'яти основних типах суспільного устрою, або суспільно-економічних формаціях: т. зв. первіснообщинній, робовласницькій, феодальній, капіталістичній і комуністичній, що настане в майбутньому, коли людина, звільнившись від економічної залежності, перейде у «царство свободи». Перехід від

формації до формації, на думку фундаторів марксизму, є наслідком нагромадження суперечностей між динамічними продуктивними силами та застарілими виробничими відносинами, що, власне, й зумовлює «рух історії», себто неунікненне й закономірне витіснення попередніх устроевих формацій новими. В суспільній площині це реалізується у формі класових суперечностей – боротьби експлуатованих із експлуататорами. Своєю чергою, згадані перетворення/переходи тягнуть за собою зміни в типі владних інституцій, політиці, законах, ідеологіях, культурі, моралі, способі життя й мисленні – словом, у всьому тому, що Маркс називав «надбудовою» над економічним «базисом»:

Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює суспільний, політичний, духовний процеси взагалі; не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість.

Ця думка є стрижнем матеріалістичної ідеї історії, і в такому сенсі вона зберігає в очах західних істориків-марксистів свою епістемологічну вартість до сьогодні. Втім, академічні історики другої половини ХІХ – початку ХХ ст., марксистськими ідеями ще не зачаровані, вважали їх за хибну, а з огляду на агресивний ідеологічний компонент – навіть шкідливу версію позитивізму. Натомість Велика депресія 1929–1933 рр. і супутня їй криза західних суспільств по-своєму «актуалізували» Марксові прогнози й істотно підсилили інтерес до матеріалістичної ідеї історії.

Однак теоретико-філософський аспект марксизму завжди мав чимало опонентів. У цьому контексті вельми проникливим видається міркування німецького філософа Карла Ясперса (1883–1969), висловлене в його відомій книжці «*Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*» («Про сенс і мету історії», 1949 р.):

Науковий марксизм дав надзвичайно продуктивний метод пізнання, проте як абсолютизоване тотальне вчення в царині філософії історії та соціології він перетворився на помилку, що її можна науково довести, – на світогляд, керований фантазіями.

Інакша доля судилася поглядам Маркса й Енгельса на історію в Радянському Союзі, де марксистська теорія суспільства, за висловом одного з сучасних дослідників, «змінилася до невпізнання – аж до того, щоб стати за собою індоктринацією й дисциплінування членів партії та громадян». Саме такої метаморфози зазнав марксизм ленінсько-сталінського зразка, спрощений у своєму пояснювальному концепті до схеми, за якою кожен феномен минулого має «класову сутність», тому головною рушійною силою історії є боротьба класів, що, відповідно, детермінує всі сфери життя – політику, економіку, ідеологію, культуру тощо. Центральною ж подією у бутті кожного народу є найвища точка міжкласового антагонізму – «пролетарська революція», коли революційне насильство набуває закономірного, а тому морально виправданого характеру. З цього логічно випливали критерії оцінок,

50. Робітник і колгоспниця.
Скульптура Вери Мухіної, 1937 р. Москва

симпатій і антипатій, а сама система пріоритетів, відповідно до якої всі явища та події належало розглядати з перспективи їхньої корисності/шкідливості для «гноблених класів», дістала назву «партійного принципу» в історіописанні. Такий канон набув статусу абсолютно обов'язкового після виходу в світ у 1938 р. т. зв. «Короткого курсу» («История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс».) Автором книжки значився «геній людства» Йосиф Сталін, хоча насправді, як свідчать нещодавні до-

слідження, її готував зібраний за ухвалою Політбюро ЦК ВКП(б) анонімний колектив істориків. Видавана багатомільйонними накладами, з якими могли би конкурувати, за іронічним висловом Лешка Колаковського, «хіба що західні видання Біблії», ця праця мала навчити – на прикладі історії партії – «правильного» розуміння історії як невинної боротьби класів та як засобу прогнозувати майбутнє:

[...]Розуміння внутрішнього зв'язку поміж явищами, передбачення плину явищ та розпізнання не тільки того, як і в якому напрямі розвиваються явища тепер, але й того, як і в якому напрямі вони мусять розвиватися у майбутньому.

У такий спосіб історіографія перетворювалася на знаряддя тоталітарної системи, чому сприяли регулярні кадрові «чистки» та репресії інакодумців, а одним критерієм «науковості» надовго стало вміння історика віднаходити «класову сутність» і «класові передумови» кожного явища та події, бо й саме історіописання мало становити, згідно зі Сталіновою тезою, «науковий історичний фронт». Як слушно завважив Николай Копосов,

[Г]оловним завданням історика-марксиста, хоч би яку епоху та країну він брався вивчати, було довести, що там існував певний суспільний лад (рабовласницький, феодалний чи капіталістичний), притаманні йому класи і класові суперечності, а далі пояснити всі основні події політичної та культурної історії цього суспільства класовою боротьбою. Улюб-

леними темами радянських істориків стали аналіз виробничих відносин і становища пригноблених класів, політика держави щодо класів, революції, народні повстання, соціально-політичні концепції, врешті – міжнародні взаємини, теж розглядувані здебільшого через призму класової боротьби (а разом із тим через призму російської великодержавності).

Сприяла цьому й реорганізація науки – зі створенням впродовж першої половини 1930-х жорсткої централізованої структури інститутів Академії наук, не менш централізованої системи присудження наукових ступенів і фактичної цензури наукових текстів вченими радами відповідних інститутів (а що переочила би вчена рада, то допильновувало око фахового цензора, адже без офіційного цензурного штампеля годі було сподіватися надрукувати будь-яку працю). За хрущовської «відлиги» 1960-х, коли ідеологічний тиск дещо послабшав, класовий акцент «єдино вірної марксистсько-ленінської методології» почав і собі поступово м'якшати, проте аж до падіння наприкінці 1980-х партійного контролю над наукою зберігав роль доконечної догми, ототожнюваної з «історичним матеріалізмом». Ось, для прикладу, прикінцеві тези статті про історичний матеріалізм («науку про найзагальніші закони і рушійні сили суспільного розвитку») в уже цитованому «Філософському словнику» 1973 р.:

Характерною рисою історичного матеріалізму є партійність, оскільки він розглядає будь-які соціальні яви-

ща з точки зору інтересів революційного пролетаріату. [...] Історичний матеріалізм органічно пов'язаний з практикою визвольної боротьби робітничого класу, соціалістичного і комуністичного будівництва. [...] Завдяки своєму творчому характерові він є керівництвом до дії для марксистсько-ленінських партій, для трудящих усього світу. Грандіозні завдання, що стоять нині перед усіма революційними силами сучасності, можна правильно розв'язати лише за умови вірності основним принципам марксистсько-ленінської суспільної науки, історичного матеріалізму.

*Як з'єднати миготливі «факти»:
культурно-географічний
детермінізм тоді й тепер*

Окрім «історичного матеріалізму», помітним доповненням матеріалістичних пояснювальних схем минулого стала сформульована перед серединою XIX ст. німецьким географом Карлом фон Ритером (1779–1859) ідея географічного детермінізму в історії, що її викладено в масштабній дев'ятнадцятитомній праці «*Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen*» («Географія у зв'язках з природою та історією людства», 1822–1859 pp.). В останній чверті XIX ст. цю ідею активно розвинув засновник політичної географії Фридрих Вільгельм Ратцель (1844–1904), автор, серед іншого, двотомної монографії «*Anthropogeographie*» («Антропогеографія», 1882–1891 pp.) та книжки «*Politische Geographie*» («Політична географія», 1897 р.). Думку про вплив клімату та

природного середовища на людські «звичаї» і «дух» висловлювали ще у XVIII ст., як уже згадувалося, Монтеск'є та Гердер, однак лише фон Ритер і Ратцель надали їй системної стрункості, пов'язавши те, що Ратцель називав «органічною», або «біологічною» сутністю держави, з так званою «природною територією» певного народу. За Ратцелем, просторові (географічні) характеристики належать до переліку проблем, котрими має опікуватися історична наука. Адже, для прикладу, опозиція «Європа–Азія», сформульована ще Геродотом, фактично містить не географічне, а культурно-історичне протиставлення. Передусім географічне розташування визначає і специфіку кожної держави, а її успішність зумовлено здатністю пристосуватися до довкілля, тоді як неадекватний або затісний «життєвий простір» (Lebensraum) перешкоджає динамічному розвитку певного народу (згодом ідея «надто вузького», за висловом Гітлера, Lebensraum'у німецької нації ляже в основу експансіоністських марень нацистів).

Данину географічному детермінізмові віддало багато істориків кінця XIX – початку XX століття. Наприклад, фатальною розбіжністю між «органічною» (західно орієнтованою) територією та просуванням на Схід пояснювали крах польської держави історики Краківської школи. Російські історики Сергей Соловйов та Василій Ключевський вважали «фатумом» російської історії аморфні величезні простори, на яких точилася споконвічна боротьба «лісу» зі «степом». У 1920-х рр.

ідея географічного детермінізму – вже в іпостасі геокультурної концепції – ляже в основу сформульованої російськими інтелектуалами-емігрантами євразійської доктрини, яка пояснює значущість, могутність та «особливий шлях» Росії-Євразії перемішуванням на одній і тій самій території азійського та слов'янського (європейського) ферментів.

Українська історіографія теж не оминула звинувачень на адресу «фатальної географії». Скажімо, Михайло Грушевський, резюмуючи у «Вступних замітках» до 1-го тому *«Історії України-Руси»* (1898 р.) свій огляд території розселення українців, зусібіч відкрито на агресію сусідів, пише:

Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національним життю. В багатій святими, благородними, навіть блискучими часом поривами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячоліття історичного життя передало сучасним поколінням, українська територія багато завинила.

Натомість упродовж 1920-х, як і в щойно згаданій євразійській концепції, українську «фатальну географію» було почасти реабілітовано. В працях Степана Рудницького й Вячеслава Липинського, що стали точкою відліку нині вже тривіального сприйняття України як простору «між Сходом і Заходом», географічне розташування України «на битім шляху між Азією і Ев-

ропою» перетворюється на її найвиразнішу прикмету – те, що за окресленням Липинського є

...суттю України, її душею, даною їй в день її народин од Бога, історичним покликанням, символом і ознакою її національної індивідуальности.

Врешті, під виразним впливом ідей Ратцеля перебував і творець знаменитої концепції «Великого кордону» (Great Frontier), американський історик Фредерик Джексон Тернер, який у статті «*The Significance of the Frontier in American History*» («Значення фронтиру в американській історії», 1893 р.) уперше висунув тезу про зумовленість індивідуалістичної специфіки американського суспільства відкритими просторами Дикого Заходу. Цій ідеї судилося довге життя. Популярні в Сполучених Штатах «фронтир-студії» Тернерових послідовників переросли після Другої світової війни у міжнародний напрям компаративного вивчення «погранич» (borderlands) – зон, де в «прикордонному взаємообміні» стикаються та взаємно пристосовуються різні культури. Мірою розширення проблематики погранич стала також очевидною «пористість» імперських кордонів, що руйнувало доти панівний в історіографії образ імперії як герметично закритої держави, яка з метрополії контролює всіх і все. Це дало поштовх до виокремлення в студіях над імперіями практично самостійного напрямку, що спеціалізується на дослідженні «внутрішніх кордонів» їхнього простору – стосунків

центру з прикордонними зонами, взаємин влади з елітами й народами околиць, механізмів інтеграції околиць до структур імперії тощо. На сьогодні одним з найавторитетніших часописів, де точаться міжнародні дискусії довкола згаданих сюжетів, є базований у Казані кварталник «*Ab imperio*» («Від імперії»).

До України, хоча й не виокремлюючи її зі степового простору російського Півдня, концепцію фронтиру вперше застосував 1964 р. американський історик Вільям Мак-Ніл у праці «*Europe's Steppe Frontier, 1500–1800*» («Європейський степовий фронтір, 1500–1800»). Це збіглося в часі з відживленням міжвоєнної візії України як простору «між Сходом і Заходом»: вперше до цього сюжету звернувся Іван Лисяк-Рудницький у доповіді на Слов'янському історичному конгресі 1963 р., дещо пізніше опублікованій як стаття «*Україна між Сходом і Заходом*». Прикметно, що для підкріплення своїх міркувань автор звернувся до концепції Тернера, називаючи американський Дикий Захід «відповідником українського Дикого Поля».

Врешті, поява в «*Записках Наукового Товариства імені Шевченка*» (1991 р.) статті Ярослава Дашкевича «*Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)*» остаточно спопуляризувала ідею України як території, якою проходив рухливий Великий Кордон взаємодії між західною та східною цивілізаціями. На сьогодні, щоправда, існують радше декларації солідарності з цим поглядом, ніж конкретні дослідження. Як виняток можна згадати

щойно видану збірку студій Володимира Маслійчука «Провінція на перехресті культур. Дослідження історії Слобідської України XVII–XIX ст.» (2007 р.), де за концептуальне підґрунтя аналізу взято «прикордонність» Слобожанщини і щодо російського імперського центру, і щодо Гетьманату. Варто також додати, що у вивченні мінливості кордонів та їхньої прозорості для культурних дифузій вбачає шанс оновлення української історичної науки американський історик Марк фон Гаген, коли пише про це в статті 1995 р. «Does Ukraine Have a History?» («Чи має Україна історію?») так:

Те, що вважали за «слабкість» української історії або за її «вади» порівняно з уявними стандартами європейських держав на кшталт Франції й Англії, має бути перетворене на «силу» нової історіографії. Власне мінливість кордонів, взаємопроникність культур, історично багатокультурне суспільство може зробити українську історію дуже «модерним» полем дослідження.

«Дроблення історії» на субдисципліни та школи

Повертаючись до історичної науки середини – другої половини XIX ст., слід відзначити таку новацію, як небачений доти розквіт «індустрії знання», коли дослідницькі тексти почали продукувати в дуже великій кількості, крім того, скрізь виникали агенції з їх розповсюдження і про-

пагування – спеціалізовані видавництва та наукові часописи. Зокрема, на другу половину XIX ст. припадає заснування головних національних періодиків науково-історичного профілю: з 1859 р. у Німеччині виходить журнал «*Historische Zeitschrift*», з 1876 р. у Франції – «*Révue historique*», 1884 р. в Італії – «*Rivista storica italiana*», 1886 р. в Англії – «*English Historical Review*», з 1887 р. в Польщі – «*Kwartalnik historyczny*» (започаткований у Львові, пізніше перенесений до Кракова), з 1895 р. в Чехії – «*Česky časopis historický*». Водночас з'являються часописи історичного профілю й в Україні: 1879 р. – «*Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца*», 1882 р. – «*Киевская старина*», 1892 р. – «*Записки Наукового Товариства імені Шевченка*». Тоді ж уперше починають скликати конгреси істориків окремих країн: в 1879 р. у Неаполі італійських, 1880 р. у Кракові польських, 1893 р. у Мюнхені німецьких тощо.

Водночас уперше історія починає «дробитися» на спеціалізовані напрями. Від характерного для романтичної доби зацікавлення «політичною історією», себто започаткованою ще в XVII ст. історією держави й права, більш-менш із середини XIX ст. починають відбруньковуватися «часткові історії» – економічні та соціальні студії, історія інституцій, біографістика, історія культури, військова історія тощо. Утім, запозичене з природничих знань уявлення про цілість науки як такої далось взнаки й тут. Новонароджені дисциплінарні відгалуження сприй-

малися не як самодостатні, а як пірамідально підпорядковані «головній» історії – політичній (згодом Люсьєн Февр іронічно назве таку ієрархію креденси з верхніми та нижніми шухлядами, а Марк Блок уподібнить «шкутьильганню від одного королювання до другого»).

Своєрідним підсумком «стратифікації історії», як її сприймали в ХІХ ст., стала книжка *«Introduction aux études historiques»* («Вступ до історичних студій»), що побачила світ у Парижі 1897 року. Її авторами були французькі метри позитивізму (тут його називали «методичною школою») – директор Національного архіву Франції Шарль-Віктор Лянґлуа (1863–1929) та його співробітник Шарль Сеньобос (1854–1942). У праці узагальнено курс методології історії, що його обидва автори читали студентам Сорбони, зокрема описано рубрикацію історії («групування історичних фактів») на засадах єдності часу, місця та «природи», себто змісту. Цей критерій – наголошений як особливо важливий – охоплює шість класифікаційних елементів: «матеріальні обставини» (історико-географічні та демографічні чинники); підвалини духовної культури (мова, релігія, мистецтво, наука); «матеріальні звичаї» (набутки матеріальної цивілізації); «економічні звичаї» (виробництво й торгівля); соціальні інститути (соціальні класи та родина); публічні інститути (державні інституції, правнича система). Розділена в такий спосіб на складники, історія вперше поставала як певна цілість, що функціонує завдяки

взаємодії різних «рівнів» буття (у ХХ ст. такий спосіб осмислення минулого дістане розвиток у черговій пояснювальній схемі – структуралізмі; прикметно, що структуралістські принципи найвиразніше втілено у працях французьких істориків, як-от Фернан Бродель та ін., до чого ми ще повернемося).

Наслідком «дроблення» історії стало формування дисциплінарних структур історичної науки, почасти чинних до сьогодні – як і сам образ «академічного історика», заангажованого у діяльність наукових установ й осередків. Організація наукової й освітньої галузей стає водночас і ригористичною, і всеохопною. Наукові дослідження остаточно підпорядковуються обов'язковим для всіх «членів цеху» правилам; відбувається регулярний обмін інформацією; окреслюються на міжнародному рівні проблеми, що їх уважають за пріоритетні; уніфікуються процедури академічних атестацій, себто захисту наукових ступенів. Врешті, вперше заявляють про себе різноманітні «школи», що зазвичай несуть на собі відбиток «національної» специфіки (як, наприклад, малонімецька, що до неї належали учні та послідовники Леопольда фон Ранке, французька «методична», російська історико-юридична) або ідеологічного забарвлення (як польська ліберальна у Варшаві та польська консервативна в Кракові). Описуючи минуле, кожна з цих «шкіл» удавалася до різних стратегій пояснення, надаючи історії різних смислів.

*Слов'янофіли-позитивісти
й «німецькі історики»
в опозиції до позитивізму*

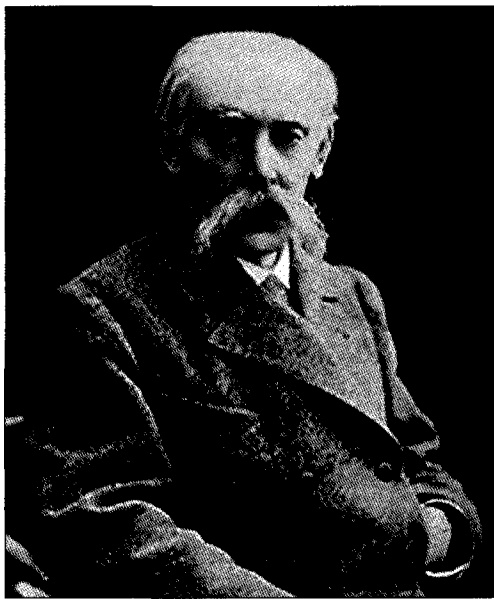
Тут не місце детально розглядати численні наукові школи, що виокремилися в європейському історіописанні останньої третини XIX ст., тож обмежуся двома прикладами. Один із них безпосередньо пов'язаний з тлумаченням українського минулого, а другому судилося стати зародком антипозитивістської опозиції, про яку мова піде в наступному розділі. Спершу, отже, про специфічне забарвлення, що його набули під впливом позитивізму праці російських слов'янофілів, присвячені історії широко витлумаченого права – держави, соціального устрою, правничої культури, владних органів, законодавчих систем тощо. В специфіці цих феноменів відтепер шукали не метафізичного «слов'янського духу», як це робили слов'янофіли-романтики, а причинно зумовлені «законо». За рішучим висловом одного з найпомітніших істориків цього напрямку, професора Київського, відтак Одеського та Варшавського університетів Федора Леонтовича (1833–1910), історико-правничою наукою повинен керувати «закон органічного розвитку народного життя із власних творчих сил та елементів» – життя, що «має на всіх щаблях розвитку такий же жорстко органічний характер цілості та єдності, що й життя організмів фізичних». У підручнику *«История русского права. Введение»* (1892 р.) завдання історика Леонтович визначає отак:

51. Федір Леонтович.
Автолітографія кін. XIX ст.

Від історії ми вимагаємо не тільки обробки сирого матеріалу, але, головним чином, розкриття законів розвитку людських суспільств... Завдання історії не може обмежуватися тільки збиранням і опрацюванням історичних даних; вона йде далі, прагне до з'ясування законів розвитку історичного співжиття людей.

Історики, зосереджені на вивченні слов'янських політичних і соціальних інститутів, отримували в такий спосіб могутню зброю: згаданий Леонтовичем «сирій матеріал» можна було скоординувати із «законами розвитку», себто перетворити на «об'єктивне» потвердження слов'янських переваг над «зіпсованим» Заходом. Серед численних дослідницьких сюжетів, що ілюструють

52. Михайло Владимирський-Буданов.
Фотопортрет 1904 р.

такий спосіб мислення, варто згадати вкрай негативну оцінку поширення магдебурзького права в Україні. Ідея його чужорідності та шкідливості для українських міст, розвинута в перших ґрунтовних працях над цією тематикою, що належать київським професорам Михайлові Владимирському-Буданову («*Немецкое право в Польше и Литве*», 1868 р.) та Володимиру Антоновичу («*Исследования о городах Юго-Западной России (по актам 1432–1798 г.)*», 1870 р.), була, з одного боку, інспірована слов'янофільським переконанням в «органічності» давньоруського «общинного укладу», буцімто на українських теренах зруйнованого експансією західних соціальних практик, а з другого – певністю, як це іронічно назвав польський

історик Анджей Янчек, щодо «давньоруських досконалостей» – вічових практик давньоруських міст, форм народоправства тощо. Власне таку тезу розвиває в «*Історії України-Руси*» й Михайло Грушевський. На його думку, причиною занепаду нібито розвинутого міського життя у Київській Русі та взагалі «в Слов'янщині», став німецький тип міського самоврядування, який витіснив «старі земські відносини», перетворивши справжню «самоуправу» на «неужденну пародію самоуправи»:

Магдебурське право, одержане головнішими українськими містами ще в XIV в., розривало той органічний зв'язок, що зв'язував в давній Русі город з землею... [...] Розбивши старий, свійський устрій, новий – накинений – вироджувався в аномальні форми. Польсько-жидівське місто, з його никлим життям, пародією торгівлі й промислу, – на місці колишнього інтенсивного міського життя руських часів – було одним з найбільш характеристичних дарів «культурної місії» Польщі на Русі.

Прикметне й те, що коли Антонович ставить магдебурзьким містам на карб головним чином занепад «общинного укладу», то Грушевський виопуклює їхній «німецький» характер, ба більше, в його тексті «польське» часто-густо виступає як синонім «німецького» (наприклад, у вислові «елементів польських, німецьких, одне слово католицьких»). Цей пасаж звучить вельми прикметно: як відомо, російські слов'янофіли не надто полюбляли поляків, вважаючи їх «несправжніми» слов'янами.

Така позиція не дивує. Адже поміркована слов'янофільська орієнтація була притаманна більшості професорів Alma Mater Грушевського – Університету Св. Володимира, зокрема професорам, які репрезентували так звану Київську документальну школу, що з неї Грушевський виріс як історик. Ідеться не так про «тверду ідеологію», як про розмитий слов'янофільський сентимент, якому щедро віддали данину ті російські історики другої половини XIX ст., котрі вивіщували історію «народу» над історією держави. Сам Грушевський у «*Споминках*», написаних у 1920-х рр., завважує, що гасло слов'янського братерства захопило його ще в гімназії («виростало до чогось подібного до релігії і будило в мені емоції, подібні до релігійних»), а 1920 р., у відомій політичній брошурі «*Борітеся – поборете*», називає себе вихованцем ідеології слов'янофільського Кирило-Методіївського братства.

* * *

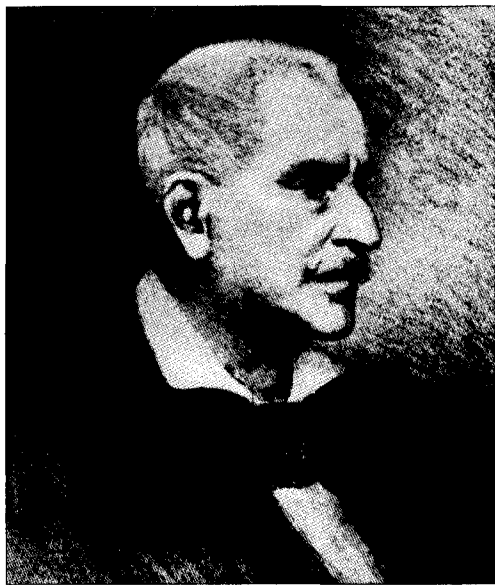
Специфіка типу осмислення історії у Німеччині, де позитивістська концепція практично не прижилася (і звідки, як ми далі побачимо, розпочнеться «антипозитивістський бунт»), особливо виразно постає в працях представників малонімецької школи. Зокрема, з гострою критикою позитивістського погляду на історію виступив уже згадуваний у попередньому розділі берлінський професор Йоган Густав Дройзен (1808–1884). У низці праць, особливо у виданій 1868 р. книжці «*Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie*

der Geschichte» («Теорія історії. Лекції із загальної системи та методології історії»), Дройзен, визначаючи історію як «науку про дух» (*Geistwissenschaft*) з притаманними лише їй цілями, методом і предметом, категорично заперечує намагання позитивістів ототожнити історичне пізнання з природничим знанням, викидаючи «за борт свободу волі в історії». За його висловом, позитивісти представляють

[...]айшкідливішу з усіх течій, матеріалістично-радикальну, яка намагається перетворити історію та моральність, філософію та Бога в клітинний організм із обміном речовин, уподібнюючи себе до пихатого природознавства.

За Дройзеном, історичне пізнання відбувається через акт «розуміння» (*Verstehen*) і «пояснення» (*Erklären*), бо самі по собі події минулого «без оповідача, котрий змусить їх заговорити, німі». В такий спосіб «оповідач» (історик) стає центральною постаттю пізнання, позаяк власне він дає своїм читачам можливість заново пережити події, обравши відповідну форму їх представлення.

Проти позитивістської ідеї прогресу спрямована й праця учня Ранке, професора Базельського університету Якоба Буркгардта (1818–1897) «*Weltgeschichtliche Betrachtungen*» («Роздуми про всесвітню історію»), видана 1905 р. як запис його університетських лекцій. Називаючи ідею прогресу «утопією», науковець не менш рішуче заперечує і присутність певних закономірностей в історичному бутті. На його думку,

53. Якоб Буркгардт.
Прижиттєвий портрет роботи
невідомого художника

поштовхом до історичних змін є кризи, під час яких падають старі й постають нові вартості, і то особливу роль у цих зламах відіграють великі особистості – вони, за висловом Буркгардта, покликані «періодично й раптово звільняти всесвітньо-історичний рух від застарілих форм життя та від скерованих назад блукань». Ці ідеї присутні також у посмертно виданій чотиритомній історії грецької культури («*Griechische Kulturgeschichte*», 1898–1902 рр.) та в одній із найзнаменитіших книжок XIX ст. «*Die Kultur der Renaissance in Italien*» («Культура Ренесансу в Італії», 1860 р.). Буркгардт тут уперше розглядає культуру в якнайширшому значенні – як сукупність проявів «історії духу» (*Geistgeschichte*), що обіймає мистецький на-

буток, звичаї й закони, релігію, святкову обрядовість, літературу, стиль мислення і т. д., себто все те, що разом утворює, за висловом науковця, «духовні контури певної епохи», «певну замкнену в собі цілість». Такий погляд ілюструють уже самі назви шести розділів Буркгардтової книжки: «Держава як твір мистецтва», «Розвиток особистості», «Відродження Античності», «Відкриття світу й людини», «Громадське життя і свята», «Звичаї і релігія». Під цим кутом зору сфери політики й релігії, за пізнішим висловом Буркгардта, поставали як «наперед визначені» культурною активністю яскравих особистостей, тоді як підпорядкування культури в Новий час «силам гноблення» (державі чи політичним потребам) призвело до непоправних втрат і поруйнування самої культури. Заперечуючи позитивістське схиляння перед всевладдям «фактів», що буцімто здатні розповісти єдино можливу й «правильну» історію, Буркгардт у вступі до своєї книжки пише:

Ті самі свідчення, що дали матеріал для написання цієї праці, легко могли би в інших руках не тільки отримати цілком інакше трактування й застосування, але й привести до засадничо інакших висновків.

Залишається додати, що запропонована Буркгардтом модель історії культури як всеохопного синтезу мислення, світовідчуття та стилю життя певної епохи задала культурним студіям той напрям, що не застарів до сьогодні, а один з учнів базельського професора, Гайнрих Вельфлін, працюю

«*Renaissance und Barock*» («Ренесанс і Бароко», 1888 р.) «відкрив» доти нехтувану велику культурну епоху Барока; 1915 р. він же у книжці «*Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*» («Основні поняття історії мистецтва») сформулював розуміння мистецького стилю як наділеної власними смислами концепції світу й людини, або, за його висловом, «цілої картини світу конкретного народу».

До певної міри не без впливу німецької *Kulturgeschichte* написано й значущу з перспективи утвердження самостійного господарсько-економічного напрямку історії чотири томну працю професора Ляйпцигського університету Карла Лямпрехта (1856–1915) «*Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter*» («Господарське життя у Середньовіччі», 1885–1886 рр.). Предметом свого дослідження науковець називає «матеріальну культуру» у всій її цілості, але основою такої цілості вважає не релігію, мистецтво чи науку, а специфіку господарсько-виробничого життя – за його окресленням, «матеріальні сили». Не менш виразно спроба поєднати *Kulturgeschichte* з матеріалістичним поясненням історії виступає у найвідомішій праці Лямпрехта – п'ятитомній «*Deutsche Geschichte*» («Німецька історія», 1890–1900 рр.), де автор ставить за мету визначити «механіку духовного життя» постульованих ним шести стадіяльних типів розвитку германців. Ці типи він виокремлює на підставі «соціальної психології»: анімізм (коли домінує родова психологія, зіперта на колективній власності); символізм (племінна пси-

хологія із супутнім їй поділом праці); типізм (психологія ранньої середньовічної державності й приватної власності); конвенціоналізм (пізньосередньовічні уявлення про феодальну власність); індивідуалізм (звільнення свідомості за доби Ренесансу й Просвітництва від Церкви та супутній розвиток товарно-грошових відносин); суб'єктивізм (соціально-психологічна епоха самореалізації людини в XIX ст.). Ця праця Лямпрехта викликала гостру дискусію серед німецьких науковців: його звинувачували в соціологізації історії, в захопленні позитивізмом, ба навіть марксизмом, а головне – у відкиданні унікального й неповторного на користь «історичних законів». У себе вдома, отже, Лямпрехт не знайшов співчуття, натомість поміж піддатливіших на позитивістські впливи російських і польських істориків здобув величезну популярність, і то попри вельми спірний характер свого «позитивізму».

* * *

Утім, попри локальні відмінності, для всіх шкіл і напрямів спільним залишалося властиве як романтикам, так і позитивістам переконання у спроможності дослідити й описати минуле *wie es eigentlich gewesen* – аби лиш методи такого описування були «правильними». Натомість жоден з істориків не ставив собі тривожного запитання: а чи взагалі здатна наука пізнати *wie es eigentlich* те, що не надається на емпіричне вивчення, бо його вже не можна ні пригадати, ні перевірити за живим свідченням. Народження цієї важкої проблеми на зламі XIX–XX ст.

покладе кінець комфортному спокою науковців, подавши сигнал до модерністських змін в історіографії, про що піде мова в наступному розділі.

*Магніт телеології:
великі національні історії*

На другу половину XIX – початок XX ст., окрім появи галузевої історіографії, припадає також нова, постромантична хвиля «великих національних історій». Зазвичай це тяжкі для читання багатотомні праці, солідно опоряджені увагою до факту й деталей та свідомо позбавлені того, що позитивісти зневажливо називали «літературщиною». Ці праці було зосереджено передусім на політичній історії (так званих «великих фактах»), і лише її оповідали як безперервний ланцюг подій, тоді як «часткові» історії (економіка, соціальні групи, релігія, культура) впліталися в оповідь пунктирно, і то переважно лише стосовно періодів відносної політичної стабільності, коли перебіг подій немовби уповільнювався. Якщо ж ідеться про спосіб пояснення історії, то в «технічних деталях» він спирався на канони, свого часу запропоновані романтичним історіописанням. Зокрема, описувану націю отожднювали з якимось «славним» народом минулого, а його буття на нібито питомій території глумачили як засвідчене у неперервній тягlostі від найдавніших часів до сьогодення; підкреслювали культурні чи політичні переваги над сусідами; конструювали образ «зовнішнього ворога»,

боротьба з яким загрожувала нації, а водночас її злютовувала. Разом із тим до узаконених романтиками «технічних деталей» долучали вплетену в оповідь позитивістську ідею законності саме такого, а не інакшого перебігу історії. Це надавало всій конструкції *телеологічного* (від грецького *telos* – кінець, мета), себто цілепокладального характеру: буття нації поставало як неунікненна реалізація наперед визначеної мети. Телеологія, за словами Райнгарта Козелека на адресу однієї з таких праць – історії Німеччини Гайнриха фон Трайчке, «наче магніт, впорядковувала й надавала єдиної спрямованості огрому документальних свідчень», представлених аби переконати, що «все сталося так, як мало статися».

Що ж до спонук творення «національних історій», то авторами керувало притаманне позитивістській добі утилітарне гасло «органічної праці» на благо власного народу, яке витіснило властиві Романтизмові очікування культурних «відроджень» та «пробуджень», себто наперед виходив обов'язок патріота і громадянина. Михайло Грушевський в «Автобіографії» 1906 р. скаже про це отак:

Написання суцільної історії України... стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням честі своєї і свого покоління.

Попри локальні акценти та деякі відмінності, окреслена повище схема є в цілому подібною для багатьох «національних історій», зокрема згаданої

вже чотиритомної історії Польщі Юзефа Шуйського (1862–1866 рр.); доведеної до 1775 р. російської історії в 29 томах Сергея Соловйова; чотиритомної історії Австрії Альфонса Губера (1885–1892 рр.); п'ятитомних історій Німеччини Гайнриха фон Трайчке (1879–1894 рр.) та Карла Лямпрехта (1891–1900 рр.); восьмитомної історії Угорщини за редакції Шандора Силадьї (1896 р.); десяти томної історії Франції від римських часів до кінця XVIII ст. за редакції та за участі Ернеста Лявіса (1900–1912 рр.), що стала символом «республіканських традицій» і зіграла величезну роль у розвитку політичної ідентичності французів тощо. Для України таким *opus magnum*, великим твором, стали 10 томів «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, доведеної до кінця 1650-х рр. (її написання, перерване Першою світовою війною та революцією, розтяглося від 1898 аж до 1936 р.).

Жанр усеохопного опису не вкладався у вже згадане фахове «дроблення» історіографії, та й засадничо суперечив позитивістській вимозі повної відстороненості («об'єктивності») історика вже бодай тому, що його надихали патріотичні аспірації. Проте авторами великих національних історій виступали найвидатніші та найблискучіші науковці того чи того народу, які, кожен у свій спосіб, намагалися уникнути обох пасток – і поверховості, й оцінкового суб'єктивізму (тим-то їхні тексти являють собою напрочуд вдячну для сучасного дослідника інтелектуальної історії суміш ідей, методологій і концепцій). Але ж

54. Персоніфікація революційної Франції на картині А. Камброна «La République», 1798 р.

«народ», якому належало «служити історією», не становив доступного дисциплінованому позитивному вивченню «факту» – отже, такий «народ» належало сконструювати з фактів доступних. Тим часом романтична історіографія, хоч би як кепкували з неї історики-позитивісти, вже запропонувала свої моделі специфіки «духу» певних націй, і власне від неї відштовхувалися творці національних наративів постромантичної доби. Тому над їхніми текстами нависає дві мало сумісні парадигми історії: романтична ідея унікального «духу» власної нації та просвітницько-позитивістська «ре-

лігія прогресу» – з акцентами на еволюційній неперервності й тягlosti історичного процесу, на його культурно-географічній детермінованості та на провідній ролі в історії «народної маси». Останній наголос почав перетікати в історіописання наприкінці ХІХ ст. під впливом соціології, про що детальніше йтиметься в розділі, присвяченому історіографії ХХ століття. Тут же досить підкреслити ту характерну деталь, що «соціяльне» на зламі ХІХ–ХХ ст. асоціювалося переважно з історією низів, себто чималою мірою було інспіроване популярністю соціалістичних ідей, і власне їм віддала данину в своїх «національних нарративах» більшість істориків, які описували минуле власного народу з узагальненої, соціологічної перспективи. Не менш прикметно й те, що «національні історії» чітко демонструють оприявлення панівних для ХІХ ст. світоглядних систем – консерватизму та лібералізму. Наприклад, у російському та німецькому випадку «головним героєм» історії, описаної з консервативних позицій, виступає держава та її цінності, тоді як у ліберально зорієнтованих текстах таку саму функцію призначено революціям, що їх витлумачено як центральну подію та «акт народження» нації (тут за найвиразніший приклад може правити вже згадувана історія Франції Ернеста Лявіса та його співробітників).

* * *

Ті самі «силові лінії» спонук, методологій, ідеологій та пріоритетів бачимо і в українській версії «національної

історії», хіба що додатково мотивованої прикметами так званого народництва – ідеології та культурної практики, яка склалася в другій половині ХІХ століття. Найповніше ідея народництва проявила себе в красному письменстві: згідно з Михайлом Драгомановим, воно мало виступати

...правдивим дзеркалом основних (типових) пригод дійсного (реального) життя, зігріте широю прихильністю до людей, і яко таке мусить обертатися найчастіше до тих верств громади, до котрих належить найбільша частина людности, себто до так званого простого народу.

«Дух нації» виявився найміцнішим горішком для істориків, вихованих на прагматичній позитивістській доктрині, – адже належало верифікувати «фактами» цей-от «дух», який, зрозуміло, у «твердих фактах» емпірично не засвідчувався. Історики розв'язували цю ситуацію по-різному. Наприклад, Михайло Грушевський, скрушно визнавши в одному з томів своєї *«Історії України-Руси»*, що про «народ» у джерелах «безпосередніх вказівок стрічається мало», схиляється до його моделювання на підставі політичної історії. В такий спосіб «народ», власне, було віддано на ласку історика, себто на його «напередзнання» про те, чим той є і якими ідеалами керується. Для Грушевського (як, утім, і для решти авторів національних нарративів) тут великої загадки не було, адже задовго до них ці ідеали – під назвою «народного духу», або ж «історичної ідеї» – сформулювала, як щойно згадувалося,

романтична історіографія. Тож лишалося оздобити «дух/ідею» новітньою термінологією й аргументувати його/її незмінну тяглість – показати, як пише Грушевський у вступі до своєї праці,

...як тісно і нерозривно сполучені між собою всі періоди історії Руси (України), як одні і ті ж змагання народні, одна і та ж головна ідея переходить через весь ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах.

Персоніфікована «масами» абстракція «народу» поставала як деміург історії, що теж виразно перегукується з романтичною домінантою праць Огюстена Тьєрі, Франсуа Гізо й Жуля Мішле і з пізнішими соціалістичними віяннями. Як проголосить молодий Михайло Грушевський, стаючи до професорської праці у Львівському університеті в 1894 р.:

Народ, маса народня... повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він – із своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, успіхами і помилками – єсть єдиний герой історії.

Збірний образ «народу» добре виопуклювався також завдяки притаманній позитивізміві типологізації персонажів. З одного боку, пересічна маса зводилася до постаті «типового представника», що нібито поєднував у собі цілий спектр характеристик певного «суспільного типу», а з другого – ті чи ті середовища могли в слушний момент висувати з-поміж себе власний «продукт» (за Спенсером, «не-ге-

роїчного героя»), чії активні дії прискорювали закономірний поступ історії. Виразно ілюструє цей Спенсерів постулат, зокрема, характеристика князя Данила Галицького в *«Історії України-Руси»* Грушевського:

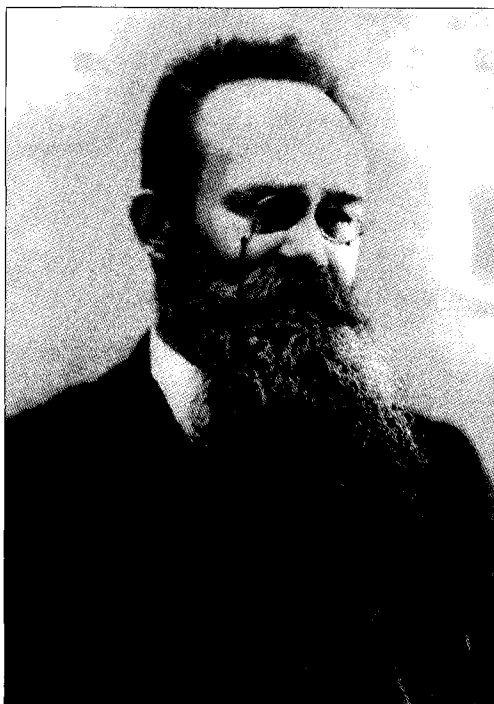
[Данило] був князем визначним і досить талановитим. [...] Але при тім усім він був тільки князем – продуктом князівсько-дружинної політичної традиції, і над нею не піднімався анітрохи.

На завершення залишається додати, що романтичний складник особливо виразно виступає у національних наративах «скривджених історією», себто бездержавних націй. Добрим прикладом тут може послужити переконаність у тому, що правдиве пізнання минулого прокладає шлях у майбутнє – відкриває перед нацією «шлях в історію». Приміром, показово, що і працю Валер'яна Калінки, одного з «духовних батьків» Краківської консервативної школи істориків, і вступне слово до 1-го тому *«Історії України-Руси»* завершує євангельський вислів: «Уведе истину, и истина свободить вы» («Пізнайте правду, і правда вас вільними зробить»). Апелюючи до креативності «правди історії», Грушевський коментує його отак:

Сю девізу діячів нашого національного відродження [кирило-методіївських братчиків. – Н. Я.] можемо повторити й по п'ятдесятьох літах, додавши тільки «волю» і «працю» як неминучих супутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучности свому народову.

Спадщина «національних історій» – метаісторична та історична

«Великі національні історії» вперше та, схоже, й востаннє піднесли історика на п'єдестал учителя нації. Цьому сприяло дві обставини. По-перше, ці твори з'явилися у слушний час на слушному місці: адже віра людей XIX ст. у незаперечну доказовість історичної науки перетворювала її на дороговказ майбутнього. По-друге, ці твори у свій спосіб підсумували «століття великих істориків» на рівні персональному – їх авторами були зазвичай геніяльні науковці, що виростили з фахових здобутків всеєвропейського університетського вишколу, на спинах своїх наукових батьків і дідів, на понадвіковій традиції впевненості у всепереможній силі знання. Тому не дивно, що «великі національні історії» швидко перетворилися на так званий *гранднаратив* – загальноприйняту істориками певної країни схему, в рамках якої минуле структуровано за певною хронологічною, географічною та подієвою канвою, а відтак кожен частковий епізод починає сприйматися/тлумачитися як суголосний «сенсові» цілої історії. Сказане повною мірою стосується й українського гранднаративу, започаткованого «*Історією України-Руси*» Михайла Грушевського. Запропонована в цьому творі канва української історії вже з 1920-х рр. стала настільки звичаєною, що на неї спиралися як радянські історики (оздоблюючи «класовим» акцентом), так і їхні опоненти за кордоном (наголошуючи «націо-

55. Михайло Грушевський.
Фотопортрет поч. XX ст.

нальні» чи «державницькі» акценти). Врешті, теперішні історики в незалежній Україні здебільшого теж пишуть історію «за Грушевським».

Розмірковуючи про вплив цього геніяльного твору на сьогоднішніх українських істориків, варто озирнутися на початок 1990-х, коли Грушевський після кількох десятиліть табуйованості вийшов зі спецхранів. Загальна тональність передмови до започаткованого в 1991 р. репринтного перевидання «*Історії України-Руси*» (його завершили 1998 р.) ще досить обережна: Грушевського названо «видатним вченим-мислителем» і «патріотом», але

водночас закликано до «зваженої оцінки» його наукової спадщини, зазначено притаманні праці «певний суб'єктивізм» та «суперечливі судження». Завершує передмову акцент на «актуальності» творів Грушевського нині, себто в 1991 р.:

Вчений переконливо показав, що український народ пройшов довгий, складний і самобутній історичний шлях, вистраждав право на свою мову, етнічну культуру, власну державність. Вся творча спадщина вченого і нині вражає не лише глибиною наукового висвітлення історичного процесу, а й надзвичайною актуальністю її повчального змісту для сьогодення.

До середини 1990-х Михайло Грушевський тріумфально увійшов до пантеону національної традиції, тож інтонації сумніву й обережності з оцінок його спадщини зникли, а твори набули офіційного статусу істини в останній інстанції. Проте на таку «уніфікаційну» операцію, звичну для пострадянського мислення, науковець масштабу Грушевського надавався щонайменше – адже він і справді (як і кожен великий історик) був скептичним, емоційним, часто суперечливим і завжди суб'єктивним. Виховані в категоріях одновимірного тоталітарного мислення, українські науковці ще не були готові сприйняти таке незвичне для себе явище. Тож «небажане» просто ігнорували, а «бажане» виопуклювали залежно від пріоритетів того чи того дослідника. А що головних героїв в *«Історії України-Руси»* двоє – «на-

род» і «народні змагання», – то в українських студіях середини – другої половини 1990-х цю працю почали тлумачити, власне, як два різні твори з двома доволі різними концептуальними засадами. В одному випадку увага зосереджувалася на «народних змаганнях» (на потребу дня вони стали державотворчими), а в другому – на «народі», себто на етнонаціональних і соціальних чинниках. Відлунням такого роздвоєного сприйняття концепції «батька української історіографії» можна вважати започатковану десь від половини 1990-х дискусію про те, чи вважати Грушевського «істориком-державником» а чи «істориком-народником». Перевагу в підсумку здобуло «державницьке» прочитання *«Історії України-Руси»*, сама ж вона стала стартовим майданчиком для формування національно-державницького дискурсу, покладеного, серед іншого, й в основу підручників історії, хоча ряд науковців і далі зберігає вірність етнонаціональним і соціальним пріоритетам, себто слідує за Грушевським буквально.

Загалом же можна констатувати, що впродовж 1990-х років думки українських істориків оберталися довкола «правильного» прочитання Грушевського, тоді як на саму схему історії, канонізовану *«Історією України-Руси»*, зазіхань не було. Поодинокі спроби вийти за її рамки спершу сприймалися як замах на святощі, однак критична маса «незгідних» поступово нагромаджувалася. Що більше українські історики, а надто молоді, позбувалися радянської спадщини, то очевиднішою

ставала потреба освоювати нові теми та нові методи, ясна річ, невідомі в часи Грушевського. Попри вшанування «Історії України-Руси» як геніяльної пам'ятки історичної думки, почали щораз частіше лунає голоси про те, куди йти далі. Своєрідне підсумування цих сумнівів бачимо в післямові Леоніда Зашкільняка, упорядника виданого 2004 р. у Львові збірника статей «Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми»:

У вивченні минулого України міцно утвердилася історична схема, запропонована Михайлом Грушевським, яка змушує представляти історію в категоріях лінійного і закономірного розвитку української нації на шляху здобуття державности. Такий спрощений підхід... залишає за бортом масу важливих історичних явищ, які складають сутність національної історії.

Куди завтра спрямують свої зусилля українські історики та як вони «описуватимуть історію» – питання відкрите. З певністю можна констатувати лише те, що неподільне панування гранднарративу, запропонованого твором Грушевського, добігло кінця. Це, звісно, не означає, що великий істо-

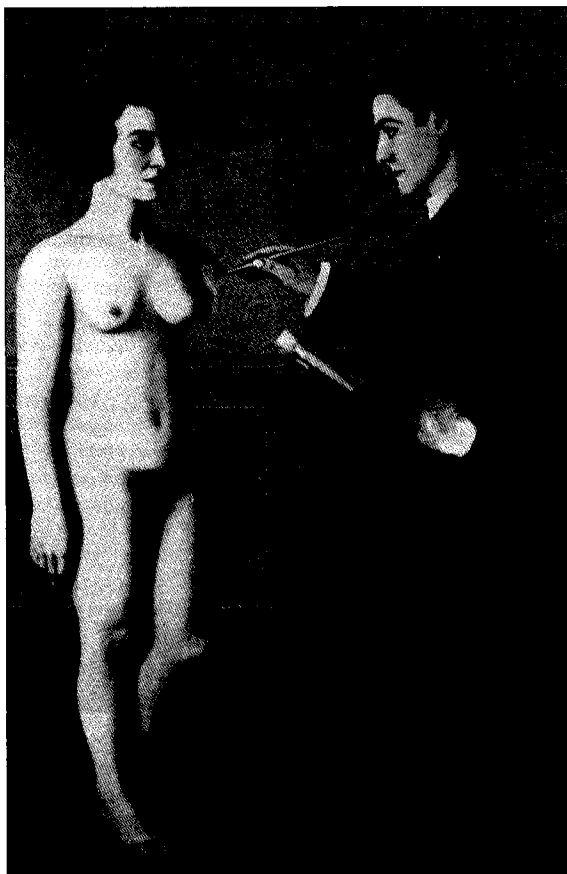
рик піде в забуття. Але інтерес до нього, слід очікувати, переміститься у ділянку інтелектуальної історії, і це гарантуватиме його творам «життя вічне», бо Михайло Грушевський справді не має собі рівних в українській історичній думці, а система його поглядів і персональних преференцій така заплутана, суб'єктивна й контрверсійна, що тут вистачить матеріалу для роботи й дискусій багатьом поколінням дослідників. На сьогодні вже маємо кілька праць, цьому присвячених, але вони наразі не виходять за рамки продукції для «внутрішнього вжитку», зосереджуючись на суто українському контексті творчості науковця. А втім особистість Грушевського-історика становить набагато масштабнішу проблему. Тому, гадаю, ми ще станемо свідками «поновного перевідкриття» Грушевського – так само, як свого часу були наново явлені світові Ранке, Мішле, Токвіль, Гізо, Буркгардт та інші геніяльні науковці «століття великих істориків». Зокрема, маємо вже й першу ластівку такого «перечитування» – монографію Сергія Плохія «*Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*» («Демонтаж імперської Росії. Михайло Грушевський та опис української історії», 2005 р.).

Розділ 6

«Антипозитивістський бунт»

на зламі

XIX–XX століть

Рене Магрит.
Спроба неможливого; 1928 р.
(приватне зібрання)

Кінець XIX ст., так і означений в історії європейської культури терміном «fin de siècle», ознаменувався, як відомо, появою так званого модерну (від франц. *moderne* – новітній, сучасний) в мистецтві та літературі, й ширше – у мисленні та світогляді. Творцем мистецького модерну виступала передусім молодь, тому інколи поворот до модернізму називають «бунтом покоління fin de siècle». В атмосфері екзальтованого передчуття Нової Доби та переконання, що духовні ідеали батьків і дідів уже віджили своє, виникає низка молодіжних творчих угруповань, які навіть у назвах протиставляли себе «старому» (як-от краківська «Молода Польща», австрійський «Молодий Відень», львівська «Молода муза», «Молода Скандинавія» тощо). У мистецькій творчості кінця XIX – першої чверті XX ст. модернізм (під різними назвами – імпресіонізм, символізм, авангардизм, неоромантизм, експресіонізм, футуризм та ін.) категорично відкинув «реалістичну» позитивістську естетику, що наполягала на об'єктивній безсторонності митця. Навпаки, програмовим гаслом «молодих» стало максимальне самовираження

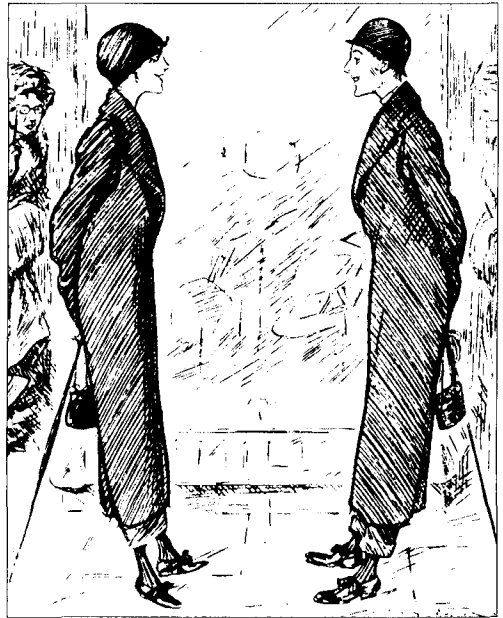
особистого «Я», що має фіксуватися через безпосереднє чуттєве «враження» (*impression*). Цей перелом у культурній та естетичній свідомості, де головного значення набував внутрішній світ людини, супроводжувала (а почасти й інспірувала) поява ряду альтернативних позитивістському матеріалізму філософських учень – наприклад, так званої «філософії життя» Вільгельма Дільтея та Фридриха Ніцше чи вчення Анрі Бергсона про роль інтуїції у пізнанні людиною навколишньої дійсності. З іншого боку, на кінець XIX ст. припадає масове поширення політичних ідеологій, зокрема радикальних, що сприяло активізації різних політичних і суспільних угруповань. Зокрема, поруч зі звичним для Європи консерватизмом і лібералізмом набувають «транснаціонального» поширення соціалізм і націоналізм, оформлюючись у відповідні політичні партії та рухи, а ті, своєю чергою, поділяються на більш чи менш радикальні: за відомий приклад тут може правити виокремлення у самостійний напрям інтегрального націоналізму, що його теоретиком став Шарль Морас, лідер започаткованого

1899 р. руху «Action française» («Французька дія»).

Історіографія не забарилася відгукнутися на естетичні, світоглядні й політичні виклики часу – щоправда, як і давніше, за підказкою філософів. Ця філософська інтервенція, здається, стала останньою перемогою філософії над історією. Вже невдовзі XX ст., до чого ми далі повернемося, покладе край «імперському пануванню» філософів над істориками, й обидві науки уподібняться, як іноді жартують, двом кораблям, що зустрілися в нічному морі й обмінялися світловими сигналами, але жоден не звернув із власного курсу. Однак поки до цього дійшло, погляньмо, як востаннє філософи роз'яснили історикам, чим ті займаються та що з цього виходить. Але насамперед прислухаймося до тієї глухої тривоги, яка почала непокоїти уми найчутливіших академічних інтелектуалів уже на початку модерністського карнавалу.

Передчуття катастрофи у переддень «століття екстремізму»

Ентузіязм «молодих» кардинально не збігався з ностальгією старшого покоління за великою «Епохою Європи» – добою панування гуманістичних і ліберальних цінностей. Песимістична реакція на занепад особистісної духовності в «новій Європі» та на переміщення центру життя від індивіда до суспільних колективів, об'єднаних політичними ідеологіями, часто радикальними й утопійними, яскраво виражена в одному з есеїв згадуваного у по-

56. Карикатура на зміну моди в лондонському журналі «Punch», 1890 р.

передньому розділі базельського професора Якоба Буркгардта (1818–1897), натхненного співця ренесансної культури «старої Європи»:

Я хочу заховатися від них усіх – від радикалів, комуністів, індустріялістів, інтелектуалів, вискочок, резонерів, абстракцій, абсолюту, філософів, софістів, держави, фанатиків, ідеалістів і від усіх інших «істів» та «ізмів».

Буркгардта, як і решту представників малонімецької школи, оминула позитивістська хвиля схилення перед закономірністю механістичного прогресу людства. Погляди «базельського самітника», як іноді називають Бурк-

гардта, донині залишаються controверсійними – так само як і питання, наскільки вони вплинули на світогляд Буркгардтового учня, одного з «демонів модернізму» Фридриха Ніцше (ми до нього ще повернемося). Найповніше ці погляди висловлено у циклі лекцій, виданих уже посмертно під заголовком «*Weltgeschichtliche Betrachtungen*» («Роздуми про всесвітню історію», 1905 р.). Вважаючи утопією позитивістську ідею прогресу, Буркгардт разом із тим не поділяв і впевненості свого вчителя Ранке у моральному поступі людства. На протигагу цьому він розглядає історичний процес як низку криз – переломових моментів, коли падають старі системи цінностей і народжуються нові форми життя та культури, і то це не підлягає жодній регулярності, бо кожна криза, за його висловом, «подібна до лихоманки», спричиненої енергією «великих особистостей» – людей, «які поєднують у собі загальне з окремим, стабільність і рух в одній особі». Силу ж, що скеровує непересічних індивідів, Буркгардт уважав за непізнавану: ця, як він пише, «прихована непереможна сила творить із невичерпного багатства життя епохи, нагоди, особистості».

Утікаючи від буденності у світ естетичних і релігійних вартостей, Буркгардт песимістично оцінює майбутнє:

Здатність до роздумів буде витіснено готовістю підкорятися, одиничне й множинне – цілісним та єдиним. [...] Чимала частина наукових досліджень і занять, що нині процвітають, а також мистецтва, ймовірно, зчезнуть, а те, що віліє, змушене буде

подвійно напружувати свої сили. Панівним типом життя стане жорстка доцільність. [...] Решту довершать війни, вони утвердять такий стан речей. Сама держава набуде такого вигляду, що довгий час годі буде навіть припустити, ніби вона може дістати інакше спрямування.

Подібну песимістичну візію майбутнього, коли, за словами Буркгардта, «запанують армійські порядки» й життя людей «щодня починатиметься й завершуватиметься під дріб барабана», ще виразніше представлено у філософській концепції Фридриха Вільгельма Ніцше (1844–1900). Зокрема, в одній зі своїх праць, «*Also sprach Zarathustra*» («Так казав Заратустра», 1883–1884 pp.), Ніцше пише:

Вся наша європейська культура вже давно рухається в хворобливому напруженні, яке з року в рік наростає, немовби стрімко прямуючи до катастрофи: неспокійно, гвалтовно і стрімголов, нещаче бурхливий потік, що рветься до кінця, вже не роздумуючи, боячись роздумувати.

Крах самовдоволеної упорядкованості західного світу й очікуваний прихід переоцінки/заперечення гуманізму та прогресу як його усталених вартостей Ніцше означив знаменитим афоризмом «Бог мертвий» (*Gott ist tot*). За його твердженням, після того, як знецінилася віра в християнського Творця, має впасти й усе те, що «будувалося на Ньому, спиралося на Нього, вросло в Нього, наприклад, уся наша європейська мораль», а сам світ постане як «дурний, сліпий, божевільний і

сумнівний». Називаючи себе «людиною-динамітом», яка випереджає майбутнє, Ніцше писав:

Знаю свою долю. Колись із моїм прізвиськом пов'яжуться спогад про кризу, якої ще не було на землі, про найглибший конфлікт сумління, відвернення від усього, у що досі вірили, чого домагалися, що любили.

Проти «об'єктивної історії»: король голій?

Притаманний духові часу похід проти об'єктивної безсторонності («реалізму») людини-творця не оминув історіографії. Власне на fin de siècle припадає початок переоснащення історичної науки, що вперше «здумалася» над тим, яку роль у пізнанні/описуванні минулого відіграє особисте світовідчуття історика. Свого роду «демонами модернізму» стали в цьому питанні німецькі філософи-неокантіянци. Особливе місце тут належить Вільгельму Дільтею (1833–1911), котрий у виданій 1883 р. праці «*Einleitung in die Geisteswissenschaften*» («Вступ до наук про дух») радикально відокремив історію як «науку про дух» (*Geisteswissenschaft*) від природознавства (*Naturwissenschaft*) на тій підставі, що світ природи – це матеріальна реальність, яку можна вивчити емпірично й «пояснити» (*Erklären*), натомість світ людей – це прояв їхньої суб'єктивної діяльності, зумовленої «духом доби» й недоступної для емпіричного аналізу: прояв цей можна лише «зрозуміти» (*Verstehen*) за допомоги «внутрішнього досвіду» самого дослідника. Опону-

ючи «ранкіянству», себто впевненості у здатності історика відтворити минуле *wie es eigentlich*, Дільтей пише: «Побажання Ранке пригасити всяке внутрішнє “Я”, аби побачити речі такими, якими вони були, є однаково нездійсненним і для поета, і для історика». Встановлення фактів, за Дільтеєм, лише дає матеріал для написання історії, але не дорівнює їй самій: минуле – це певний «образ», який можна пізнати тільки шляхом «розуміння», «відчуття» та «повторного переживання» на підставі власного «внутрішнього досвіду» історика.

Наголошуючи відмінність у методах, що ними послуговуються історія та природнича наука, – індивідуалістичному для першої та спрямованому на формулювання загальних законів для другої, – ці дві сфери знання рішуче протиставляє одна одній у своїй лекції 1894 р. «*Geschichte und Naturwissenschaft*» («Історія і природнича наука») інший філософ-неокантіянець, ректор Гайдельберзького університету Вільгельм Віндельбанд (1848–1915). Втім, глибше обґрунтування ця ідея дістала в низці праць Віндельбандового наступника на гайдельберзькій кафедрі філософії Гайнриха Рикерта (1863–1936), написаних наприкінці XIX – на початку XX ст. і присвячених розбіжностям у методах пізнання природи та «науки про культуру», поміж іншого й історії. Полеми історії, за Рикертом, є не «світ закономірностей», а «світ культурних цінностей», що постає з індивідуальних суджень дослідника, ведучи його до узагальнень.

У такий спосіб стара німецька «наука про дух», закорінена у традиційно-

му німецькому історизмі, остаточно перетворилася на «науку про культуру» (*Kulturgeschichte*), що має досліджувати унікальні прояви цього-таки «духу» в різних суспільствах.

Ще далі в запереченні можливостей «об'єктивно» пізнати минуле пішов італійський філософ і теоретик історії Бенедетто Кроче (1866–1952). Уже в першій своїй праці «*Storia ridotta sotto il concetto generale dell' arte*» («Історія з погляду загальної концепції мистецтва», 1893 р.) Кроче ототожнив історіописання з красним письменством. На його думку, історіографічний текст, як і текст літературний, виражає інтуїтивне бачення автора: адже в обох випадках той описує вчинки людей так, як зрозумів їх сам, а читацька публіка сприймає так, як представив митець/історик. Отже, головним інструментом, за допомоги якого історик відтворив те, про що оповідає, є його особиста уява. За висловом Кроче, працюючи із «запечатаною сімома печатками книгою минулого», історик може «зламати печатку то там, то тут і прочитати деякі розділи цієї книги», але вона ніколи не відкриється перед ним у всій своїй повноті, бо тільки «оком Бога» можна побачити все, що сталося у минулому. Відрізняється ж історіописання від красного письменства тим, що воно розрізняє (а література – ні) правдоподібність свідчень про реальне та не-реальне.

У праці 1902 р., присвяченій проблемам естетики, Кроче розвиває думку про відносність поняття «точности» стосовно роботи історика, який сам

57. Бенедетто Кроче.
Фотопортрет 1920-х рр.

вирішує, котрі зі свідчень джерел є більш, а котрі менш вірогідними. Як іронічно завважає Кроче,

переконання історика – це невід-владна доведенню впевненість присяжного, який вислухав свідків, уважно простежив за ходом судових слухань і помолвився Господові Богу, аби той просвітив його розум.

Врешті, в книжці «*Teoria e storia della storiografia*» («Теорія та історія історіографії», 1917 р.), що містить розвідки 1912–1915 рр., Кроче вперше формулює свій знаменитий постулат, що зіграв величезну роль у переміні оцінки можливостей історіописання. Будь-яка історія, на його думку, є історією сучасною – не в

сенсі опису сучасних подій, а в тому сенсі, що найвіддаленіше минуле, аби бути дослідженим, мусить спершу «забриніти в істориковій душі», ви-кликати його співпереживання тут і тепер. І то джерельне свідчення про минуле, що на нього спирається історик, саме по собі є, за висловом Кроче, «хронікою» – «трупом без душі», і лише після того, як історик оживить його власною свідомістю (певними ідеалами, патріотизмом, почуттям обов'язку, захопленням чи відразою), «хроніка» перетвориться на «історію». В такий спосіб історик, власне, сам «творює» минуле, бо, апелюючи до джерел, він насправді шукає в них відповіді на питання сучасного йому світу. Як іронічно завважає Кроче, так виникають

[...]атріотичні історії, що оспівують славу чи оплакують біди народу, до якого ми належимо, якому співчуваємо, чи нищівні, спотворені історії ворожих нам націй; всесвітні історії, просякнуті ідеалами лібералізму чи гуманізму; історія, яку соціяліст пише про капіталіста... або антисеміт, котрий у всіх людських бідах звинувачує юдеїв, а благополуччя й процвітання пояснює їх вигнанням. [...] Геродот співає романси про заздрість богів; Лівій творить епос римської звитяги; Тацит пише монументальною латинською прозою трагедії жажів; [...] Дройзен вбирає свій ліричний потяг до сильної централізованої держави у шати історії Македонії – свого роду давньогрецької Прусії; [...] Момзен обстоює імперію, втілену в особистості Цезаря...

Власне в такий спосіб, за Кроче,

[...]жертва історія воскресає, минуле стає сучасним, коли того вимагає саме життя. [...] Наша душа і є тим горнилом, що в ньому достовірне переплавляється в істинне, а філологія, зливаючись із філософією, породжує історію. [...] Тому ми щораз наново викладаємо та по-іншому висвітлюємо історію Риму і Греції, християнства й Реформації, Французької революції, філософії, літератури та інших матерій.

Ідея Кроче про те, що всякий опис минулого неунікнено віддзеркалює сучасний історикові світ, себто є «сучасною історією», і власне це підштовхує до постійного оновлення історіографічних парадигм (знаменитий трюїзм: «кожне покоління переписує історію заново»), невдовзі була ґрунтовно опрацьована та спопуляризована одним із найпомітніших теоретиків історіографії ХХ ст. – англійським науковцем Робіном Колінґвудом (1889–1943). Його книжка «*The Idea of History*» («Ідея історії»), посмертно видана 1946 р. як запис університетських лекцій 1926–1928 рр., донині вважається вельми авторитетною працею із теорії історії (1996 р. її видало українськи видавництво «Основи»). Слідом за Дільтеєм і Кроче, Колінґвуд визначає дослідницьку процедуру пізнання історії як «повторне програвання» минулого в уяві історика. В такий спосіб кожен історіографічний текст фактично перетворюється на «історію думки», бо автор мусить актуалізувати у власній свідомості

логіку, якою керувалися у своїх учинках чи висловлюваннях його герої:

Коли нам випадає оповісти історію якоїсь битви, ми повинні самі побачити тактичну проблему такою, якою побачив її звияжний полководець, і побачити розв'язання, як побачив його він.

Ясна річ, історикові не дано відчутти ті самі емоції, що надихали його персонажів, але, за дотепним висловом Колінгвуда, «ніхто й не вважає, буцімто історикові еліністичної науки слід вискочити з ванни й гасати голяка містом, коли він у написанні своєї історії дійде до Архімеда». Водночас «повторне програвання» якоїсь події надає їй нової, і то істотно ширшої якості. Скажімо, тактичний план певної битви в голові середньовічного полководця підсумовував усе, що той знав про військову справу, але для сучасного історика він постає лише як один з епізодів історії воєнного мистецтва, і це незмірно розширює можливості його опису. Беручись інтерпретувати ту чи ту подію, історик зазвичай уже знається на ній, тож і формулює власне дослідницьке питання з огляду як на особистий інтерес, так і на пізнавальні пріоритети своєї доби. Як пише Колінгвуд,

[...]одне покоління ніколи не може перейняти готових історичних висновків попереднього покоління. Воно відкидає їх не тому, що ті хибні, а тому, що не говорять йому того, що воно хоче знати.

Удари по ідеї еволюційного прогресу та «законах історичного розвитку»

Ще однією новацією кінця XIX – початку XX ст. стали перші нищівні удари по ідеї еволюційного прогресу та наперед заданій причинності («законах») історії. Тут не можна оминати вже згаданого німецького філософа Фридриха Ніцше. У низці його праць представлено ту інтелектуальну течію, започатковану Дільтеєм, що сприймала історію як стихійний плин «життя без мети». Варто наголосити, що Ніцше писав яскраво, афористично, епатажним «непрофесорським» стилем, а тому його міркування мали вплив на широке читацьке коло. Саме поняття «життя» Ніцше

58. Фридрих Ніцше.

Фотопортрет роботи Густава Шульце, 1882 р.

пов'язував із природно-біологічним началом, основною характеристикою якого вважав «волю до влади» (*Wille zur Macht*). Власне ця ірраціональна стихія, на його думку, час од часу вдирається в історію, руйнує старі й народжує нові політичні системи і культури та змінює світ. Отже, плін історії, за Ніцше, є наслідком вольових імпульсів, що надходять від «надлюдей» (*Übermenschen*) – «найдосконаліших екземплярів», наділених підвищеною вітальністю (від лат. *vitalis*), себто життєздатністю та «волею до влади». Така історія не має і не може мати ні цілісного впорядкованого сенсу, доступного емпіричному пізнанню, ні закономірного еволюційного поступу, навпаки – в ній чергуються повсякчасні повторення та вічні повернення «без смислу й мети», щось подібне, за метафорою Ніцше, до пісочного годинника. З такої перспективи віра в універсальний прогрес – це хіба що «міраж невільників», позбавлених життєвої сили й «волі до влади». Зв'язна ж і позірно логічна оповідь про історичні події, за Ніцше, – це лише «байка про ніщо, з шумом і патосом розказана якимось ідіотом».

Серед інших деконструкцій ідеї прогресу варто згадати видану 1908 р. працю французького політичного мислителя Жоржа Сореля (1847–1922) «*Les illusions du progrès*» («Ілюзії прогресу»), де простежено родовід і розвиток прогресистського типу мислення. Чимало уваги цьому присвячено і в щойно обговореній праці Бенедетто Кроче «*Теорія та історія історіографії*». Основний удар Кроче спрямований проти позитивістського погляду на плін історії як

нібито зумовлений наперед даними «законами». Науковець називає таку філософію історії «поетичною», оприявнюваною у «причинних ланцюгах детермінізму» від Античності, коли події змальовували як «протиборство богів», до сучасності, коли «хід історії представляють як прагнення до царства Свободи». За висловом Кроче,

[...]образи й слова постають тут у вигляді ідей та фактів, а точніше мітів: про Прогрес, Свободу, Економіку, Науку, Техніку. Коли їх розуміють як зовнішній рушій подій, то мітичного в них не менше, ніж у Богові й Дияволі, у Марсові й Венері, у Єгові й Ваалі та в інших, примітивніших образах божества.

Врешті, чи не останнього потужного удару ідеї неухильного прогресу людства завдав двотомний трактат німецького філософа Освальда Шпенглера (1880–1936) «*Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*» («Присмерк Європи: Начерк морфології світової історії»), який побачив світ у 1918–1922 роках. Із філософської перспективи працю Шпенглера не вважають надто серйозною, проте завдяки своїй образно-метафоричній стилістиці та парадоксальності мислення вона справила неабиякий вплив на інтелектуальну читацьку аудиторію. Прикладаючи до історії біологічне поняття «живого організму», Шпенглер розглядає зміни в історії як «пульсацію життя» – циклічний кругобіг локальних культур, кожна з яких переживає свою весну, літо, осінь і зиму (зокрема, для європейської культури початком «зи-

ми», себто доби згасання, він вважає XIX століття, а XX століття, за його передбаченням, взагалі покладе край індивідуалістично-ліберальному духові цієї культури, повернувши її до однамітності й примітивізму). Таку історію годі вкласти в універсальні закони, а що більше – наділити ідеєю прогресу. За Шпенглером,

«людство» не має жодної ідеї, жодного плану точно так само, як їх не має будь-який вид метеликів чи орхідей.
«Людство» – це порожній звук.

Поступовому витісненню ідеї прогресу як лінійного напрямку історичного розвитку сприяли також запропоновані у першій чверті XX ст. альтернативні пояснювальні парадигми – наприклад, популярна свого часу ідея руху історії як наслідку «циркуляції еліт», себто регулярного витіснення одних владних еліт іншими (цю концепцію обґрунтував 1916 р. в праці *«Trattato di sociologica generale»* («Трактат про загальну соціологію») лозанський соціолог Вільфредо Парето). Загалом же «антипозитивістський бунт» кінця XIX – початку XX ст. так потужно вдарив по прогресистських ілюзіях, що їм уже не судилося втримати позицій у західній думці. Натомість у радянській резервації, за огорожею партійно-ідеологічного канону, ідея неухильного прогресу і далі панувала над гуманітарним мисленням аж до падіння монополії КПРС. На її рецидиви можемо натрапити й досі, а надто в компілятивній – підручничовій та популярній – продукції.

Неоромантичний струмінь в історіографіях «скривджених історією» нації

Ніцшеанська ідея «вітальності» породила на початку XX ст. специфічний неоромантичний струмінь в історіографії, що взяв за прапор громадянський обов'язок історика творити «символи нації», себто виховувати людей, просякнутих жагою подвигу – через оспівування жертвних учинків на благо народу й вітчизни та через творення культу національних героїв, наділених особливою вітальністю («інстинктом влади») і готових присвятити життя великій ідеї. Така виховна місія зобов'язувала історика не ускладнювати минуле, а писати «прості правди» – доступні, однозначні й зрозумілі, що могли б правити за дороговказ до дій. З другого боку, це вимагало повернути історії героїчний патос, що заторкував би емоції читача, зміцнював «батьорий дух». Тому сухий об'єктивістський виклад, норму тогочасних наукових текстів, неоромантики рішуче відкидали, прагнучи якомога яскравіше описати переживання своїх героїв, наголосити на драматичних перепадах у людських долях тощо.

Неоромантична хвиля захопила багатьох європейських істориків, проте найяскравіше вона проявила себе в історіографії «скривджених», себто бездержавних народів – балканських, румунського, польського, врешті, українського. Зокрема, особливо яскраво неоромантизм спалахнув у підавстрійському Кракові, де на зламі XIX–XX ст. виник мистецький «молодий авангард», суто-

лосний неоромантичному світобаченню та натхнений ідеєю подолання буденності енергією героїчного чину. Метром-теоретиком нового історіографічного напрямку став молодий історик Краківського (з 1905 р. – викладач, далі професор Львівського) університету Станіслав Закшевський (1873–1936), який 1896 р., у промові з нагоди річниці смерті Йосифа Лелевеля, закинув своїм учителям, історикам Краківської школи, «отруєння народу» непатріотичним поглядом на минуле. У пізнішій двотомній збірці статей *«Zagadnienia historyczne»* («Проблеми історії», 1908 р.) Закшевський гостро виступає проти позитивістської течії в польській історіографії, що, за його висловом, призвела до «розриву з минулим», тоді як найважливіше завдання історика – це «вишкіл людей, просякнутих жагою чину». Отже, в основі історичного пізнання має лежати не відсторонене дослідження, а інтуїція, що дає змогу «відчутти зв'язок між теперішнім і минулим», побачити людську енергію, «яка виходить поза пересічну міру й монотонність» завдяки розумові, волі й прагненню до влади «сильних людей» (тут, як бачимо, присутня виразна апеляція до Ніцше).

На практичному рівні ідеї Закшевського найповніше втілено у працях іншого професора Львівського університету – Шимона Аскеназі (1865–1935), блискучого лектора та яскравого стиліста, автора, зокрема, дуже популярної книжки *«Książę Józef Poniatowski»* («Князь Юзеф Понятовський», 1904 р.; далі лише до 1913 р. двічі перевидавалася) і тритомної монографії *«Napoleon a Polska»* («Наполеон і Польща», 1918–

1919 рр.). Наділені залізним духом, персонажі цих праць жертвують власним життям у боротьбі за незалежність Польщі, що має послужити взірцем для читача. За висловом історика, такі герої-символи є «сильнішими й правдивішими, ніж правда», адже «без ідеалів не можуть існувати ні народи, ні мислителі». Оцінюючи творчість Аскеназі, сучасний польський дослідник Мірослав Філіпович слушно зауважує:

Аскеназі був найвидатнішим представником неоромантичного nurtу в польській історіографії. [...] Можна сказати, що власне на працях Аскеназі було виховане те покоління, якому в роки Першої світової війни та після неї довелося боротися за незалежну Польщу.

Під безсумнівним впливом краківсько-львівських неоромантиків написано й праці вже згаданого «батька державницької школи» в українській історіографії, слухача Краківського університету Вацлава (Вячеслава) Липинського (1882–1931) *«Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego»* («Станіслав Михайло Кричевський. З історії боротьби української шляхти в повстанських лавах під проводом Богдана Хмельницького», 1912 р.) та *«Україна на переломі (1657–1659). Записки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті»* (1920 р.). З одного боку, цим працям притаманна властива Краківській школі абсолютизація держави як конечної умови національного буття, – мотив для української народницької історіо-

рафії засадничо чужий. З другого боку, героїв своїх книжок (Кричевського і Хмельницького) Липинський моделює як символи жертвної посвяти вищій ідеї визволення України – носіїв «життєвої сили» й «енергії», що тягнуть за собою пасивну масу власною «титанічною волею». Неоромантичний патос вимагав відповідної риторики, тим-то обидві праці Липинського витримано в образно-драматичних тонах, із застосуванням численних метафор, епітетів, патетичних повторів та апеляцій до читацького співпереживання. За достатній приклад тут може правити ось такий пасаж із передмови до «Станіслава Михайла Кричевського»:

Для нас, людей ХХ-го століття, які сліпо вірять у творчу всемогутність парламентарних промов, які побожно схиляють чоло перед потугою друкарської фарби й журналістських пер, які дивляться на життя й розвиток суспільства через призму літературних настроїв чи будують майбутнє народу на збільшенні, для прикладу, випуску молочної продукції, – може сьогодні здатися незрозумілою така добровільна данина з власної крові своїх найліпших синів, що їй тоді склав у жертву наш народ за свою свободу, за визволення. Але не гадаймо принаймні, що ця жертва пішла намарно. Бо якщо ми сьогодні існуємо як окремий народ, якщо розвиваємо свою індивідуальність та щодня її зміцнюємо як український народ, то завдячуємо цим великій революції 1648 року. [...] Врешті, з духовної спадщини, успадкованої від козацьких воєн, виріс Шевченко, виріс увесь

59. Вячеслав Липинський.
Фотопортрет 1918 р.

наш теперішній рух відродження, виросла вся теперішня Україна.

Залишається додати, що, на жаль, шляхетні поривання неоромантиків на свій спосіб зміцнили підґрунтя для ідей, кардинально протилежних і шляхетності, і людяності, бо створювали живильне середовище для національної мегаломанії. Це далось взнаки вже за Першої світової війни, а надто – у міжвоєнний період, після того як війна, оголивши кризу європейської ліберальної демократії, без перебільшення відкрила ворота для поширення радикальних версій антилібералізму, інтегрального націоналізму та, врешті, расизму. Суттєво прислужилися до цього ідеї ірраціональної філософії кінця ХІХ – початку ХХ ст. щодо ролі інтуїції та вітальної енергії в бутті людства. Пере-

кладені «мовою політики» (зокрема, у численних працях згаданого повище Жоржа Сореля), ці ідеї перетворювалися на філософію чину, що пропагувала культ енергії та героїчного пориву. Потрібна для цього активізація мас, за Сорелем, здійснюється не через раціональні аргументи чи політичну діяльність, а через міти й образи, що вражають уяву і тим самим пробуджують «життєву силу» народу, який має змести струхнявілу стару й створити нову цивілізацію – мужню, героїчну та воєнничу. Залишається нагадати, що в міжвоєнний період уточнена редакція цієї суми ідей ляже в підмурівок політичної філософії фашизму – доктрини злютованої спільним «духом» нації. Як виголосив 1922 р. Беніто Мусоліні:

Нам треба створити власний міт. Міт – це віра, пристрасть. Він не може мусить бути реальністю. Він – реальність остільки, оскільки є стимулом, надією, вірою і хоробрістю. Наш міт – нація, наш міт – велич нації.

Більшовицький тоталітаризм, як відомо, мав слабше філософсько-концептуальне оснащення, але універсальна ідеологічна обробка мас – тут в ім'я не цілої «нації», а її «передового загону», пролетаріату, – диктувала аналогічні стратегії пропаганди, зіперті на творенні емоційно привабливих героїчних мітів і символів. І в цьому сенсі гасла неоромантичного історіописання пригодилися й тут, адже кожен радянський історик за означенням мав бути «бійцем ідеологічного фронту», потверджуючи «пролетарську правду» та навчаючи на «прикладках історії».

Десакралізація історії у пародіях

Паралельно з розхитуванням віри у здатність історика «розповісти правду» у першій третині XX ст. набуває популярності специфічний жанр – пародійна «історія навиворіт», яка висміювала трафаретні штампи в працях істориків, що їх канонізував у статусі «правди історії» шкільний підручник. Зокрема, в Росії у 1911 р. вийшла друком *«Всеобщая история, обработанная “Сатириконом”»*, себто кількома гумористами (Аркадієм Аверченком та ін.), які співпрацювали з часописом *«Сатирикон»*. Ось як виглядає тут оповідь про культового героя шкільних підручників київського князя Святослава, спародійована Осипом Димовим:

Еще при Ольге стал княжить ее сын Святослав. Это был очень храбрый князь: он потерпел поражение от самого Цимисхия, императора византийского. У воинственного Святослава был только один недостаток: он не мог хранить военных тайн. Так, например, отправляясь в поход, он так громко кричал: «Иду на вы! Иду на вы!», что в конце концов эти крики достигали ушей неприятеля и последний начинал принимать меры против внезапного нападения. [...] В поход он не возил с собой ни возов, ни ковров, ни салон-вагонов. И ни в каких случаях он не терял голову. Однажды рать Святослава окружило 100 тысяч греческих воинов. Святослав не растерялся, а сказал своей дружине: «Ляжем костьми. Не посрамим земли русской». Сказав эти слова, князь действительно всеми

60. Юлій Цезар, кинувши жереб, переходить Рубікон. Малюнок із книжки «Всеобщая история, обработанная “Сатириконом”». Санкт-Петербург, 1911.

костьми лег на землю. «Где твоя голова, – воскликнула дружина, – там и мы свои сложим». И, отыскав голову князя, дружина положила рядом с ней свои головы. Так они пролежали до тех пор, пока греческое войско не было побеждено и бежало в панике.

За приклад уїдливого глузування з позитивістської віри в можливість реєстрацію щонайдрібніших фактів може правити видана 1918 р. в Німеччині пародія Карла Шміта «*Die Buri-bunken: Ein geschichtsphilosophischer Versuch*» («Бурібунки: історіософська спроба»). Героями цієї праці є такі собі «шляхетні бурібунки», зобов'язані вести щоденники – «писати самого себе», внаслідок чого кожен перетворюється з «читача світової історії» на

того, хто її пише. В такий спосіб «твориться історична реальність», сповнена «живильної сили комплексу взаємозв'язків», і набувають наочности етапи прогресивного розвитку.

Врешті, 1930 р виходить пародійна історія Англії з пера Волтера К. Селара та Роберта Ґтмена під назвою «*1066 and All That*» («1066 рік й решта всього»). Іронічний підзаголовок цієї «синтези» двох письменників-гумористів, що її з числа в число публікував сатиричний часопис «Punch», апелює до суми стереотипних образів минулого, обіцяючи читачеві розповісти про все, «що ви здатні пригадати, зокрема про 103 добрі справи, 5 поганих королів і 2 чудові дати».

Тривожний підсумок «антипозитивістського бунту»

Повертаючись до «антипозитивістського» хрестового походу, розпочатого на зламі XIX–XX ст. багатьма філософами та істориками, мусимо констатувати, що під його ударами тріснув мур позитивістської доктрини історичного пізнання, котрий, як уже згадувалося, стояв на трьох китах:

- вірі в можливість отримати таке ж об'єктивне («позитивне») знання про минуле, як і знання природничиків;
- переконаності у прогресивному розвитку людства;
- уявленні про цей прогрес як такий, що підлягає певним законам розвитку, отже, є передбачуваним.

Легкою перемогою модерністського мислення стало подолання «релігії

прогресу» та пов'язаних з цим уявлень про закономірність і передбачуваність історичного процесу. Інакша доля судилася дискусії 1) про пізнавальні можливості історика та про міру його суб'єктивності й 2) про межі території, що її він здатен освоїти дослідницьким аналізом. Ці проблеми не вдалося зняти з порядку денного до сьогодні.

Щодо першого – пізнавальних можливостей та суб'єктивізму, то либонь усіх істориків XX ст. (за винятком радянських – тут позитивістська доктрина «об'єктивного» знання з причин, далеких від науки, так і не зазнала ревізії) можна назвати «поміркованими релятивістами». Це означає, що кожен із фахівців усвідомлює відносний характер здобутого ним знання, цілком розуміючи, що не можна пізнати *wie es eigentlich gewesen* те, чого вже немає і чого ми не здатні почути/побачити. Що ж до міри суб'єктивності, то й тут жоден тямущий фахівець не заперечить опосередкованості (отже, суб'єктивності) своїх спостережень, які щільно вкладаються у заданий нами самими ракурс бачення минулого – ракурс, що його диктує нам наш час, наша культура, наші переконання й особисті уподобання, врешті – просто «наукова мода» на ту чи ту проблематику, зі способом її трактувати вкупі. Під цим кутом зору історія – зрештою, як і будь-яка гуманітарна наука, що не має прямого практичного виходу, – перетворюється на свого роду інтелектуальну гру, таке собі «мистецтво заради мистецтва» (і в цьому – принципова відмінність сучасних істориків від їхніх «наукових прадідів» XIX ст., коли ко-

жен помітний історик уважав себе «учителем», «будителем» чи «лікарем» власної нації, а свою працю дорівнював до високої місії «служіння» нації/народові/державі/церкві тощо).

Натомість у питанні про «територію історика», себто про те, які обшири доступні його пізнанню, а які ні, згоди наразі немає. Суперечки на цю тему стрясають історичною наукою впродовж цілого XX століття. З-поміж головних дискусійних вузлів західної історіографії XX ст. (радянську було відгороджено від цих дебатів муром «єдино правильної методології») можна виділити:

- проблему можливості/неможливості історичного синтезу, себто сукупного й цілісного представлення різних площин минулого – економіки, соціального життя, культури, побуту тощо;
- проблему співвідношення «індивідуального» (одиничного) та «соціального» (колективного), що лежить в основі будь-яких змін у суспільстві, себто є свого роду ключем до пояснення великих соціальних зрушень та катаклізмів;
- проблему можливості/неможливості проникнути в свідомість індивіда, відділеного від історика завісою часу, а отже – адекватно пояснити дії та вчинки, що були цією свідомістю спричинені.

Якими шляхами історики-практики пробували розв'язати ці проблеми та як їм у цьому допомагали/шкодили філософи – спробуємо розглянути в наступному розділі.

Розділ 7

Плата за
концептуальну свободу:
століття криз і шукань

*Джорджо де Кіріко.
Блудний син; 1922 р.
(Музей сучасного мистецтва, Мілан)*

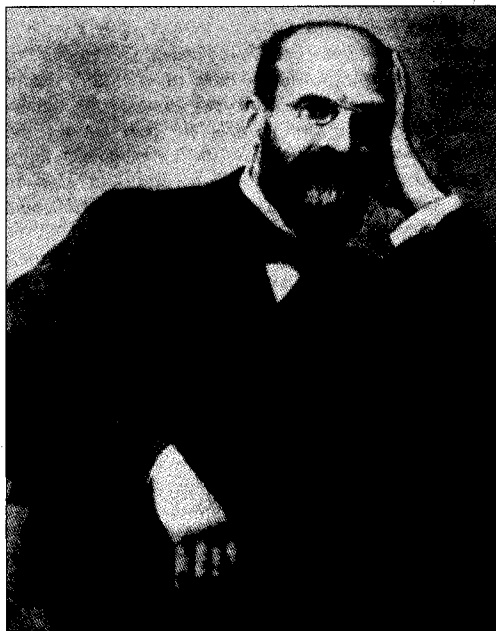
Перша світова війна, що поглинула понад 8 мільйонів лише солдатських життів, спричинилася, як ми згадували на початку цієї книжки, до переосмислення значущості історії. Адже кривава бійня, втягнувши в себе замалим не цілу «розумну» та «впорядковану» Європу, перетворювала на міраж цінності ліберально-гуманістичного XIX ст., засновані на вірі в те, що світ облаштовано раціонально і що людина в своїх діях керується етичними засадами, а тому прогрес людства, в якому гармонійно поєднано індивідуальні й групові чи національні інтереси, закономірний та неунікненний. Провину за це, серед іншого, покладали й на історію, а точніше – на істориків, бо вони буцімто, «отруївши» співгромадян патріотичною продукцією (історією «барабана та сурми»), вивели європейські нації на поля битв, що до певної міри було правдою з огляду на патріотичну заангажованість національних гранднаративів. Найяскравіше такі закиди висловлено в есеї француза Поля Валері «*Regards sur le monde actuel*» («Погляди на сучасний світ», 1931 р.). Згадаймо ще раз його палкі інвективи:

Історія є найнебезпечнішим продуктом, що його витворила хімія інтелекту. Її властивості добре відомі. Вона снує марення, вона п'янить народи, вона творить для них хибні спогади, перебільшує їхні прагнення, роз'ятрює давні рани, draжнить сновидіннями, провадить до манії величі або шалу переслідування, робить народи жовчними, пихатими, нестерпними й зарозумілими. Історія виправдовує все, чого лиш захочеться. Вона абсолютно нічого не вчить, оскільки містить у собі все і подає приклади чого завгодно.

У Валері знайшлося чимало опонентів, але показово, що в їхніх відповідях історія поставала вже не як звична з перспективи XIX ст. «наставниця життя» та «криниця досвіду», корисна сьогодні й на майбутнє, а як ключ до максимально можливого розуміння минулого.

З другого боку, безперечно епохальну роль у зміщенні фокуса історіописання від героїв до масових явищ і «простих людей» (віднині саме їм доручатимуть головні ролі в спектаклі історії) відіграла зміна соціокультур-

ного обличчя Європи. Адже власне упорядковані першої третини ХХ ст. набули окресленої форми ті прикмети культурного ландшафту, що перетворили ХХ ст., за висловом Ерика Гобсбаума, на «століття простих людей» – споживачів культурного продукту, створеного ними самими й для них. Ідеться про триумфальний поступ так званої «масової культури» – художнього й документального кіна, адресованого найширшим масам людей; нечуване зростання накладів газет; появу радіо та засобів механічного відтворення музики тощо. Цей інформаційний шум пробився й крізь стіни башти зі слонов'ячої кістки, в якій досі працювали академічні історики. На практичному рівні увага до «простих людей» знайшла найраніший прояв у шлюбі історії з соціологією, про що піде мова далі.

61. Еміль Дюркгайм.
Фотопортрет, 1890-ті рр.

Соціологія – новий стратегічний партнер істориків

Передісторію порозуміння істориків із соціологами треба відсунути на кінець ХІХ – початок ХХ ст., коли, з одного боку, було поставлено під сумнів здатність історика здобувати «об'єктивне» знання, а з другого – почалися пошуки способів таки довести наукову спроможність історії. Ключем до цього стало «винайдення соціального» в середовищі французьких фахівців, які вперше звернулися по допомогу до соціології. Адже вона, як тоді здавалося, гарантувала «об'єктивність» – на відміну від найавторитетнішої на той час німецької історіографії, що буцімто практикує «метафізику замість істо-

рії». Велику роль у цьому повороті відіграли ідеї видатного французького соціолога Еміля Дюркгайма (1858–1917), який розглядав суспільство як спільноту людей, що постає внаслідок переваги колективного (соціального) над одиничним (індивідуальним). Суспільне буття здійснюється у політичних, економічних, правових, релігійних та інших формах соціальної поведінки, детермінованих свідомістю членів цього суспільства. Отже, щоби його зрозуміти, слід досліджувати передусім масові та повторювані прояви цієї свідомости, доступні для достовірного зіставлення як «соціальні факти». В такий спосіб, за висловом Дюркгайма, «настане день, коли історія та соціо-

логія відрізнятимуться одна від одної лише неістотними деталями».

У статті Дюркгаймівового учня Франсуа Симіана «*Méthode historique et science sociale*» («Історичний метод і соціальні науки», 1903 р.) методологічні вимоги «батька новітньої соціології» вже послідовно застосовано до історичних досліджень. За Симіаном, аби кардинально оновити історію належить подолати трьох «ідолів» попереднього історіописання: 1) «ідола політичного» – захоплення політичною історією-подією, 2) «ідола індивідуалізму» – зосередження на вчинках великих особистостей, 3) «ідола хронологічного» – жорсткого дотримання ланцюгової послідовності подій та явищ. Історична наука, на Симіанову думку, має займатися не подіями, а проблемами, вивчати – з метою виявлення стабільного та визначеного – не часткові, а повторювані й регулярні явища:

Якщо вивчення антропологічних фактів хоче утвердитися як позитивна наука, йому слід відвернутися від фактів унікальних і зайнятися фактами повторюваними, себто вилучити індивідуальне й досліджувати соціальне.

Статтю Симіана було опубліковано в одному з найчільніших для частини тогочасних інтелектуалів часописі «*Revue de synthèse historique*» («Огляд історичного синтезу»), що його заснував 1900 р. філософ Анрі Бер. Створений 1925 р., також за ініціативи Бера, паризький Міжнародний центр синтезу мав, власне, аналогічну мету, збираючи на своїх колоквиумах («тижнях

синтезу») представників різних наук і шукаючи способів поєднати окремі галузі знання. За висловом самого Бера,

[н]емає історичних наук, є тільки наука історії. [...] Її завдання – освоювати ті різноманітні елементи, що їх досі в історичній матерії виокремлювали й трактували роздільно.

Перехід від історії, що розповідає окремо про політику, окремо про економіку, релігію чи культуру, до історії, яка, формулюючи певну проблему, залучає будь-яку сферу знань з метою ліпше описати «організацію цілого суспільства», власне й символізував утвердження модернізаційних змін. Що ж до самих істориків, то вони ще не сумнівалися у можливості адекватно «зрозуміти» (*Verstehen*) та «пояснити» (*Erklären*) минуле, досліджуючи «тверді факти». З огляду на це, генерацію науковців 1920-х рр., як і солідарних з нею в пізнавальному оптимізмі наступників, подеколи називають неопозитивістами.

Від «історії-події»
до «історії-проблеми»:
спільнота «Анналів»

Лідером інновацій, а водночас (і то надовго) законодавцем «високої моди» в західній історіографії судилося стати гуртові істориків, зосереджених у колись німецькому, а після Першої світової війни «франкізованому» Страсбурзькому університеті. Саме тут у 1929 р. професори Марк Блок (1886–1944) і Люсьєн Февр (1878–1956) почали видавати часопис «*Annales d'his-*

62. Марк Блок. Фотопортрет, 1930-ті рр.

toire économique et sociale» («Аннали економічної та соціальної історії»); 1936 р., після переїзду Февра та Блока до Парижа, журнал почав виходити там, а з 1939 р. його назву було змінено на «*Annales d'histoire sociale*». Врешті, 1946 р. він став називатися «*Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*» («Аннали: економіка, суспільства, цивілізації»), а 1994 р. назву вкотре було уточнено, і тепер вона звучить так: «*Annales: Histoire, Sciences Sociales*» («Аннали: історія, соціальні науки»). Засновники «Анналів» оголосили своїм сферою творення міждисциплінарної «науки про людину» (досить сказати, що до першого редакційного комітету входили, крім істориків, соціолог, географ, економіст і політолог). Гост-

63. Люсьєн Февр. Фотопортрет, 1940-ві рр.

ро полемізуючи з опонентами, «нові історики» рішуче відмовилися від подієвої історії («випадку») та від схиляння перед «фактами», які, згідно з позитивістською методологією, мають говорити самі за себе. З властивою йому полемічною образливістю Люсьєн Февр пізніше, 1948 р., напише про це так:

Історія не гордує фактами. «Гордувати фактами» – така дурна думка має для історика стільки ж сенсу, скільки вислів «гордувати цеглою» для архітектора. Але як архітектура не зводиться до цегли, так і історія до фактів. Немає архітектури без проєкту архітектора. Так само немає й історії без робочої гіпотези, задуваної та сформульованої істориком.

[...] Мало того, немає історії. Є історики. Кожен із них залежно від потреб свого краю, свого віку, своєї доби привідкриває з величезного кінофільму минулого радше одну частку, ніж іншу. Чи випадково? Ні. Радше випадок має ім'я. Він зветься членом такого-то суспільства у таку-то епоху. [...] Немає минулого, що керує істориком. Натомість є історик, який викликає до життя історію.

В підмурівку дослідження, за переконання засновників «Анналів», має лежати сформульована істориком проблема. Саме вона дає змогу скласти те, що Марк Блок в «Апології історії» називав «питальником» до джерел (бо «тексти говорять лише тоді, коли вмієш їх питати»), а Люсьєн Февр в одній зі статей виданої 1953 р. збірки під полемічним заголовком «*Combats pour l'histoire*» («Битви за історію») окреслював так:

Окреслення проблеми – це початок і кінець будь-якого дослідження. Там, де немає проблеми, немає й історії, самі марні розмисли та коментарі, [...] куна паперового мотлоху, підсиненого фарбою.

За історією-проблемою вбачався ідеал «інтегральної історії» – узагальнення всіх аспектів людської активності, що дасть змогу побачити людину через аналіз ширших соціальних явищ – політики, економіки, психології, духовного світу тощо. Яскравим прикладом праці саме такого спрямування стала знаменита Блокова монографія «*La société féodale*» («Феодальне сус-

пільство»), два томи якої вийшли в 1939–1940 рр. (українське видання 2002 р.). Середньовічний світ у ній розглянуто не крізь призму політичних діянь чи високої, університетсько-монастирської, культури, а як складне переплетення соціальних, економічних, політичних, ідеологічних і світоглядних чинників – цілісну систему, в побутування якої втягнуто величезні маси безіменних персонажів.

Нове розуміння завдань історика вимагало нового підходу до джерел, який поєднував би звичні практики з методами інших наук – соціології, етнології, антропології, психології, географії (гасло міждисциплінарності, успадковане від Міжнародного центру синтезу Анрі Бера, стало від самого початку прапором спільноти «Анналів»). Логіка досліджень «соціального в усій його тотальності» виводила також на максимально широке коло джерел. У одній зі статей ційно згаданої збірки «*Битви за історію*» Люсьєн Февр писав, що джерелом для історика може стати все, позначене присутністю людини:

Це можуть бути слова й знаки, пейзажі й картини, конфігурація полів і бур'яни, місячні затемнення й форми хомутів, експертиза каміння й хімічний аналіз металу, з якого зроблено шпагу, – одним словом, усе те, що, належачи людині, залежить від неї, служить їй, виражає її, вказує на її присутність, діяльність, смаки і способи людського буття.

Хомути хомутами, але коло джерел було й справді розширене неймовірно порівняно з історіографією XIX ст.,

охопивши, крім традиційних писемних джерел (документів і хронік), літературу, живопис, археологічний та етнологічний матеріал, пам'ятки матеріальної культури, дещо пізніше – так звані масові джерела: метричні записи, однотипну фіскальну й торговельну документацію тощо.

Ще однією новацією анналістів стало застереження проти анахронізації джерел, себто проектування на минуле способів мислення та світосприйняття самого історика – людини ХХ століття. Марк Блок називав це непрощеним «гріхом анахронізму», здатним проникнути навіть у коментарі до Гомерової «Іліади», а Люсьєн Февр у книжці «*Le problème de l'incroyance au seizième siècle: la religion de Rabelais*» («Проблема безвір'я у XVI столітті: релігія Рабле», 1942 р.) переконливо показав, наскільки докорінно можна спростувати усталені історіографічні уявлення, звернувшись до пошуку тих питомих змістів, що їх люди XVI ст. вкладали в доступні історикові свідчення й тексти.

Врешті, під очевидним впливом Дюркгаймового поняття «колективної свідомості» «нові історики» запроваджують у дослідження концепт *ментальності* (*mentalité*). Ментальність – це складне поняття, якому важко дати строге означення. Історики більш-менш однастайні в тому, що йдеться про так звані «звички свідомості», себто комплекс уявлень про навколишній світ, притаманний людям певної епохи чи певної соціальної групи, який немовби автоматично, несвідомлено зумовлює їхню поведін-

ку. Знання ментальності певної спільноти, сперте на вивченні масових і повторюваних феноменів, дає змогу історикові моделювати «колективний портрет» цієї спільноти, а відтак – пояснювати специфіку перебігу її історії, вірування, колективні фобії тощо. Чи не найранішим прикладом реконструкції ментальностей за допомоги даних етнології (ритуали й забобони) та психології (реакція на чудо) може служити одна з найзнаменитіших книжок ХХ ст., монографія Марка Блока «*Les Rois thaumaturges. Etude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre*» («Королі-чудотворці. Розвідка про надприродний характер приписуваний королівській владі, зокрема у Франції та Англії», 1924). За об'єкт спостережень тут узято уявлення людей Середньовіччя про сакральну природу влади й ширше – той містичний ірраціоналізм, що з ним сприймали королів-помазаників і їхню владу підданці.

Згодом, надто у 1960-х рр., за так званого «другого покоління» анналістів, дослідження історії ментальностей стало свого роду «візитівкою» спільноти «Анналів», а через їхніх послідовників охопило всю західну історіографію, перетворившись на самостійний дослідницький напрям соціальної історії. Це безмірно розширювало коло проблем, на які поняття ментальностей претендувало, що призвело до його розмивання. Адже й справді, до «змістів мислення» людського буття належать усі основні етичні, релігійні, політичні, ідеологічні та інші стерео-

типи чи концепції, на яких воно зіперто, отже, в цій ділянці історія ментальностей неминуче перетинатиметься з історією ідей. З другого боку, «способи сприйняття світу» завжди щільно пов'язані з буденним баченням речей та їх неусвідомленою «тематизацією», себто історія ментальностей заходить на територію історії побуту. Те саме можна сказати про сферу релігійних уявлень, про вплив на свідомість соціальної приналежності, про осмислення людиною часу й простору, в яких вона перебуває, тощо. В такий спосіб історія ментальностей, що попервах виглядала як всеохопна дисципліна, почала неunikненно подрібнюватися на численні самостійні ділянки з власними завданнями, що їх можна охопити загальним поняттям історичної (чи культурної) антропології, про яку мова піде трохи далі.

«Тотальна», «вимірювана»
та «серійна» історії

Безперечним лідером руху до синтезу, властивого першому й другому поколінню «анналістів» (1920–1960-ті рр.), вважають Фернана Броделя (1902–1985), учня Люсьєна Февра, від 1957 р. – головного редактора часопису «Аннали» та першого директора створеного 1962 р. в Парижі Будинку наук про людину, а також автора монографії «*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*» («Середземномор'я і середземноморський світ за часів Філіпа II», 1949 р.), тритомної синтези «*La Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe –*

64. Фернан Бродель.
Фотопортрет, 1970-ті рр.

XVIIIe siècle» («Матеріальна цивілізація і капіталізм у XV–XVIII ст.», 1967–1979 рр.) та багатьох інших розвідок. Дослідницьким гаслом Броделя було вивчення минулого «в глобальній тотальності» – *l'histoire globale* на всіх її рівнях й у всіх проявах. Ця *l'histoire globale* постає з його праць тривимірною – представленою трьома структурними рівнями, кожен із яких існує у власному часовому ритмі (Бродель був послідовним структуралістом). Перший рівень («геоісторія») – це природно-географічне середовище, «історія поза часом», «нерухома історія людини у стосунках із природним середовищем, що її ото-

чує» (ця історія, за знаменитою формулою Броделя, застигла у часі «довгого тривання» [longue durée]). Другий рівень – це соціальні структури, себто держави, суспільства, цивілізації, економіка (це, за Броделем, – соціальна історія, що «повільно рухається»; тут географічний час «довгого тривання» вступає в діалог із коротким, «соціальним» часом). Нарешті, третій рівень – це політичні події, що їх науковець називає «одноденними квітами», «гучними новинами й годі» (це історія індивіда, яка і здійснюється, і щезає миттєво – в «індивідуальний» час). Визначальні тенденції проявляють себе на першому та другому рівнях, тоді як життя й діяльність людини зумовлено макропроцесами, де свободу індивіда обмежено, а роль випадку мізерна. Як писав Бродель, «коли мова заходить про людину, мені завжди хочеться розглядати її як бранця власної долі, що навряд чи була справою її рук».

На епоху Броделя, який до 1972 р. посідав керівні позиції в науковому істеблішменті Франції, припадає зоряний час спільноти «Анналів». Її представники були визнаними лідерами західної науки, їхні книжки перекладали на десятки мов, а в самій Франції понад 40% дисертацій було присвячено проблемам, популяризованим в «Анналах». Тому броделівська концепція «історії без людини», історії-метасинтезу триумфально захопила дослідницьке співтовариство. Наприклад, Броделів учень Еманюель Ле Руа Лядюрі у виданій 1967 р. праці «*Histoire du climat depuis l'an mil*

(«Історія клімату від тисячного року») досліджує кліматичні зміни та ландшафт у категоріях «нерухомої історії» в її «довгому триванні», натомість соціальні процеси – як рухливі та непевні – цікавлять його винятково з перспективи свідчення про кліматичні обставини. Дещо пізніше, у відомій збірці статей «*La territoire de l'histoire*» («Територія історика»), називаючи дослідження такого типу «історією без людей», він ще виразніше закликає тиме колег долати «антропоцентричні забобони».

Паралельно у сліди Броделя та його колеги Ернеста Лябруса, фахівця з соціоекономічної історії Франції, автора двотомної праці «*Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*» («Нарис коливання цін та доходів у Франції XVIII ст.», 1933 р.), книжки «*La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*» («Криза французької економіки наприкінці Старого Порядку й на початку Революції», 1944 р.) та ін., їхні численні учні й послідовники започаткували цілий напрям синтетичних праць, спертих на ретельному обрахунку даних із документації масового характеру. На їхню думку, це давало змогу внести елемент «точности» у реконструкцію тих чи тих процесів «довгого тривання». Такий напрям отримав назву «квантитативної» (кількісної) історії, або «кліометрії», де висновки має бути обґрунтовано чисельними показниками й статистично potwierджено. За хрестоматійний взірець такої історії править розвідка П'єра Шоню про іспано-американську торгів-

лю XVI–XVII ст. «*Séville et l'Atlantique entre 1504 et 1650*» («Севілья й Атлантика між 1504–1650 рр.», 1955–1960 рр.). Перші шість томів цієї восьми томної синтези містять серії цифрових даних про обсяг торгівлі, виведених автором із портових відомостей (звідси усталена назва досліджень такого типу – «серійна історія» [histoire sérielle]). Загальною ж метою праці є соціоекономічний синтез: за словами самого Шоно, він прагнув «зробити вимірюваною могутність Іспанії XVI–XVII ст.».

«Серійна історія», зокрема, дуже продуктивно проявила себе в історичній демографії, де масові записи метричних і нотаріальних книг стали ключем для вивчення таких соціальних складників демографії, як одруження, плідність, народжуваність, смертність, темпи приросту населення тощо. Оптимізму додавало й поширення упродовж 1960-х комп'ютерів, що неабияк спрощувало обробку цифрової інформації та її візуальне представлення в обов'язкових для розвідок такого типу таблицях, графіках чи діаграмах: досить нагадати вельми характерну для інтелектуального клімату тих часів переконаність у здатності комп'ютера до віршування. Наскільки великою була віра в чудодійні властивості нової технології, яка лише й може привести історика до істини, бачимо зі слів щойно згаданого Емануеля Ле Руа Лядюрі, Броделевого наступника на чолі «Анналів». Якось, в одній із газетних статей 1968 р. Ле Руа Лядюрі категорично виголосив: «Або завтрашній

історик буде програмістом, або його вже не буде».

Удливо коментуючи цю заяву, інший французький історик, Антуан Про, 1996 р. напише:

Після цього він вийшов до Монтайю [про цю монографію Ле Руа Лядюрі див. далі. – Н. Я.]. Отак, у результаті очевидного крену, що мав більше спільного радше з модою, ніж із наукою, радше з духом часу й запитами засобів масової інформації, ніж із планомірним розвитком наукової дисципліни, кількісну історію було закинуто в дальню шухляду. Проте її заслуги дуже великі... Це історія, що доводить свої твердження. Це історія, що дає змогу докопатися до структур і порівняти їх між собою.

Геть макропроцеси й цифри: історична антропологія

Тріумф «точно вимірюного» історичного синтезу виявився й справді метеликом-одноденкою. Проте наспілі зміни навряд чи можна пояснити відповіддю на «запити засобів масової інформації». На початку 1970-х, коли до слова прийшло так зване «третє покоління» анналістів, а редакцію часопису очолив «тріумвірат» у складі Жака Ле Гофа, Емануеля Ле Руа Лядюрі та Марка Феро, методологічну одностайність спільноти «Анналів» почало лихоманити. «Бунт покоління» проявився передусім у запереченні «історії без людей», яка зводила політичне до соціального, а соціальне – до економічного, ігноруючи розмаїття індивідуальних і неповторних проявів минулого. В світоглядному плані це вираз-

65. Жак Ле Гоф.

*Фотопортрет роботи Ж. Сасьє (Галімар),
2004 р.*

но перегукується із молодіжною «культурною революцією» 1960-х, що її інколи визначають як перемогу індивіда над суспільством – проголошення першости особистих бажань і почувань порівняно з соціальними регуляторами норм поведінки та звичаїв. Не останню роль відіграло й падіння популярності доти дуже впливового у Франції марксизму. Це уразилося у «студентській революції» (паризьких «Травневих днях») 1968 р. й додатково підсилилося очевидним крахом комуністичного експерименту в країнах радянського блоку – зокрема, подіями Празької весни того-таки 1968-го.

Під вогонь критики потрапили як головні пояснювальні моделі попередньої історіографії («колективна свідомість» і «соціоекономічна детермінованість»), так і методи, що уможливили верифікацію цих моделей, зокрема «нерухома» та «квантитативна» історія. В супутніх цьому дискусіях народжується новий погляд на «територію історика», себто переорієнтація від намагання описати цілісний образ минулого до зосередження на особистісному й неповторному. Таку принципову інновацію інколи називають «парадигматичним зсувом», що виніс на порядок денний «нову нову історію» – на відміну від просто «нової історії» аналістів. Гаслами «нових нових істориків», отже, відтепер стали:

- скептицизм щодо будь-яких апіоронних пояснювальних схем, бо за їхнього посередництва минуле не «описується», а «заново твориться»;
- заклик відкинути «серійну історію» й зосередитись на неповторному, індивідуальному та локальному;
- недовіра до пізнавальних можливостей поняття «колективної свідомості» як такої, котру не можна «побачити» оком історика;
- погляд на соціальне буття як на результат міжособистісних взаємин малих людських колективів (це автоматично переносило дослідницькі акценти на соціальні, професійні, вікові чи статеві групи; звідси, зокрема, бере початок так звана «жіноча історія» та гендерні студії, зіперті на концепції людської ідентичності як «гендеру» – роду, родини, статі).

Першим утіленням протесту проти знеособленої «вимірюваної» історії, яка, зосередившись на структурах і процесах, випустила з поля зору живу людину, стало оформлення на початку 1970-х альтернативного напрямку – історичної (або ж культурної) антропології як окремої дисципліни, що обіймає цілий комплекс проблем, пов'язаних із людиною. Ось короткий перелік предметних полів, які тою чи тою мірою «присвоїла» собі історична антропологія:

- соціальна антропологія (соціальні фобії, колективні психози, напружені соціально-психологічні стани; нормативна та девіантна, зокрема асоціальна, поведінка; злочинність і форми насильства, маргінальні соціальні групи – злодії, повії, жебраки; сприйняття звичаю та права як соціального регулятора тощо);
- соціорелігійна історія (релігійна організація та релігійне дисциплінування суспільства; форми і прояви побожності; переломлення церковного вчення в уявленнях мирян про Бога, загробне життя, потойбічні та надприродні сили; ставлення до відьомства й чаклування тощо);
- політична антропологія (ідентифікація людиною себе в системі певної владної моделі; сприйняття влади та владних інститутів; проблема «згоди» в функціонуванні тієї чи тієї системи примусу; неформальні моделі влади/підпорядкування тощо);
- історія ідентичностей (форми соціальної, релігійної чи національної тожності індивіда або певних груп);
- історія тілесності, емоцій, хвороб і сексуальної поведінки;
- історія повсякдення (історія приватного життя й родини; побутові практики, ритуали, жести, манери поведінки та спілкування, харчування і споживання напоїв, дозвілля та розваги; одяг і його соціальна й естетична функції тощо);
- гендерні студії й так звана «жіноча історія»;
- широко витлумачений світ уявлень (ставлення до праці, власності, багатства/бідності, смерті, хвороб, родини, жінки та ін.; уявлення про час і простір, війну та мир тощо).

Як бачимо, все розмаїття цих тематичних напрямів підпорядковано намаганням поєднати різнорідні прояви людського буття, звести до купи й пояснити вічний біль історикової голови – розпорошену «каламутність реальностей», нескінченне й безладне миготіння одиничних фактів. Цю переорієнтацію пізнавальних зусиль істориків добре ілюструє формула видатного французького філософа другої половини ХХ ст. Поля Рікера (1913–2005), що поєднала два гасла класичної сциєнтистської історіографії, згадувані повище, – *Erglären* (пояснити) та *Verstehen* (зрозуміти): «Пояснити більше, аби зрозуміти ліпше».

Упродовж 1970-х історична антропологія впевнено долала кордони. Наприклад, у Фрайбурзі в Німеччині 1975 р. було засновано спеціальний Інститут історичної антропології задля, як було оголошено, «вивчення людини в її цілості», а на початку 1980-х

остаточно постав оригінальний німецький варіант антропологічно зорієнтованих студій – *Alltagsgeschichte* («історія повсякдення»), що невдовзі набув величезної популярності далеко за межами своєї німецької батьківщини.

Шедевром історичної антропології нині вважають книжку згадуваного вже Емануеля Ле Руа Лядюрі «*Montaillou, la village occitan de 1294 à 1324*» («Монтайю, окситанське село від 1294 до 1324 р.»), що побачила світ у Парижі 1975 р. й невдовзі стала найбільшим бестселером французької історіографії ХХ ст., сягнувши накладу 2 млн. примірників. У розвідці, написаній на підставі 478 запротокольованих допитів інквізиції, яка полювала за альбігойською ерессю в Піренеях, чи не вперше послідовно застосовано прийоми мікроаналізу – погляду зблизька на повсякденне життя, звичаї, вірування, систему цінностей і міжособистісні взаємини близько 250 цілком конкретних, поіменно відомих людей.

Поміж інших праць історико-антропологічного спрямування, що вийшли із середовища «Анналів» і зажили гучної слави, варто згадати книжки Жоржа Дюбі («*Le Temps de cathedrales. L'Art et la société 980–1420*» [«Час соборів. Мистецтво та суспільство 980–1420 рр.»], 1976 р.), Філіпа Ар'єса («*L'Homme devant la mort*» [«Людина перед лицем смерті»], 1977 р.), Жака Ле Гофа («*Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident*» [«За інше Середньовіччя. Час, праця і культура Заходу»], 1977 р. і «*La naissance du purgatoire*» [«Народження чистилища»], 1981 р.), Жана Делюмо

(«*La Peur en Occident (XIVe–XVIIIe siècles). Une cité assiégée*» [«Страх на Заході (XIV–XVIII ст.). Місто в облозі»], 1978 р.) та безліч інших.

Новаторство французьких істориків швидко підхопили їхні колеги з інших країн. Серед праць історико-антропологічного спрямування, які нині вже вважаються класичними, не можна оминути виданої в 1975 р. збірки нарисів Наталі Земон Дейвіс «*Society and Culture in Early Modern France*» («Суспільство і культура в ранньомодерній Франції»); Роберта Дарнтон «*The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*» («Велика різанина котів та інші епізоди з французької культурної історії», 1984 р.); Пітера Берка «*Popular Culture in Early Modern Europe*» («Популярна культура в ранньомодерній Європі», 1978 р., українське видання 2001 р.) та його-таки «*The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*» («Історична антропологія ранньомодерної Італії. Есеї про сприйняття та спілкування», 1987 р.); Броніслава Геремека «*Świat "opery żebraczej". Obraz włoczęgów i niedarzy w literaturach europejskich XV–XVII wieku*» («Світ “жебрацької опери”. Образ волоцюг і жебраків у європейських літературах XV–XVII століть», 1989 р.) та багато інших.

Історична антропологія, завдяки працям видатного російського медієвіста Арона Гуревича, в середині 1980-х пробилася собі шлях навіть до несподіваного стосовно решти історіографічних новацій ХХ ст. Радянського Сою-

зу. Серед Гуревичевих праць, написаних в історико-антропологічному ключі, варто згадати книжки «*Культура и общество средневековой Европы глазами современников*» (1989 р.) та «*Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства*» (1990 р.). Під очевидним впливом Гуревича як «першопрохідця» історико-антропологічної проблематики вона переживає сьогодні в Росії помітне піднесення, навіть коли йдеться про праці, безпосередньо з колом Гуревичевих учнів і послідовників не пов'язані. Згадаю лише декілька прикладів. З перспективи політичної антропології великий інтерес становлять книжки Тат'яни Скриннікової «*Харизма и власть в эпоху Чингис-хана*» (1997 р.) і Павла Лукіна «*Народные представления о государственной власти в России XVII века*» (2000 р.), а яскравим зразком антропологічно зорієнтованої соціо-релігійної історії є монографія Єлени Смілянської «*Волшебники. Богохульники. Еретики. Народная религиозность и "духовные преступления" в России XVIII в.*» (2003 р.). На українському матеріалі поки що, як здається, єдиною спробою послідовної інтерпретації подій та явищ в історико-антропологічному ключі є моя книжка «*Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*» (2002 р.).

Дослідницькі акценти, що їх уперше виопукувала історична антропологія, багато в чому виявилися суголосними з у той самий час зародженим в Італії ще одним новим напрямом історіописання, якому судилося ввій-

ти до числа найголосніших «винаходів» останньої третини ХХ століття, – мікроісторією, котра остаточно засвідчила крен від узагальнювальних студій до унікального й особистісного в історії.

Маленька людина в мікроісторіях

Слово «мікроісторія» вперше вжив у 1959 р. американський науковець Джордж Стюарт у книжці, де описано двадцятихвилинний епізод громадянської війни в США. Натрапити на нього можна й у французькій історіографії 1960-х – і то з іронічним підтекстом, як окреслення дрібничкових досліджень. Проте у другій половині 1970-х італійські історики надали поняттю «мікроісторія» нового дихання – як спеціальному напрямку, що вивчає конкретні епізоди минулого «з близької відстані», «великим планом». Починаючи з кінця 1970-х, окрім італійців (теоретичним органом, що їх об'єднує, є нині журнал «*Quaderni Storici*»; з 1981 р. започатковано серію монографій «*Microstoria*»), мікроісторичний ракурс почала культивувати частина «анналістів» у Франції та німецькі й австрійські дослідники (зокрема ті, хто займався історією повсякдення).

На думку прибічників мікроісторії, вивчення соціальних макроструктур є науково некоректним, бо його не можна перевірити на доступному історичному матеріалі. Натомість досліджуючи конкретні феномени чи постаті, цього можна досягти завдяки щільному аналізу соціального контексту, в

якому діє персонаж, що дає змогу, за словами Джовані Леві, одного з найпомітніших мікроісториків, побачити переломлення загальних процесів «у певній точці реального життя». Донині класичним взірцем мікроісторії залишається одна з перших праць цього напрямку – опублікована 1976 р. книжка італійського науковця Карло Гінзбурга «*Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del'500*» («Сир і хробаки. Картина світу одного мельника XVI ст.»). Автор реконструює «еретичний» світогляд такого собі Менокійо Скандели – спаленого за вироком інквізиції мельника з невеличкого гірського містечка в північно-східній Італії – на підставі протоколів двох інквізиційних процесів, документів про господарську діяльність Менокійо та його родини, кількох написаних ним сторінок і переліку книжок, які той прочитав. Опонуючи французьким колегам-анналістам, прибічникам «вимірюваної історії», на чью думку соціальні низи можуть бути досліджувані лише як безіменна маса через кількісний аналіз соціальних груп, Гінзбург називає свою працю «фрагментом знання» про конкретних носіїв «культури пригноблених класів».

Серед найпомітніших взірців мікроісторичного аналізу не можна обминути таких книжок, як «*L'eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del Seicento*» («Нематеріальна спадщина. Кар'єра одного екзорциста XVII ст. із П'ємонту», 1985 р.) Джовані Леві; «*Itinéraires ouvriers: espaces et groupes sociaux à Turin au début du XX siècle*» («Трудові шляхи: простір і соціальні

групи Турина на початку XX ст.»), 1987 р.) Мавриціо Грибауді; «*Shulamit und Margarete. Macht, Geschlecht und Religion in einer ländlichen Gesellschaft des 18. Jahrhunderts*» («Суламіт і Маргарета. Сила, рід і релігія у сільському суспільстві XVIII ст.»), 1989 р.) Клявдії Ульбрих; «*The Return of Martin Guerre*» («Повернення Мартена Гера», 1983 р.) Наталі Земон Дейвіс – ця оповідь про французького селянина XVI ст., замість якого з війни повернувся авантюрист, що він був «упізнаний» родиною і жив так, аж заки з'явився справжній Мартен, навіть лягла в основу однойменного кінофільму.

Від моменту появи й до сьогодні мікроісторія зберігає, і то не тільки в працях італійських істориків-марксистів, як Карло Гінзбург чи Джовані Леві, а й у книжках інших дослідників, виразний акцент на «маленьких людях» – тих, кого Гінзбург у вступі до своєї розвідки назвав «безіменними будівничими» історії. Під цим кутом зору мікроісторія впритул зближається з так званою «історією знизу», започаткованою англійськими істориками-марксистами в другій половині 1980-х й спрямованою на вивчення пересічних людей, або, як це називає Ерик Гобсбаум, «історією простолюднів».

З другого боку, мікроісторія рішучіше, ніж історична антропологія, переміщає дослідника від світу зовнішнього (вираженого в подіях) у світ прихований – думок, намірів і світосприйняття конкретної людини. Стрижнем мікроісторичних досліджень виступають рамки вільного вибору людини – з урахуванням усіх суперечностей і

«щілин» у панівних нормах поведінки. Засновком при цьому служить думка про непослідовність кожної нормативної системи, де внаслідок внутрішніх, прихованих невідповідностей такі «щілини» конче існують, а це створює простір для поведінкових «відхилень» і персональних стратегій, які можна зрозуміти лише «з близької відстані». Це впритул підводить нас до згаданого повище другого головного вузла дискусій ХХ ст. – проблеми можливості/неможливості адекватно проникнути в свідомість індивіда, відділеного від історика завісою часу, цілком інакшою культурою, інакшими побутовими навичками, інакшими цінностями й поведінковими пріоритетами. Ця дилема, що починаючи від 1970-х перетворилася на одне з «проклятих питань» історичної науки, налічує цілий спектр відповідей – від категорично заперечних до обережно ствердних. Черговою спробою подолати «бар'єр німоти» джерел став так званий «лінгвістичний поворот» у його сприйнятті й тлумаченні.

*Історика навчають
читати між рядками:
«лінгвістичний поворот»*

Найгостріші «епістемологічні бої» щодо сприйняття/описування історії точилися в США наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр., зокрема – на шпальтах *«American Historical Review»*. В перебігу цих дискусій постав новий погляд на текст джерела як на «лінгвістичну реальність» – відбиток засвоєного людиною за посередницт-

ва мови досвіду, що, своєю чергою, через ту ж таки мову «думає замість людини»: диктує певні мовленнєві штампи та готові мовні конструкції, зумовлюючи зміст описуваного (цей погляд отримав метафоричну назву «повороту до мови», або «лінгвістичного повороту» [Linguistic turn]). Власне звідси бере початок те замішання серед істориків, що його поставила на порядок денний постмодерністська філософія історії (про неї детальніше згодом). На переконання постмодерністів, описувані істориком події та явища насправді «вигадала» мова, бо кожен дослідницький текст є продуктом подвійного конструювання – спершу під пером автора джерела, а далі під пером історика, котрий буде власну оповідь на цьому джерелі.

«Культовою книжкою» нового способу думання стала праця американського історика Гейдена Вайта *«Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe»* («Мета-історія. Історична уява в Європі ХІХ століття», 1973 р.), де вперше для аналізу історіографічного дискурсу було застосовано структуралістський – у цьому випадку так званий «тропологічний» – підхід. За Вайтом, оповідь про минуле спершу «винаходиться» в голові історика, зазнаючи певного логічного впорядкування в неусвідомлено притаманних людині засобах образного мовлення – тропях (нагадаю, для прикладу, два найпоширеніші тропи – метафору, коли одне поняття вживають замість іншого на підставі їх уподібнення: «думка перемогла», та метонімію, коли частина

66. Гейден Вайт.
Фрагмент фота 1990-х рр.

заступає ціле: «місто занепало»). Ось на цьому, позасвідомому, рівні (Вайт називає його «метаісторичним») відбувається «префігурація», інакше «попереднє впорядкування» історичного поля, себто надання минулому певних змістів, потім зафіксованих у побудові сюжету й оснащених аргументами, висновками, бібліографією тощо. Отже, думка історика, за Вайтом, є «в'язнем мови», що диктує «передкритичну» матрицю дискурсу, накинута поза істориковою волею і свідомістю – під впливом естетичних, ідеологічних чи моральних критеріїв культури, частиною якої він є. Зістав-

ляючи під цим кутом зору твори чотирьох філософів (Гегеля, Маркса, Ніцше та Кроче) і чотирьох істориків XIX ст. (Мішле, Ранке, Токвіля й Буркгардта), Вайт обґрунтовує думку про те, що на добір подій і спосіб їх пояснення впливала певна система тропів, якій кожен із авторів надавав перевагу залежно від власних світоглядно-ідеологічних пріоритетів, внаслідок чого їхні історіографічні наративи стали радше літературними текстами. Це означає, що описані ними події може бути представлено цілком інакше, себто потенційно існує нескінченна множина так званих «історичних реальностей».

Радикалізм «лінгвістичного повороту» викликав захоплення далеко не в усіх істориків, надто тих поміркованих, які засадою свого фаху вважали все-таки опис, а не «вигадування» минулої реальності. Інша річ, ця новація, як і решта, залишила по собі «сухий осад» – джерело в очах істориків остаточно втратило статус речника істини в останній інстанції. В ньому нині шукають не тільки «твердих фактів», як колись (згідно з трафаретним висловом «джерело свідчить»), а й так званої «прихованої реальності», себто світу уявлень, укритих за обмовками, за «несказаним», за неявними символами тощо. Не вельми прихильний до такої переорієнтації французький історик Антуан Про у книжці *«Douze leçons sur l'histoire»* («Дюжина уроків з історії», 1996 р.) афористично кваліфікує це так: «Всесвіт фактів щораз більше дискваліфіковано всесвітом уявлень».

—Нові лінії оборони «території історика»: історія пам'яті, ментальна географія, потестарна імагологія, локальна соціальна історія

Історики не люблять (та й навряд чи навчені) ставати на інтелектуальний герць із філософами, але й відмахнутися від постмодерністського виклику, що підриває сенс самого існування історії як науки, не випадало. Тож відповіддю мало стати потвердження статусу історії як дисципліни, що таки досліджує минуле, а не «вигадусь» його в мовній грі. На сьогодні, схоже, історикам вдалося обстояти свою територію, — з одного боку, змодернізувавши техніки дослідження, а з другого — примноживши проблемні поля, тематичні напрями та способи пояснювати/описувати минуле. Як метафорично окреслив це строкате розмаїття, вповні увиразнене впродовж 1980-х, французький історик Франсуа Дос, більш-менш єдина доти історія розсипалася на крихти (*miettes*), які дедалі важче між собою співвіднести, а надто скоординувати в синтезі. Котрий із новонароджених напрямів «виживе», а котрий зникне, сам себе вичерпавши, судити зарано. До тих, що (принаймні сьогодні) претендують на життєздатність, можна зарахувати історію пам'яті, ментальну географію, так звану потестарну імагологію та локальну соціальну історію.

Перший спалах інтересу до того напрямку історичних студій, що згодом дістав назву *історії пам'яті*, припадає ще на середину 1950-х, і пов'язаний

він із середовищем німецьких медієвістів, які досліджували поминальні практики. На зламі 1970–1980-х, із утвердженням популярності історичної антропології, вивчення «слідів пам'яті», що знаходять прояв у найрізноманітніших сферах життя й мислення та, відповідно, зафіксовані у практично необмеженому колі джерел, набуло методологічної стрункості, а водночас почав привертати увагу сам феномен «пам'яті» — його природа та форми вираження. В німецькій історіографії це по-своєму підсумувала стаття Отто Гергарда Ексле *«Die Gegenwart der Toten»* («Присутність мертвих», 1983 р.), де обґрунтовано тезу про «пам'ять» як процес постійного «оживлення покійників» в актуальному бутті спільноти. В такий спосіб «пам'ять» постає як явище культури — акт, що ним суспільство творить власну ідентичність і постійно її «уточнює», «забуваючи» одні спогади й актуалізуючи інші.

Нині поширено декілька стратегій у вивченні «історії пам'яті». Скажімо, завданням семитомної французької серії *«Les lieux de mémoire»* («Місця пам'яті», 1984–1992 рр.), за словами її редактора П'єра Нора, була «докладна інвентаризація національної пам'яті», що концептуалізує ідею нації в монументах, символах, національних святах, мистецьких творах тощо.

Своєю чергою, німецькі студії, об'єднані гаслом «культурної пам'яті», культивують переважно три напрями: «пам'ять нації» (добу націоналізму XIX ст.); «пам'ять і простір» (зокрема, так звану топографізацію історичної пам'яті, оприявлену в то-

понімах і географічних назвах), а також «пам'ять класів» (з фіксацією соціальної сегментаризації суспільства, вивченням конкурентних варіантів пам'яті тощо).

З «історією пам'яті» можна також пов'язати дослідження, що дістали метафоричну назву «винайдення традиції», себто цілеспрямованого переформулювання «пам'яті» (традиції) на потребу дня – аби прищепити спільноті певні вартості, злегітимізовані апеляцією до минулого. Блискучий аналіз «технік» такого переформулювання, зокрема, міститься у семи розвідках, виданих за редакції Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера у збірці «*The Invention of Tradition*» («Винайдення традиції», 1983 р.; 2005 р. її видано українською).

На українському матеріалі модель «історії пам'яті» чи не вперше застосував Олексій Толочко, який у статті «*Замітки з історичної топографії домонгольського Києва*» (2000 р.) переконливо показав, як на хвилі романтичних замилювань старовиною упродовж 1830–1840-х рр. було «паспортизовано» літописну топографію Києва, хоча насправді літописи не містять жодних топографічних орієнтирів. Декілька статей, присвячених новітній «історії пам'яті», написав також Ярослав Грицак, аналізуючи популярність тих чи тих імен у галицькому середовищі кінця XIX – середини XX ст., а також хвилі перейменувань вулиць у Львові від кінця XVIII до кінця XX століття.

Щодо *ментальної географії* (або «ментального картографування»), себ-

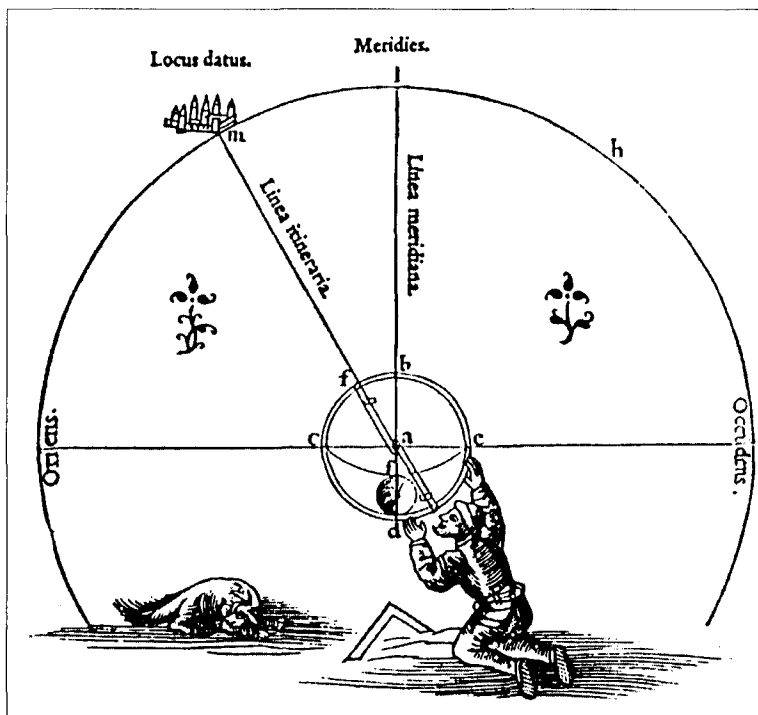
то уявлень про навколишній простір, то на специфіку так званої «ментальної мапи» (*map in mind*) як суб'єктивного відтворення в уяві людини певної частини простору в 1970-х рр. вперше звернули увагу географи. Щодо істориків, то їх ця проблематика почала приваблювати після виходу в світ нині вже класичної, перекладеної понад двадцятьма мовами монографії Едварда Саїда «*Orientalism*» («Орієнталізм», 1978 р.; український переклад 2002 р.), де автор простежує конструювання образу Сходу в європейському сприйнятті. Називаючи цей образ продуктом «уяв(ле)ної географії», Саїд окреслює її так:

[..]Деякі дистинктивні об'єкти створюються розумом, ... ці об'єкти хоч нібито існують об'єктивно, проте мають лише фіктивну реальність. Група людей, які живуть на кількох акрах землі, може провести кордони навкруг своєї ділянки та її найближчих околиць і називати територію, що лежить поза цими кордонами, «землею варварів». Іншими словами, ця універсальна практика визначання подумки знайомої ділянки простору як «нашої території», а незнайомих земель, що лежать поза нею, як «їхньої території» – це такий собі спосіб утворення географічних відмінностей, які можуть бути абсолютно довільними.

Як бачимо, проблемне поле ментальної картографії відштовхується від поняття так званого «географічного образу» – певного згустку найхарактерніших рис, символів і засадничих уявлень про якусь територію, місцевість,

ландшафт, країну, частину світу тощо. А що просторове осмислення навколишнього світу, концентровано представлено у тих чи тих географічних образах, є продуктом конкретної культури, то й засяг інтересів ментальної географії настільки ж широкий, наскільки широким є сучасне поняття самої культури. Зокрема, далі продуктивною лишається започаткована Саїдом деконструкція культурно-цивілізаційних образів-стереотипів: досить згадати про міжнародний успіх книжок Ларі Вулфа «*Inventing Eastern Europe. The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment*» («Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації в свідомості Просвітництва», 1994 р.) і Марії Тодорової

«*Imagining of Balkans*» («Уявляючи Балкани», 1997 р.). Поза тим, нині жваво досліджують смислові навантаження та метамову образів простору в красному письменстві й малярстві. Величезну увагу привертають так звані «національні» ландшафти і «національні» географічні символи як чільний елемент мобілізації національної свідомості і як репрезентація уявлень одних народів про інші. З перспективи вивчення політичної культури не менш важливими є «ідеологічні оболонки» просторових уявлень та образів. У постколоніальних студіях популярним є вивчення «війни образів», себто зіткнення/переплетення автохтонних географічних образів із образно-геогра-

67. Визначення географічного положення. Гравюра в перевиданні твору Йогана Регіомонтануса «*Ephemeridae*». Нюрнберг, 1550

фічними системами, що за їх посередництва описувала свої колонії чи окраїни метрополія. Окрему нішу в ментальній картографії посідає вивчення сакральної географії та візіонерських географічних уявлень Середньовіччя й ранньомодерної доби тощо.

Як приклад спроби застосувати на українському матеріалі стратегії ментальної географії можу згадати свою статтю «*Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича)*» (2005 р.), де на підставі Єрличевої «хронічки» відтворено «мапу життєпростору» автора через зіставлення її об'єктивних параметрів (географічної просторової сітки) з візуальним й «історико-топографічним» маркуванням території та зі способами позначати «своїх», – себто людей, з погляду Єрлича причетних до «його» території. Згадані нюанси перетворюють Єрличів життєпростір на цілісну смисловантажену одиницю, і власне вона «розповідає» про ідентичність автора те, чого сам він, як і решта людей XVII ст., ще «не вміє» розповісти. Інакший ракурс ментальної картографії аналізує Олексій Толочко в розвідці «*Киево-руська спадщина в історичній думці України XIX ст.*» (вона увійшла до опублікованої 2004 р. книжки «*Україна і Росія в історичній ретроспективі*», що містить, крім Толочкового, нариси Віктора Горобця та Владислава Верстюка). Йдеться про формування «мисленої географії» українського простору, який на початку XIX ст. «упізнавали» російські подорожні, спираючись, з одного боку, на

західноєвропейські романтичні кліше, а з другого – на ті образи, що вже були, за висловом автора, «“упаковані” для експортного вжитку» тими «малоросіянами», котрі здавна мешкали в імперських столицях, здобуваючи хліб пером і вченими заняттями.

Що ж до *потестарної імагології*, то вона не так давно виокремилася як самостійна дослідницька ділянка з річища політичної антропології. В її основі лежить виявлення та поглиблене «мікроісторичне» вивчення символічних образів влади, які виконують соціоформувальну роль у суспільстві. Політичну символіку, ідеальні образи правителів і політичних лідерів досліджують тут під кутом зору їх виникнення, засвоєння у різних культурах, трансляції з однієї епохи в іншу тощо. Новизна такого підходу полягає в запереченні дотеперішнього пояснення політичних процесів лише на підставі «твердих фактів» і біографій достойників. Ці моменти, на думку прибічників потестарної імагології, можна набагато чіткіше зрозуміти, пояснивши їхні символічні складники – політичні ритуали і форми репрезентації влади, себто демонстрацію її сили та величі, а також аналізуючи обіг і поширення відповідних уявлень про «політичне», політичну мітологію, інсигнії влади тощо. Серед відомих праць цього напрямку не можна оминати книжок Ричарда Вортмана «*Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy*» («Сценарії влади. Міт і церемонія в російській монархії», 1995 р.), Бориса Успенського «*Царь и патриарх. Харизма власти в*

России: византийская модель и ее русское переосмысление» (1998 р.) і нещодавно виданої в Москві збірки статей «Священное тело короля. Ритуалы и мифология власти» (2006 р.).

На завершення варто згадати ще один вельми перспективний напрям у соціальних студіях – локальну соціально-історію. «Батьківщиною» цього напрямку стала Англія, де соціальна історія здавна користується безумовним пріоритетом, а постмодерністський виклик 1980-х підштовхнув її до «перемир'я» з мікроісторією – але не на рівні інтересу до окремого індивіда, а на рівні зацікавлення локальними соціальними групами. На думку «локальних істориків», дослідницькі стратегії «мікросоціології», себто щільне описування конкретного локального матеріалу, створюють підставу для пояснювальних узагальнень – а надто в періоди соціальних трансформацій і культурних змін. Власне в ці моменти, як висловлюється Чарлз Фітьян-Адамс у своїй праці «*Re-thinking English Local History*» («Пере-осмислюючи англійську локальну історію», 1987 р.), «провінцію» можна розглядати як «мікрокосм цілого суспільства». Локальна соціальна історія передбачає, з одного боку, простеження життєвого шляху та поведінкових стратегій цілком конкретних осіб (і в цьому сенсі вона «мікроісторична»), а з другого – аналіз соціальних регуляторів цієї поведінки через посередництво середовища, зокрема формальних чи неформальних груп, до яких індивід належить. За приклад вдалого поєднання концепції

локальної соціальної історії з мікроісторичним підходом та увагою до історії повсякдення може правити розвідка московського історика Александра Каменського «*Повседневность русских городских обывателей. Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века*» (2006 р.), здійснена на підставі наскрізного аналізу документації адміністративних установ містечка Бежецьк Московської губернії. Поштовхом до її написання став намір виявити конкретні прикмети тих модернізаційних змін у російському суспільстві XVIII ст., які досі розглядалися головним чином через призму урядових реформ та планів влади. За словами автора,

...у міркуваннях про «російське суспільство XVIII ст.»... хоч би яку витончену дефініцію ми йому дали, це поняття незмінно залишається надто абстрактним, тоді як на локальному рівні воно набуває цілком конкретного, намацального сенсу.

У вступі до своєї праці Каменський зазначає, що сучасні теоретико-методологічні дискусії лишатимуться гололївними щодо історії Росії, доки не вийде достатньо серйозних досліджень, що заторкують нову проблематику й застосовують нові методології, спираючись на російський матеріал. Це міркування можна цілком переадресувати й українським історикам: адже наші західні колеги в перманентних «боях за історію» напрацювали і готові проблемні вузли, і готові методологічні пропозиції та виклики – тож треба тільки прикласти їх до українського матеріалу.

✓ **Постмодернізм як
«нова філософія історії»**

Як бачимо, всі згадані повище нові напрями та поля історичних досліджень так чи так пов'язані з викликом постмодернізму. Як новітня загальнокультурна течія постмодернізм не був явищем унікальним, адже з акту переосмислення культурного набутку попередників дотепер починалися всі загальнокультурні злами – ренесансний, бароковий, просвітницький, романтичний, модерністський. У випадку, сучасниками якого нам судилося стати, головне вістря заперечень спрямоване супроти всього, що претендує на універсалізм: універсальні рецепти пізнання, універсальне розуміння істини, загальновизнані естетичні критерії оцінки мистецької творчості тощо; мало того, постмодерністська критика деконструювала саме поняття авторитетної канонічності, витіснене інтерпретаційним плюралізмом.

Щодо історичної науки, то в «числому виді» (коли про такий узагалі можна говорити, беручи до уваги розмаїття проявів постмодернізму) постмодерністська критика присутня переважно у працях теоретичного характеру. Їхні автори вбачають в історіографічному дискурсі, як ми вже знаємо, не «реконструкцію минулого», а процес його «конструювання» – вислід певної «мовно-культурної реальності», якій підлягає історик і яка оприявнює себе у прихованих лінгвістичних структурах людсь-

кого мислення, в ідеологічних преференціях автора, в його підпорядкованості культурним умовностям свого часу, тискові стандартизації тощо. Адже, згідно зі знаменитою формулою Жака Дериди, «не існує нічого поза текстом» (*il n'y a pas de hors texte*). Із цього випливає, що історик, власне, «творить» минуле сам, а історична наука, отже, постає як безмежне поле конструювань того, що колись відбулося.

Постмодерністська філософія заперечує пізнавальні шанси істориків. На думку голандського теоретика історії Франка Анкерсмита (обґрунтовану 1989 р. у відомій статті «*Historiography and Postmodernism*» [«Історіографія і постмодернізм»] й у виданій того ж року книжці «*The Reality Effect in the Writing of History: the Dynamics of Historiographical Tropology*» [«Реальний ефект описування історії: динаміка історіографічної тропології»]), остаточною поштовхом до цього стало «перевиробництво історіографії». Анкерсміт посилається на підрахунки, згідно з якими кількість фахівців, що вивчають минуле, нині перевищує загальну кількість істориків від Геродота до 1960 року. В цій ситуації вивчення будь-якого історичного феномену, по суті, перетворюється на дискусію щодо його інтерпретацій, себто втрачається безпосередній зв'язок із минулим (за висловом науковця, колишня віра в те, що джерело здатне розв'язати проблеми з інтерпретацією, уподібнилася до віри в шляховий указівник, почеплений на флюгер). Називаючи постмодернізм «модернізмом, який

врешті задумався сам про себе», Анкерсміт зазначає одну з головних відмінностей між модерністами та постмодерністами. Для модерніста джерельне свідчення про певний феномен є потвердженням того, що в минулому щось справді відбулося; він формулює свої висновки на підставі джерел і прихованих за ними «слідів» історичної реальності, себто упевнений, що реконструює минуле. З погляду постмодерніста, те саме свідчення вказує не на саме минуле, а на його інтерпретації. Це підштовхує зміщувати наголоси у дослідженнях: якщо раніше увагу було зосереджено на «стовбурі дерева» (історичному синтезі), то тепер вона перемістилася на «листя» – на інтерпретації та маргінальні аспекти, що їх раніше вважали малосуттєвими з перспективи розуміння минулого.

Ще один теоретик історіописання, румунський науковець Богдан Стефанеску, у статті «*“Хороші” й “погані” націоналізми*» ілюструє багатомірність інформації, перед якою опиняється сучасний історик, такою дотепною притчею (відома: в нас дещо в іншій версії):

Якось султан вершив суд. Він вислухав одну сторону й постановив: «Маєш рацію». Потім він вислухав другу сторону й цілком щиро ухвалив: «Маєш рацію». Довірений радник султана остеріг повелителя: «Двоє позивачів не можуть мати рації одночасно, о володарю!» Султан трохи поміркував над цими словами й дійшов висновку: «І ти маєш рацію».

* * *

Підсумовуючи стислий огляд змін і мод, яких зазнала історіографія останнього тридцятиліття, можемо переконатися, що вони, поза сумнівом, істотно розширили «територію» історика та збагатили арсенал пізнавальних технік. Це, проте, не означає повної безхмарності. Дослухаймося, приміром, песимістичного діагнозу, що його вже згадуваний Франсуа Дос поставив 1987 р. в есеї *«L'histoire en miettes: Des “Annales” à la “nouvelle histoire”*» («Історія в крихтах: “Аннали” в подібні “нової історії”»):

Новий історичний дискурс, достоту, як і попередні, пристосовується до влади та навколишньої ідеології. [...] Ця історія вбирає у себе сновиддя, притлумлені інстинкти, намагаючись досягти консенсусу з проблемами нашого сучасного суспільства, а на історика покладено обов'язок розгребти всі ці аномалії...

Подібний песимізм поділяє й авторитетний російський теоретик історіографії Николай Копосов. У книжці *«Хватит убивать кошек! Критика социальных наук»* (2005 р.) він серед прикметних ознак новітнього історіописання виокремлює «недовіру до надто простих пояснень» минулого, притаманних ХІХ та більшій частині ХХ ст., й далі зазначає:

Тут слід зважати на соціальну роль «простих пояснень». Вони були передусім виразом проекту майбутнього – отже, знаряддям боротьби. На них спиралися політичні ідеології, що пропонували рецепти побудови

досконалого суспільства, яке здавалося досконалим, бо відповідало деяким очевидним, себто достатньо загальним і простим ідеям... Тому відмова від простих пояснень означає розчарування у людській природі, в здатності людей до пізнання та розумної дії, одним словом – підваження тих основ, що уможливили проєкт майбутнього.

Що ж до скрайнього агностицизму постмодерністської філософії історії, себто переконання у принциповій неможливості достовірного знання про минуле, то він спочиває на високих теоретичних нагір'ях, тоді як історики-практики лишаються «поміркованими релятивістами», або, як сказав Антуан Про, «попри модну позу розчарованого скептика, всі й далі переконані в обґрунтованості своїх досліджень, всі вірять в істинність того, що пишуть».

Адже слушно сказав мудрий патріярх українських істориків і знаменитий візантиніст Ігор Шевченко, коментуючи «епістемологічні бої» навколо пізнаності/непізнаності історії:

На рівні добротного ремесла вистачить уживати відповідника застарілої фізики Ньютона, бо на цьому рівні не має практичного застосування відповідник фізики Айнштейна. [...] В хвилини сумнівів виймаю з моєї нумізматичної збірки бронзову монету четвертого століття з портретом Константина Великого і кладу її до кишені. Це – моя «фіга в кармане».

Утім, протипоказаність скрайнього агностицизму самій природі людсько-

68. Ігор Шевченко.
Фотопортрет 2001 р.

го пізнання ще на початку ХХ ст. мудро прокоментував уже не раз згаданий Бенедетто Кроче. На запитання, чи варто прагнути до цілковитого та повного пізнання бодай найменшої «історії», Кроче відповідає:

Так ось, якби нам вдалося розв'язати всі питання й отримати на кожне належну відповідь – що ми тоді робили би? Що нам залишалося б, якби ми досягли тієї легкості та повноти знання, котра ллється через вініця? Шлях до нескінченності такий самий широкий, як і шлях до

пекла, і веде як не в пекло, то в божевілля – це вже напевно. А нам, тимчасовим мешканцям цього світу, який наразі ще не перетворився на божевілля, це не до вподоби – нас лякає нескінченність, що віддаляється мірою того, як ми до неї наближаємося; нам до душі скінченне в усій його скромності, конкретне, те, що можна вхопити думкою, те, що здатне служити основою нашого існування та відправним пунктом наших дій.

Проте запозичене від постмодернізму сприйняття будь-якого джерела як *тексту* з власною внутрішньою ло-

гікою прислужилося й історикам, підштовхнувши їх до детального вивчення *контексту*, в якому виникло й функціонувало джерело або історіографічний твір, – його мови, культурних навичок і позиції автора, обставин написання тощо. Мало хто з істориків замислюється, чи він *конструює* а чи *реконструює* минуле, але принаймні, навіть усвідомлюючи, що, всупереч заклинанням вірних лицарів «об'єктивного знання», нам доступні лише уламки, розриви та «хаос одиничного», в душі переконаний, що таки *реконструює*. Якими методами та як – піде мова далі.

Розділ 8

Історик сам на сам із джерелом: різновиди джерел і способи їх інтерпретації

*Переписувач книг.
Гравюра за мініатюрою XII ст.*

Джерело, за образним висловом Робіна Колінґвуда, – це сировина, з якої виготовляють історію. Адже єдиний спосіб перевірити, чи не морочать нам укотре голову байкою, скажімо, про повальну письменність людей трипільської культури, – це знайти якісь сліди цієї письменности: зв'язні тексти, написи на вжиткових предметах тощо. Один палкий аматор історії за моєї бутности в архіві разів скільки прислав запит із проханням вислати йому довідку про те, де поховано Тараса Бульбу, й щиро обурювався, що недбалі архівісти такої довідки не шлють. Цей кумедний епізод добре демонструє різницю між професійним й аматорським сприйняттям історії. Аматорові досить *повірити*, що було так, як йому хотілося б. Натомість фаховий історик – це невільник джерела, бо мусить *знайти свідчення* про те, що його цікавить. І коли джерела не містять жодної згадки про Тараса Бульбу, то ми не маємо права вводити цього персонажа, дарма що він такий колоритний, у розвідку про перебіг козацьких повстань, – з тієї простої причини, що універсальною ознакою всякої науки, зокрема історичної, є до-

ведення підстав, на яких засновано те чи те судження.

Коли та як ширшав репертуар джерел

Однак самі по собі джерела – це ще тільки купка цегли, з якої історик змушує фундамент під свою оповідь про минуле. Як писав Бенедетто Кроче, це «труп без душі», і тільки «ожививши» джерело своїми знаннями, інтелектом й уявою, історик перетворить низку свідчень на «історію», себто в якийсь спосіб організовану розповідь. Потенційно свідченням для історика може стати геть усе – від чоловічка, що його намалювала на стіні печери первісна людина, до філософського трактату чи промови генерального секретаря ООН. Отак широко, проте, поняття джерела трактували не завжди. Почавши з Геродота, кожне покоління носіїв чергової історичної свідомости формулювало дедалі складніші питання до минулого, і мірою того, як накопичувалося історичне знання, виникала потреба «розпитувати» про минуле щораз нові й нові джерела. З другого боку, дедалі більше зростала фахова компетентність

історика, а відтак ускладнювалися й самі питання – від простого *що* сталося до складнішого *як* та *чому* це сталося, ще далі – чи джерело достовірно оповідає, *як* та *чому* це сталося, аж до сьогоднішнього – *чим керувалися* люди, які робили те, що робили. В такий спосіб помалу утверджувалося наше теперішнє ставлення до джерел, коли ми, слідом за Марком Блоком, беремо за джерело все, що «овідає присутність людини». Ставлячи джерелу нові й нові запитання, ми таким чином примножуємо історичне знання: адже «білими плямами» минулого насправді є не сюжети, що їх досі не описано, а питання, яких досі не поставив історик. Своєю чергою, поява одного нового питання обвально тягне за собою вервечку інших, і власне в такий спосіб – у конкуренції відповідей і гіпотез – розвивається історична наука.

Джерельну базу історіописання, як пам'ятаємо, започаткували винахідники «усної історії» – Геродот і Тукідид, які збирали свідчення, розпитуючи сучасників та очевидців. В еліністично-римську добу, коли великі діяння предків покрив морок століть, а покійників не розпитаєш, народилася компілятивна історія: джерелом для неї служили праці попередників та легенди й перекази. Творам еліністичних і римських компіляторів неабияк поталанило: з падінням Римської імперії їхні тексти самі набули статусу джерела, і в такій функції завдають клопоту сучасним історикам до сьогодні, бо ж іди знай, де Полібій, Плутарх, Лівій чи Светоній фантазують, а де оповідають *wie es eigentlich gewesen* (Цезареві, Та-

цитові й Флавієві, що описували, по-сучасному кажучи, актуальні події, вірити легше, але, звісно, теж із примруженням ока – на зразок того, як ми сприймаємо мемуари теперішніх генералів-відставників). Мало того, італійські гуманісти XV ст. власне до античних текстів уперше запровадили саме поняття «джерело», закликавши повернутися «до джерел» (*ad fontes*) сучасної їм історії та культури. Гуманісти зневажали середньовічні хроніки як продукт «темних віків», та ба. Вже невдовзі ці хроніки зроблять таку саму блискучу кар'єру, як і твори античних авторів, і стануть чи не основним джерелом з історії Середньовіччя. Самі ж середньовічні хроністи працювали за античним рецептом, себто дещо компілювали з попередників, дещо брали з легенд і переказів, а дещо описували «наживо» – на підставі власних спостережень за подіями.

Револьюційні новації у цю понадтисячолітню традицію внесло XVII ст. – доба зародження критичного мислення, на яку припадають перші спроби перевірити вірогідність усталеного репертуару свідчень, узятих із творів античних і середньовічних авторів. Відтак «історіографія ерудитів» починає широко використовувати доти майже незадіяні різновиди джерел: законодавчі та нормативні акти, королівські привілеї, дипломатичні угоди, документи папської канцелярії та навіть нетекстові джерела на кшталт монет чи гербів. У XVIII ст. цей перелік доповнила «історіографія антикварів», перейнявшись особливим пієтетом до старих рукописних кодексів («мануск-

риптів»), що могли містити і списки давніх хронік, й акти юридичного змісту, і комплекси якихось приватних документів. Адже власне від XVIII ст. іде мода на збирання таких речей і починають формуватися великі колекційні збірки, а до чималих приватних архівів, доти захованих у скринях чи шкіряних мішках і цікавих зазвичай лише магнатським адвокатам, які шукали там потрібне свідчення при черговому майновому скандалі, укладають перші інвентарі й каталоги. Ба більше, виникає спеціальна посада «архівісти», до чиїх обов'язків належало впорядкувати, зберігати й описувати такі збірки (наприклад, перший «архівіста» родинного архіву волинських князів Сангушків відомий із 1726 р.).

У такий спосіб дедалі більшої ваги в очах істориків починає набувати архівний документ. І то десь до середини XIX ст. тотальну перевагу надавали паперам королівських канцелярій та урядових архівів, себто актам нормативно-правничого та дипломатичного змісту. Пізніше, коли в останній третині XIX ст. увиразниться «дроблення історії» на тематичні напрями, цього документального репертуару виявиться замало, і його доповнять акти приватних угод, заповіти, протоколи різноманітних судових інституцій та фіскальні переписи, але пієтет до офіційного свідчення («документа») залишиться незмінним. Це й зрозуміло: адже з погляду XIX ст. наукова (ми тепер говоримо «сцієнтизована») історія мусила спиратися на «об'єктивне» джерело, а на таку роль

найліпше надавалися акти публічно-правового характеру, що їх можна було укласти в певні ряди повідомлень про ті чи ті сфери життя. Добрим прикладом тут буде практика Київської, так званої «документальної», школи істориків, пов'язаних із видавничим проектом Київської археографічної комісії, зреалізованим між 1859–1914 рр. у восьми серіях, об'єднаних спільною назвою «*Архив Юго-Западной России*» (кожна серія, своєю чергою, нараховувала від 2–3 до 10–12 томів). Ось промовисті назви деяких серій і томів: «Акты, относящиеся к истории Православной Церкви Юго-Западной России»; «Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края»; «Акты о козаках»; «Акты о гайдамаках»; «Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России»; «Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в Юго-Западной России»; «Акты о заселении Юго-Западной России»; «Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной России»; «Акты о землевладении в Юго-Западной России» і т. ін.

Як бачимо з цього переліку, увагу київських «документальних» істориків, як і їхніх колег у Росії чи на Заході, ще практично не привертало ні листування людей (ясно, за винятком помітних «акторів історії»), ні приватні щоденники та мемуари, ні, тим більше, літературні пам'ятки – тут виняток могли становити тільки публіцистично наснажені твори, наприклад у київському випадку – полемічні трактати прибічників й опонентів Бе-

69. Йоган Гейзинга. Портрет роботи
Освальда Венкельбаха, 1929 р.

рестейської церковної унії. Натомість коли ми зазирнемо до однієї з перших і до сьогодні найславетніших праць модерністського спрямування – «*Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*» («Осінь Середньовіччя. Дослідження форм життєвого укладу й форм мислення в XIV та XV століттях у Франції та Нідерландах») голандського історика Йогана Гейзинги, що побачила світ 1919 р., то натрапимо вже на таку зливу розмаїтих джерел, від якої просто-таки паморочиться в голові. Окрім давніх «історій», хронік і офіційних актів, – це теологічні, моралізаторські, політичні та прав-

ничі трактати; куртуазна, алегорична та сатирична поезія; лицарські романи й статuti лицарських орденів; листи й проповіді; написи на церковних дзвонах і спорудах; церковне малярство, донаторські та світські портрети, алегоричний, батальний та «історичний» живопис; вівтарі, надгробки й храмова архітектура; мініатюри рукописних кодексів і гравюри в інкунабулах; перші приватні щоденники й описи різноманітних церемоніаль, бенкетів, релігійних обрядів, процесій, двобоїв, лицарських гербів, девізів, турнірів, одягу й меблів, відьомських процесів і марновірних практик etc., etc. Прагнучи, за власним зізнанням, «побачити певну культурну цілість» у формах життя та мислення пізнього Середньовіччя, Гейзинга про-никливо завважує:

Сучасна медієвістика, котра через недостовірність хронік переважно звертається, наскільки це можливо, до джерел офіційного характеру, тим самим мимоволі наражає себе на небезпечну помилку. Такі джерела недостатньо виявляють ті відмінності у формах життя, що відділяють нас від епохи Середньовіччя.

Як було вже згадано, історики-модерністи покоління Гейзинги та ранніх «Анналів», на відміну від своїх попередників – істориків XIX ст., відкинули «історію-подію» на користь «історії-проблеми», сподіваючися в такий спосіб набути змогу – тоді у це ще вірили – змальовувати минуле у всеохопному синтезі. Такий підхід потребував істотного перетлумачення самого по-

няття про джерела та призводив до неабиякого, достоту необмеженого розширення їх кола (про це також уже йшлося в попередньому розділі) й залучення, відповідно до раніше цитованого гасла Люсьєна Февра з його полемічних «Битв за історію», всього того, «що, належачи людині, залежить від неї, слухає її, виражає її, вказує на її присутність, діяльність, смаки і способи людського буття». Отже, репертуар прийнятних джерел відтак охоплює, крім звичних для історіографії XIX ст. «хронік і хартій», будь-які матеріали, здатні виступати, за влучним висловом Марка Блока, «мимовільними свідками» доби: різножанрові пам'ятки письменства та витвори мистецтва (малярства, пластики, архітектури тощо), археологічні свідчення і дані топоніміки й ономастики, предмети побутового вжитку й знаряддя праці, одяг і зброю, семантику історичної термінології і т. ін.

А невдовзі, як ми пам'ятаємо, історики звернуться і до так званих масових джерел – демографічних і фіскальних матеріалів, комерційної звітності тощо.

Така «всєдінність» в оцінці інформативного потенціалу джерел зберігається й до сьогодні.

Добрий приклад щораз дальшого розширення джерельної бази історика демонструє видана 1990 р. книжка Жана-Кльода Шміта «*La raison des gestes dans l'Occident Médiéval*» («Сенс жесту на середньовічному Заході», її український переклад побачив світ 2002 р.). Називаючи феодальне суспільство «цивілізацією жесту», автор зіставляє зафіксовані на мініатюрах тілесні рухи й постави із сучасними їм писемними рефлексіями про жест під кутом зору символічних цінностей середньовічного суспільства – як публічну демонстрацію політичної чи церковної влади, як репрезентацію

70. Історики
читають інскрипцію
на хресті
в Китайгороді.
Фото поч. 2000-х рр.

соціальної значущості, як показування приналежності до певної соціальної групи, як усталений вираз душевних порухів тощо. Завдання ж цілої праці означене у вступі так:

Мета цієї книжки – ані оповідь про історію якогось окремого жесту, ані аналіз жестових форм в якомусь одному літературному чи іконографічному документі, ані, зрештою, розробка каталогу середньовічних жестів чи то типології їхніх значень або функцій. Питання, яке я ставлю перед собою, глобальніше: що таке зробити жест у Середні віки? Як і ким жести не лише виконувались, але й були осмислені, оцінені, витлумачені, класифіковані? [...] Які культурні моделі, погляди на тіло, концепції соціальних відносин знайшли в них своє відображення? Такий підхід передбачає, що історик одночасно приділяє увагу двом класам фактів, які йому доведеться безупинно порівнювати і взаємно оцінювати: системі зображення жестів, які він прагне відтворити за іконографією, і чітким інтерпретаціям жестів, що їх спромоглася виробити середньовічна культура. Цей подвійний підхід [...] дозволяє [...] об'єднати культуру в усій її всеосяжності на тривалому проміжку історії.

«Лінгвістичний поворот» кінця 1970-х підштовхнув до актуалізації ще одного різновиду джерел – тих, де людина говорить від імені власного «Я». Ідеться про так звані Его-документи, в якому особистість проступає найвиразніше – лист, щоденник чи мемуари, протокол із засвідченням прямих висловлювань, текст якоїсь промови то-

що. Зрозуміло, що такі джерела використовували й раніше. Але саме постмодерністський акцент, з одного боку, на персоналізованій історії, а з другого – на «непрозорості» будь-якого писемного джерела, чийого автора «замкнено» у клітку певного культурного коду (мовного етикету, етнічної чи соціальної приналежності, конфесійних упереджень, статі, пріоритетів своєї мікрогрупи, освіти, ідеології, родинної традиції, підсвідомих комплексів і т. д.), породив жвавий інтерес до особи інформатора – автора відповідного тексту. Адже розшифрування «прихованої реальності», себто поштовхів, якими люди минулого керувалися у своїх учинках, є більш-менш досяжним лише за умови простеження їхніх власних – і то не колективних, а індивідуальних – мотивацій та пріоритетів. Прикладом успішних досліджень на підставі зафіксованих у дописах чи протоколах «еретичних» висловів та суджень є студії над так званою «народною релігійністю». Плідно використовують Его-документи і досліджуючи територіяльні та регіональні ідентичності, оскільки він віддзеркалює сприйняття людиною власного життєпростору. Без Его-документа не може обійтися політична антропологія, вивчаючи сприйняття влади й форм та мотивацій лояльності. Врешті, передусім на індивідуальні дискурси спирається так звана «ментальна картографія», започаткована Саїдовим «*Орієнталізмом*», де проаналізовано західні дискурсивні практики, що сформували усталений культурно-географічний образ Сходу

й лягли в основу ідеологічного та психологічного обґрунтування колоніалізму. Ще одним зразком «комбінованого» використання Еґо-документа є вже згадувана праця Ларі Вулфа «*Винайдення Східної Європи*», присвячена конструюванню «ментальної мапи» Східної Європи як «недоцивілізованого» простору. Автор зіставляє подорожні щоденники, листи та мемуари західних дипломатів чи мандрівників із вигаданими описами подорожей сходом Європи (на кшталт уявної мандрівки Вольтера з Карлом XII чи пригод барона Мюнхгавзена з пера Рудольфа Ериха Распе), а також із політико-географічною номенклатурою виданих упродовж XVIII ст. на Заході мап. Підсумовуючи свій аналіз, Вулф пише:

Східна Європа – це плід філософського й географічного синтезу; її винайшли люди епохи Просвітництва. Самі по собі східноєвропейські землі, ясна річ, не були ні винаходом, ні вигадкою. [...] Відкриття ж, або винахід, полягало в тому, що між цими землями встановлено було зв'язок, спертий і на фактах, і на вигадках, завдяки чому власне й виникла Східна Європа як аналітична категорія. Вона являла собою набір спостережень, що узагальнювали й пов'язували в єдине ціле найрізноманітніші землі та народи. Саме в такому сенсі Східну Європу можна назвати культурною конструкцією чи сказати, що її породило інтелектуальне винахідництво Просвітництва. [...] Перш ніж з'явитися на мапі, Східна Європа народилася в головах просвітників. [...] У центрі

процесу була щойно сформована концепція «цивілізації», яка стала головною точкою відліку, що давав змогу приписати Східній Європі підкреслену підпорядкованість і вторинність стосовно Європи Західної.

«Перехресний допит» на лаві свідків

Минуле, наскільки воно взагалі приступне історикові, актуалізується в його сприйнятті завдяки тому, що про нього є свідчення джерел, або, як їх називає Робін Колінґвуд, «авторитетів історика». За його словами,

[а]вторитет може бути балакучим, може відхилитися від теми, може бути пліткарем або скандалістом; він міг не розгледіти, чи забути, чи пропустити якісь факти, міг через невігластво або примху перекрутити їх, але історик на всі ці недоліки не має ради. [...] Він відбирає у них те, що вважає важливим, опускаючи решту..., і критикує їх, відкидаючи або виправляючи те, що, на його думку, є наслідком дезінформації чи брехливості.

Колінґвуд порівнює процедуру історичного пізнання з судовим слідством: історик садить своїх «авторитетів» на лаву свідків і

перехресним допитуванням видобуває з них інформацію, якої ті не видали у своїх попередніх свідченнях або тому, що не бажали видавати, або тому, що не володіли нею.

«Неточна інформація» джерел впливає із самої природи людського

сприйняття. Абсолютно правдивого свідка не може існувати з тієї простої причини, що точність образів, фіксованих нашою пам'яттю, пов'язано зі ступенем важливості для нас почутого, побаченого або прочитаного. Марк Блок, ілюструючи цю думку в «Апології історії», бере за приклад лікаря, який прийшов на виклик. Описаний ним зовнішній вигляд і симптоми хвороби пацієнта, ясна річ, будуть вірогідними, натомість опис умеблювання кімнати навряд чи вартий такої самої довіри, бо лікар, напевно, лише побіжно ковзнув по ній поглядом. Емпірично перевірити «неточності» джерела історик не має змоги: за дотепним висловом того-таки Блока, жоден єгиптолог не бачив Рамзеса і жоден фахівець із наполеонівських війн не чув гуркоту гармат під Австерліцом. Натомість репертуар джерел стосовно того й того може бути величезним – отже, кожна проблема вимагає вміння зіставляти свідчення, що долинають зусебіч, а то й суперечать одне одному. Таке зіставлення є практично неможливим, коли в історика немає попереднього уявлення про те, що саме він хоче розвідати на обраному маршруті. Тому «перехресний допит» джерел, за Блоком, слід починати з «укладання питальника», бо навіть позірно зрозумілі джерела «говорять» лише тоді, коли їм ставлять адекватні їхнім спроможностям запитання. Для прикладу, якщо історик шукатиме в середньовічних джерелах свідчень про національну ідентичність, він потрапить у пастку, що сам собі приготував, бо Середні віки свідомості такого типу ще не знали.

Джерело, немов дельфійська піфія, щось бурмотітиме, а історик – інтерпретатор того бурмотіння – неминуче впаде в гріх анахронізму, себто накладатиме сучасні поняття на опис минулого. Згадаймо, Блок називав це «вірусом сучасності», що вражає навіть коментарі до «Іляди».

За виразний приклад цього «вірусу» може правити ось така інтерпретація зображення Данила Галицького у Галицько-Волинському літописі, що на неї натрапляємо в одному з українських підручників історіографії:

Тогочасна концепція провідної ролі в історії видатних осіб яскраво виявилась у звеличенні Данила Галицького. Літописець характеризує його як людину мудру і прозорливу, сувору і справедливу, виправдовує його тверду великокнязівську політику щодо боярства, кроки щодо зміцнення централізованої влади і цілісності держави перед загрозою з боку монголо-татарської орди, Польщі, Угорщини, Литви.

Літописець і справді пише про Данила як володаря мудрого й справедливого. Проте, не вдаючись в аналіз літературного етикету XIII ст. та персональних мотивацій літописця, що надто далеко відвело би нас від обговорюваного питання, завважу три кричущі анахронізми в цитованому уривку: 1) «концепцію провідної ролі видатних осіб в історії», яку автор приписує літописові, насправді було вперше сформульовано за доби Романтизму; 2) нібито притаманний князеві ідеал «централізованої влади» постане

на європейській культурній мапі лише в процесі творення абсолютистських «добре впорядкованих» держав у XVIII ст., але й тоді владу ще не називали «централізованою» – це термінологічний винахід XX ст.; 3) говорячи про загрозу «цілісності держави» з боку Орди, Польщі, Угорщини й Литви, автор ототожнює середньовічні політичні утворення, персоналізовані особою володаря, де «державою» був він сам, з новітньою державою – як симвозом території, населення та владних органів.

Окрім укладання коректного «питальника», важливу роль у «перехресному допиті» джерел відіграє відсіювання елементів авторської інтерпретації та стилістичних засобів переконування читача, себто елементів риторики. Більшої пильності, ясно, тут вимагають так звані «опосередковані», себто позначені особистістю автора, джерела (хроніки, мемуари, щоденники, літературні тексти, епістолярна спадщина). Меншою мірою це стосується так званого «прямого», себто офіційного джерела – законодавчого чи публічно-правового акту, документа тощо. Проте й тут, хоч і не так явно, елемент переконування теж присутній.

Як приклад наведу два джерела: наративне (фрагмент зі «Сказання про війну козацьку з поляками» Самійла Величка початку XVIII ст.) і документальне (так званий «дозволений лист» великого князя литовського 1495 р.).

1. Самійло Величко так описує вступний акорд Руїни – битву під Полтавою 1658 р. між Мартином Пушкарем та

Іваном Виговським (у преамбулі до цього епізоду Величко розцінює саму громадянську війну як «великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття, який спалював людське добро і знищував усе в корінь»):

За години дві чи півтори перед світанком Пушкарь вийшов з усім своїм кінним та пішим військом із Полтави [...], і коли сонце почало простирати з небесного океану на світ своє золотосяйне проміння, ударив міцно й несподівано на обоз Виговського, заставши його військо не готовим до бою – він налякав і вигнав його з обозу геть. Виговський, однак, відразу ж справився і повернув з усім своїм військом на Пушкаря, зразу ж вигнав його геть зі свого обозу і почав наступати на нього далі до Полтави. Але на той час приспів з Полтави до Пушкаря Барабаш із запорожцями, і військо Виговського було зломлене й відігнане, тоді як обоз Виговського був знову цілком опанований Пушкаревим військом. Одні почали тоді грабувати, а інші, п'яниці, засіли біля горілчаних кувф і вже не сподівалися переміни своєму успіхові. Виговський же після такого подвійного свого присоромлення від Пушкаря лишився налегці й повністю голий – покинув-бо всі свої достатки в обозі, невільно залишивши їх у здобич пушкарівцям. Він подався якнайшвидше до орди і, взявши її з собою від Соколячих Байраків та з'єднавши з усім козацьким військом, а також з двома згаданими німецькими полками, знову приспів до свого опанованого Пушкарем обозу [...] і, вчинивши велику січу, нарешті зло-

мив його і побив його до ноги, врізнобіч розігнавши і там його добивши. [...] Пушкар же працював у тому бою пребагато і, підтримуючи своє військо, дійшов нарешті до того, що допустив, аби його молодецька голова була відсічена одним добрим козаком із пліч і принесена на списі в обоз до намету Виговського. Після такої перемоги над Пушкарем і Барабашем Виговський трохі спочив у своєму обозі і рушив на Полтаву, а ввійшовши до неї без спротиву, значно повітав її вогнем і мечем, останок її зберіг цілим. Це ту Полтаву, яка від закладання свого, а було це 1608 року від Різдва Христового, квітла 49 років – її пошкоджено було й приведено до всеконечної руїни через того-таки Пушкаря.

Аналізуючи цей фрагмент, неважко відсіяти а) пряму інформацію про перебіг та учасників битви; б) елементи авторської інтерпретації, які вказують на амбівалентне ставлення Величка до обох головних її персонажів; в) образні засоби, за допомогою яких Величко апелює до емоційного співпереживання читача.

2. Фрагмент із так званого «дозволеного листа» великого князя литовського Александра на запровадження торгів у містечку Гощі Волинської землі (1495 р.):

Александр, Божою милостю великий князь литовський, руський, жомойтський і інших. [...] Бил нам чолом пан Богдан Сенькович Гостський і просил нас, абихмо ему дозволили торг міти в иміньє его в Гощи, а повідил перед нами, штож в Луцку торгу і миту нашому то неш-

кодно есть, а од Луцка далеко. Іно естлі будет торгу і миту нашому в Луцку нешкодно, і ми ему тот торг в иміньє его в Гощи дали міти до нашої волі.

Як бачимо, навіть у такому офіційному документі нескладно відсіяти елементи переконування від прямої інформації, що ставить під сумнів стовідсоткову «правдивість» джерела. Адже знадобляться додаткові зусилля, щоби шляхом «перехресного допиту» джерел дізнатися, чи й справді надання торгового права містечку Гощі було «нешкодним» для Луцька, як у тому переконував великого князя Богдан Гойський – власник містечка, отже, особа зацікавлена.

Критичний метод – триумф завдовжки у три століття

Із наведених прикладів можна переконатися, що жодне писемне джерело – як витвір конкретної людини з певними поглядами, намірами чи потребами – не розповідає історикові «чистої правди». Тому закладену в ньому інформацію (байдуже, чи «тверду» – про перебіг події, чи опосередковану – про думки й наміри її учасників) історик мусить видобувати шляхом певних пізнавальних операцій, які називають *методами*. Поняття про особливі дослідницькі методи, притаманні пізнанню історії, сформувалося в строгому сенсі аж у XIX ст., коли й сама історія «сцієнтизувалася», себто стала сприйматися як наукова дисципліна й окремий фах, що його навчають в університетах. Однак початки «мето-

дологізації» було закладено раніше, свідченням чого є народження так званого «критичного методу» – першого з-поміж тих, якими стали послуговуватися історики.

Витоки критичного методу сягають картезіанського перевороту в науковому пізнанні, про що вже мова йшла по-вище, а його послідовне застосування в царині історії пов'язане з «історіографією ерудитів» XVII ст. Зокрема, першим теоретиком критики джерел став уже згадуваний «батько допоміжних історичних дисциплін» Жан Мабійон, котрий 1681 р. у трактаті «*Шість книг про справу дипломатики*» сформулював засади перевірки середньовічних актів на автентичність з огляду на їхні формуляри та почерки. Притаманний тодішнім історикам пієтет до критичного методу (в сенсі пересвідчування у «правдивості» джерел) можна виразно проілюструвати словами одного з «ерудитів», історика Церкви Луї Дю Пена, який 1704 р. написав: критика – це «смолоскип, що світить нам і веде нас темними дорогами давнини, допомагаючи відрізнити істинне від хибного».

Про універсальну значущість критичного методу не забули й «антиквари» доби Просвітництва, зайняті виданням і коментуванням джерел. Проте остаточно історика було «поставлено до робочого верстата» лише в добу Романтизму, коли історична наука набула академічного реноме, а вміння критично опрацювати джерело перетворилося на еталон професійності – *conditio sine qua non* фаху історика. Класичної завершеності критичному скептицизмові надали берлінські істо-

рики – фундатор методу так званої історико-філологічної критики джерел Бартольд Георг Нібур (1776–1831) і «вчитель Європи» Леопольд фон Ранке, а теоретичної солідності – уже згадувані сорбонські професори Лянґлуа та Сеньобос у «*Вступі до історичних студій*» – свого роду «катехизисі» історика-позитивіста. В Нібура вимога критичності ще доволі розпливчата й обернена передусім до історикового сумління:

Ми повинні відрізнити поетичний вимисел і фальшування й напружити свій погляд, аби розізнати під пізнішими нашаруваннями обриси істини. [...] Історикові потрібен позитив: він прагне бодай із певною часткою достовірності виявити взаємозв'язки й отримати правдоподібніше зображення подій...

Натомість для позитивістів Лянґлуа та Сеньобоса альфою й омеґою на шляху до «об'єктивної правди» про минуле є вже не особа історика, а джерело:

Історією є ніщо інше, як використання документів, тому в науковому дослідженні будь-яке твердження можна вважати вірогідним лише тоді, коли воно підкріплене документами.

Загальні методологічні засади опрацювання джерел у їхньому посібнику сформульовані отак:

- історичне дослідження є вірогідним, тільки якщо воно потверджене документами;
- функція історика – безсторонньо верифікувати та коментувати джерела.

Що ж до конкретного аналізу джерела, то, згідно з Лянглуа та Сеньобосом, його слід здійснювати через дві процедури – зовнішню та внутрішню критику. *Зовнішня («початкова») критика* покликана з'ясувати автентичність джерела на підставі аналізу паперу й філіграней, формуляра, чорнила, почерку, печаток та ін., тут помічними будуть так звані допоміжні історичні дисципліни – палеографія, філігранологія, геральдика, сфрагістика, дипломатика тощо. *Внутрішня ж («основна») критика* – це перевірка наявних у тексті повідомлень, як-от: чи відповідає дата джерела описуваним подіям? чи узгоджені між собою в часі й обставинах імена згадуваних осіб? чи автори (автор) достатньо обізнані з тим, про що оповідають? чи не були вони особисто зацікавлені саме в такому висвітленні події? Отже, власне, подибуємо тут уже згаданий «перехресний допит», себто зіставлення викладеного в джерелі з повідомленнями інших джерел.

Критичний метод дотепер залишається першим (і надалі кінцевим) у роботі історика, не зазнавши засадничих змін порівняно з вимогами, що їх прищепив учням Ранке й виклали у підручнику Лянглуа та Сеньобос. Щоправда, нові уявлення про можливості й завдання історика доповнили «внутрішню критику» (перевірку повідомлень) ще двома акцентами – *критикою інтерпретації* (себто увагою до ситуації, яка могла зумовити використання тих чи тих висловів: наприклад, урочистий чи офіційний характер події, стандарти певного літературного етикету тощо) та *критикою понять* (себто

аналізом історичної зумовленості вжитої термінології: тут, зокрема, найчастіше й спотикаються фальсифікатори). Загалом же треба визнати, що лише критика тексту є тією пізнавальною операцією, яку можна в строгому сенсі слова назвати *методом* роботи історика. Що ж до решти розглянутих далі способів опрацьовувати джерела, то всі вони стосуються радше різних парадигм витлумачення минулого, пропонуючи власні, для конкретної мети уточнені, шляхи та підходи критичного аналізу.

Історична герменевтика та семіотичний аналіз

Щойно згадані «критика інтерпретації» та «критика понять» тісно пов'язані з інтересом сучасної історіографії до культурної специфіки певної епохи, часу, країни тощо. Її прояви, становлячи «повітря епохи», зазвичай самим носіям не помітні, а отже – в тексті джерела не фіксовані у «готовому» для історика вигляді. Розпізнавання ж та витлумачення випадкових «обмовок» джерела, які можуть стати ключем для розшифрування уявлень і культурних мотивацій людей минулого, є завданням історичної герменевтики – «мистецтва розуміння», себто пошуку глибинних змістів у тексті. Власне герменевтика – не винахід новітньої історіографії, бо цим терміном ще середньовічні богослови називали витлумачення прихованих значень Святого Письма. Здавня відомі також герменевтика юридична, філологічна, філософська. Проте в пізнавальних

процедурах історика вона завоювала собі почесне місце лише в останню третину ХХ ст., коли пізнання минулого почали сприймати як «діялог з Іншим», спробу якомога ближче зрозуміти людину, чій поведінка й мислення відмінні від притаманних самому дослідникові.

Отже, історична герменевтика передбачає інтерпретацію прихованих змістів джерела, по-своєму «зашифрованих» у тих чи тих словесних формулах, згадках про жест, ритуал, церемонію, страх перед чимось, захоплення чимось тощо. Таке завдання щільно переплетено з семіотикою – аналізом системи культурних значень. Адже значеннєві системи сучасної та минулої культур багато в чому відмінні (втім, те саме може стосуватися й паралельних у часі культур, де за цілком виразний приклад править розбіжність «етикету посмішки» в японській, американській та європейській традиціях): Уникаючи «пастки джерела», яке пропонує нам на позір «тверду» й «правдиву» інформацію, історик мусить взяти до уваги а) значеннєву розбіжність між способом мислення і поведінковими стереотипами, що можуть ховатися за певним висловом чи твердженням, б) систему символіко-культурних значень, властиву певному часові та певній спільноті. На практичному рівні це передбачає вичленування присутніх у джерелі «натяків» – сповнених символічного змісту дій чи фраз; згадок про предмети, що мали втрачене нині культурне навантаження; специфіки по-

бутових ритуалів чи манери спілкування; акцентів схвалення/осуду тощо.

Наприклад, кілька взаємно не пов'язаних джерел XVII ст. стверджують, що знайшли свою смерть у воді чи болоті: київський митрополит Ісидор, який визнав Флорентійську церковну унію («котрого, повідають, топлєно»); луцько-острозький владика Кирило Терлецький, один з ініціаторів

71. Олександр Тарасевич. Алегорія «трьох філософій». Мідьорит на титульному аркуші тез Теодора Білевича до філософського диспуту. Вільно, 1675

Берестейської церковної унії («тіло його вкинули у болото, і там йому ворони очі вибрали»); Юрій Немирич (чиє «голе тіло загорнули в мішковину й укинули в болото»). Насправді всі троє скінчили життя або цілком гідно (Ісидор помер у сані кардинала в Римі, а Терлецький мирно спочив і похований у Луцьку), або за невідомих обставин (Немирич загинув у випадковій сутичці з козацькою ватагою ворожої партії). Ключем же до пояснення неправдивих повідомлень є притаманне ранньомодерній культурі уявлення про різницю між «доброю» кончиною та «злою» смертю, що її, зокрема, асоціювали з водою чи болотом, мало того, сприймали як безчестя (кидання у воду як знак збезчещення фіксують іще старогерманські звичаї; численні репліки такого самого змісту подібуємо і в українських свідченнях XVI–XVII ст.). Тому згадані повище джерела оповідають не про дійсні обставини смерти героїв, як міг би подумати довірливий історик, а про ставлення авторів повідомлень до тих героїв. Це вочевидь погляд православних ортодоксів: у випадку обох церковних ієрархів його спрямовано на підкреслення ганебної (отже, заслуженої) смерти віровідступників, а у випадку Немирича – на містичне відсторонення від людини «багатьох вір», перевертня (Немирич, один із найзаможніших українських шляхтичів, перейшов на бік козаків-повстанців, а понад те змінив протестантське віровизнання на православ'я).

У продуктивності герменевтичного аналізу джерел можна пересвідчи-

тися на прикладі відомої праці сучасного російського історика Ігоря Данілевського «*Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII в.)*» (1998 р.). Автор рішуче заперечує властиве об'єктивістському підходу до джерел переконання у «тожності мислення літописця й дослідника». Навпаки, головною проблемою, на його думку, є «рівні нерозуміння». За дотепним висловом Данілевського, «літописець, розмовляючи з нами, опиняється в становищі місіонера, що потрапив до країни невірних». Аналіз лексико-семантичних полів та прямих і прихованих біблійних цитат у літописах схиляє до висновку, що системотворчим мотивом руського літописацтва було есхатологічне світобачення – очікування кінця світу, і власне цей момент визначав відбір матеріялу та форму його представлення. В такий спосіб літопис постає як «вербальна конструкція», створена шляхом накладання змістів біблійної історії на Київську Русь.

На завершення варто додати, що герменевтичний аналіз має свою пастку – небезпеку нав'язати джерелу змісти, притаманні культурі історика-інтерпретатора. Адже й справді, реконструкції такого типу завжди наражаються на сумнів, оскільки немає (та й не може бути) беззаперечних доказів того, чи вони відкривають *дійсні* значення минулого, чи пропонують значення, *надані* самим істориком. Зрештою, як жартують, інтерпретатор знаходить у тексті тільки те, що сам готовий знайти.

Структурний аналіз і «деконструкція» джерела

Про філософсько-методологічну суть структуралістського підходу до моделювання дійсності в описах минулого поговоримо в наступному розділі. Тут же мова піде про суто технічну операцію, за допомоги якої історик вичленює у тексті джерела «сторонні шуми», себто мовні засоби, якими автор джерела «підсилює» свою оповідь, надає їй авторитетності, переконливості тощо. Адже кожен писемний текст, зокрема й публічно-правовий чи офіційний документ – майнова угода, заповіт, чиновницький рапорт і т. ін., – підлягає певній літературній конвенції. Для документів, наприклад, це ustalений формуляр. Розділяючи текст документа на структурні одиниці (так звані клавзули, що їх класифікує одна з дономіжних історичних дисциплін – дипломатика), ми без надзусиль дістаємося потрібного. Якщо, скажімо, нас цікавить лише зміст повідомлення, то ми досить легко знайдемо його в клавзулі, що зветься диспозицією; якщо треба встановити коло причетних до події осіб, допоможе клавзула за-свідчення (тестация); якщо досліджуємо типи соціальних ієрархій, стануть у пригоді формули адресації та прикінцеві формули ввічливості і т. ін. В умілих руках дослідника формуляр розповідь і про складніші речі. Наприклад, певні нюанси так званої аренги (вступної преамбули) до заповітів можуть засвідчити віросповідання заповідача (православне, католицьке чи протестантське), що його із

самих майнових розпоряджень ми можемо й не висувати.

Обов'язковим полем застосування структурного аналізу є середньовічні та ранньомодерні нарративні тексти. А що вони зазвичай іще підпорядковані риторичним правилам, а не прагненню до індивідуального самовираження, то дослідник мусить «розкласти» їх, відсіюючи:

- текстові фрагменти, над якими тяжіє «взірець-прецедент», що стоїть ледь не за кожним твором європейської писемної традиції від Античності до Нового часу – античних текстів, Святого Письма, творів отців Церкви тощо;
- риторичні канони «досконалого» описування, сперті на однакових засадах аргументації й композиції та на спільному фонді топосів, себто образних засобів, риторичних кліше та повторюваних зворотів, порівнянь чи прикладів.

Завваживши «пастки риторики», історик зможе уникнути наївно-прямолінійного тлумачення давніх текстів, коли, для прикладу, опис міста Острога в поемі Шимона Пекаліда «*De bello Ostrogiano*» («Про Острозьку війну», 1600 р.), скомпонований із ustalених у тогочасному письменстві топосів «Райського саду», сприймають як такі собі замальовки натураліста («Пекалід відзначає м'який клімат Острожчини, велику кількість лук і високу врожайність навколишніх земель»), хоча насправді мета поета-панегіриста полягала цілком в іншому.

Сказане не означає, що структурний аналіз ні до чого, коли йдеться про новітні тексти. Приміром, «вгадати переконання» політиків годі сподіватися, не аналізуючи їхні промови та відозви, де під шумовинням демагогії теж зазвичай приховано ті чи ті сталі топоси, тож і тут інтерпретації має передувати низка технічних операцій – вичленування, сортування, встановлення частотности тощо.

* * *

Деконструкція, як і структурний аналіз, передбачає розчленування тексту на певні значеннєві одиниці, проте її мета дещо складніша. В основу операцій (а точніше – дослідницьких стратегій) деконструкції покладено ідеї Жака Дерида, який уперше запровадив це поняття в практику роботи з текстами. Стратегії деконструкції, що постали на початку 1970-х рр. у середовищі науковців (переважно літературознавців) Єйльського університету, де викладав і сам Дерида, покликані були подолати «наївний історизм», себто прямолінійне розуміння тексту. Їх зіперто на тлумаченні тексту як одиниці мовлення, якій притаманні позасвідомісні мовні кліше, що нав'язують людині, вкупі зі словесними формулами та стійкими метафорами, засадничі параметри певної картини світу. Отже, людина виявляється, сама цього не усвідомлюючи, немовби «замкненою в клітку» – ідеології, національності, статі, станових чи кастових упереджень, родинної традиції тощо. А дослідник, за словами Дерида, щоби зрозуміти, як сконструйова-

но певний «ансамбль», повинен розкласти його на частини, аби таким чином «вивільнити» закладені в тексті потенційні смисли. Шукаючи їх через аналіз слововжитку, насамперед бінарних опозицій, сталих висловів, мовних кліше, дослідник здійснює «до(за)повнення» (supplément) тексту та відкриває простір для «вільної гри» значень. На практиці у підґрунті прийомів деконструкції – пошук суперечностей та двозначностей і їх повторюваність. До уваги також береться присутність специфічних «ключових зворотів» чи «ключових слів», які оприявнюють не заартикульовані виразно світоглядні позиції чи приховані страхи або підсвідомі комплекси автора тексту.

Деконструкцію як аналітичний прийом застосовують переважно дослідники красного письменства, хоча, зрозуміло, вона може стати у пригоді й при зверненні до решти історичних сюжетів, де джерелом слугує так званий Его-документ. Наприклад, Наталі Земон Дейвіс у книжці *«Fiction in the Archives»* («Оповідки в архівах», 1987 р.) досліджує місце та роль наративних стратегій на матеріялі прохашь про помилування, що з ними у XVI ст. зверталися до французького короля засуджені за вбивства й інші тяжкі злочини. Звісно, намагаючись виправдатися, кожен із цих людей подавав власну версію подій. Деконструюючи їхні свідчення, авторка прагне, за її словами, «вилучити всі елементи фікції з досліджуваного матеріялу, залишаючи тільки сухі факти», а водночас наголошує, що сам спосіб оповіді – як тип

дискурсу – може стати вельми продуктивною темою для історика.

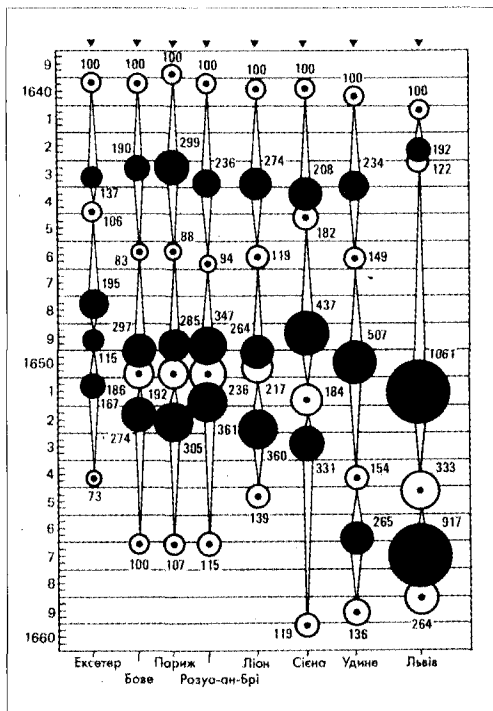
В Україні стратегії деконструкції при аналізі історіографічного дискурсу вперше застосував Володимир Ващенко у книжці «Неврастенія: непрочитані історії. Деконструкція одного напису – сеанс прочитання автобіографії М. С. Грушевського» (2002 р.). Аналізуючи щоденники історика, а також дві його автобіографії й написані у 1920-х рр. спогади, автор намагався відшукати приховані в цих текстах психологічні фобії та позасвідомі комплекси й спроектувати їх на творчість Грушевського. Праця Ващенко, а надто в спробах зіставити «неврастенію» науковця з його творами, хвибує на поверховість, але як перша ластівка досліджень такого типу, поза сумнівом, варта уваги.

*Квантитативний аналіз,
красивіше – кліометрика*

Засадою квантитативного аналізу є збирання якомога детальніших цифрових даних про досліджуваний об'єкт/об'єкти, з метою подальшого виведення на їх підставі певних усереднених величин. Статистика потрапила в поле зору дослідників ще в другій половині XIX ст., особливо в ділянці економічної історії. Натомість її зоряний час припадає на 1950–1960-ті, коли статистична обробка цифрової інформації, започаткована істориками спільноти «Анналів», уважалася за свого роду стандарт «об'єктивних» реконструкцій в галузі соціоекономічних студій. За класичний приклад тут мо-

жуть правити вже згадувані книжки основоположника цього напрямку, фахівця з економічної історії Франції Ернеста Лябруса – двотомний «Нарис коливань цін і доходів у Франції XVIII ст.» та «Криза французької економіки наприкінці Старого Порядку й на початку Революції». Обидві праці присвячено аналізу економічних циклів: рухові цін та прибутків і видатків різних прошарків населення, що свідчило про поглиблення розриву між багатими й бідними та зумовило, на думку автора, вибух Великої Французької революції.

72. Графік зернових криз у Європі в 1639–1660 рр.
(Феріан Бродель за Фреком Ступером)

Під впливом спільноти «Анналів» цифрові обрахунки поширилися з соціоекономічної історії на інші галузі досліджень, де матеріал надавався на статистичну обробку. Саме це, зокрема, лежить в основі так званої «серійної історії», що зосереджувала увагу на повторюваних подіях та стійких соціальних структурах (себто на аналізі регулярних феноменів, «відібраних і сконструйованих відповідно до їх повторюваності» – за висловом анналіста Франсуа Фюре). Добрим прикладом тут може послужити інтерес французької історіографії до наскрізної історії парафій певного невеличкого регіону як до «матеріалізованого» вияву стійких соціальних спільнот. Квантитативні методи із соціальної історії поширилися на історичну демографію (шлюбний вік, народжуваність/смертність тощо), соціотопографію, «лексикометрію» (аналіз змістового наповнення стандартних документів – скарги, заяв тощо), історію комунікацій (кількісний обіг друкованої продукції та її читацька аудиторія), соціорелігійні дослідження (парафіяльні сітки, частотність релігійних практик). При вивченні новітньої історії окремою проблемою стало визначення «репрезентативної проби», оскільки джерел набагато більше, ніж історик здатен проаналізувати. В цих випадках на допомогу прийшли відповідні комп'ютерні програми, які здійснюють потрібну вибірку згідно із заданими параметрами.

За приклад застосування квантитативних методик навіть у такій ділянці, як палеографія, може правити методика кількісного обміру висоти та ширини літер, міжрядкових відстаней та ін., що її запропонував Жан Мальон у книжці *«Paleographie romaine»* («Римська палеографія», 1952 р.). Отримані у такий спосіб дані є підставою для статистичних узагальнень в опрацюванні письма Нового часу, де кількість текстів настільки зростає, що їх уже годі охопити візуальними спостереженнями. Своєю чергою, такі узагальнення дають змогу простежити зміни писемної традиції, а відтак зінтерпретувати письмо як невилучний складник ширших соціокультурних процесів, фактично перетворюючи старосвітську палеографію на соціологію писемної культури.

Пастками квантитативного аналізу сьогодні вважається те, що: 1) джерела не є ані такими докладними, ані такими об'єктивними, як гадали у часи тріумфального піднесення кліометрики, себто у 1950–1960-ті, бо насправді історик завжди приречений на лакуни й пропуски в інформації; 2) кількісний аналіз неможливо застосувати до нематеріальних феноменів, а тим часом вони зазвичай є чи не істотнішими для розуміння подій і явищ (наприклад, якими цифровими критеріями можна виміряти силу віри і рівень релігійної ортодоксальності, адже частота участі в релігійних практиках надійної відповіді на це запитання не дасть).

Методики «усної історії»

«Усною історією» називають запис і пізнішу обробку свідчень очевидців чи учасників певної події задля фіксації автентично переданого первинного досвіду, що надалі служитиме «сировиною» для опису цих самих подій істориком. Техніка опитування, складання відповідних анкет-питальників і правила паспортизації та опрацювання свідчень нині досить чітко зуніфіковані, хоча сам метод у дослідницьких практиках істориків застосовують віднедавна – як запозичений із соціології. Ясно, що, по-перше, він ужитковий лише до вивчення подій, доступних «живій пам'яті», себто тих, які сталися не далі, ніж на відстані двох поколінь від нас, а по-друге, життєві історії, записані під час інтерв'ю, слід конче зіставляти з писемними джерелами. Не зупиняючись на конкретних техніках складання опитувальних анкет та їх обробці, зазначу, що прикладом найранішого (й успішного) застосування в Україні методик «усної історії» є урухомлений іще на початку 1990-х проєкт «Церква в підпіллі» Інституту історії Церкви Українського Католицького університету, що полягає у збиранні й опрацюванні свідчень вірних Греко-Католицької Церкви після її ліквідації радянським режимом у 1946 р.

«Пастками» такого методу є те, що він, по-перше, дає в розпорядження історика надто суб'єктивне джерело, яке залежить не лише від персональних упереджень, а й від можливостей па-

м'яті опитуваної особи, а по-друге – це єдина з-поміж аналітичних операцій, яка потребує великих затрат на технічне обладнання. Варто також застерегти, що опитування респондентів частогусто виконують по-аматорськи, хоча насправді, як щойно згадувалося, форми питальників цілком усталено, та й саме опрацювання повідомлень, здійснюється на певних, нині вже достатньо зуніфікованих, засадах. Бажання зібрати свідчення ще живих очевидців, звісно, саме по собі похвальне, але без дотримання аналітичної дисципліни воно не убезпечить дослідника від поверхових висновків.

Світ крізь піщинку, або Мікроісторичний підхід

Про мікроісторію, яка, за популярною метафорою її прибічників, замінила телескоп на мікроскоп, намагаючись показати світ «крізь піщинку», океан «крізь краплю», вже більш-менш детально оповідалося у попередньому розділі. Мікроісторія як така не має власного «методу», швидше йдеться про методологічний принцип вибору досліджуваного сюжету та зосередження на ньому максимально пильної уваги – з врахуванням найдрібніших деталей, нюансів, явних і прихованих мотивацій людської поведінки тощо.

Пастки мікроісторії, з погляду критиків, полягають у тому, що вона «тривіялізує» історію, зосереджуючись на долях мало важливих для її перебігу осіб чи надто вузьких проблемах невеличких спільнот. Тому мікроісторичні праці небагато додають до того, що

прийнято називати «оповідками про людей минулого». Адже й справді, залишається великим питанням, чи можна визнати «щільно описаний» мікроісториком конкретний випадок за достатньо типовий?

З другого боку, пастку наставляють самі джерела, що їх використовують для мікроісторичного аналізу. Улюбленцями мікроісторії є зазвичай «прості люди», які самі про себе розповісти на письмі не вміли. Тож мотиви їхньої поведінки та їхнє світовідчуття історик реконструює на підставі того, що про них чи за них написали «письменні люди». Але наскільки можна довіряти цим записам?

Для прикладу, наскільки автентично в судовому протоколі передано думку людини, яка внаслідок своєї «простоти» могла й не зрозуміти адресованого їй запитання? І чи її відповідь, взагалі, не «зредаговано» за устояним на той чи той час шаблоном мовлення та мислення? І чи не вплинула на цей запис самооцензура особи, що водила пером? Приміром, дуже складно з'ясувати, як люди лялялися, бо цнотливий писар обмежить фразою: «Обзивав словами, які заради сорому й повторити непристойно». Це означає, що зафіксовані у тих чи тих протоколах і документах свідчення насправді являють собою не живе мовлення, а його «переклад» мовою усталеного писемного канону. На українському матеріалі за виразний доказ такої розбіжності можуть правити протоколи гайдамацьких допитів XVIII ст., де оповідь «простих людей» густо пересипано ритуальними канцелярськими реверансами про «захист православної віри», а істориків лишається тільки гадати,

скільки ж отої православної ревности насправді помічалось в душах запорозьких відчайдушів.

Просопографічний аналіз

Поняттям «просопографія» (дослівно «опис особистости» – від грецьких слів *prosopon* + *grapho*) позначають вивчення життєвих стратегій, кар'єр, політичних позицій тощо конкретних осіб. Цей дослідницький акцент, виниклий іще в 1920–1930-х рр., нині змодифікувався під впливом зміни уявлень про соціальну структуру суспільства. Якщо цю структуру ще донедавна сприймали (й описували) як певну, хоч і впорядковану за класами чи станами, цілість, то наприкінці 1970-х – упродовж 1980-х рр., у контексті «повернення в історію індивіда», гору взяв альтернативний погляд на соціальне буття як поле міжособистісних взаємин. Така теза, якщо її абсолютизувати, по суті, вибиває ґрунт із-під ніг історика, чия праця тою чи тою мірою неунікнено тяжіє до певних узагальнень. Як влучно завважив 1970 р. один із теоретиків історіописання, Джон Фішер:

Науковці й надалі поважно сперечаються, наприклад, чи варто історикові узагальнювати. З таким же успіхом можна ставити запитання, чи слід [історикові] говорити словами. Узагальнення глибоко вкорінені в його мові, в його мисленні, в його способах пояснювати світ.

Свого роду компромісом між крайнощами «індивідуалізованої» та «соціо-

логізованої» історії власне й стала просопографія. В теперішньому трактуванні вона до певної міри зближена з мікροаналізом, себто передбачає щільне вивчення малих соціальних груп – професійних, політичних, родинно-свояцьких, злочинних тощо, між членами яких є певний зв'язок. Прикладним завданням дослідника буде детально зафіксувати життєві шляхи цих людей, їхню кар'єру, світоглядні пріоритети, форми групової, зокрема шлюбної, солідарності та контакти з іншими представниками групи. Цей аналіз не є самоціллю, бо передбачає узагальнення стосовно: причин виникнення/розпаду такої групи; підстав і рівня міцності групових зв'язків; внутрішньої ієрархії в групі, пріоритетів влади та впливу; стилю поведінки, притаманної членам групи (так званий *habitus*) у зіставленні зі стилем епохи; самовизначення індивіда щодо групи; «простору свободи», який залишається у шпаринах між нормативними настановами.

Просопографічний аналіз є трудомістким, але вдячним для розуміння неявних, прямо в джерелах не задекларованих причин, що зумовлюють ті чи ті форми соціальної поведінки, зокрема – формування і механізм дії «груп впливу» у політиці, економіці, культурі, злочинному світі. Пастками ж просопографії вважають те, що 1) історик у певних випадках довільно «творить» досліджувану мікрогрупу, отже – наражається на небезпеку залучити до неї людей, реально одне від одного дуже відмінних; 2) джерела не розповідають з однаковою вичерп-

ністю про кожного члена мікрогрупи, тож є сумнів, чи змодельовані на прикладі кількох осіб спостереження правомірно поширювати на цілу групу.

Що можна зробити з біографії

Біографічний жанр історіописання, як уже згадувалося, народився понад два тисячоліття тому – в еліністично-римській історіографії. Не здав він позицій і в середньовічному історіописанні, підхоплений християнською традицією житій; відтак, з іншими пріоритетами, відродився у ранньомодерні часи, врешті – з новою силою спалахнув у добу «сцієнтизованої» історії, віддзеркалюючи притаманний людям усіх часів інтерес до чужого, особливо «великого» чи «повчального», життя. Адже прикметно, що написані у XIX – середині XX ст. біографії присвячено лише знаменитим «акторам історії» (тут вистачить згадати нариси Миколи Костомарова, зібрані в серії *«Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»*, чи відому радянську серію *«Жизнь замечательных людей»*, нині відновлену в Росії). Поворот до мікроісторії упродовж 1970-х вніс корективи й у цей жанр історіописання. На зміну повчальній «історії героїв» прийшов інтерес до того, що називають «малими життєвими світами», а отже, кожную біографію стали розглядати як вияв неповторного – призму, через яку переломлюються соціальні макропроцеси та миттєві тенденції й унікальний життєвий досвід індивіда, його внут-

рішнє самовідчуття і стиль поведінки (*habitus*), що підштовхують до саме такого, а не інакшого життєвого вибору.

Акцент на індивідуальному, зрозуміло, потребує мікроаналізу, себто щільної фіксації не тільки життєвого шляху, а й свідомості індивіда. Проте джерела, далеко не завжди щедрі на інформацію про його внутрішній світ, зазвичай повідомляють тільки про зовнішні чинники – освіту, кар'єру, оточення тощо. Ба більше, навіть коли в розпорядженні історика є написані його героєм листи, мемуари й твори чи виголошені промови, «дешифрування» конкретних епізодів та іміджів, які на себе в тих або тих ситуаціях приміряє герой, залишається непростою справою. Адже дійсні мотиви можуть суттєво розбігатися з тими, котрі він собі приписує чи в певних життєвих колізіях змушений декларувати. З другого боку, свої складнощі насуває реконструкція «зовнішнього», соціокультурного контексту, в якому діяв герой. За слушним спостереженням уже не раз згаданого П'єра Бурдьє, «соціальна площина» не буває незмінною, навпаки – в кожен окремий відтинок часу вона може складатися з багатьох «полів вибору».

Зі сказаного випливає, що не існує, та й не може за означенням існувати, якогось окремого «біографічного методу», оскільки ракурс дослідження та самі джерела продиктують арсенал прийомів, що знадобляться історикові, який наважився вирушити в це тяжке плавання. Тут на допомогу можуть прийти і герменевтика, і семіотичний та структурний аналізи, і стратегії де-

конструкції, і просопографічний підхід, і принципи історико-порівняльного дослідження, про які піде мова далі. На українському матеріалі взірцем біографій, при написанні яких застосовано таку «поліфонію» прийомів, можуть служити праці Франка Сисина, Дейвіда Фрика та Ярослава Грицака. Перша з них, що побачила світ 1985 р., належить Франкові Сисину, який на широкому тлі польсько-українських взаємин простежує «соціальну біографію» Адама Кисіля у книжці *«Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653»* («Між Польщею та Україною. Дилема Адама Кисіля, 1600–1653 рр.»). Натомість автор наступної праці, Дейвід Фрик, у книжці *«Meletij Smotryc'kyj»* (1995 р.) зосереджується на «світоглядній» біографії та ідентичності свого героя, реконструюючи те й те шляхом детального аналізу уживаних Смотрицьким понять і «правил гри» в його дискурсі. Врешті, у виданій 2006 р. монографії Ярослава Грицака *«Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільноти (1856–1886)»* за допомоги мікроісторичного підходу розглянуто формування національної ідентичності молодого Франка. А що авторові йшлося, за його висловом, про «співвідношення між особистим і суспільним у творенні модерних ідентичностей», то він звертається до щільного аналізу малих спільнот, з якими було пов'язане Франкове життя – родини, сільського оточення, шкільних товаришів, членів редакцій газет і журналів, де Франко працював, тощо. Основним же тлом цієї книжки є феномен пограничності

галицького суспільства, в другій половині XIX ст. перейнятого протиборством між кількома націоналізмами. Як пише Грицак,

жодні зірки на небі не могли вказати на підсумок їхніх змагань. Усе було неясним і великою мірою залежало від випадковостей – як і личить націотворенню на пограниччі.

Врешті, варто згадати про доволі незвичний варіант новітнього біографічного жанру, який виріс із так званої психоісторії, себто започаткованих іще в міжвоєнний період на хвилі захоплення концепціями знаменитого австрійського психіатра Зигмунда Фрейда (1856–1936) досліджень минулого з використанням методик психоаналізу. Такі дослідження передусім мають за мету пояснити ірраціональну поведінку та масові стани тривоги й істерії (для прикладу, особливо багато розвідок історико-психологічного напрямку присвячено війнам – зміні в людській психології під час війни, настроям воєнного часу, мотивам поведінки людини у бою тощо). Іншою ділянкою психоісторії є біографія, а однією з найвідоміших праць такого стибу – книжка американського психоаналітика Ерика Еріксона «*Young Luther*» («Молодий Лютер», 1958): юнацьке формування видатного реформатора Церкви тут розглянуто (на думку численних критиків, непереконливо) крізь призму «психології неусвідомленого». Головними джерелами психоісторичної біографії, окрім щоденників та листування, можуть висту-

пати записи снів, містичні візії, неадекватні вчинки, на позір немотивовані самогубства тощо. Зрозуміло, що при аналізі відповідних свідчень береться до уваги не тільки тип культури, до якої належав досліджуваний персонаж, але й його вік, життєві обставини, літературна конвенція, наявна на час фіксації свідчення, тощо.

Опонентів у психобіографії більше, ніж прихильників. Вістря критики спрямовано головню на те, що історик не є психологом-аналітиком і має до діла не з живими людьми, а з текстами. Отже, вдаючися до психоаналізу, він стикається з тим, що, по-перше, для нього лишається недоступним героеве дитинство (коли, за Фрейдом, власне й формується особистість), а по-друге, у джерелах бракує достатньої інформації про афекти та інші симптоми психічного життя його героя. Слід узяти до уваги й те, що, фахово не володіючи методиками психоаналізу, історик неминуче припускається неточностей і довільних інтерпретацій (як-от, наприклад, у згаданій вище книжці Володимира Ващенка про «неврастенію» Михайла Грушевського).

Історико-порівняльний підхід, або Так звані компаративні студії

Історики XIX ст. з нехиттю ставилися до порівняльних досліджень, вважаючи предметом свого фаху одиничні феномени. «Нові історики», натомість, уперше зробили крок назустріч соціологам – Емілю Дюркгайму та

Максу Веберу. Вебер, зокрема, писав 1914 р.:

Пілком згоден із тезою про те, що історія має займатися тим, що містить специфічні ознаки, скажімо, середньовічного міста, але це стане можливим лише якщо спершу ми довідаємося, яких ознак бракує іншим містам (стародавнім, китайським чи мусульманським).

Отак узасаднився підставовий принцип порівняльних студій: розуміти через зіставлення. Поміж перших успішних плодів порівняльного підходу подибуємо вже згадувану книжку Марка Блока «*Феодальне суспільство*», де враховано не лише європейський (на прикладі кількох країн), але і японський досвід. Також тут слід назвати і «класику жанру» в цивілізаційних студіях — уперше видану 1939 р. працю німецького соціолога Норберта Еліаса «*Über den Process der Zivilisation*» («Про процес цивілізації»; український переклад вийшов 2003 р. під заголовком «Процес цивілізації»). У передмові Еліас окреслює свою мету так:

Мені не дуже залежало на тому, щоб збудувати повітряний замок загальної теорії цивілізації; [...] ні, пайголови́шим своїм завданням я вважав спочатку повернути до певної обмеженої сфери втрачене уявлення про сам процес, про характерні зміни в людській поведінці... [...] Щоби давати відповіді на численні запитання, які постали в перебігу цього дослідження, потрібно було об'єднати розумову діяльність багатьох людей і спільні зусилля

багатьох наукових галузей, нерідко сьогодні роз'єднаних штучними бар'єрами.

Після Другої світової війни порівняльні студії в галузі історії, літератури та мистецтва тріумфально опанували північноамериканську науку, де 1958 р. навіть було засновано спеціальний часопис «*Comparative Studies in Society and History*». Ввійшовши в моду, порівняльні підходи впевнено поширилися на господарчу історію, зокрема, на студії з індустріалізації, на політичні науки, на дослідження соціальних устроїв, на історичну демографію тощо. Хвиля популярності цього методу сягнула так високо, що опонентам компаративістики лишалося хіба що іронізувати стосовно таких успіхів «порівняльнології».

За виразний приклад тієї «порівняльнології» може правити популярне в радянські часи вивчення «культурних зв'язків народів СРСР». Кон'юнктурне у ґрунті речі, воно ще й ігнорувало підставовий, конститутивний елемент кожної культури — її кореневу природу, що зумовлювала ті чи ті культурні явища. Незнання, примножене історичною наївністю, підмінювало аналіз розлогими переліками імен і порівнюваних «об'єктів» у царині освіти, науки, мистецтва тощо. А що все це розглядалося з перспективи «єдиної вірної марксистсько-ленінської методології», то в підсумку виникали такі собі братиблизнюки, яких треба було принасовувати до «цілісної картини» прогресивної пролетарської культури.

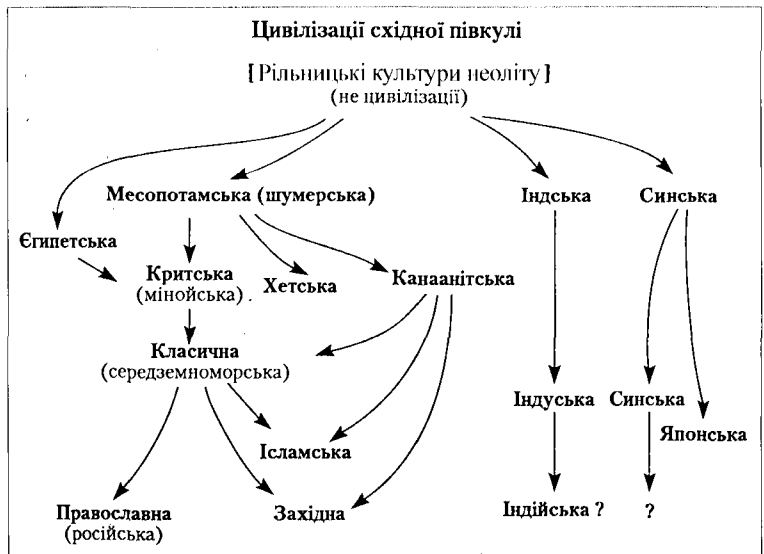
Це, проте, не підважує доцільності порівняльних студій. Як слухно наші-

сав у вступі до свого дванадцятитомного «Дослідження історії» («A Study of History», 1936–1939 pp.) Арнолд Дж. Тойнбі, «історія жодної європейської нації чи національної держави не може бути пояснена сама з себе». Важче, натомість, дотриматися строгої наукової коректності в таких студіях, оскільки шкала ознак, обраних для порівняння у типологічно схожих чи повторюваних явищах, має бути, поперше, адекватною (аби, як жартують, не зіставляти зелене з гарячим), а подруге – достатньо вивченою чи принаймні рівномірно забезпеченою джерелами для вивчення. Скажімо, виразним прикладом невдачі порівняльного підходу може служити щойно згадана, і то пасичена величезною ерудицією, праця Тойнбі, де за об'єкт порівняння взято 36 «цивілізацій», зредукованих до певного набору накинутих автором, а головне, часто-густо незіставних рис

і «законів», що нібито детермінують розвиток тих цивілізацій.

Ще однією пасткою історико-порівняльного підходу може стати селективний принцип добору об'єктів порівняння, коли зіставляють тільки те, що є «функціонально порівнюваним» – без уваги до ширшого контексту явищ, подій, культури тощо. За виразний приклад тут може правити опис у 3-му томі «Історії української культури» (2003 р.) Львівської єзуїтської колегії як нібито з 1661 р. університету європейського типу, що «мав право на викладання всіх притаманних такому навчальному закладу дисциплін та присудження наукових ступенів». За функціональною прикметою (викладання певних дисциплін) ця колегія справді можна обережно порівняти з університетом, проте інституційно вона ним не була, бо головна «родова» ознака європейського університету –

73. Цивілізації східної півкулі (за Семюелем Гантінгтоном), 1996 р.

це автономія університетської корпорації від Церкви та світської влади, зокрема право самостійно присуджувати вчені ступені бакалавра, магістра та доктора. Автономний статус університету не можна було проголосити самочинно: у католицьких країнах його надавали папська булла чи імператорський диплом, а в протестантських країнах від XVI ст. – привілей володаря конкретної країни. Львівські єзуїти, на жаль, так і не змогли цього добитися, хоча двічі енергійно пробували (в 1661 та 1758 рр.), і лише 1784 р. на базі їхньої колегії (натоді вже закритої після ліквідації 1773 р. самого Товариства Ісуса), згідно з дипломом імператора Йозефа II, було відкрито Львівський університет із чотирма факультетами та з правом присуджувати вчені ступені.

Галузями достатньої продуктивності компаративістики сьогодні залишаються: заснована на кількісних параметрах господарча історія; соціо-політична історія (революційні рухи та соціальні вибухи, типологія імперій тощо); історія суспільних формацій (наприклад, феодальної); історія ідей, історична демографія (шлюбний вік, дані народжування/смертності). Про-

те в цілому порівняльний підхід ліпше себе почуває в руках соціологів, які оперують узагальненим матеріалом, а не істориків, прив'язаних до конкретики, що пручається при спробах зіставити її з іншими конкретними феноменами. А втім, порівняльні соціологічні студії можуть надати в розпорядження історика дуже корисні моделі організації часткового матеріалу. Для прикладу, чималу кар'єру в середовищах істориків зробила концепція трьох типів політичної культури («парафіяльної», «підданської» й «учасницької»), обґрунтована на порівняльному матеріалі у праці американських соціологів Габрієла Алмонда й Сіднея Верби «*The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*» («Громадянська культура. Політичні позиції та демократія у п'яти націях», 1963 р.), а також книжка соціолога Теда Сковпол «*States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China*» («Держави й соціальні революції. Порівняльний аналіз Франції, Росії та Китаю», 1979 р.), де зіставлено Велику Французьку революцію 1789 р., Жовтневу революцію 1917 р. та революцію 1949 р. в Китаї.

Розділ 9

Історик наодинці з власним текстом: кожен пише, як він дише

*Якоб Йорданс.
Чотири євангелісти; перед 1635 р.
(Лувр, Париж)*

Не втасмничені в секрети нашого ремесла вважають, що коли історик не підлаштовуватиме свій опис під кон'юнктуру (себто «писатиме правду»), то решта додасться сама собою. Канон «правдивості», як уже згадувалося в першому розділі цієї книжки, було сформульовано ще в Античності – у Цицероновому «першому законі історії»: історик не сміє оповідати нічого, крім правди. Згідно з Тацитовим доповненням, «правдивий» історик має забути власні симпатії чи антипатії, пишучи «без гніву та пересади», а Лукіан із Самосати, як ми пам'ятаємо, випередив на півтора тисячоліття Леопольда фон Ранке, категорично ствердивши, що одиноким завданням історика – це «розповісти все, як воно було насправді».

До того самого на початку XVIII ст. вперше в Україні закликав києво-могилянських студентів класу риторики Теофан Прокопович («Якщо йде бій – історик повинен стояти посередині, нехай не надає переваги ні друзям, ні пристрасті»), а першому офіційному історіографу Російської імперії, вченому німцю Гергардові Фридриху Мюлеру (1705–1783), належить перефразована з того-таки Лукіана сентенція: «Історик має здаватися людиною без вітчизни, без віри, без госу-

даря». Про те саме твердить і пізніша Гертелева метафора: історик, який описує війну, мусить бути водночас і самою військовою, й обома протиборчими сторонами. Тож спробуймо далі розглянути, наскільки здійсненна ця двохтисячолітня, а отже майже вічна, вимога – слідувати «сяйву Правди» (*splendor Veritatis*).

Чи вдасться бути одночасно і військовою, й обома протиборчими сторонами?

Перші сумніви щодо можливості безстороннього історіописання виникли аж в останній третині XIX ст., і що прикметно – у середовищі науковців Пруссії, яка 1871 р. зреанімувала навколо себе Німецьку імперію. Переїняті патріотичним ентузіазмом пруські історики ставили за мету обґрунтувати переваги державного об'єднання «німецької нації» під орудою саме Пруссії. Виправдовуючи політичну заангажованість своїх праць, один із найпомітніших істориків малонімецької школи, берлінець Гайнрих фон Трайчке, писав:

З тих часів, як існує світ, у бурхливі періоди його буття історик називав-

74. *Теофан Прокопович.*
Мідьорит роботи
невідомого художника, 1760 р.

ся безпартійним тільки в одному випадку – коли він лежав у труні.

Малонімецька школа справила великий вплив на Краківську консервативну школу, в надрах якої, як пам'ятаємо, на зламі XIX–XX ст. спалахнув неоромантичний струмінь історіографії, що свідомо й послідовно відкинув вимогу «байдужої» безсторонності, наполягаючи на виховній місії історика та на його праві (ба навіть обов'язку) конструювати героїчні символи для утвердження «бадьорого духу» свого народу.

Як змагалися на межі XIX–XX ст. дві течії – позитивістський об'єктивізм й усвідомлене заангажування, що пе-

регукувалося з романтичним уявленням про значущість «суду історії», добре видно з цитованого повище юнацького щоденника Михайла Грушевського за 1890–1891 рр. А тепер порівняймо ці молодіжні сумніви з пізнішою позицією Грушевського-політика (й зрілого науковця), висловленою у брошурі *«На порозі нової України»* (1917 р.). Історія, пише він, є

неустанною оцінкою, власне неустанною переоцінкою історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з *становища сучасного моменту*, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог... [курсив мій. – Н. Я.]

У міжвоєнний період політично заангажований курс, заданий малонімецькою та неоромантичною історіографіями, дістав логічний розвиток в історіографіях країн, де запанував тоталітарний режим (а падо в СРСР і Німеччині), а також у новостворених на околицях Російської й Австрійської імперій державах, що гарячково надолужували «науку державотворення», себто конструювання національних і державницьких ідеологій (тут особливо прикметними є сербська, хорватська та румунська історіографії). Втім, за найвиразніший приклад історичної науки, в якій політично-ідеологічну домінанту не тільки не намагалися приховати, а навіть вважали предметом особливих гордощів (гасло «партійности історика»), може правити радянська історіографія. Адже саме тут ця хвороба протривала найдовше, і навіть коли партійна цензура почала

слабнути, істориків і далі вважали «бійцями ідеологічного фронту». Рецидиви історії, що – вже не з примусу, а з «покликання» – конче служить якійсь «високій меті» (наприклад, національній ідеї, потребам державотворення чи обґрунтуванню поточної політики), можемо спостерігати й у нинішній українській історіографії. З одного боку, це, поза сумнівом, є відгомонам радянського типу історіописання, а з другого – анахронічним сприйняттям історії як «вчительки життя», себто плутаниною між дидактичними (шкільними) й дослідницькими завданнями історика. Те й те не дивуватиме нас, коли згадаємо, що радянську гуманістику було відрубано від західної власне в той момент, коли там почалося кардинальне переосмислення поглядів на пізнавальні можливості й «територію дії» історика.

Щодо тієї частини західної науки, якій пощастило лишитися осторонь обслуговування політичних режимів, то тут ранкіянський «наївний реалізм» і позитивістський імператив «абсолютної об'єктивності» заступило дещо м'якше гасло «не судити, а розуміти» (це логічно випливало з визнання того, що висновки історика наперед суб'єктивні, тому, досліджуючи минуле, він мусить опиратися спокусі служити будь-чому, окрім самої історії).

Сьогодні – згідно з правилами доброго тону науки – історичне знання воліє стояти осторонь політики, себто бути суто академічним і неупередженим. Теоретично беручи, годі висунути якесь заперечення проти цього ідеалу, але реальний стан речей набагато проб-

лематичніший. Нікому досі не вдалося винайти спосіб відгородити науковця від самого себе – обставин життя, зв'язків (усвідомлюваних чи й ні) зі своїм соціальним середовищем, системою вартостей і суспільним статусом або від звичайної громадянської активності. Як слушно завважив Едвард Саїд в «Орієнталізмі»:

Жодне знання, здобуте в гуманітарних науках, ніколи не зможе знехтувати або обминути увагою те, що його автор як людський суб'єкт перебуває у полоні власних обставин. Немає ані найменшого сумніву, що тексти існують тільки в контекстах, [...] що [тиск умовностей, прецедентів та риторичних стилів зумовлює принцип «творчості», згідно з яким автор формує створювані ним речі «зі свого чистого розуму».

«Позаджерельне знання», або Тиранія «влади дефініцій»

Сукупність «чинників тиску» на свідомість історика подеколи іронічно називають «позаджерельним знанням». Різноманітні варіанти такого «напередзнання», котре задає напрям поглядів історика на минуле, ми й спробуємо тут розглянути, розпочавши з «найсильнішого» засобу, що його Мішель Фуко назвав свого часу «владою дефініцій».

«Владу дефініцій» породжує, за Фуко, «настановчий дискурс» – комунікативний згусток, що забезпечує принцип обміну думками на користь наперед установлених орієнтирів, істин чи аксіом. У царині сприйняття

минулого «настановчий дискурс» може сформувати такий образ історії, зумовлений політичною, соціальною чи релігійною потребами, що в ньому всі альтернативні варіанти та бічні лінії відтято, а нормативну схему спрепаровано й відселектовано з погляду так званої «історії переможців». Своєю чергою, цей образ щораз більше обростає «об'єктивним» знанням про визначальні події та постаті, позитивних героїв, історичні здобутки/кривди тощо.

Найдієвішим засобом «регулювання історії» через настановчий дискурс є так звана меморативна політика, себто закріплення «історичної пам'яті» в назвах вулиць і площ, монументах, вшануваннях визнаних у певній спільноті святощів, обходинах відповідних дат чи ювілеїв тощо. Адже й справді, ці речі є найбезпосереднішим рупором «влади над минулим», бо день у день висвітлюють символічні постаті чи

події саме так, як вимагає потреба «влади», – щось виопуклюючи, а щось «забуваючи». Пріоритет у винайденні «політики пам'яті» належить іще Великій Французькій революції: 1793 р. депутати Національних зборів зажадали перейменувати паризькі вулиці та площі «відповідно до республіканських цінностей»; тоді ж було запроваджено «республіканський рік», себто нові назви для всіх місяців, а в перебігу боротьби з опонентом революції – Церквою – нищили старовинне храмове начиння та реліквії (наприклад, на Монетний двір передали навіть срібну раку з мощами покровительки Парижа св. Женев'єви).

По прикладі новітнього застосування досвіду полум'яних французьких революціонерів не треба далеко ходити. Приміром, апекувавши по Другій світовій війні Східну Прусію (нині Калінінградська область Росій-

75. Мішель Фуко і Жан-Поль Сартр на студентській демонстрації. Фото поч. 1970-х рр.

ської Федерації), радянська влада заходила так ретельно «вилучати» Прусію з історичної пам'яті, що було перейменовано всі без винятку населені пункти: Кенігсберг став Калінінградом, Кревбург дістав назву Славське, Фридланд – Правдинськ, Бранденбург – Ушаково, Аленбург – Дружба і т. ін. Подібно ж і старі кримсько-татарські назви в Криму після депортації кримських татар заступили всілякі «Піонерські», «Привітні» тощо. Врешті, просто на наших очах упродовж 1990-х хвиля перейменувань перекотилася цілою Україною. Наскільки масштабними можуть бути «бої за пам'ять», показує приклад Львова: за підрахунками Ярослава Грицака, між 1939–1969 рр., себто за часи радянського «освоєння» міста, було перейменовано до 90% вулиць, а створена 1990 р. експертна група при міськраді, своєю чергою, повернула старі чи надала нові назви більшій частині перейменованого.

Таке саме «регулятивне» навантаження несуть і пам'ятники, а надто ті, де сама композиція утверджує офіційну «ідею історії». Скажімо, коли 1862 р. святкували – за літописною згадкою про «прикликання варягів» – тисячоліття російської держави, у Великому Новгороді було урочисто відкрито помпезний монумент Тисячоліття Росії, що напрочуд точно ілюстрував офіційну версію російської історії (до речі, цей монумент створив Михайл Мікешин, автор пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві). Три яруси монумента відображали усталені впродовж 1840–1850-х рр. три ідео-

логічні засади Російської імперії – православ'я, самодержавство та народність. На верхньому ярусі янгол («православ'я») благословляв жінку-Росію, на середньому кілька скульптурних груп представляли становлення монархії («самодержавство»), на нижньому – юрба персонажів, зокрема простолюдинів, уособлювала «народність».

Не менш яскравий настановчий дискурс «належного» сприйняття німецької історії бачимо у спорудженому 1896 р. на горі Кіфгойзер помпезному монументі на честь кайзера відновленої 1871 р. імперії Вільгельма I, про що вже згадувалося (див. ілюстрацію на с. 153). У підніжжя башти, що увінчувала багатоярусну композицію, вмонтовано величну постать імператора старої імперії Фридриха Барбароси: його увічнення на «непохитній стіні» (*der feste Wall*), як згодом назвуть монумент, власне й символізувало обіцяне романтичною легендою «пробудження» нації. Ще одним взірцем історико-ідеологічного повчання може служити багатофігурна композиція у підніжжі радянського пам'ятника Богданові Хмельницькому в Чигирині: тут бачимо повний іконостас тодішнього офіційного канону Хмельниччини як «селянсько-козацького повстання», спрямованого на «возз'єднання» з Росією: селян із косами, селянок, козаків, російських вояків і воевод та ін. Врешті, підсумовуючи, варто нагадати про такий виразний приклад корегування «історичної пам'яті», як «війни пам'ятників», що перекочувалися Європою впродовж

76. Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Чигирині. 1973, 1982 рр.

цілого ХХ ст., а на теренах колишнього СРСР і країн «соціалістичного табору» не вщухають і досі.

Ще розлогішим полем маніпулювання історією є її свідома *корекція на потребу дня* у тоталітарних державах. Таку невпинну «переробку історії» у стінах спеціально створеного «Міністерства правди» блискуче висміяв Джордж Орвел у романі «1984», а дотепний радянський анекдот із серії так званого «вірменського радіо» на

запитання: «Чи можна передбачити майбутнє?» відповідав: «Авжеж, кожна радянська людина знає майбутнє. Гірше з минулим, бо його постійно змінюють». Зокрема, десятки й десятки таких «уточнень», внесених до «історичної пам'яті» громадян, поміж них, хоч-не-хоч, істориків, подають радянські практики. Деякі з них торували собі шлях через поступову модифікацію офіційної версії історії – саме так, наприклад, в українську історіографію та масову свідомість запроваджувано було поняття «возз'єднання з братнім російським народом», остаточно санкціоноване як канонічне спеціальною директивою («*Тезами*») ЦК КПРС аж напередодні святкування 300-річчя Переяславської ради 1954 р. Деякі ж «уточнення» являли собою блискавичний відгук на політичні потреби, і тоді, скажімо, у 1938–1941 рр. ординарну прикордонну сутичку князя Александра Невського з німецькими рицарями під Псковом підносили до рангу «найбільшої битви раннього Середньовіччя», що, мовляв, «уשרше в світовій історії поклала край грабіжницькому німецькому просуванню на схід», – ясно, з метою підготувати радянський народ до війни з гітлерівською Німеччиною. За ще один приклад «уточнення правди» може правити зачаткована наприкінці 1940-х кампанією боротьби з «безрідними космополітами» загострена неґація Заходу: її мусили відтворювати під тиском цензури (чи самоцензури) автори всіх без винятку гуманітарних досліджень – із подієвої історії, історії культури, етнології то-

що. Приховані та явні випадки проти «Європи» подибуємо у безлічі текстів 1950-х рр., як-от в «Історії української літератури» 1954 р., де наголошено, що Григорій Сковорода буцімто «засуджував плазування перед іноземциною... схиляння перед зовнішньою культурою закордону».

Сказане не означає, що «влада дефініцій» є цариною самої лише офіційної історії, яку «замовляє» держава. Наприклад, у Російській імперії не існувало органу на кшталт відділу науки ЦК КПРС, що дослівно диктував фахівцям канон розуміння/описування історії, але це не завадило цілком поважним науковцям тлумачити поділи Речі Посполитої як виправдану «польською анархією» акцію, придушення опору кавказьких народів – як «добровільне приєднання» задля їхнього ж блага, а минуле України та Білоруси – як безпросвітне страждання під «польсько-католицьким ярмом» аж до закономірного й історично справедливого «возз'єднання» з братньою православною Росією. Але годі з Росією, по приклади можна піти деінде – бодай і в напозір незалежну «нову» французьку історіографію, що про неї багато мовилося в одному з попередніх розділів. Її ліву, популістську та марксистську підкладку добре видно не тільки із захоплення «масовими» явищами та процесами, а й із прорадянської (точніше проросійської) налаштованості – симпатій до країни, де, як висловився 1965 р. один із істориків, «вершиться новий [марксистський] досвід людства».

Виштовхай політику в двері, то вона повернеться через вікно. Адже тим самим проявом «влади дефініцій» можна вважати домінацію «розлитих у повітрі» світоглядних ідей, доктрин і тенденцій, що на той чи той момент панують над культурою. Сьогодні, наприклад, це культ демократії й громадянського суспільства та ліберальні цінності: права особи, права меншин, віросповідна толерантність, культ особистості, плюралізм ідеологій, мультикультуралізм тощо.

«Влада дефініцій» не тільки диктує ракурс сприйняття минулого, а й породжує «ілюзію важливості» в історії. Це найліпше видно на прикладі історичних синтезів. Скажімо, якась умовна синтеза обсягом 300–400 с. під заголовком «Історія такої-то країни», ясна річ, не може охопити всього, що в тій країні відбувалося впродовж століть. Отже, в дію вступає певна неписана конвенція стосовно того, що слід, а чого не слід уміщувати в такій книжці. Ця конвенція може з плином часу змінюватися (наприклад, коптом виопуклення подієвої, соціальної чи економічної історії), але в кожному з випадків історик обиратиме ті епізоди, що їх уважають важливими й актуальними або що їх уважає особливо значущими він сам. Те саме можна сказати й про «вибір початків» власної історії; Олексій Толочко дотепно порівнює це з мандрівкою від гирла великої річки до її витоків:

Відкриття витoku здається лише справою технічною – правильно організованої експедиції. Та, піднімаючись річкою вгору, мандрівник

з'ясовує, що географія не є самоочевидною. Перша ж ліпша притока ставить його перед вибором: що вважати головним руслом? Що більше розгалужень зустрічає мандрівник, то більшу кількість дилем йому доводиться вирішувати: звернути праворуч чи ліворуч? Що ближче до витоків, то вибір стає рівноціннішим, і мандрівник зрештою проголошує головним руслом саме те, яке обрав. Ті, якими знехтував, він називає другорядними притоками. Визначення витoku стає справою не фактичної географії, а суб'єктивного рішення й суцільної конвенції.

З другого боку, «ілюзія важливості» є безпосереднім поштовхом до періодизації історії, коли ті чи ті явища або події тлумачать як «ключові» – здатні поділяти цілу історію на засадничо відмінні періоди. Узвичаєна періодизація, своєю чергою, накладає відбиток на спосіб мислення історика, бо починає функціонувати «автономно», сприймаючись як певна об'єктивна даність й уможливаючи те, що Кльод Леві-Строс називав «хронологічним кодуванням». В українському випадку за виразний приклад можна взяти таку усталену періодизаційну цезуру, як козацька революція 1648–1657 рр., спроектована на всі сфери життя – освіту, мистецтво, історію книги тощо. В підсумку «сила» цього періодизаційного фетиша не лише здеформувала уявлення про перебіг культурних процесів, а й призвела до того, що майже на півтора століття з історії вилучено було більшу частину української території.

«Позаджерельне знання», або Тиск стандартів і стереотипів

Окрім «влади дефініцій», на історика чагує тиск стандартизації і культурної стереотипізації, що панує в інформаційно розвинутому світі – наприклад, описування історії за певними «престижними», взірцевими схемами школи або течії, яка в той чи той момент диктує «високу моду». Ми, зокрема, можемо це побачити, спостерігаючи, як затоплювали західну, а з 1990-х уже й українську історіографії почергові хвилі інтересу до ментальності (під впливом спільноти «Анналів»), історії повсякдення (під впливом німецької *Alltagsgeschichte*), гендерних студій (під впливом американського феміністичного руху та відповідної історіографії), мікроісторії (під впливом італійської *microstoria*) тощо.

Не останню роль у формуванні позицій конкретного історика відіграє також стереотипна сукупність репрезентативних образів, що постали в тій культурній традиції, яку він представляє. Сучасна історіографія заходила активно деконструювати такі образи, простежуючи, як і коли виникали та поширювалися ці свого роду «стандартні» мислення. За взірцевий приклад таких досліджень може правити вже не раз згадана книжка Едварда Саїда «*Орієнталізм*», присвячена формуванню в європейській свідомості стереотипних ознак «Сходу». Цими сюжетами займається дослідницький напрям ментальної картографії, про який ішлося раніше, а також національні й постколоніальні студії та історія уявлень.

Ще раз «позаджерельне знання»: зворотня проєкція сучасного на минуле

Врешті, історики зазвичай важко зовсім уникнути зворотньої проєкції сучасності на минуле – наприклад, сприйняття власного народу в середньовічну та ранньомодерну добу через призму етнічної, політичної чи культурної однорідності, насправді «сконструйованої» в XIX–XX ст. Цьому чималою мірою сприяє й те, що італійський філософ та історик Джамбатиста Віко ще в 1725 р. назвав «зарозумілістю націй», завваживши, що кожен народ, звертаючись до свого минулого, водить змальовувати його у привабливих тонах, а невдачі й поразки відсувати на задній план. Протилежним полюсом «зарозумілої» історії є так звана «історія-мартирологія» – з наполегливим наголошенням власної обділеності історичною долею: провину за це

покладають, як правило, на якусь ворожу силу, що псувала «нашу історію» – «лихих сусідів», внутрішніх «зрадників» тощо. Тип історії-мартирології, що за головний сюжет добирає «наше мучеництво», властивий переважно «схованим» народам; як іронічно сказав котрийсь із польських інтелектуалів-дотепників: «Наша історія сповнена трагедій і поразок. Боже, не допусти, щоб мій народ упав від цього в пиху!».

На завершення варто нагадати й про акцентовані Робіном Колінгвудом «оптичні ілюзії» в описанні «світлих» і «темних» віків. Останні зазвичай постають в описах істориків як періоди занепаду – така собі зала чекання на прихід чергового потяга історії (руський літописець позначав ці «паузи в історії» кумедною формулою «ничтоже бысть»). Насправді, як підкреслює Колінгвуд, цей розподіл є не чим іншим, як розподілом нашого знання. Кожен часовий фрагмент, що про ньо-

77. Петро Андрусів.
Я підю.
Гравюра 1964 р.

го дійшла більш-менш докладна інформація, постає як період блискучого розквіту, хоча насправді «розквітом» є наше власне знання. Натомість «темні віки», про які історики відомо тільки те, що вони були, постають у його уяві – коштом ліпшої обізнаності з «ясними часами» – як безпросвітне скініння (саме ця оптична ілюзія заклала у XVIII ст. підвалини для ідеї прогресу).

Клопоти з хаосом одиничного

Історик, свідомий пасток свого фаху, звісно, намагається хоч якоюсь мірою зарадити собі з цією зливою перешкод або принаймні упіймати себе за руку, коли сам завважить надто помітний тиск того чи того чинника на власне сприйняття (що й відрізняє його від історика «наївного», який вірить у можливість стерильного знання: адже діагностувати хворобу – це вже почати лікування). Проте ще гірші небезпеки чатують на історика, коли він починає описувати минуле, себто зводити докупи у власному тексті ті розрізнені свідчення, що знайшов у джерелах (і вже більш-менш «розсортував», керуючись «позаджерельним знанням»). Адже самі по собі ті чи ті зблиски свідчень не оголосять нам, що є причиною, а що наслідком, що призведе в майбутньому до кардинальних змін, а що так і залишиться разовою пригодою. Як виглядає в джерелах цей «хаос одиничного», найліпше видно з хронік. Скажімо, укладач *«Повісти минулих літ»*, пообіцявши «по поряд-

ку положити числа», пропускає в цьому «порядку» цілі пучки років, коли або нічого вартого уваги, на його думку, не сталося – «нічтоже бысть», або, може, й сталося, але він про це не знає, як ось тут:

У рік 866. Рушив Аскольд і Дір на греків... [центральну частину коротенької оповіді тут займає Влахернське чудо з ризою Богородиці].

У рік 867. [Запису немає – «нічтоже бысть»?].

У рік 868. Почав царствувати Василій.

У рік 869. Охрещена була вся земля Болгарська.

У рік 870. [Запису немає ні тут, ні в наступні роки аж до 878 р. – «нічтоже бысть»?].

У рік 879. Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина Ігоря, бо той був дуже малий.

У рік 880. [Запису немає ні за цей, ні за 881 р. – «нічтоже бысть»?].

У рік 882. Вирушив Олег (у похід), узявши багато своїх воїв... [...] І прибули до гір кийських... [...] І вбили вони Аскольда і Діра... [...] І сів Олег князюючи в Києві...

Для сучасного читача в цьому телеграфному переліку найважливішим є повідомлення про те, як «сів» у Києві Олег, бо це пов'язано з початком руської держави, але ця важливість впливає лише з нашого «напередзнання». Натомість середньовічний літописець не шукав спільного змісту в нанизаних один за одним розрізнених епізодах, а Влахернське чудо – як маніфестація божественної присутності в людських діяннях – мало бу-

ти для нього набагато грандіознішою подією, ніж самі ці діяння.

Процедуру надання значущості тому чи тому частковому епізодові, до якого «прив'язуватиметься» ціла конструкція, Гейден Вайт описує через таку виразну формулу: коли позначити шерег засвідчених джерелами епізодів як *a, b, c, d, e ... n*, то після надання котромусь із них причинної значущості той самий шерег постане у вигляді довгої низки модифікацій, де оповідь у кожному з випадків буде організовано довкола «важливого» епізоду:

A, b, c, d, e ... n

a, B, c, d, e ... n

a, b, C, d, e ... n

a, b, c, D, e ... n тощо.

У який же спосіб відбувається надання такої причинної значущості, себто чим керується історик, коли, описуючи минуле, обирає за «головний» якийсь один епізод чи кілька схожих із-поміж багатьох? Тут на арену переможно виступають одразу чотири знаряддя «зв'язування» часткового та мінливого в певну цілість. Найвищу, сказати б, теоретичну сходинку в їхній ієрархії посідає наперед задана пояснювальна схема «сенсу історії», а нижчі, вже суто робочі, – зв'язкові поняття (або «зв'язувальний концепт» [colligatory concept]), моделі та метафори. Пояснювальні схеми домодерної історіографії ми вже обговорювали – це античний кругобіг часів і християнське Провидіння Господнє. За Романтизму Провидіння поступилося німецькій «ідеї історії» («історизмові»), згідно з якою кожне масштабне явище містить у

собі закладену Богом внутрішню сутність, що може варіювати та набувати певних мутацій у часі, але своєї природи («внутрішньої правди») не міняє. В другій половині XIX ст. цю, як її називали опоненти, «німецьку метафізику» потіснив позитивізм – із його впевненістю в закономірному та неухильному поступі людства (про це теж докладно вже йшлося). Але й позитивізму судилося не надто довге життя. Впродовж першої чверти XX ст. його впевнено потіснив структуралізм, застосовувавши інакші способи синтезувати в єдиному поясненні різномірні «факти» минулого. Як – піде мова далі.

«Структура» – віртуальний помічник історика у двобій з одиничним

Уподібнення певного феномену минулого до нібито наділеної внутрішньою цілістю структури спирається на філософсько-методологічний засновок, згідно з яким будь-яке явище дійсності є системою, що її утворюють простіші елементи. Отже, за основу історичного пояснення взято погляд на всі конкретні феномени (події, явища, вчинки людей тощо) як на складники уявної системи (структури). За дотепним висловом Антуана Про, досліджуваний феномен опиняється «в самому центрі структури – як дріжджі в тісті або як хробак у яблуку». Серед багатьох «структуралізмів», себто способів моделювання «структур», що перекочувалися через історичну думку впродовж XX ст., найуживанішими, за

спостереженням дослідників, є три концепції:

- марксистська, де центротворювальну роль відіграє ідея «базису й надбудови», і то «базис» потрактовано як економічну основу суспільного буття, а «надбудову» отождено з широко витлумаченою культурою;
- функціоналістська, де поняття «структури» співвідносять із різноманітними соціальними інститутами – державою, правничою системою, родиною тощо, а «функцією» кожного з цих елементів вважають підтримання структури в тому порядку, що його один із основоположників функціоналізму, видатний німецький соціолог Макс Вебер (1864–1920), називав «раціональною цілістю»;
- культурно-антропологічна, започаткована Кльодом Леві-Стросом і розвинута у працях Роляна Барта та Мішеля Фуко. В основу цього підходу, особливо популярного серед французьких істориків 1950–1960-х, лягли Леві-Стросові погляди, обґрунтовані в нині вже класичній праці «*Anthropologie structurale*» («Структурна антропологія», 1958 р.).

Про марксизм як велику пояснювальну схему, що розглядає всі зміни в історії через призму економічних чинників і класового протистояння, вже йшлося у розділі, присвяченому історіописанню доби позитивізму. Що ж до функціоналізму, який інколи називають «буржуазною відповіддю» Марксу, то він спирається на засновок про те, що всі без

78. Структура Османської імперії
(за Вільямом Мак-Нілом)

винятку «дійсні» аспекти соціального життя – економіка, політика, правнича система, Церква, чинні приписи моралі, соціальні перегородки – утворюють суцільний комплекс, де кожен елемент виконує призначену йому функцію, забезпечуючи раціональну життєдіяльність суспільства загалом. Як пише в своїй праці «Соціологія» Ентоні Гіденс, посилаючись на одного з «батьків» функціоналізму, Еміля Дюркгайма:

Щоби дослідити такий орган тіла, як серце, ми маємо показати, як він співвідноситься з іншими частинами тіла. Перекачуючи кров по всьому тілу, серце відіграє життєво важ-

ливу роль у підтриманні життєдіяльності організму. Подібно й аналіз функції соціального інституту означає демонстрацію його ролі в підтриманні існування суспільства.

Уточнену версію функціоналістського пояснення запропонував Кльод Леві-Строс. На його думку, в забезпеченні «соціального порядку», себто функціонуванні суспільства, беруть участь не лише «дійсні», об'єктивно наявні елементи, але й «мислимі» – міти, уявлення, вірування, ідеології. Отже, соціальні структури – це не лише емпірична реальність, а й модель, яку дослідник створює сам, поєднуючи «дійсні» та «мислимі» елементи в певну цілість. У такий спосіб він дістає шанс виявити те, що вважає найсуттєвішим, а запропонована ним модель виступає, власне, як пояснювальна схема. Виразним прикладом застосування таких схем-моделей може, зокрема, служити популярне в 1960-х рр. дослідження ментальностей. Адже ментальність, по суті, тлумачили як систему, складену з тісно пов'язаних між собою елементів: певних уявлень про світ («мислимого») та відповідних цим уявленням поведінкових рефлексій («дійсного»). В соціоекономічній історії класичним взірцем структуралістського зіставлення «дійсного/мислимого» є три рівні просторово-часової структури, що ними оперує у згадуваних повиче працях Фернан Бродель, – географічний «час довгого тривання», «соціальний час» та «індивідуальний час». У сфері культурних студій одним із яскравих взірців структуралістського підходу є розвідка французького теоретика-культуролога Роляна Барта «Mythologies»

(«Мітології», 1957 р.), присвячена аналізу способів, за посередництва яких продукується структура культурних «кодів», що відповідають ідеології та економічним потребам масової культури – у світі моди, реклами, спортивних видовищ тощо. Великої популярності зажив культурно-антропологічний структуралізм і серед істориків давніх мітологій, які займаються вичленуванням і зіставленням повторюваних сюжетів, мотивів чи символів, що відбивають уявлення про створення/розвиток світу, про запровадження певних культурних навичок і релігійних культів тощо.

Як бачимо, всі три розглянуті концепції відштовхуються від погляду на суспільство як на цілісну одиницю з певними «потребами», «цілями» чи уявленнями, що детермінують плин історії, хоча насправді ті поняття можна наповнити реальним змістом тільки співвідносячи їх із учинками конкретних осіб.

Власне таке уточнення в поняття структури було привнесене разом із так званим «відкриттям індивіда». Вважаючи справжнім «актором» історії не деперсоналізоване суспільство, а конкретну людину, що керується власними стратегіями поведінки для досягнення своїх цілей, прибічники такого підходу висувують на перший план взаємодію власних певному суспільству норм із одиничним досвідом – конкретними вчинками, формами поведінки, деклараціями світовідчуття тощо. Фрагментованість, множинність і мінливість суспільства, яку у виразніє такий аналіз, перетворює його на рухливу та відкриту систему, де зміни, за висловом одного з лідерів мікроісторії Джованні Леві, «відбувають-

ся через нескінченність стратегій вибору, які діють усередині незбігів суперечливих нормативних систем». На структуралістськи зорієнтовані дослідження, що наполягали на плинності системотворчих значень й дістали назву *постструктуралізму*, великий вплив справили праці Мішеля Фуко, зокрема «*L'archéologie du savoir*» («Археологія знання», 1969 р.). Власне, Фуко увів до широкого обігу засадниче для постструктуралістів поняття *дискурсу* як сукупності мовних тверджень, досвіду, що їм передував, і способів концептуалізації світу з урахуванням культурного, соціального чи політичного контексту (наприклад, у «дискурсі влади»). Відштовхуючися від засновку про те, що «мова творить реальність», постструктуралісти розглядають кожне писемне джерело («текст») як структуру з багатьох елементів-частин (смыслових «кодів»), організованих за певними принципами послідовності, внутрішньої ієрархії та взаємодоповнюваності – «засадами кодування». Дослідження тексту полягає в тому, щоби вичленувати окремі значеннєві одиниці та принципи їхнього поєднання у цілість, що й дасть ключ для розуміння змістової суті, а отже – пояснення описуваного явища.

Зв'язкові поняття

Повертаючись від теоретичних пояснювальних схем до «робочих знарядь» історика, розпочнемо з так званих зв'язкових понять. До них можна зарахувати абстрактні історіографічні терміни, яким у дійсності не відповідає жоден фізично наявний об'єкт,

а тим часом вони викликають стійкі асоціації із щонайширшим колом явищ і подій. За найвиразніший приклад тут можна взяти поняття «Ренесанс», яке увібрало в себе і мистецький стиль, і переосмислення місця людини в світі, і народження друкарства, й освоєння античної спадщини, і гуманізацію культури, і творчість великих особистостей, і демонополізацію впливу Церкви на світогляд людини. Як бачимо, поняття «Ренесанс», власне, «з'єднує» під одним дахом ті розрізнені феномени минулого, яким, за усталеною поміж істориків конвенцією, притаманна певна внутрішня спорідненість. У такий спосіб «Ренесанс», як і будь-яке інше зв'язкове поняття, перетворюється на свого роду «якір», що до нього історик завжди може «прикріпити» ще одну деталь, знайдену в досліджуваній ділянці. Скажімо, коли йдеться про Реформацію, Просвітництво чи Романтизм, історик уже «наперед знає», за якими генеральними параметрами ці культурно-історичні епохи відрізнялися одна від одної, тож, описуючи часткові епізоди з життя XVI, XVIII чи початку XIX ст., уже використає певні мисленнєві заділи для пояснення мотивів, що керували його героями.

Наведеними прикладами, звісно, не обмежується «поле дії» зв'язкових понять. Таку саму роль виконують установлені в історіографії назви певних політичних чи соціокультурних явищ із масштабними наслідками. Скажімо, напевно чи є потреба коментувати поняття «Голодомор», «Холодна війна», «залізна завіса» або «перестройка» – в

свідомості кожного історика вони автоматично викличуть довгу низку асоціацій, що можуть бути «підверстані» до опису відповідних часткових епізодів, з цими поняттями пов'язаних.

Трапляється й таке, що зв'язкові поняття, запроваджені з суто технічною метою – звести докупи набір характеристик певного явища, роблять стрімку кар'єру, перетворюючись на самостійну модель вивчення набагато ширшого кола феноменів, ніж первісно передбачалося. Це, зокрема, сталося з поняттям «конфесіоналізація». Сформульоване у 1960-х рр. німецькими істориками (у формі «конфесійна епоха»), воно спершу охоплювало тільки спектр урухомлених Реформацією соціальних змін на німецьких землях між серединою XVI – серединою XVII століття. Проте вже невдовзі на черзі стали нові питання, що сукупно дістали назву проблеми «конфесіоналізації»: про співвідношення віросповідання та політичної влади в ранньомодерній Європі, про спільне в заходах дисциплінування пастви з боку реформованих її ортодоксальної Церков, врешті, про якнайглибші соціальні наслідки цих змін. Адже, як слушно констатував Гайнц Шилінг у праці *«Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648»* («Розлам і переворот. Німеччина в 1517–1648 рр.», 1998 р.):

Ця конфесіоналізація глибоко проникла у світський порядок, починаючи від держави і через громади та корпорації аж до родини. [...]она відкрила світським силам вплив на такі важливі сфери соціального життя, що перебували доти в компе-

тенції відділеної від держави Церкви, як шлюб і родина, школа, освіта, опіка над жебраками та хворими. В підсумку виникли нові параметри громадсько-збалансованого порядку, що стали передвісниками раціоналізму Нового часу. [...] Тим самим конфесіоналізація стала однією з тих фундаментальних передумов, які знаменували прихід Нового часу.

Увібравши цілий спектр соціорелігійних і соціокультурних проблем, поняття «конфесіоналізація» сьогодні, по суті, вже виступає як дослідницька модель у вивченні воєн і катаклізмів «тривожного XVII століття», і власне саме так його вжито у книжці Сергія Плохія *«Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні»* (2005 р.; переклад англomовної праці, що вийшла друком у 2001 р.).

Моделі – помічник історика в конструюванні смислових цілостей

Як щойно було зазначено, модель, або свого роду «ідеальний тип», служить каркасом для певних уже апробованих пояснень, до яких історик «припасовує» конкретну описувану ситуацію чи подію. Отже, модель можна окреслити як набір пов'язаних між собою ознак, чії прояви історик «наперед знає», тому працює з джерелами не навпомацки, а в пошуку відповідних потверджень чи спростувань. Дехто заперечує, що послуговується моделями, твердячи, ніби вивчає щось цілком конкретне. Насправді ж уникнути моделей майже неможливо, як

Мольеровому героєві годі не говорити прозою. Адже навіть коли нам не до вподоби слово «модель», то все одно досліджувані події/явища зліпляться у нашій свідомості до купи за певною сумою ознак, що їх ми «наперед знаємо», бо перед власним дослідженням прочитали розумні книжки, присвячені аналогічним чи схожим подіям/явищам.

Розгляньмо для прикладу одну з найпопулярніших у другій половині ХХ ст. моделей – модель модернізації. Поняття «модернізація» належить до тих успішних метафор, які, народившись у потрібний час на потрібному місці, практично від моменту появи перетворюються на модель описування/пояснення минулого. За приклад таких посестер «модернізації», які надовго задали історикам і напрям, і пояснювальний концент, і тип відбору та інтерпретації джерел, можна згадати метафору «революції», що її запровадила французька історіографія ще в добу Романтизму, чи метафору «уявленої спільноти» (imagined community), яку 1983 р. ужив у першому виданні своєї праці Бенедикт Андерсон на позначення процесів націотворення і яка впевнено прижилася у сучасних студіях над націями та націоналізмами. Витоки моделі модернізації дослідники вбачають у Спенсеровій теорії еволюційного розвитку суспільства, себто в поступовому нагромадженні змін – на відміну від революції. З ідеями Спенсера перегукувалися погляди Еміля Дюркгайма та Макса Вебера. Хоча Вебер унікав слова «еволюція», але історію суспільства також

тлумачив як наслідок поступового й неухильного процесу творення дедалі складніших і деперсоналізованих («раціональних») форм суспільної організації – наприклад, у бюрократизації управління. Модель модернізації, зародившись серед соціологів як свого роду синтез поглядів Еміля Дюркгайма та Макса Вебера, упродовж 1960-х тріумфально завоювала серця істориків. Це сталося тим легше, що марксизм помалу втрачав рештки свого чару серед західних науковців, а модернізаційна пояснювальна схема виразно опонувала марксистській ідеї соціального конфлікту як єдиного «рушії» історії (саме так, зокрема, її зрозуміли й опікуни ідеологічної незайманості в СРСР, оголосивши «буржуазною теорією»).

Стрижнем модернізаційного підходу є синтезування минулого в певну цілість на підставі низки усталених ознак трансформації традиційних суспільств у «модерні», індустріальні. «Традиційне» та «новочасне» (модерне) суспільства, згідно з цією моделлю, протиставляються у таких аспектах:

1) Традиційна суспільна ієрархія спирається на походження, соціальна мобільність усередині такого суспільства низька. Натомість модерну ієрархію зінерто на кваліфікації та особистих здібностях індивіда, соціальна мобільність усередині такого суспільства висока. В першому випадку базовою одиницею виступає мала група – «спільнота» (Gemeinschaft), де всі усіх знають «обличчям в обличчя», досвід передається усно, а міжособистісні взаємини зумовлює звичай батьків і дідів

(«добра старовина»). В другому «спільноту» витісняє деперсоналізоване «суспільство» (*Gesellschaft*), де панує економічний розрахунок і договірні, знеособлені стосунки: в економічній сфері це набуває вигляду ринку, у владній – форми бюрократичного управління тощо (варто принагідно додати, що таку межу між традиційним і новочасним суспільством запровадив ще 1887 р. німецький соціолог Фердинанд Теніс у праці «*Gemeinschaft und Gesellschaft*»). Водночас малі групи починають організовуватися за іншим принципом – у формі товариств чи об'єднань за фаховими, політичними, релігійними й іншими інтересами, саме це і закладає підвалини громадянського суспільства.

2) Неоднакові форми суспільної організації знаходять прояв також у неоднаковому ставленні до змін. У традиційних суспільствах, де зміни нагромаджуються поволі, люди або сприймають їх вороже (як замах на «добру старовину»), або просто не помічають. У модерних суспільствах навіть неочікувані й раптові зміни сприймають позитивно, а інституції чи ідеї, що таким змінам опираються, розцінюють як застарілі (про таку модернізацію суспільства, як правило, сигналізує відмова ототожнювати «старовину» з добрим, а нове – з «поганим»).

3) Культура традиційних суспільств ірраціональна (магічна чи релігійна), культура модерних суспільств – раціональна (світська й наукова). Тож процес модернізації супроводжує секуляризація культури й освіти.

Модель модернізації була дуже інтенсивно розбудована у 1950–1960-х рр., ко-

ли обговорювалися її зміст, критерії, типи, рівні, фази, механізми та соціальні носії. Однак упродовж 1970-х фортеця захиталася: опоненти атакували концепт модернізації як такий, що ототожнює «модерність» винятково з типом розвитку індустріалізованих і урбанізованих суспільств Заходу, а отже, модернізаційна схема, що позиціонує себе як універсальна, насправді не охоплює інакших, ніж європейський, варіантів розвитку – скажімо, японського чи китайського.

Не зупиняючись на деталях скептичних сумнівів у достатній «типовості» ознак, які прийнято виділяти як «модерні», зазначаю лише, що для істориків перехідної від Середньовіччя до Нового часу доби модель модернізації принесла неабияку користь. Адже власне в ході цих досліджень стала вповні очевидною «старомодність» та пізнавальна некоректність хронологічного рубіжу між тим і другим, який для Європи звично маркували кішцем XV століття. Наприклад, задовго до «щитомого терену» модернізаційних перетворень, що їх принесла з собою індустріалізація, було започатковано такі неодмінні складники функціонування «модерних» суспільств, як урбанізація, секуляризація, бюрократизація влади тощо. Ця обставина підштовхнула до виокремлення й «усамостійнення» періоду XVI–XVIII ст., на який припадає ціла низка соціальних і світоглядних мутацій – «військова революція», «друкарська революція», «освітня революція», оформлення нових владних доктрин, поява перших «національних» та абсолютистсь-

ких бюрократизованих держав тощо. Ця доба, що стала, сказати би, преамбулою модернізації, отримала назву ранньомодерної (зокрема, для України Іван Лисяк-Рудницький свого часу запропонував уважати хронологічними рамками ранньомодерної доби період від Люблінської унії 1569 р. до занепаду Гетьманату й поділів Речі Посполитої у 1780–1790-х рр.).

Оперуючи тим чи тим матеріалом, що асоціюється з модернізацією суспільства, історик уже «наперед знає», які прикмети про це свідчать. Скажімо, коли йдеться про «урбанізацію», що її вважають засадничим критерієм модернізаційних процесів, то слід зосереджувати увагу на збільшенні кількості міст і відповідних змінах, яких зазнає суспільство, як-от зміна структури розселення й виробничих занять; перебудова побуту та соціокультурних навичок на міських засадах; призвичаєння у містах до самоврядування, себто до іншого типу політичної ідентичності; поява нових форм солідарності і т. ін. Знайшовши в джерелах конкретні свідчення про такі зміни, історик може конструювати свою оповідь, «підверстуючи» їх під готову модель, де кожен епізод посяде своє місце – як ознака переходу від сільського, аграрного, до міського, індустріального суспільства.

Про що можуть розповісти уживані істориком метафори

Третім знаряддям «зв'язування» хаосу розрізнених фактів у певну цілість служить, як уже згадувалося, ме-

тафора (від грецького *metaphora* – перенесення, себто вживання якогось виразу у переносному значенні на підставі уявної схожості: «пішов дощ»). Метафора не є суто лінгвістичною прикрасою людського мовлення – її вважають фундаментальною ознакою свідомості, що уможливорює проектування одних форм людського досвіду на інші. Використовуючи ті чи ті усталені в практиці історіописання метафори, історик, з одного боку, «заощаджує час», себто звільняє себе від потреби щоразу вдаватися у широку аргументацію понять, якими оперує, а з другого – задає читачеві певний кут зору на описуване, оскільки цілий шерег окремих епізодів уподібнює до чогось сталого, одного й того самого. Адже часте вживання баалізує метафору, вона перестає сприйматися як фігура мовлення, перетворюючись на свого роду пояснювальний концепт, що його сам історик уже не контролює. Той факт, що багато усталених в історіографії метафор має за плечима дуже довгу (інколи, як ми далі побачимо, понад тисячолітню) традицію вживання, напшовує на думку, що йдеться про підставові сенси європейської культури, які Мірча Еліаде називав «символічними парадигмами культури». До таких усеохопних парадигм, які циркулюють як щось самоочевидне, належать передусім: а) неможливість для людини послідовно відмежувати себе від навколишнього світу, що знаходить прояв у так званих антропоморфних метафорах, себто уподібненні всіх явищ до людського організму та циклів життя людини, а та-

кож б) споглядання мінливості світу, передаване через метафори генези (початку) й еволюції (безперервного розвитку).

Витлумачені в такому сенсі, метафори з фігур образного мовлення, якими позірно можуть здатися, перетворюються на інтерпретаційну основу історії – засіб, за посередництва якого історик, сам про це не замислюючись, пояснює минуле. На власне таку функцію історіографічної метафори вказує і те, що поява нових чи ревізія старих метафор зазвичай сигналізує про певні культурні або світоглядні зміни. Далі ми до цього ще повернемося, а зараз коротко простежимо побутування двох найуживаніших метафоричних систем – уопідібнення соціальних феноменів до людського організму та метафорику початку/розвитку.

Щодо першого – антропоморфного представлення соціального світу, зокрема держави та суспільства, – то на метафорику такого типу натрапляємо вже за еліністичної доби. Наприклад, у згадуваній праці Полібія, написаній близько 168 р. до н. е., державу уопідібнено до людини: як і людина, держава послідовно переходить через юність, зрілість і старість, відтак занепадає і щезає, поступаючись місцем іншій (юній) державі. Цю саму метафору підхоплює християнська традиція: наприклад, св. Августин (354–430) ототожнював «шість віків» старозавітної історії з періодами життя людини: немовляти (творіння людини – час поза межами пам'яті), дитинства (поява «мови»), юности (покоління старозавітних патріархів), зрілості

(правління старозавітних царів), похилого віку (час тривоги і воєн), старості (занепад, що передує Боготвіленню). Ще детальніше розбудовують антропоморфну метафорику середньовічні хроністи. Приміром, один із них у XII ст. порівнює суспільство з тілом, числом душ є духовництво, головою – король, серцем – королівські радники, очима, вухами та язиком – судді й урядники, грудьми – аристократи, руками – прості рицарі, ногами – селяни та ремісники. У творах ренесансних гуманістів, зокрема Мак'явелі, суголосно середньовічній метафориці виникає поняття «політичного тіла» (*corpus politicum*), соціальні групи якого порівнюються з членами людського тіла, що мають різне функціональне призначення (володар – голова, воїни – руки тощо). Не оминає цієї метафори і раціональне Просвітництво. Скажімо, Гольбах у «*Природній політиці*» (1773 р.) описує соціальне життя так:

Подібно до живих організмів, суспільства переживають кризи, моменти безумства, конвульсії, революцій, зміни форм свого життя; вони народжуються, ростуть, умирають, переходять від здоров'я до хвороб, а від хвороб до здоров'я, нарешті, як і всі істоти людського роду, вони мають дитинство, юність, зрілий вік, дряхлість і смерть.

Навички антропоморфізації соціальних явищ не зникають ані в добу Романтизму, ані в позитивістів. Зокрема, саме за допомоги антропоморфної метафорики викладає засади еволюційної

теорії Герберт Спенсер, представляючи суспільство у вигляді живого «організму», складеного з функціонально пов'язаних елементів – «клітин».

Антропоморфної метафорики, хоч і в дещо зредукованому вигляді, не уникла й сучасна історіографія. Адже нічим іншим, як антропоморфною метафорою, не назвеш вирази на кшталт «держави не могла похвалитися», «суспільство прагнуло», «церква відгукнулася» і т. ін. Ясна річ, у жодному конкретному епізоді, засвідченому джерелом, держава не «хвалитися», а церква не «гукає», отже, йдеться про спосіб, у який історик надає оцінкової зв'язності тим чи тим епізодам, позасвідомо демонструючи неможливість послідовно відмежувати людину як головний вимір буття від пізнавальних абстракцій.

Дещо коротшу «біографію» має метафора генези-розвитку. Її народження пов'язане з християнським (есхатологічним) типом світосприйняття, де історія (на відміну від античної історії-кругобігу та вічного повторення) має чітку точку відліку – акт Творіння (пор. першу фразу Книги Буття: «Напочатку Бог створив Небо та землю...») й триває далі, в лінійному та безперервному бутті людства, аж до свого завершення – Судного дня. Сказане не означає, що антична історіографія взагалі нехтувала «початки» історії, як-от перші закони, появу вогню й рільництва чи заснування якоїсь держави. Але її інтерес легко могла задовольнити мітологія, отже, всякий «початок» поставав як елемент всеосяжного космічного кругобігу, що йо-

му однаковою мірою підпорядковані і люди, і боги, а у вічних повтореннях занепади раз по раз змінюють піднесення. Наприклад, Полібій, викладаючи у щойно згаданій праці (за Платоном і Аристотелем) циклічну схему буття суспільства за фазами первісної рівності – тиранії – олігархії – демократії – охлократії – тиранії, послуговувався поняттями *prokore* та *palintropos*. Першому з цих слів у римській пізнішій історіографії стало відповідати слово *progressus* (рух уперед, поступ), а другому – *regressus* (рух назад, занепад). Натомість ідея часу-потoku, який безупинно «плине» лише в одному напрямі – від нерішучатку, через минуле й теперішнє до майбутнього, – є випаходом християнства.

З ідеєю часу-потoku безпосередньо пов'язана метафора «перетікання» історії, себто безперервна тяглість минулого з наступним, або, як ми тепер говоримо, континуїтет. Уважають, що ідея континуїтету бере початок від св. Августина, який у трактаті «*Про Град Божий*», спираючись на книгу пророка Даниїла, де провіщено заміну одне одним чотирьох царств, уперше сформулював ідею «перенесення», або «перепливання» влади (*translatio imperii*) зі Сходу на Захід. За Августином, Рим, якому Провидіння призначило об'єднати в одне ціле «всесвіт», перейняв місце Вавилону. Ідею «вічного Риму» згодом підхопили й розвинули у Візантії, а коли на Заході Карл Великий заснував власну імперію, його було короновано «римською короною»; те саме повторилося при коронації Оттона I – першого імператора Священ-

ної Римської імперії німецької нації. В такий спосіб, як вважали, проявила себе неперервність *translatio imperii* – через «перенесення» імператорської влади спершу з Риму до Візантії, відтак на Захід до Карла Великого, чийми спадкоємцями стали німецькі імператори. Зайве нагадувати, що концепт неперервного «перетікання влади» (а отже, й історії, ототожнюваної з владою) запліднив московську ідею «третього Риму», ідею польського хроніста Мацея Стрийковського про «перетікання» Київського князівства у Галицько-Волинське тощо – аж до анахронічної із сучасного погляду російсько-української суперечки про «першість права» на киево-руську спадщину, себто про напрям «перетікання» киево-руської історії.

Із оформленням ідеї безупинного простування людства шляхом прогресу (де, в ґрунті речі, прогрес виступає «оптимістичним» варіантом есхатологічного християнського світосприйняття) метафора розвитку набула функцій універсальної пояснювальної концепції. На її репліки можемо натрапити, либонь, у кожній праці XIX–XX ст. Ба навіть коли свідомо історик уже не дотримується еволюціоністських поглядів на історію, метафорика генези-розвитку «вискакує» з-під його пера замалім не автоматично: наприклад, у позбавлених сенсу, коли їх скорегувати зповідомленнями джерел про розрізнені випадки, висловах: «розвиток подій», «те-то прискорило/уповільнило розвиток/занепад» тощо. Ця обставина переконує нас у тому, що ідея «початку» та заданої ним безупинної

зміни сущого справді належить до тих «символічних парадигм» європейської (християнської) культури, які опановують наше мислення на позасвідомому рівні. А історикові вони слугують за один із головних способів зв'язувати хаос випадків у певну цілість – з причиною-поштовхом («початком»), перебігом і завершенням. Пояснюючи стійкість метафори розгортання історії як низки взаємопов'язаних і взаємонаслідкових явищ, такий стиль мислення подеколи ототожнюють з генеалогією – образом родинного дерева та походження від спільного предка. Втім, і цей мисленнєвий топос був свого часу запропонований біблійною Книгою Буття, яка заклала своєрідний «генеалогічний код» християнському мисленню, перерахувавши «Кайнових нащадків», «нащадків Адамових», «нащадків синів Ноевих» і т. ін. Тож пезбезпідставно Люсьєн Февр жартома називав мислення в категоріях генези/еволюції «літургією».

Врешті, належить коротко згадати ще декілька популярних метафор. Зокрема, переконливо солідну «біографію» має уживана з еліністичної доби метафора «історії-дзеркала». Про «віддзеркалення минулого» згадує й Лукіан із Самосати:

Нехай розум [історика] уподібниться дзеркалу – чистому, блискучому й точно відцентрованому, і нехай воно покаже образ речей саме таким, як воно їх сприйняло, не спотворивши ні щодо кольору, ні щодо форми.

Поза сумнівом, це уподібнення прямо впливало з вимоги «правдивос-

ти», що становила, як пам'ятаємо, «перший закон» історії за Цицероном. Такий зміст, закладений у метафору «віддзеркалення» (пор.: «такий-от епізод яскраво віддзеркалює»), ця метафора зберігає й до сьогодні, хоча, мабуть, уже без ригористичного напруження, властивого їй у ті часи, коли історик вірив, ніби оповідає безсторонню «правду». Радше йдеться про підкреслення ретельности у дослідженні певного епізоду.

Набагато молодшою є механістична метафорика історії як фізичного прикладення зусиль (цей тип метафор іноді ще називають «будівельним», а іронічний Люсьєн Февр – «метафізикою муляра»). Першопоштовхом тут, найімовірніше, став просвітницький раціоналізм, себто схильність послуговуватися у теоретичних побудовах образами класичної механіки, апелюючи до реальних, конкретно наявних речей: за виразний приклад, зокрема, може правити погляд на «добре впорядковану» державу як на певний механізм з ідеально припасованими коліщатами. Свого роду продовженням просвітницького раціоналізму стало позитивістське гасло емпіричного, себто заснованого на досвіді та факті, пізнання, що за означенням вимагало описувати минуле не тільки як дійсно наявне, але і як чуттєво досяжне. Це, своєю чергою, логічно провадило до уподібнення історичних явищ об'єктивно наявним «речам» (пор. знаменитий «перший принцип» соціології Дюркгайма: «Вивчати соціальні факти як *rechi!*»). На хвилі такого «уречевлення» виникає, а відтак швидко баналізується згадана метафора

фізичного прикладення зусиль, яка замалим не буквально з'єднувала до купи (в одній «будівлі» знання) розрізнені «речі»-факти. Ось характерні приклади метафорики цього типу у передмові визаного метра позитивістської науки Шарля Сеньбоса до його книжки, присвяченої новітній політичній історії Європи (1897 р.): «Я *усунув* усі соціальні явища, [...] я *відвів* почесне місце неполітичним фактам...»

А ось іще виразніші приклади з першого тому «Історії України-Руси» Михайла Грушевського:

Протягом кількох років він [Володимир Святославич. – Н. Я.] відбував розсипану руську державну систему. Він, далі, зв'язав сю слабо злучену систему земель династичним зв'язком. [...] Многочажна, многостороння, інтенсивна робота Володимира коло внутрішньої будови держави [...] заходився коло того, аби під сю будову положити якісь культурні фундаменти [...].

Зміна метафоричних систем у класичній українській історіографії, на жаль, залишається досі цілком не дослідженою. Але навіть на підставі побіжних спостережень можна ствердити, що, скажімо, представник романтичної історіографії Микола Костомаров, відділений від Грушевського всього одним поколінням, ще «не засвоїв» будівельної метафорики, хоча й був неабияк схильний метафоризувати історію (це видно, зокрема, зі щедрого використання антропоморфних метафор). У творах Володимира Антоновича, вчителя Грушевського, теж пере-

важають антропоморфні метафори, проте вряди-годи вже натрапляємо на метафорику фізичного прикладення зусиль – наприклад, у праці про Київ і Київську землю:

Строй, который выработала польская историческая жизнь...

Свидригайло должен был передвинуть центр Киевской земли...

Менгли-Гирей разрушил дело Витовта...

Натомість у позитивіста Грушевського механістична метафорика постає як розбудована система, і власне звідси вона тріумфально входить до новітньої історіографії України – аж по сьогодні, засвідчуючи стійкість віри в можливість «розбудовувати» історичне знання, «складаючи» до купи «позитивні факти».

Щодо «театральної» метафори історії-сцени та метафори історії-малюнку, то, попри їхню позірну для нас звичність («на кінець історії вийшли» або «історик N яскраво змалював»), життєпис метафорики цього типу коротший. Уявлення про історію як театральну сцену, що на ній розгортається людське буття та діють його учасники – «актори», бере початок у бароковій образності. Охоче до цієї метафори вдавалися й історики Просвітництва та романтичної доби. Ось, наприклад, як її потрійно наголошено в одному реченні Токвіля:

Колі історики, які живуть у часи аристократії, вдвляються в усе, що відбувається на підмостках світу, вони від самого початку помічають лише небагатьох провідних акторів, котрі керують ходом усієї п'єси.

Реалістично налаштовані позитивісти про «історію-сцену» забули, проте вона «пішла за лаштунки» ненадовго. Друге дихання їй дала атака на позитивізм наприкінці XIX ст., про що детальніше оповідалось вище. Тоді ж набула популярності метафора «змалювання» минулого – те й те засвідчувало модерністську «белетризацію історії», образно виопуклюючи подібність історіописання до мистецтва. Нагадаю, на думку Бенедетто Кроче, обґрунтовану в уже згадуваній праці «Історія, з погляду загальної концепції», історія, як і мистецтво, є інтуїтивним баченням індивідуального, і в цьому вони тотожні. А відмінність між ними полягає на тому, що митець представляє своє бачення в довільній формі, натомість історик мусить його аргументувати за певними правилами.

Утім, варто додати, що метафорика історії як мистецького витвору («малюнку») наприкінці XIX ст. не була новинкою – нею свого часу користувалися ренесансні автори, а за доби Романтизму її ентузіастично підхопили белетристи, як, приміром, читаємо в Гоголя:

Разогни книгу Ветхого Завета: ты найдешь там каждое из пышешших событий, ясней чем день увидишь, в чем оно престушило перед Богом, и так очевидно изображен над ним совершившийся страшный Суд Божий, что вострепенется настоящее.

Дисциплінований позитивізм таку «літературщину» зневажав, але з падінням його авторитету метафора

«змалювання» минулого блискавично баналізувалася, проникаючи на сторінки навіть цілком об'єктивістських праць. Тут можемо натрапити на таке – парадоксальне з погляду сприйняття історії – сусідство висловів, як «джерело свідчить» і «джерело якразо змальовує».

Звертаючись до української історіографії, можемо, зокрема, знайти ці сигнальні прикмети модерністського мислення у нарисі Олександри Єфіменко «*История украинского народа*» (1906 р.). Традиційно цю працю прийнято вважати позитивістською, натомість кількаразово вжитий тут зворот «выходим из мрака на сцену», а також широке побутування в тексті висловів типу «жизненные ростки», «жизненная сила», «жизненная стихия» тощо, які виразно перегукуються з неоромантичним світовідчуттям, дає підстави для скепсису стосовно авторчиного «позитивізму». Не менш прикметний приклад еклектичного змішування метафорики, що ставить під сумнів чистоту усвідомлено декларованих позитивістських переконань, подибуємо також у «*Русской истории*» Дмитра Багалія (1914 р.). Обговорюючи значення факту в оповіді історика, Багалій без перебільшення дивовижно поєднує романтичні антропоморфні метафори з механістичною метафорикою позитивістів. За його словами, факти – це ще не історія:

Это – члены, кости, мускулы, органы истории, а поскольку история – это общественный организм, то еще необходимо знать жизнь этого организма, то есть сцепление фактов,

причинную связь между ними. В умении отыскать причинную связь событий и явлений культурно-экономической жизни заключается главное преимущество современно-го исследователя истории...

Отже, як бачимо, метамова вживаних автором метафор може нам багато розповісти про те, з яким поясненням історії він солідаризується свідомо, а за яким простує позасвідомо.

Риторичні стратегії історіописання

Не менш важливими для розуміння історіографічного тексту є риторичні стратегії автора. Йдеться не тільки про сукупність метафор, яким він надає перевагу, але й про всю систему мовних засобів, за допомоги яких він намагається переконати нас у слушності своїх міркувань. Зняряддям такого «переконування» виступає широко витлумачена риторика – «мистецтво красномовства й аргументації», що його ще за античних часів вважали невідлучним складником історіописання (як категорично висловлювався Цицерон, «історію може писати тільки знаменитий оратор і майстер мови»). Аж до XIX ст. застосування в історичному описі правил і технік риторики – як основи логічного мовлення й переконування – не піддавалося сумніву, бо, зрештою, і сама риторика як навчальна дисципліна входила до нормативного шкільного циклу «гуманістичних студій». Натомість у XIX ст., коли історія остаточно перетворилася на самостійну наукову галузь, історики вперше «збун-

тувалися» проти всевладних правил, оголосивши для себе риторіку «зайвою». Це, втім, стосувалося лише школярського ригоризму у дотриманні згаданих правил і надмірних мовних прикрас, а не самої структури аргументованого викладу, бо ми й нині говоримо як Бог на душу пошле, але пишемо – достоту за приписами Цицерона й Квінтіліана – «риторично», себто виділяємо та пояснюємо поняття, котрі буде ужито; формулюємо вступну гіпотезу-пропозицію; компоуємо її докази, послуговуючись певними логічними формулами, і т. д.

Уже згадуваний «лінгвістичний поворот» посилив увагу до мови й ширше – дискурсу автора будь-якого, зокрема дослідницького тексту, себто до комплексу ознак авторського світовідчуття, організованого й структурованого за посередництва мови. Це рівною мірою стосується і стилістичних властивостей певного історика: адже від стилю ниточка протягується до оцінкової позиції, і то часто не усвідомлюваної самим істориком. Стиль же, своєю чергою, є наслідком (частогусто теж не вповні усвідомленим) вибору тих чи тих риторичних стратегій, на теоретичному рівні детально прописаних іще в античній *ars rhetoricae*, або, як її інакше називали, *ars bene dicendi* (мистецтві красномовства). Виокремивши, слідом за Єжи Топольським, чотири різні стратегії історіописання (засудження/схвалення, апологетизацію, квазібезсторонність, іронічну відстороненість), наведу фрагменти історіографічних текстів, де ці стратегії виразно помітні:

1) Засудження:

[...П]осилена ринула польська шляхта на територію Південно-Східної України... Озброєною рукою посувалися польські можновладці в глиб українських земель, захоплювали величезні володіння з селами та містами. [...] Жахом віє від тієї страшної епопеї насильства й кривавого розбою, що розцвів на Україні в умовах колонізації України польсько-шляхетськими окупантами...

(Посібник «Історія України», 1943 р.)

Схвалення:

Гетьман Мазепа був, може, найбільш послідовним, глибоко перекоханим прихильником міцної гетьманської влади на засадах, властивих тоді передовим європейським країнам абсолютизму. Мазепа чудово розумів, що тільки сильна гетьманська влада, незалежна від боротьби старшинських партій та фамілійних угруповань, може боронити державно-національні інтереси України і супроти Москви, і супроти інших претендентів на українські землі. Він мав перед собою готовий зразок, знайомий йому безпосередньо ще з часів його юнацьких подорожей закордоном. Блиск царювання Короля-Сонця (Людовіка XIV) було видно далеко за межами Франції, й не могли не помітити його в Батуриші, надто ж такий володар, як гетьман Мазепа.

(Олександр Оглоблин.

Гетьман Іван Мазепа та його доба, 1960 р.)

2) Апологетизація:

Довго ховало Військо Запорозьке свого Гетьмана. Похорон відтягали

мало не цілий місяць так, неначе осиротіле тогочасне покоління боялось зі своїм Провідником навіки розстатись. Останки Богдана Хмельницького зложено зразу в Чигиринській церкві, але що гетьман, як пише Величко, «будучи породи шляхецької руської», хотів, щоб його в ріднім гнізді поховали, то домовину з Чигирина до Суботова перевезено. [...] Те покоління, що Богдана Хмельницького ховало, ще розуміло, кого воно втратило. Якась велика туга і неспокій за будучину почуваються майже у всіх згадках тогочасних про передчасну смерть Великого Вождя.

(Вячеслав Липинський.
На переломі, 1920 р.)

3) Квазібезсторонність:

Богдан Хмельницький походив із мелкопомещичьей (но, вероятно, не шляхетской) чигиринской семьи; он получил для своего времени довольно хорошее образование, издавна служил в казацком войске и достиг в нем выдающегося значения. Последующая деятельность обнаруживает в нем опытного и искусного воина и человека вообще очень талантливого, но импульсивного, без большой выдержки и настойчивости. Даровитый полководец, гениальный, можно сказать, администратор, искусный политик-дипломат, он не способен был к созданию и последовательному проведению планов, далеко идущих в даль будущего, тем более что и сам он не возвышался над уровнем политических и общественных воззрений вырастившей его среды.

(Михайло Грушевський. *Очерк истории украинского народа*, 1904 р.)

4) Іронічна відстороненість:

Функціонування держави русів, отже, при ближчому розгляді вимагується як симбіоз політичного володарювання й економічного підприємництва, організованого та контрольованого досить вузьким колективом осіб. Ці дві сторони державного механізму, до всього, розподілялися сезонно: у зимовий період «уся русь» вирушала на полюддя, послідовно об'їжджаючи підвладні території й накопичуючи цінності, котрі з настанням весни, відкриттям навігації по Дніпру й Чорному морю переправлялися до Візантії. Отже, Київська держава першої половини X ст. була чимось на зразок сучасного закритого акціонерного товариства, а члени правлячого князівського роду виступали як пайовики.

(Олексій Толочко.
Київська Русь, 1998 р.)

Коли уважно зіставити наведені приклади, то, навіть не вдаючись у складне для нефахівця сортування ужитих тропів і риторичних фігур (зрештою, й самі автори послугоувались цим літературним арсеналом неусвідомлено), можна перекоонатися, що процитовані тексти зіперто на засадничо протилежних візіях історії. У випадку засудження/схвалення йдеться про її «повчальну» функцію – «наставниця життя» сумлінно намагається розповісти, що добре, а що погано, що хвалити, а що засуджувати. Тут ми маємо справу або з рецидивом неоромантичного струменя історіографії, або й простіше – з пропа-

гандистськими потребами. При цьому засудження є зазвичай суто мовним продуктом, який пошуком доказів себе не переобтяжує, а міра емоційності мовлення може бути варіативною – від пропагандистсько-патосної (як у наведеному прикладі) до стриманішої та завуальованішої (скажімо, у використанні протилежних понять при описі однієї і тієї самої дії: один військовий загін «узав» місто, а другий «вдерся» до міста – ясно, що «беруть» наші, а «вдираються» чужі, яких слід осудити). Стратегії схвалення, на відміну від стратегії засудження, самої стилістики не досить – їй потрібні докази та відповідний монтаж аргументів.

Радикальною формою стратегії схвалення є апологетичний тип історіописання, де монтаж аргументів відступає на другий план, а в свої права вступає стилістика. Екзальтовано піднесений тон має на меті не так розповісти про подію, як викликати читачеве співпереживання – у захопленні небуденністю, звитягою, актом самопожертви, надзвичайною постаттю тощо. В такий спосіб читача немовби запрошують стати свідком/учасником неупередженого «суду історії», котра увінчує лаврами героїв, хоча насправді в апологетичному письмі якнайвиразніше дається взнаки симптом «зміщування історії з істориком» – те, в чому свого часу зізнавався ще Жюль Мішле: «Проникаючи в об'єкт, ми починаємо любити його трепетним серцем».

Квазібезсторонність зазвичай є яскравим вірчиком позитивістської історіографії, де історикові не годилося ви-

гулькувати з-поміж «фактів». Факти мали промовляти самі за себе, представлені якомога повніше й об'єктивніше – достоту за приписом римської юриспруденції, що вимагає вислухати докази обох сторін судового процесу. Насправді ж, як уже знаємо, історії, стерильної, «зnezараженої від історика», не буває за означенням. Уважно перечитавши ритуальні приспиви «з одного боку – з другого боку», ми легко визначимо, на чию сторону схиляється історикове «трепетне серце».

Врешті, при застосуванні стратегії іронічної відстороненості яскраво оприявнюється новітній, релятивістський, тип історичного мислення. Вживання абсурдних – в контексті описуваного – метафор, приписування особам чи подіям властивостей, яких вони напевно не могли мати, врешті – легка й дотепна манера оповіді свідчать про те, що автор сам ставить під сумнів власні твердження, та й взагалі критично оцінює можливість адекватно передати суть описуваних явищ.

Текст історика у світлі читацьких очікувань

Лишається коротко заторкнутися проблемі емоційного впливу на читача, що переважно ототожнюють з питанням про «нудну» чи «виразну» мову історичної праці (тут йтиметься лише про історіографію XIX–XX ст., бо домодерне історіописання мало бути «виразним» засадничо – як один із різновидів красномовства). Передусе, звісно, вміння «яскраво писати» пов'язане з літературними здібностями

історика. Разом із тим не можна відкидати й такого чинника, як мінливість читацьких очікувань. Її, своєю чергою, зумовлював дух культури конкретного часу. Скажімо, романтична історіографія, попри голосливий «бунт проти риторики», ще несе на собі очевидні сліди романтичного культу неповторного – отже, підштовхує історика до індивідуалізованого й барвистого викладу, досяжного засобами тієї-таки риторики. Ось яскравий приклад зі вступу до вже не раз згаданої «Історії Франції» Жуля Мішле:

Цей випрацюваний твір, що забрав десь 40 років тяжкої роботи, було задумано у час липневого спалаху [революції 1830 р. – *Н. Я.*]. В ті незабутні дні зблиснуло сліпуче світло, і я помітив Францію. Вона мала хроніки, але зовсім не мала історії. [...] Я перший побачив її як душу і як особистість.

Постульована позитивістами «безсторонність» історика породила надзвичайно нудний текст. Адже історикові належало бути «науковим», себто якомога детальніше підкріплювати свій виклад фактами, здійснюючи при цьому довгі екскурси в критику джерел (у вже не раз згадуваній полемічній праці «*Бої за історію*» Люсьєн Февр назве такі праці «монографіями, що писали фахівці для фахівців на фаховому жаргоні»). Стилістичним ідеалом вважали «ясність» викладу, що нібито мала компенсувати його нудну нечитабельність. Наприклад, у редакційній пе-

редмові до першого випуску «*English Historical Review*» (1886 р.) цей постулат звучить так:

Замість вважати, що справжня історія нудна, ми вважаємо, що нудна історія – це зазвичай погана історія, тож ми найвище цінуватимемо тих авторів, котрі зможуть представити свої дослідження у яснішій і переконливішій спосіб.

Варто принагідно зауважити, що ефект нудного історіописання «фахівцем для фахівця» добре помічали й в Україні. Наприклад, порівнюючи читацьку популярність романтика Миколи Костомарова та «майже позитивіста» Володимира Антоновича, літературознавець Василь Доманицький 1906 р. писав:

Костомаров має свої особливі прикмети, які роблять його популярним: ... він надає писанням своїм як найбільше драматизму, ефектовності, піклується взагалі про зовнішню форму. [...] Для Антоновича ці прикмети зовсім мало варті, у нього більше критики, аналізу, об'єктивізму. [...] Він не дає наперед жодної готової вже думки... зовсім про читача не дбає.

Прикметно, що удостушення історіографічного твору для нефаківців вбачалося не так у зміні стилістики, як у скороченні критичного апарату. З цього можемо висувати, що пересічний читач сприймав нудне мовлення за неодмінну ознаку «наукової» історії. Це добре видно з передмови Михайла Грушевського до 1-го тому «*Історії України-Руси*» (1898 р.):

Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для якнайширших кругів нашої суспільности. Приглянувшись ближше, я перемінив намір: в сучаснім стані нашої науки мені здався далеко потрібнішим строго науковий курс... Але при тім мені хотілося зробити свою працю, не ухиляючи її науковости, скільки можна приступною і для ширшої публіки. Для того все спеціальніше виносив я в нотки, а їх подав у кінці, зоставивши під текстом тільки чисто інструктивні пояснення.

Fin de siècle (час народження модерну в літературі та мистецтві), як можна припустити, скоригував читацькі очікування. Це означає, що читач – байдуже, фахівець чи аматор історії, уже налаштований на підкреслену суб'єктивність художнього тексту, почав сприймати як належне ті самі ознаки в тексті науковому. Це, зокрема, добре ілюструють праці істориків-неоромантиків, насичені прямою апеляцією до читача, якого закликають до емоційного співпереживання «нашої» історії – звісно, за допомоги яскравої образности. Ось як, для прикладу, звучать наголоси на «нашості» минулого в книжці Вячеслава Липинського «Україна на переломі (1657–1659)»:

Від часу упадку Руської князівської Держави і до нинішнього дня – на протязі шости століть – тільки один раз зміг повстати серед нашої нації один спільний державно-національний фронт проти двох відвічних претендентів на державний і національний суверенітет на нашій землі: проти Москви і проти Польщі. [...] Тільки під «единовлад-

ною рукою» свого геніяльного вождя [Богдана Хмельницького. – Н. Я.] змогла перебути Україна такий складний і переломовий процес: змогла повстати Українська Нація. [...] На горе наше, його життя було закоротке.

Хоч і без пропагандистської заангажованости неоромантиків, але тим самим шляхом суб'єктивно забарвленого, розкутого мовлення пішла західна історіографія ХХ ст., де міру «яскравости» чи «нудности» визначає передусе літературне обдарування автора. Натомість доля радянської історіографії склалася інакше. До набору позитивістських нормативів, законсервованих тут у ролі «єдино вірної методології», потрапила і мова історіописання. Адже, фіксуючи «об'єктивну правду», історик мав послуговуватися відповідною мовою – максимально деперсоналізованою, а згодом і стандартизованою (її іронічно називають «новомовою» чи «новоязом» радянської гуманітарної науки). Редактори так ретельно вишлюювали всі авторські «отсебятины», себто відхилення від стандарту, що вже повосенне покоління науковців, яке заступило вцілілих у великих чистках 1930-х, схоже, просто не вміло писати «по-авторськи». Це добре видно при наскрізному перегляді праць 1950–1980-х рр.: хоч якій тематиці їх присвячено, вони здебільшого здаються написаними однією рукою. Коли ж декому з істориків щастило прорвати це «зачароване коло», то такі праці читацький загал сприймав із захватом, і то не останньою чергою завдяки їх мовному нон-

конформізму. За виразний приклад тут можуть правити книжки блискучого стиліста Льва Гумільова «*Открытие Хазарии*» (1966 р.), «*Древние тюрки*» (1967 р.) та ін. Прикметно, що офіційна наука ставилася до таких «недисциплінованих витівок» із прохолодним подивом, трактуючи їх щонайменше як науково-популярні, а не «наукові». Скажімо, навіть видаючи вже 1990 р., себто на високій хвилі перестройки, збірку етнологічних праць Гумільова, ленінградське відділення академічного видавництва «Наука» супроводило книжку обережною передмовою, що наголошувала не так парадоксальність авторових гіпотез, як «остросюжетность и увлекательность» праці. Ось взірць гумільовської оповіді (з есею «*Етногенез і культурогенез*»), де стилістичною домінантою є аж ніяк не «гостросюжетність», а властива Гумільову розмовна, позбавлена «новоязівських» штампів манера письма:

В отличие от греков, персов мало интересовала натурфилософия, им интересно было другое – где друзья и где враги, что считает добром, а что – злом, извечна ли вражда? Здесь Зердунт (я произношу по-новоперсидски, по-древнеперсидски будет Заратуштра), уроженец города Бальха (это на самом востоке Ирана), объявил, что дело не в том, чтобы разобраться, из чего состоит мир, – это каждый видит сам: есть реки, горы, леса, пустыни, скот, храбрые воины; дело в разнице между днем и ночью – светом и мраком. Облек он это в замечательную философскую кон-

цепцию, ставшую основой многих видов дуализма.

Наразі «новояз» долають набагато успішніше в російській, ніж в українській історіографії. Причин для цього, на мою думку, є дві. Перша й головна – це те, що, хоч як прикро, російський «середньостатистичний» історик почуває себе впевненіше у тонкощах ремесла, ніж пересічний український (така «нерівноправність» постала не з нашої вини ще за радянських часів, коли «центр» висмоктував найліпші кадри до своїх університетів, а також мав монополію на зарубіжні контакти, зарубіжну літературу, новаторські спроби тощо). Друга ж причина – менш значуща, але теж важлива – полягає в тому, що чимало українських істориків не є природними носіями рідної мови, і це призводить до певної «книжності», скутости їхнього стилю, себто до послуговування загальниками, а не знахідками живого мовлення.

На завершення наведу приклад яскравого сучасного історіописання в його російському варіанті – зі вступу до книжки чільного московського фахівця з історії Жовтневої революції Владимира Булдакова «*Красная смута. Природа и последствия революционного насилия*» (1997 р.):

В отличие от бесчисленного количества исследований об Октябрьской революции, данная книга посвящена, по преимуществу, только одному ее аспекту – насилью. В этом смысле она является заведомо и намеренно односторонней. Но ес-

ли кто-то решил, что автор взялся в тысячный раз прославлять или осуждать революционную жестокость, то данную работу лучше отложить в сторону. Подходить к любой революции, Октябрьской в особенности, с мерками политического крохобора или морализующего обывателя – то же самое, что пытаться измерить слона ученической линейкой. Ход и

исход «красной смуты» лежит за пределами обычных представлений о добре и зле – сколь бы высокими и благостными идеалами не руководствовались ее вольные и невольные вдохновители и какими бы низменными и бесчеловечными не оказывались действия тех, чьими руками она творилась. Насилием пронизана вся человеческая история.

Розділ 10

Тему обрано – що робити далі?

*Семен Йоффе.
У тирі; 1932 р.
(Національний художній музей України, Київ)*

Успішність будь-якої дослідницької роботи історика, байдуже – чи скромної курсової, чи докторського grosбуха, залежить від уміння а) точно сформулювати тему й питання, що до неї ведуть, б) за допомоги відповідних методик «розговорити» джерела, в) зіставити «почуте» з питаннями й логічно поєднати у власному тексті оце-от зіставлення. Різниця ж між працею студента та досвідченого метра єдина: студент має продемонструвати, що навчився це робити, а від метра ми очікуємо певного «відкриття» – новаторського формулювання проблеми, сміливої гіпотези, залучення доти не завважених джерел, віртуозної їх інтерпретації тощо. Натомість технічні процедури підготовчої роботи в обох випадках ідентичні, бо, власне, зводяться до того самого – перчитування написаного попередниками та збирання й аналізу джерел.

Для невтаємничених у тонкощі історичного ремесла це звучить нуднувато, але насправді є найцікавішою частиною нашої роботи – захопливим детективом гонитви за тим, сам не знаю чим. А який вибух адреналіну чекає на історика, коли після нескінченного гортан-

ня «порожніх» джерел він знаходить своє – найдорожче й найпотрібніше! А чого коштує мить раптового осяяння, коли якась, ніким досі не помічена, деталь перевертає конструкції попередників! Тест на дослідницьку профпридатність історика можна звести до дуже простої ознаки: коли знахідки розширають його так, що несила втриматися й не набридати колегам, родичам і приятелям балачками про це, – нехай іде в науку, там усі такі самі диваки. Коли інакше – нехай туди не потикається, бо буде йому ціле життя тоскно й незатишно. Студент хай щасливо увітчає студії написанням якісної кваліфікаційної роботи, аби отримати «добре» чи «відмінно» (трійка, погодьмося, трохи образлива оцінка), а аспірант хай щасливо допише дисертацію. Не біда, якщо вийде вона так собі, адже її теж іще можна потрактувати не як науку, а як передпокій до науки, що з нього вільно піти собі в широкий світ, і то вже з дипломом кандидата, у житті не зайвим.

Однак підготовча стадія дослідницької роботи і для перейнятих історією, і для решти однакова, й власне про неї йтиметься далі.

*Cognosce te ipsum, або
Реалістичний погляд на власні
можливості*

Почнімо з вибору проблемного напрямку, аби не вскочити в халепу, де все виглядає нудним і нелюбим (саме так одна моя знайома аспірантка вимучувала дисертацію про Еразма Роттердамського, називаючи Богу духа винного Еразма «Маразмом»). Отже, беручи шлюб з історією, керуйтеся коханням, а не розрахунком. Тих, хто кінце прагне потрапити в фарватер, можна заспокоїти: у царстві історії не існує проблем «актуальних» і «неактуальних», бо кожна з них, навіть найсхоластичнішу й позірно геть зовсім далеку від життя, дослідник може «заактуалізувати» завдяки ерудиції, таланту й професіоналізму (досгатнім прикладом тут буде зміна в другій половині ХХ ст. статусу допоміжних історичних дисциплін: із суто ужиткових вони перетворилися на авторитетну галузь культурних студій). Досі практикований в Україні наголос на «актуальності» як нібито злободенності дослідження є, поза сумнівом, рудиментом політично й ідеологічно заангажованої радянської історіографії, коли цією ритуальною формулою автор мусив виправдовувати свої зацікавлення їх бупімото «корисністю» для народу, партії чи когось там іще. Насправді ж вибір напрямку дослідження має залежати передусім від емоційного чинника – закоханості. Під «напрямом» маю на увазі найзагальніше спрямування дослідження, або так зване «поле студій». Таких «полів», що на них сконцентро-

вано цілі згустки відповідних проблем, безліч: політична історія, економічна, соціальна, військова, історія повсякдення, інтелектуальна історія і історія ідей, історія права, історія церкви та соціорелігійна історія, історія освіти й історія мистецтва, гендерні студії, так звана жіноча історія, урбаністичні й соціотопографічні студії, історична демографія, історична ономастика тощо. Кожен із нас, запитавши сам себе, може відповісти, що особисто йому здається найцікавішим у цьому океані минулого: політика й політичні інституції та платформи? процеси націотворення? економіка? буття суспільства в його соціальних складниках? війна та все, з нею пов'язане? повсякденний побут людини? уявлення та поведінкові стереотипи? генеалогія ідей? плетиво імен і географічних назв? Інакше кажучи, напрям дослідження має відповідати особистим уподобанням історика. Коли він змалку те й робить, що малює солдатиків, і нездаєн спокійно пройти повз альбом із зображенням зброї – нехай іде у військову історію; коли йому найцікавіше читати, хто і як вершив велику політику, – нехай іде в історію політичну чи в історію дипломатії; коли його захоплюють прояви національного почуття й акти національної звитяги – нехай присвятить себе національним студіям і т. ін. Одним словом, своє поле досліджень треба любити, а в цьому делікатному почутті, як відомо, музику замовляє не розум.

Інша річ, коли мова заходить про визначення вузької проблеми в рамках обраного напрямку. Тут уже слід сісти й поміркувати раціонально. Розгляньмо

це детальніше, розклавши для прикладу згадані напрями на вужчі сегменти, або проблеми. Скажімо, в політичній історії можна виокремити такі проблеми, або «піднапрями»: історія функціонування держави як політичного інституту (їй товаришуватиме інституційна історія та історія політичних учень і доктрин); історія політичних рухів (вона буде щільно пов'язана із соціальною історією та з тією-таки історією політичних учень); політична антропологія, себто аналіз сприйняття людиною владних структур і так званого нормативного насильства (тут годі обійтися без історії права, соціальної історії, історії уявлень і віднедавна вже достатньо розвинутого напрямку історії конфліктів та насильства); історія парламентаризму (невіддільна від соціальної історії та історії політичних ідей і доктрин) тощо. Обираючи проблему дослідження, розважлива особа вже мусить задуматися, чи немає бува певних обмежень для її апетитів, бо треба зважити на те, а) як багато екскурсів у суміжні проблемні поля це передбачає, і б) чи реально таке здійснити, надто коли йдеться про кілька суміжних напрямів, а тим часом роботу треба завершити не в світлому майбутті, а тут і тепер.

Ще тіснішим стане коридор вибору, коли справа дійде до визначення конкретної теми, інакше предмета дослідження. Тут наша обережність має перерости в голий прагматизм, себто реалістичну оцінку власних можливостей. Боронь Боже, не йдеться про здібності чи таланти, тим більше, що те й те, як відомо, мало хто годен оцінити

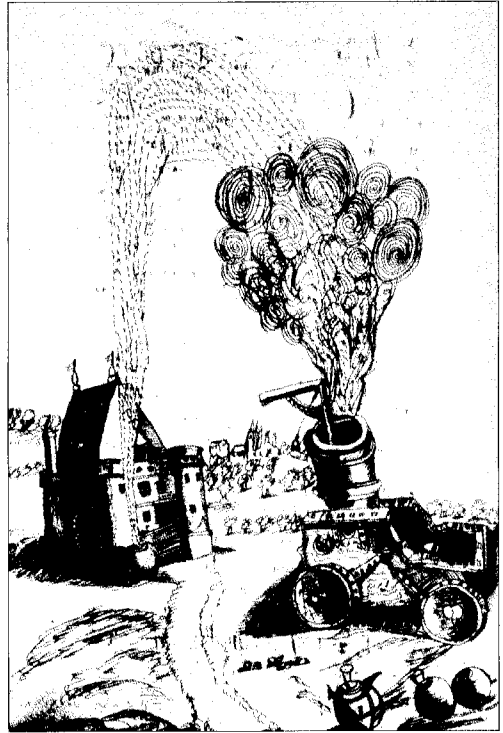
безсторонньо. Навпаки, маю на увазі цілком об'єктивні незалежні від нас речі. Пропоную згрупувати їх як певні суми плюсів і мінусів, себто переваг і перешкод. Розберімо це на трьох прикладах.

Приклад 1. Мене цікавить напрям політичної історії, зокрема – проблематика історії держави. Хотілося би дослідити таке конкретне питання, як політичні дебати довкола укладення унії 1569 р. між Королівством Польським і Великим князівством Литовським. Я свідомо того, що треба буде взяти під увагу праці з історії політичних доктрин XVI ст., історії ранньомодерного парламентаризму, історії польсько-литовської дипломатії, історії соціального устрою обох країн, а ще з політичної антропології. *Плюсами* для мене є те, що а) джерела здебільшого опубліковано; б) існує як теоретична література, так і підсумкові праці з цих проблем, а також чимало розвідок, присвячених окремим сюжетам, дотичним обраної теми. *Мінусами* для мене є те, що а) джерела написано переважно латинною та старопольською мовою: першої я не знаю зовсім, а при звичаєння до другої забере чимало часу; б) старі видання, де ці джерела вміщено, здебільшого малодоступні, а якщо деякі є в бібліотеках України, то робити з них ксерокопії зазвичай не дозволяють; в) література і з проблеми, і з теми переважно польськомовна, і то найновіших праць у бібліотеках немає, що наражає на небезпеку застарілих глумачень.

Візьмете таку тему? Я не наважилася би.

Приклад 2. Мене цікавить напрям історії права, зокрема – проблематика історії судочинства. Хотілося би дослідити персональний склад Н-ського повітового суду Київської губернії напередодні польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. Я свідомо того, що треба буде взяти під увагу праці з історії права та правничих систем, політичної й інституційної історії Російської імперії, соціальної історії правобережної шляхти після поділів Речі Посполитої, історії польських визвольних рухів ХІХ ст., історії освіти, а також вдатися до просопографічного аналізу цієї групи як поєднаної фахом чи родинними зв'язками, себто залучити генеалогічну інформацію. *Плюсами* для мене є те, що а) зберігся компактний, зосереджений в одному архівосховищі джерельний масив судових матеріалів, де зафіксовано склад і професійні обов'язки осіб, які мене цікавлять; б) джерела написані польською мовою, яку я розумію; в) є загальна література проблеми й чимало праць із аспектів, дотичних теми дослідження; г) існує наукова література доступними мені мовами, ще й більш-менш повно представлена в бібліотеках. *Мінусом* для мене є те, що джерела для простеження біографій і родинних зв'язків між членами досліджуваної групи розпорошені, і це загрожує трудомісткими пошуками, – ймовірно, далеко не завжди успішними через брак потрібної інформації.

Візьмете таку тему? Гадаю, можна ризикнути.

79. Обстріл із гармати.

Малюнок у львівській гродській книзі 1687 р.

Приклад 3. Мене цікавить напрям військової історії, зокрема – проблематика фортифікаційного будівництва. Хотілося би дослідити специфіку оборонних замків і фортець на території Волинського воєводства станом на першу половину ХVІІ ст. Я свідомо того, що треба буде взяти під увагу праці з історії європейських фортифікацій і матеріальної культури ранньомодерного часу, розвідки з військової історії та військово-оборонних доктрин Речі Посполитої, звернутися до біографістики (коли йтиметься про власників старих чи замовників нових

споруд, а також про архітекторів-виконавців), історії церкви (коли йтиметься про укріплені монастирі-фортеці), історії архітектури (коли йтиметься про будівельну специфіку тих чи тих споруд). *Плюсами* для мене є те, що а) основний масив джерел, які фіксують наявність і стан волинських фортифікацій, зосереджено в одному архівосховищі; б) існує загальна література проблеми й чимало праць із аспектів, дотичних теми дослідження. *Мінусами* для мене є те, що а) джерела здебільшого написано старопольською мовою, а я не досить упевнено нею володію, а надто коли йдеться про палеографічний текст; б) доступні мені джерела зазвичай фіксують тільки наявність замків і фортець, натомість я не маю доступу до свідчень про те, коли та як задумували будівництво, хто та як його здійснював, яким було внутрішнє розпланування тощо; в) візуальне обстеження нічим не зарадить, бо старі оборонні споруди або були пізніше перебудовані, або від них лишилися самі руїни; г) трактати XVI–XVII ст. із фортифікаційного будівництва написано латиною та по-італійськи, цих мов не знаю; г) новітня теоретична література вся іншомовна й у бібліотеках України її представлено вибірково; д) польські розвідки з цих питань розпорошено у часописах, що їх бібліотеки України майже не мають.

Візьмете таку тему? Небезпечно, але сміливість, кажуть, перевертає гори.

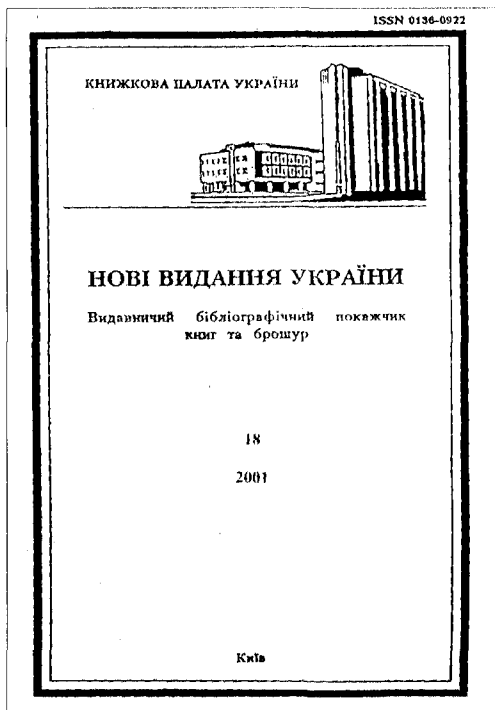
При виборі теми діє ще одне просте правило: що конкретніший сюжет

дослідження, то ймовірнішим є успіх, і навпаки – що претензійніше та загальніше його сформульовано, то автор має більше шансів потрапити в ситуацію, яку один дотепник назвав «коротенькою оповіддю про Всесвіт». Однак навіть обираючи вузьку тему, мусимо пристосуватися до обставин, що далеко не завжди залежать особисто від нас. Скажімо, труднощі з палеографією подолати легко, незнання потрібних для дослідження мов за охоти й упертості можна надолужити, натомість недоступність потрібних джерел чи брак літератури вольовим зусиллям не залагодиш, отже, відповідну тему варто обирати лише тоді, коли є реальна перспектива виїхати до міст/країн, де зберігаються ці джерела чи в бібліотеках міститься ця література. Зі сказаного випливає, що навіть високі поривання до заворожливої теми перетинаються об прозу життя, а саме об запитання: 1) чи досяжні взагалі потрібні джерела та література? 2) чи вони приступні особисто для нас? Хоч як прикро, але нищий розрахунок виступає наперед і при зіставленні терміну виконання роботи з очікуваним обсягом вкладеної праці. Якщо терміни не тиснуть і писати можна хоч до других віників – це одна річ, а коли текст треба подати в обмежений термін – інша. Зрозуміло, що в другому випадку розсудлива людина обере не журавля в небі, а синицю в жмені – сюжет, забезпечений доступною літературою й опублікованими (чи, принаймні зібраними в одному архівосховищі) джерелами.

*Скажи мені, кого ти читаєш,
і я скажу тобі, хто ти*

Розпочну з нехитрої аксіоми: всякому дослідженню передуюче читання наукової літератури, а щоб знати, що читати, треба укласти бібліографічний перелік. Тепер уявімо найгірше: ви впали на історію з неба і гадки зеленої не маєте, звідки почати (приблизно в такому розпачливому становищі колись трапилося бути й мені). Єдиним порятунком у цій ситуації є перебирання карток систематичного каталогу (чи

*80. Титульний аркуш бібліографічних
показників Книжкової палати України.
Київ, 2001*

пошук за назвами галузей у комп'ютері), а також гортання бібліографічних довідників і реферативних журналів, що їх зосереджено у відповідних відділах бібліотек або на відповідних інтернет-сайтах. Не зайве також переглянути автореферати кандидатських і докторських дисертацій: тут сумлінні дисертанти, аби здобути прихильність учених рад, зазвичай детально перераховують праці з того чи того питання. Назви таких рефератів подаються у віснику Вищої атестаційної комісії, а за прізвищами авторів їх легко знайти в бібліотеці. Ще один шлях – переглядати останній річний випуск часописів: там подано назви всіх статей, опублікованих упродовж року.

Не тіште себе ілюзією, що укладений в такий спосіб перелік буде відразу повним й остаточним. Це всього лиш мапа-схема, а до штабної мапи з нанесенням горбів і струмочків справа дійде не скоро. Адже тільки після заглиблення у читання вишлыве сила-силенна статей, на які посилаються автори читаних вами книжок, і стане ясно, що із запропонованого систематичним каталогом відпаде як зайве, а що додасться до його інформації (бо ж каталог укладала людина, яка могла й поліпшуватися прочитати анотацію чи не зрозуміла її). Відтак, доки розростання бібліографічного переліку ще не уподібнилось до лячного каменепадку, треба починати читати. З чого?

Як на мене, найліпше це робити за принципом сходинок, себто простуючи згори вниз тими трьома ієрархічними щаблями історіографії, про які мовилося вище, – напрям, згусток кіль-

кох проблем у рамках цього напрямку та, врешті, розвідки про конкретні сюжети обраної проблеми. Найвищий щабель тут по праву належить підсумковим працям, де викладено сучасні концептуальні підходи до тлумачення тих феноменів, що їх вивченню присвячено напрям загалом. Адже якість планованої роботи залежатиме не так від сумлінного перечитування джерел (ми вже знаємо, що цьому партнерові довіряти на слові не варто), як від осмисленого дотримання певних «правил руху», що їх на сьогодні пропонує та чи та галузь історичного пізнання. Приміром, якщо існують авторитетні (й сучасні!) наукові енциклопедії відповідного профілю, варто починати саме з них, тим більше що енциклопедичні статті у таких виданнях доточно бібліографією. Наприклад, свого роду дверима до належного користування поняттями політичної історії може слугувати *«Енциклопедія політичної думки»*, видана 1986 р. в Оксфорді за редакції Дейвіда Мілера (2000 р. її перевидано по-українськи). Скажімо, розлога двосторінкова стаття «Абсолютизм» розповість, коли та де виникло це поняття і який зміст у нього вкладали/вкладають, якими часовими рамками обмежено «добу абсолютизму», які властивості політичного устрою вона передбачала тощо. Другий приклад – *«Словарь средневековой культуры»* за редакції Арона Гуревича, що побачив світ у Москві 2003 року. Це незамінний помічник медієвіста, бо поняття «культури» тут, як пише у передмові Гуревич, обіймає «всі стійкі форми поведінки індивіда в

колективі, так само як і поведінки малих груп у контексті ширших соціальних утворень». Читач знайде там розлогі статті (деякі на 10 і понад те сторінок) із характеристикою соціальних структур суспільства та владних ієрархій, описом церковної організації, розглядом повсякденного життя й церемоніалів тощо. Енциклопедій і словників такого типу нині вже чимало, і за ними варто пошукати, аби з цього старту розпочати власне плавання. Ще раз наголошу: йдеться про *сучасні фахові* видання, а не про масові енциклопедії, що популяризують «знання-про-всє».

Прочинивши двері в напрям, можна переступити на середню сходинку нашої ієрархічної драбини. Тут розміщено праці, які можуть стати путівниками у лабіринті проблем в обраному напрямі досліджень. У західній навчальній практиці їх іще називають «базовими книжками» (basic books) – підручничковою літературою найвищого рангу, яка призвичаює міркувати у відповідних тій чи тій проблемі категоріях й опановувати поняттєву дисципліну їх структуризації й описування. Щодо змісту таких праць, то вони дають уявлення про актуальний стан вивченості однієї чи кількох пов'язаних проблем, про основну літературу, про дискусійні питання та розбіжні тлумачення й підходи тощо. Добрим прикладом такого «путівника» у багатоголосі національних студій є праця Георгія Касьянова *«Теорії нації та націоналізму»* (1999 р.), де вперше в Україні обговорено традиційні та сучасні концепції виникнення/розвитку

націй і розбіжні погляди на генезу й типологію націоналізмів. Як зазначає автор у вступі, одним зі своїх завдань він вважав

...викликати у читачів інтерес і повагу до науково-аналітичної думки, до розмаїття поглядів і підходів, звичку до самостійності інтелектуальних пошуків. Коли б це вдалося бодай найменшою мірою, вихід цих нарисів буде виправданий.

Ознайомлення з такою книжкою, як праця Касьянова, дає подвійну користь: з одного боку, початківець за своєю вже згадану дисципліну оперування поняттями, що їх сучасна наука застосовує при аналізі національних рухів, ідеологій, свідомости тощо, а з другого – він може обрати для власного дослідження ту модель тлумачення нації, що йому найбільш імпонує (та, йдучи за наведеною бібліографією, глибше з нею запізнатися).

Взірцем унікальної «базової книжки», що впроваджує у якнайширше коло проблем, понять і термінів соціальної історії, може служити класична праця Ентоні Гіденса «Sociology» («Соціологія», 1989 р.; українське видання – 1999 р.). Її автор, за власними словами, прагнув викласти «ідеї та поняття, взяті з переднього краю науки», тому цей фундаментальний (понад 700 сторінок!) курс лекцій заторкує цілий спектр соціального життя людини та людських спільнот і в актуальному, і в історичному контекстах – від сексуальности й тілесности до класових структур і рас, від родини до політичної влади й революцій. Кожен із 21

розділу книжки починається з дефініції, далі йде виклад наявних інтерпретацій, а наприкінці подибуємо стисло прокоментований список літератури та словнички «засадничих понять» і «важливих термінів». Загалом книжку завершують зведені глосарії тих-таки засадничих понять і термінів та, ясна річ, ґрунтовна бібліографія. Як бачимо, перед нами безцінний путівник у проблематиці соціального, що в ньому зібрано й прокоментовано безліч інтерпретативних моделей, підходів, тлумачень, дискусійних питань – словом, усього того, що приходить у власному дослідженні.

Вельми корисні й скромнішого засягу навчальні праці, покликані підсумувати сьгоднішні знання у певній царині досліджень із урахуванням низки дотичних проблем. Як приклад згадаю не раз перевидану (а отже, доступну в Україні) «захальявну книжку» кожного дослідника публічних інститутів Речі Посполитої: «Historia ustroju i prawa polskiego» («Історія устрою і польського права»). Її авторами є трійко чільних польських істориків – Юліуш Бардах, Богуслав Лесьнодорський і Міхал Петшак, які крок за кроком розглядають (наводячи відповідні бібліографії) форми і видозміни політичного устрою, соціальні структури, організацію війська та фінансів, систему судочинства й адміністрації тощо.

В ситуації, коли «базова книжка» з узагальненням сучасних поглядів на той чи той вузол проблем недоступна або через мовний бар'єр, або через те, що просто не дійшла до українських

бібліотек, можна надолужити це читанням тематично ширших монографій тих авторів, чий авторитет є загальновідомим, а методологічна «модерність» не підлягає сумніву. Для початківця це неабияк важить, адже він ще не настільки «в темі», аби самотужки добачити світоглядні анахронізми, застарілість поняттєвого апарату, вторинність концепції, або й очевидну політико-ідеологічну заангажованість. Найчастіше під вплив таких неадекватних спусів потрапляють бідолашні студенти, які ще не мають навичок критичного читання й наївно вірять, що чим грубша книга й гучніший на ній гриф, тим «правильніше» вона все описує. На жаль, це не завжди так, тож пильнуйте! А найнадійніше – довірятися лише тим дослідженням, що їх апробувала міжнародна наукова спільнота. Скажімо, якщо вам потрібен загальний образ ХХ ст., то найліпше взяти видану 1994 р. книжку Ерика Гобсбаума «Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку» («The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991»; український переклад вийшов 2001 р.). Тут ви знайдете свого роду підсумок поглядів західних істориків на суспільні катаклізми та культурні тенденції ХХ ст., отже, ця монографія може послужити теоретичною підмогою для ваших власних спостережень над конкретними сюжетами з новітньої історії. Якщо вас цікавить проблематика Української революції, то вам (хоч який аспект ви плануєте розглядати) варто ознайомитися зі згаданою вже книжкою Володимира Булдакова «Красная смута. Природа и

последствия революционного насилия». А що в цій праці, присвяченій Лютневій і Жовтневій революціям 1917 р., критично проаналізовано різні типології революційних переворотів, запропоновані сучасною західною наукою, то вона стане для вас справжнім «путівником» у нагромаджених з цього питання концепціях і поняттях.

Врешті, третій щабель опрацювання полягає у пошуку й читанні розвідок, що безпосередньо стосуються наміченого дослідницького сюжету. Спочатку їхні назви шукають у реферативних журналах, авторефератах і бібліографічних довідниках, зокрема, покажчиках до наукової періодики, а далі – в підрядкових примітках тих загальніших праць, про які йшлося вище. На цьому щаблі «застарілість» чи «модерність» розвідки не має принципового значення. Адже, начитуючи новітню теоретико-методологічну й підсумкову літературу, ви, либонь, вже дістали щеплення від наївного схиляння перед усяким писаним словом, себто здатні критично відсторонитися від неприйнятних нині оцінок і способів мислити, порівнявши їх із сучасним поняттєвим апаратом і варіантами інтерпретації тих чи тих проблем. Простіше кажучи, хочеться сподіватися, що, опрацьовуючи не перевіршену до сьогодні за величезним фактичним матеріалом двотомну монографію Степана Голубева про Петра Могилу, ви не станете у позу проправославного ортодокса, а використовуючи якусь фактографічно цінну працю радянського історика – не перетворитеся на бійця марксистсько-ленінського ідеологічного фронту.

Рецепт набуття імунітету в таких випадках простий: читаючи, ще й думайте та порівнюйте! Бо інакше вийде так, як колись у одного з моїх студентів, який описав Берестейську унію за концепцією Михаїла Кояловича, сумлінно продублювавши все, що «наваяв» упродовж 1840–1860-х рр. славнозвісний професор Петербурзької духовної академії – і про «совращенных лестию в латинство», і про підступну єзуїтську інтригу, і про «исконно православный дух», і ще багато в такому роді.

Отже, читаючи працю, яка близько дотична обраного сюжету дослідження, варто аналізувати її за чотирма пунктами:

□ якої концепції дотримувався автор, описуючи цей сюжет (мірою мож-

ливого непогано зрозуміти й те, що зумовлює його погляди);

□ на які джерела він спирався у своєму описі;

□ у який спосіб ці джерела зінтерпретовано (цей аспект набуває особливої ваги, якщо ви не погоджуєтеся з поглядами автора: адже тоді вам доведеться заперечити слухність його інтерпретації).

Розгляньмо це на конкретному прикладі. Скажімо, темою вашого дослідження є освітні ініціативи князя Василя-Костянтина Острозького. З-поміж решти літератури вам потрапила до рук монографія Івана Огієнка (митрополита Іларіона) «Князь Костянтин Острозький» (1958 р.). Позицію автора заявлено вже у вступних параграфах книжки, як ось тут:

81. Книгопродавець.
Гравюра з російського
видавання підручника
Яна Амоса
Коменського.
«Зрелище вселенныя»
Санкт-Петербург,
1788

У Бозі спочив найбільший син України – її всежиттєвий міцний і сміливий оборонець, всежиттєвий опікун і оборонець Української Православної Церкви проти її запеклих ворогів – католиків та уніятів.

Апологетична риторична стратегія, виразно оприявлена в цих рядках, показує, що автор є полум'яним адептом православ'я, а свою працю, найвірогідніше, моделюватиме як панегірик його протекторові й оборонцю – князю Василю-Костянтину. Докази, якими послуговується Огієнко на potwierдження свого погляду (опонування церковній унії, Острозька академія, друкарня), цілком запозичено з попередніх праць: книжка не містить відсилок до неопублікованих джерел, себто в плані фактографії не додає нічого нового. Інтерпретація ж опублікованих джерел, на підставі яких те чи те стверджується як «факт», підпорядковується наперед заданій панегіричній меті й хибує не тільки наївністю, але й прямими пересмикуваннями. Приміром, доводячи, ніби «головною мовою навчання» в Острозькій школі була грека, Огієнко наводить цитату з полемічної праці Герасима Смотрицького *«Ключ Царства Небесного»* (1587 р.): «А кому на світі може бути тайною, що від греків пішли філософи, від греків увесь світ має богословів». Насправді ж ця цитата є полемічною реплікою на тезу єзуїтського теолога Петра Скарги, який писав про «невченість греків» (себто православних русинів), що досі не мають системно опрацьованої теології. Як бачимо, довільно вихоплена цитата не має

жодного стосунку до викладання грецької мови в Острозькій школі.

Задля наочности було взято екстремальний приклад, де авторську позицію задекларовано з пропагандистським запалом, фактографічні лакуни помітні незброєним оком, а інтерпретація джерел не витримує жодної критики. Проте й будь-яку іншу роботу, виконану фаховіше й уміліше, доцільно аналізувати за тією самою потрібною схемою: 1) погляди автора, 2) «факти», якими він ті погляди обґрунтовує, 3) спосіб інтерпретувати джерела, використані для підкріплення «фактів». Аби полегшити такий аналіз, не зайве пам'ятати, що авторську позицію зазвичай найстисліше та найчіткіше формулюють або у вступі, або у висновках чи прикінцевих пасажах роботи. Тому наперед варто заглянути туди, щоби далі читати «з розплющеними очима», себто розуміти, для чого та в який спосіб автор сортуватиме використані ним джерела-факти. Ось, наприклад, виразна декларація авторської позиції вже у першому абзаці передмови до монографії Наталії Полонської-Василенко *«Українська Академія Наук (нарис історії)»*. Частина I (1918–1930); Частина II (1931–1941)» (1955–1958 pp.):

Тема праці відрізняється від зазвичай прийнятих історій наукових закладів тим, що цього разу тема далеко відходить від суто наукової оцінки діяльності наукової установи – Академії Наук, її досягнень тощо, а набуває характеру політичного, бо наукова праця Академії була тісно пов'язана з політикою уряду і

партії. [...] Українська Академія Наук хотіла бути Академією, а уряд і партія прагнули використати її для пропаганди марксизму-ленінізму.

Проаналізувавши під заявленим кутом зору внутрішню й директивну документацію Академії та її персональний склад і діяльність, авторка завершує свою працю трьома висновками: про незмінність партійно-урядового курсу на придушення проявів «українського національного ренесансу» в Академії, про намагання перетворити Академію на покірне знаряддя режиму та, врешті, про «зв'язність творчого духа всіх співробітників Академії» партійними доктринами. Оповідь зіперто лише на власних спогадах авторки та на опублікованих матеріялах, що їй зрозуміло, бо монографію написано на еміграції. Проте ця сумна книжка, сповнена численними іменами і даними, є справжнім мартирологом ошельмованих, зламаних, заарештованих чи розстріляних науковців, чій долі тепер уже можна по-іменню розгорнути в окремі дослідження на підставі доступних архівних матеріялів – так само, як і стислі згадки про ті чи ті зміни в партійному курсі, про моторошні спектаклі «диспутів» і «чисток», про жахливі очікування арештів тощо. Отже, монографія Полонської-Василенко, навіть попри її зрозумілу неповноту та деякі фактичні помилки, зберігає вартість панорамного полотна тодішнього академічного життя.

Повертаючись до процедури читання праць, які безпосередньо стосуються обраної теми чи близько її заторку-

ють, нагадаю, що кінцева мета має збігатися зі згаданим повище потрійним «питальником». Іншими словами, читаючи, мусимо не тільки подумки схвалювати/відкидати (приємна частина процедури), а й перетворювати свої спостереження на нотатки (це зазвичай справа марудніша, але нема на те ради, бо перечитані праці доведеться пізніше характеризувати у власному тексті). Дехто нотатками нехтує, покладаючись на пам'ять, – вільному воля, коли він уважає її аж такою потужною, тільки нехай не нарікає, як сяде писати текст. Адресуючи свою пораду особам із такою самою скромною пам'яттю, як моя, пропоную дотримуватися в записках усе тієї ж тріяди:

- занотувати, якої концепції та яких поглядів, за вашим враженням, дотримувався автор прочитаної праці;
- чи достатньо переконливою здалася вам джерельна база його дослідження, а чи, навпаки, авторські твердження, на вашу думку, висмоктані з пальця без солідного опертя на джерела;
- наскільки коректно, з вашого погляду, сформульовано запитання до джерел (себто чи їх раптом не питають про те, чого вони напевно не можуть знати) та наскільки авторська інтерпретація цих відповідей збігається з вашими уявленнями про інформаційний потенціал використаних джерел.

Фіксація першого пункту стане безцінним помічником, коли справа дійде до написання історіографічного

огляду, про що йтиметься у наступному розділі. Натомість другий і третій пункти знадобляться вже – щойно ви пірнете у джерела. Адже коли вам здалося, що авторські докази просідають («бракує доказів», або «джерела зінтерпретовано не зовсім коректно»), це означає, що ви на старті майбутніх дискусійних перегонів. Аби їх виграти, треба знайти в джерелах додаткові свідчення, що їх не добачив автор, або по-новому перечитати ті джерела, інтерпретуючи які, він, на вашу думку, припустився помилок чи спрощень.

На завершення коротко зупинюся на тій пастці, в яку часто потрапляє початківець, ще не вміючи відрізнити фундаментальних праць від вторинної, компілятивної, ба навіть популяризаторської продукції. Головні поради тут, ясна річ, ерудиція і досвід читання наукової літератури. Але поки юна ерудиція обросте м'язами, можна поради й суто формальний орієнтир – примітки до переглядуваної праці. Візьмімо для прикладу щойно згадану Огієнкову книжку про князя Костянтина Острозького. З авторових приміток випливає, що абсолютну більшість своїх суджень про стару українську освіту Огієнко запозичив із двох робіт, на які він найчастіше посилається, – з монографії Костянтина Харламповича «*Западно-русские православные школы*» (1898 р.) та з «*Історії України-Руси*» Грушевського. Зіставивши ці посилання з аналогічними посиланнями на тих-таки Харламповича та Грушевського в інших працях, ми переконуємося, по-перше, що власне ці дві праці є засадничими в

царині історії української освіти, а по-друге, зорієнтуємося, чи текст, який ми читаємо, є суцільно компілятивним, а чи в ньому додано певні міркування та інформації до обох згаданих авторів.

Сказане не означає, що компілятивна та популяризаторська продукція взагалі не варта уваги. Навпаки, вона є незамінним джерелом із погляду того специфічного напрямку історичної науки, що його називають соціологією історичного знання. Адже власне завдяки таким книжкам можна зафіксувати живучість/популярність тих чи тих сюжетів минулого, простежити спосіб адаптування дослідницьких знахідок до масового вжитку, реконструювати складники канону «історичної пам'яті» певного суспільства тощо. Під цим кутом зору продуктивним є аналіз і науково-популярних праць, і підручників, і аматорських писань, але предметом такого аналізу буде сприйняття історії, а не історія як така.

Історики теж мають правила техніки безпеки

Аби не довелося бігти до бібліотеки паново, коли горітиме оформлення власного тексту, не завадить дотримуватися кількох елементарних правил «техніки безпеки». Перше з таких правил – не забудьте зафіксувати всі вихідні дані праці, яку читаєте: а) ім'я та прізвище автора (са́ме ім'я, а не ініціал, бо добрим тоном є згадати зарубіжного та сучасного українського автора на ім'я і за прізвищем, а не за ініціалом і прізвищем, себто не «В. Верстюк», а

«Владислав Верстюк», тимчасом як для російських і дореволюційних авторів цілком прийнятними залишаються ініціали імені та по батькові – «С. Т. Голубєв»); б) повну назву праці з підзаголовком, якщо такий є, і з кількістю сторінок, коли йдеться про книжку; в) місце та рік видання, назву видавництва; г) якщо це стаття – назву, рік видання та число періодика, де її вміщено, а також першу й останню сторінки самої статті (те саме стосується й авторських позицій у наукових енциклопедіях і словниках).

Правило друге, теж перевірене сумним досвідом повторного бігання до бібліотеки, переконує, що зручніше фіксувати начитану літературу не абияк, а за абеткою, бо тоді легше повернутися до потрібної праці, коли виникне потреба (а виникає вона завжди). Така фіксація може бути чи картковою, чи комп'ютерною – кому як до вподоби, але власні враження, про які мовилося powyще, варто занотувати тут-таки, поруч із назвою, а не на клаптиках паперу, що мають стійку звичку губитися. Однак, працюючи в бібліотеці, ми зазвичай шкочуємо час на обдумування своїх формулювань. Тому коли книжка/стаття для нас особливо важить, ліпше стисло законспектувати її зміст, а цифри, точні інформації чи ключові фрази, які вимагають детальнішого обдумування, переписати дослівно (звісно, не забуваючи позначати сторінки) або зробити ксерокопію потрібного. Коли дійде до компонування власного тексту, ця робота буде віддячена сторицею, бо оригінал знадобиться і для переповідання його інформацій своїми словами, і для циту-

вання, якщо ви захочете підсилити свої міркування цитатою чи дозрієте до дискусії. Не лінуйтеся скопіювати більший фрагмент, ніж витримає майбутня цитата, адже в ній ви зможете вилучити зайве, позначивши пропуск в належний спосіб. Врешті, коли йдеться про іншомовну працю, надійніше буде скопіювати потрібний фрагмент мовою оригіналу, щоби не наробити в поспіху перекладацьких дивовиж.

Правило третє, на відміну від перших двох, не залякує, а допомагає. Працюючи з монографією, де потрібне нам питання розглянуто поміж низки інших, не забувайте, що в ній мають бути (хоча в українських книжках, на жаль, не завжди) прикінцеві покажчики – імен, географічних назв, предметний, комбінований тощо. Загляньте до них: а раптом удача посміхнеться й не треба буде продиратися через увесь текст, полюючи за цілком конкретною інформацією – про особу, місцину, інституцію тощо. Коли ж досліджуваний сюжет такий, що його може бути «розлито» у цілій книжці не знати де, варто спробувати читати сторінка за сторінкою «по діагоналі». Це дається не враз, але становить доконечний складник дослідницьких навичок, адже істориків доводиться переглядати величезні масиви літератури, і на те немає ради.

*Ad fontes: де шукати джерело
та що шукати в джерелі*

Отже, основні праці прочитано, загальне уявлення про параметри проблеми та предмет дослідження складено – пора виходити на полювання за джерелами. Адже родзинка будь-якої

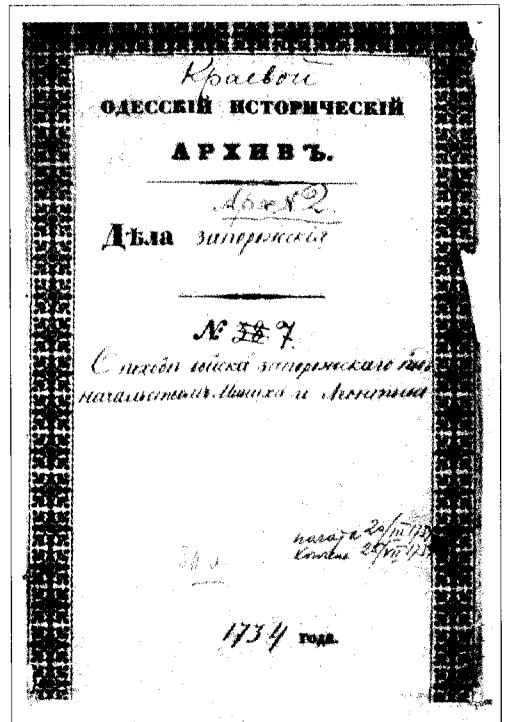
дослідницької роботи – це або використання ще ніким не завважених джерел, або нова інтерпретація джерел відомих. Тут ми зупинимося на першому, бо доки справа дійде до новаторських інтерпретацій, треба принаймні зорієнтуватися, куди їх спрямовувати. Як і у випадку з науковою літературою, вступна процедура простіша за табличку множення, а саме: перш ніж працювати з джерелами, треба укласти їх орієнтовний перелік.

За нитку Аріадни тут можуть стати посилання з перечитаних праць, а коли ви вже трохи дозрієте та більш-менш зрозумієте, що вам знадобиться, – бібліографічні мандри в пошуку опублікованих джерел й архівознавчі пошуки, якщо йдеться про рукописи. Переліки опублікованого містяться у будь-яких солідних бібліографічних покажчиках (скажімо, для історії домодерної України незамінним довідником є нещодавно укладена Миколою Жарких семитомна «Бібліографія Старої України», що має як книжкову, так і електронну версію – її можна дістати за адресою eleonora@i.com.ua; інформацію про опубліковані джерела зосереджено у 2-му томі). Про покажчики такого роду легко дізнатися в інформаційно-бібліографічних відділах бібліотек, тож не соромтеся набридати бібліотекарям – це їхня робота.

Пошук неопублікованих джерел складніший. Вступною фазою до нього може послужити опрацювання довідників найзагальнішого характеру – скажімо, часто перевиданих за радянських часів старих «Справочников научного работника» з інформацією

про архівосховища і рукописні зібрання бібліотек Росії та республік колишнього СРСР (довідники, видані в Україні, містять дані навіть про обласні архіви). Корисні вони й тим, що зазвичай доточені розлогими бібліографіями, де подано назви путівників у конкретних архівах і фондосховищах. Власне, саме ці путівники і слід покласти в основу безпосереднього пошуку, причому для ознайомлення з ними не конче йти до архіву – їх має кожна велика бібліотека. Врешті, й архіви, й бібліотеки публікують власні, не раз багатотомні, описи окремих колекцій, зібрань і фондів.

82. Обкладинка архівної справи, 1751 р.

На підставі довідкової літератури такого змісту можна зрозуміти, де зберігаються матеріяли, потрібні для дослідження обраної теми. Відтак час іти до читальної зали архіву або рукописного відділу бібліотеки (не забудьте, що вас туди можуть не пустити без офіційного листа від інституції/університету з проханням на ім'я директора цього закладу про дозвіл працювати над такою-то темою; практика своєрідна, але, як кажуть німці, *Ordnung ist Ordnung*). Якщо потрібний фонд чи колекцію було описано в друкованому виданні, яке ви вже опрацювали, – замовляйте номери потрібних одиниць і читайте на здоров'я. Якщо ж опублікованого опису немає, – сідайте переглядати те, що вам дадуть, коли ви вкажете виписані з путівника номер чи назву фонду/колекції (це може бути машинопис, рукописний опис чи картковий каталог із короткими заголовками до окремих документів, справ, манускриптів, конвolutів тощо – архівний сленг називає їх «одиницями зберігання»). Давши собі раду з цими заголовками, замовляйте ті «одиниці зберігання», що можуть знадобитися, і читайте на здоров'я. Втім, зі здоров'ям складніше, коли дадуть не оригінали, а мікрофільми, але що вдієш – наука вимагає жертв.

Читати джерела – це, як знає кожен історик, захопливе заняття. Але самої тільки насолоди від читання замало, тож, помилувавшись і позахоплювавшись, приступайте до роботи. Тут час відсвіжити в пам'яті перелік запитань, що їх ви збиралися поставити джерелу. Треба визначити, скільки зерна прохо-

дило на експорт через Одеський порт у такі-то роки, – порахуйте. Треба дізнатися, чим відрізнялися одна від одної політичні платформи таких-то партій, – зіставте пункт за пунктом їхні статuti та програмові декларації. Треба встановити персональний склад учасників якоїсь акції – гортайте джерела в пошуку їхніх імен, соціальних позицій і всього, що пощастить виловити. Треба щільно описати якийсь епізод – зафіксуйте щонайменші деталі, вони стануть у пригоді. Треба зрозуміти, чого хотів ваш герой, – зважайте на кожну мовностилістичну дрібничку тексту, бо, може, саме в ній приховано розгадку цього ребуса. Словом, один лиш «питальник» підкаже, якими методами найзручніше «розговорити» джерело.

Читаючи, занотуйте, виписуйте інформацію про імена, цифри та дати, копіюйте потрібні фрагменти тощо. Правила «техніки безпеки», яких для власного спокою варто дотримуватися, працюючи з джерелами – байдуже, рукописними чи опублікованими, – загалом збігаються з чинними для опрацювання наукової літератури. Як і в тому випадку, не забувайте фіксувати легенду, себто пошукові дані джерела. Для опублікованого видання – повну назву публікації (з іменем особи, що здійснила цю добру справу, полегшивши нам життя) та номер використаної сторінки, для рукописного – повну назву архіву чи бібліотеки, де джерело зберігається, а також назву фонду/колекції та порядковий номер використаної одиниці із зазначенням сторінки, звідки взято інформацію/цитату, чи аркуша (рукописи інколи нумерують не

посторінково, а поаркушно, тоді посилання виглядатиме так: «арк. 7» або «арк. 7 зв.», а для іншомовних джерел «f. 7» чи «f. 7 v.»; тут f – це folium [аркуш], а v – це verte [на звороті]).

Як і при опрацюванні літератури, важливий для нас фрагмент джерела варто копіювати дослівно. Це стосується не лише іншомовного тексту, а й цілком зрозумілого українського чи російського. Адже джерело може нести на собі сліди інакшої, ніж тепер, стилістики та послуговуватися інакшою, ніж тепер, лексикою, тому вжиті в ньому поняття при переказі змісту своїми словами доведеться осучаснювати, а це теж вимагає неспішного роздуму, на який у читальній залі шкода часу.

Певні труднощі можуть виникнути з розумінням мови, а надто термінології старого джерела, навіть написаного по-українськи. Та й тут попередники про нас подбали, уклавши відповідні словники. Маємо, наприклад, тритомні «*Материалы для словаря древнерусского языка*» Ізмаїла Срезневського, солідний «*Энциклопедический словарь*» (так званий «Брокгауз», що налічує 41 том із кількома томами додатків), двотомний глумачний «*Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*», «*Словник староукраїнської мови XVI – першої половини XVII ст.*» (його досі не завершено, але понад 10 зошитів-випусків уже в розпорядженні дослідника), «*Словник церковно-обрядової термінології*» Наталії Пуряєвої, «*Słownik staropolski*» Самуеля Лінде (тут подано тлумачення термінів, що їх уживали всі мешканці польсько-литовської держави – як українці, так і поляки)

тощо. В разі, якщо ми не розуміємо самоназви документа (як-от реляція, пленіпотенція, визнаний лист і т. ін.) чи вжитих у ньому юридичних термінів (юрамент, тестамент тощо), треба зазирнути до словників старої актової термінології (в українському випадку незамінною є книжка Николая Горбачевського «*Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского*»). Так само у словниках шукаємо пояснення назвам тих чи тих реалій, що вийшли з обігу: політико-адміністративних одиниць, зброї, ужиткових речей, предметів торгівлі, ремісничих фахів тощо.

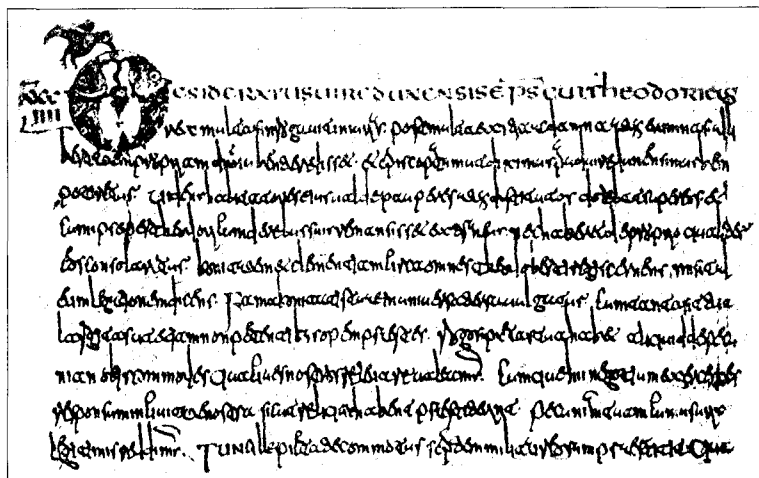
Нового клопоту завдасть жививана в джерелах система мір і ваг, і то це стосується не лише давньої історії, а й історії XIX – початку XX століття. Тоді доведеться звертатися до спеціальних праць з історичної метрології чи до енциклопедій (наприклад, шойно згаданий «Брокгауз» і далі неабияк помітний для дослідника). Те саме стосується й використаного в документах способу датування, зокрема через відсилку до церковних свят. Тут теж годі обійтися без відповідних довідників – пасхальних таблиць, де зафіксовано рухомі свята, та календарів нерухомих християнських свят.

Ще однією історичною морокою є ідентифікація осіб, згадуваних у джерелах. Зрозуміло, що дошукуватися маленьким людям низького соціального статусу («мовчазної більшості історії») – справа радше марна, але про тих, хто або зафіксував свою «присутність в історії» певним інтелектуальним чи мистецьким продуктом, або

посідав місце у владних структурах, або й просто належав до знаті, дізнатися таки можна. Тут теж у пригоді стануть відповідні довідники. Приміром, для російської історії це буде багатотомний «*Русский биографический словарь*» (тепер доступний в інтернеті: www.rulex.ru); для Речі Посполитої – теж багатотомний «*Polski słownik biograficzny*» та численні довідкові переліки по центральних урядах й окремих воєводствах під спільною назвою «*Urządnicy...*» («Урядники») – на сьогодні такі переліки вже складено й для кількох українських воєводств – Белзького, Київського, Подільського та Руського; для Гетьманату – «*Малороссийский гербовник*» Василя Луккомського й Вадима Модзалевського та низка сучасних довідників, що їх уклав Володимир Кривошея; для урядовців Центральної Ради – словник Владислава Верстюка тощо. Специфікою староукраїнських і польських джерел є те, що часто особу там згадано без зазначення прізвища – тільки за урядовою посадою або почесним титулом («коронний канцлер проголосив», «подільський воєвода наказав», «лівівський староста заперечив», «київський мечник не згодився» тощо). В цьому випадку незамінними є щойно згадані довідники з серії «*Urządnicy...*», кожен випуск яких містить переліки савонників й осіб, що носили почесні титули, із зазначенням крайніх дат їхнього життя й урядування, відповідно, або в центральних органах Корони Польської та Великого князівства Литовського, або в окремих воєводствах. Врешті, ідентифікуючи навіть нічим

не примітну в історії особу шляхетного походження, варто пам'ятати, що її рід зафіксовано в гербовниках і генеалогічних довідниках, які дадуть уявлення про соціальний та майновий статус родини, про родове гніздо, маєтки та герб, найвидатніших представників і т. ін.

Схожі труднощі чекають при ідентифікації місцевостей, пов'язаних із темою дослідження. Це ускладнюється ще й тим, що високоякісний дослідницький текст передбачає зазначення сучасної назви й адміністративної приналежності того чи того населеного пункту. Нагадувати, що Париж – столиця Франції, либонь, не треба, але коли дія розгортатиметься у славному місті Ямусукро, то нагадати, що це столиця Кот-д'Івуару, таки не завадить. Такі самі пояснення додають і до назв сіл та містечок, що могли, до речі, не раз змінитися. Наприклад, згадуваний у джерелах XV–XVIII ст. Звяголь мав би дістати такий паспорт: «містечко Звяголь Луцького повіту Волинського воєводства (нині Новоград-Волинський, райцентр Житомирської обл.)». Шукати за старими назвами можна в багатотомній «*Історії міст і сіл Української РСР*», де під відповідними гаслами часто вказано стару адміністративну приналежність і попередні назви (тільки пильнуйте, користуючися цим довідником, бо його оповідна частина переповнена аматорськими фантазіями краєзнавців). Гірше, коли вжиту в джерелі назву давно поміняли, а нової ми не знаємо. Тоді пошук може перетворитися на цілу експедицію, де за орієнтири правитимуть видання кінця XIX –

83. Список хроніки
Григорія Турського.
Меровінгський курсив
VII ст.

початку XX ст.: адже географічні назви тут зафіксовано ще до «революційної» хвилі перейменувань Свинох на Чапаївки, Коростянок на Воропилівки тощо. З-поміж цих довідників найінформативнішими є багатотомний «*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*», що обіймає і територію України; погубернські «*списки населенных мест*» і календарі-довідники Російської імперії; географічні індекси до серійних джерельних видань (наприклад, опублікований окремим томом покажчик до видань Київської археографічної комісії, що його уклав Іван Новицький); географічний покажчик до публікації податкового тарифу Волинського воєводства 1629 р. у книжці Олександра Барановича «*Залюднення України перед Хмельниччиною*» (1930 р.) тощо.

Врешті, опрацьовуючи старі рукописні джерела, дослідник зіткнеться з палеографічним текстом. Головне тут – не злякатися. Один із німецьких палеографів-класиків, який присвятив усе жит-

тя вивченню ранньосередньовічних курсивів (а на них і глянути страшно), писав, що призвичаєння до дивовижних значків забирає днів зо три. Перший день у них вдивляється, нічого не розуміючи, але не треба впадати у відчай – на другий день у голові трохи ясніше, а на третій день сам дивуватименся тому, що не розумів. Перевірено, німецький професор мав рацію: по кількох днях розпачу палеографічний текст читається, немов газета. Варто додати й те, що старе письмо любило заощаджувати зусилля, скорочуючи найуживаніші слова. Форми тих скорочень зазвичай усталені: деякі з них легко зрозуміти без підказки, деякі (надто в іншомовному тексті) голіруч не візьмеш, але й на це є рада – відповідні словники скорочень, як-от безліч разів перевиданий, починаючи від 1899 р., «*Lexicon abbreviatarum*» («Словник скорочень») Адріано Капелі.

Лишається ще коротко нагадати правила передачі тексту джерела, яке захо-четься процитувати дослівно. Коли по-

трібний фрагмент узято з публікації, а самого рукопису ми не бачили, то безпечніше повторити те, що зробив публікатор, – вся відповідальність ляже на нього. Коли ж цитуємо за рукописом, то в читальній залі не варто гаяти час на роздуми та сумніви: скопійте оригінал якомога точніше – разом із його чудернацькими розділовими знаками, описками тощо. Натомість аби вставити цитату до власної оповіді, треба внести в свою копію певні археографічні корективи. Цитуючи фрагмент оригіналу в дослідницькому тексті, ми застосовуємо простіші принципи його передачі, ніж у спеціальній публікації. Там усе – недоторканне, а тут, приміром, можна не вживані нині кириличні літери (є, ѿ, ѿ та ін.) передати їхніми сучасними відповідниками *e, o, f*; складніше це зробити для багатофункціонального знака «ять» (ѣ), бо ним могли позначати аж три звуки (*i, e, ε*), тож ліпше в цитаті оцей-от «ять» зберегти, не беручи гріха на душу. Текст треба розбити на речення відповідно до логіки сучасного мовлення; так само за правилами сучасної пунктуації й ортографії розставити коми та великі літери. Описки оригіналу ліпше не чіпати, а заакцентувати їх знаками [!] або [?!]. Невідчитані місця позначають знаком [...], а в підрядковій примітці пишуть: «Слово (кілька слів, рядок, кілька рядків) не читається» або: «Текст пошкоджено». Слова, щодо прочитання яких ви не впевнені, беріть у квадратні дужки зі знаком питання: [пішов?]. Врешті, присутні в оригіналі скорочення теж розкривають за допомоги квадратних дужок: «в[оєво]да».

Ad fontes: як розминутися з попередниками

Використовуючи джерела, з якими вже працювали попередники, в ідеалі всі їхні спостереження варто перевіряти, себто навіть докладно відкоментоване джерело бажано побачити «на власні очі» (*de visu*), аби пересвідчитись, що все гаразд. Однак ідеал, як то часто з ідеалами, може не збігатися з прозою життя, коли згадане в тій чи тій праці джерело фізично недоступне або бракує часу на перевірку. Тоді ми змушені довіритися тому, хто його коментував чи цитував перед нами, проте, згідно з категоричною вимогою наукової етики, треба зазначати, звідки запозичено інформацію або цитату (адже текст чужої праці, поданий як власна робота з джерелом, – це елементарна крадіжка).

Інша річ, коли ви, йдучи слідами попередників, маєте змогу переглянути джерела, з якими вони працювали. Здебільшого це стосується опублікованих текстів – хронік, листів, декларацій, промов, проповідей тощо, але буває, що й архівний документ заживає популярності, мандруючи з праці в працю. В усіх цих випадках годиться проявити особливу «пильність», проаналізувавши:

- чи інтерпретація попередника відповідає вашому розумінню змісту та інформаційних можливостей джерела;
- чи вона не надто прямолінійна, себто чи враховує всі «позатекстові» нюанси – час і обставини написан-

ня, тиск загальноприйнятих на той час умовностей, усталені форми висловлення, нюанси життєвої кар'єри автора тощо;

- чи не пропущено якоїсь деталі, що здалася попередникові неістотною, натомість на ваш погляд вона дуже важлива;
- чи попередник був достатньо уважним у фіксації цілком конкретних речей – імен, географічних назв, цифрових даних тощо.

Вашу «пильність» буде винагороджено. Адже, «виправивши» попередника, ви, по-перше, відчуєте приплив сил і самоповаги, а по-друге, дістанете змогу ввійти з ним у дискусію, яка додасть вашій роботі солідності, а вашим власним гіпотезам – новизни.

Окремо варто зупинитися на іншомовних джерелах, що ними доводиться користуватися за опублікованим перекладом. В ідеалі це небажано: переклад, за дотепним висловом Умберто Еко, це всього лиш «протез – як вставна щелепа або окуляри». Але, знов-таки, ідеал ідеалом, а життя життям, надто коли йдеться про екзотичні чи мертві мови, а студентіві страх як кортить писати саме про Монгольську імперію, а не про щось інше. Проте й тут діють неписані обмежувальні правила. Скажімо, з перекладного джерела можна запозичити конкретні дані, але робити на підставі перекладу поняттєвий аналіз чи спостереження світоглядного характеру не прийнято.

Звісно, такі ригористичні вимоги стосуються передусім дослідницьких, а не студентських робіт, але й студентіві є сенс обмежуватися запитаннями, на які переклад здатен дати відповідь. Буває і так, що перекладних текстів не оминуть, коли їх треба залучити для певних зіставлень. Тому в першому (студентському) випадку бажано, а в другому (дослідницькому) конче працювати не з популярним, а з академічним виданням, бо тут переклад супроводжують відповідні коментарі, тлумачення амбівалентних понять і зворотів тощо. Але найрозсудливіше все-таки не пускатися в мандри тими островами, де мешканці розмовляють незрозумілою мовою.

* * *

А тепер ще раз киньмо оком на пройдений шлях. Ми обрали тему, уклали до неї «питальник», прочитали те, що треба прочитати в розумних і не дуже книжках, врешті, пошукали в джерелах відповіді на свої запитання, намагаючись джерела «розговорити». Час зіставити одне з одним, прислухаючись, чи не цюкає дзьобиком, мов курча зі шкаралупи, наша власна гіпотеза. Якщо цюкає, то можна сідати й писати текст, якщо ні, то варто ще почитати та порозмовляти з джерелами. Братися за текст зазвичай страшнувато, але дітися нікуди, пора. В наступному розділі мова піде про те, з якого боку найзручніше підступитися до цієї фортеці.

Розділ 11

Нарешті вистражданий текст

*Бер Бланк, Мойсей Фрадкін.
Шмуцтитул до українського видання
книжки Джонатана Свіфта «Мандри Гулівера».
Київ-Харків, 1935*

Є одна обставина, настільки проста, що про неї забувають: будь-який дослідницький текст (байдуже, високовчену монографію, невеличку наукову статтю а чи студентську курсову) пишуть, щоби *переконати* читача у слушності своїх міркувань. Адже, як уже з'ясовано повище, навіть «твердий факт» годі оповісти *sine ira et studio*, бо нікому не дано втекти від самого себе. Отже, за лаштунками оповіді завжди стоять, хай і не цілком усвідомлювані, словесні засоби переконання. А їх арсенал, сформований і класифікований у риторичних трактатах еліністично-римської доби, досі фактично так і не зазнав змін: античні «майстри красномовства» зробили свою справу напрочуд добротню, навчивши сучасників і нащадків переконувати ближнього у власній правоті за будь-якої потреби – хоч для реклами, хоч заради пропаганди й агітації, хоч в ім'я науки.

Що ж до гуманітарних дисциплін, то їхньою зброєю є те, що правила риторики називають логічним переконанням – через наведення пов'язаних між собою аргументів, покликаних спростувати чи відвернути можливі за-

перечення (існують ще різновиди психологічного, емоційного та морального переконання, але це радше «таємна зброя» історика: правила доброго тону не схвалюють її пряmlinіного застосування у науковому тексті, хоча коли вмієш – уберетися від спокуси важко). Не зайве нагадати й те, що нестраний синтаксис, убивчо одноманітна лексика та захарашчення тексту спеціальними термінами навряд чи допоможуть переконати читача в слушності викладених міркувань, хай і найлогічніших. Зрозуміло, що дослідницька розвідка – не роман, а історик – не майстер «красного слова», втім, пишучи, він таки мусить зважати на читацьке вухо й око. Зрештою, саме до цього закликав колег ще на початку нашої ери так часто згадуваний тут Лукіан із Самосати:

Єдине й перше завдання викладу – це ясно висловити та якомога наочніше представити справу, не користуючись ані незрозумілими та неживаними словами, ані побутовими і простонародними, але такими, щоб їх усі розуміли, а освічені люди хвалили. Виклад можна прикрасити фігурами [...], але тією

мірою, щоби вони не набридали: завдяки їм мова стає схожою на добре приготовану страву.

Що радять мудрі античні риторичні

Згідно з трактатами античних риторів, будь-яке переконування, зокрема й логічне, себто наукове, повинно містити три композиційні складники:

1) вступ, де читача треба зацікавити тим, про що мова піде далі, себто не просто оголосити тему та мету свого викладу, але й підкреслити його потенційну привабливість – пізнавальну, дискусійну тощо;

2) власне оповідь із викладом аргументів й обґрунтуванням контрдоказів на їх можливе заперечення;

3) завершення, або, як це називали античні риторичні, «епілога» – за Аристотелем, найважливіша частина, бо тут належить стисло й виразно сформулювати суть того, що впливає з наведених аргументів, себто остаточно переконати.

Ця тріада невіддільна часу: дарма що їй уже понад дві тисячі років, а ми досі не винайшли нічого кращого, бо й далі поділяємо свої тексти на вступ, виклад аргументів і висновки. Досвідчені метри можуть всіляко оздоблювати ці «три стовпи» історіописання за допомоги елегантних відступів і мовної гри, тих чи тих варіацій, есеїстичної невимушеності тощо, – словом, демонструвати неповторний почерк майстра. Натомість початківцям варто дотримуватися усталеної процедури – по-перше, аби добре нею оволодіти, по-друге, аби не дратувати рецензента: а раптом той

84. Іван Щирський. Гравюра на титульному аркуші підручника риторички «Ilias oratoria» Лаврентія Крицюновича. Чернівці, 1698

сприйме відхилення від канону як самовпевнене нахабство. Це можна порівняти з навчанням живопису, адже художник-модерніст, який свідомо порушує анатомію та засади перспективи, насправді починав шлях до майстерності з їх ретельного засвоєння.

Першим у цій тріаді значиться вступ, але насправді його пишуть не першим. Чому – самі далі побачите, а наразі займемося середньою частиною. Її, своєю чергою, складають три сегменти:

- історіографічний огляд, де обговорюють погляди попередніх дослідників,

- джерелознавчий огляд, де окреслюється коло джерел, що стало підставою спостережень,
- власне оповідь, себто виклад своїх гіпотез та аргументів у зіставленні з працями попередників і свідченнями джерел.

Огляд історіографії: принцип конуса та правила чемности

Вкласти огляд історіографії у якийсь наперед заданий канон неможливо, бо обсяг і зміст наукової літератури з різних питань зазвичай суттєво відмінні. Натомість не підлягає сумніву, що хронологічне перерахування праць за схемою «у такому-то році N написав те-то, а в такому-то NN те-то» є нікудишнім варіантом, бо виразніше засвідчити власну безпорадність у розумінні історіографії, погодьмося, важко. Не викликає ентузіазму й часто практикований опис за схемою «вітчизняні праці» – «зарубіжні праці». По-перше, душею історіографії є концепція та методологія, а не «вітчизняність/зарубіжність», а по-друге, коли йдеться про праці XIX – початку XX ст., поняття «вітчизняности» стає надто слизьким (скажіть, будь ласка, чий «вітчизняний» істориком був згаданий уже Леонтович – росіянин із походження, дослідник Великого князівства Литовського, професор у Києві, Одесі та Варшаві?). Мені особисто найпривабливішою видається модель огляду, що нагадує конус, себто відштовхується від певного «ієрархічного розсортування» літератури. Найвищий ієрархічний щабель – «вер-

хівку конуса» – посядуть авторитетні підсумкові праці, нижчий – праці, присвячені вузловим згусткам досліджуваної проблеми, найнижчий, на «підніжжі конуса», – розвідки про конкретні сюжети у рамках цієї-таки проблеми. Ієрархічне розсортування зручне й тим, що допомагає надати власній роботі концептуальних рамок, себто перетворити її зі школярської фіксації випадків на методологічно осмислений опис певного явища. Адже визначивши для себе, хто посяде верхівку конуса, ви маєте виголосити «декларацію солідарности» з ним: скажімо, стисло виклавши погляд Ернеста Гелнера на націотворення, заявити, що надалі в своїй роботі, розглядаючи конкретний матеріал, спиратиметеся на Гелнерову схему (те саме, якщо вам більше до душі, скажімо, тлумачення нації в Ентоні Сміта, Мірослава Гроха, Бенедикта Андерсона чи будь-кого ще). На верхівці конуса ви можете примістити будь-яку теоретичну підсумкову працю, що вам імпонує, – це ваше святе авторське право, аби лише надалі у своєму тексті ви зберігали вірність обранцеві та були готові обстоювати його/свої погляди від закидів рецензентів, котрі вшановують інші святотці.

Виголосивши «декларацію солідарности», можна переходити до середньої ланки конуса – праць, присвячених вузловим згусткам досліджуваної проблеми. Економніше та й логічно стрункіше це виглядає не в хронологічному перерахуванні праць (N вважав те-то, а NN те-то), а шляхом презентації концепцій: таку-то концепцію вперше сформулю-

вав N, її ж дотримувалися NN і NNN; або: цілком новий погляд запропонував N, його послідовниками стали NN і NNN, тощо. Скажімо, при дослідженні якогось епізоду з ранньої історії козацтва вам не уникнути представлення дискусійних поглядів на його генезу. Не треба починати від Адама, розлого переповідаючи, що з цього приводу думали у XV ст. Ян Длугош чи в XVII ст. Захарія Копистенський: донауковий спосіб мислення вже давно розглянуто до вас і без вас у спеціальних працях. Ваше завдання – стисло показати зміну наукових уявлень, починаючи від Антоновича й Грушевського та завершуючи Сергієм Леп'явком, чия пропозиція на сьогодні є найсвіжішою. Зрозуміло також, що слід заявити про свою солідарність із котроюсь з описаних пропозицій. Як і у випадку з теоретичною моделлю роботи, вибір пріоритетів є вашим авторським правом. Тому не варто аж надто поринати в критику того, що вам не до вподоби, адже ваша мета – не деконструкція історіографічних поглядів, а лиш епізод подієвої історії на тлі генези козацтва. Це не означає, що з «великими», яким належать застарілі на сьогодні концепції, не можна дискутувати, проте, погодьмося, опис епізоду – це жанр, дещо відмінний від генеалогії ідей.

Наведений вище спосіб представляти проблемно зорієнтовані праці зручний і тим, що, переходячи до підосви нашого конуса – конкретних розвідок, суголосних обраній темі, не доведеться поодиноці аналізувати концептуальні засади кожної зокрема. Адже прикладна, конкретна студія зазвичай не претендує на винайдення велосипеда. Вона від-

штовхується від певної авторитетної позиції, тож достатньо просто послатися на вже представлену «генеалогію концепцій». У цьому розділі історіографічного огляду не треба також заглиблюватися в деталі та нюанси кожної зі згадуваних праць, – матимете таку нагоду, коли викладатимете власні гіпотези в основній частині своєї розвідки. А тут вистачить просто заакцентувати увагу на принципових моментах – на тому, з чим ви погоджуєтесь, і на тому, що викликає певний сумнів і що згодом буде (пообіцяйте це читачеві!) обговорене детальніше.

Наприклад, представляючи радянські розвідки, присвячені промислово-му стрибку в Україні кінця XIX – початку XX ст., належить а) підкреслити свою згоду з частиною наведених тут фактографічних спостережень (скажімо, про зростання міст), б) поставити під сумнів думку, буцімто приплив робочих рук до міст відбувався коштом розорення українського села. Висловлюючи такий сумнів, слід конче пообіцяти читачеві подальше обґрунтування інакшої, власної візії. В нашому прикладі це може виглядати десь так:

Погляд N, попри наведені ним цифрові дані, не безсумнівний. Далі ми спробуємо показати, що соціальна мобільність сільського населення України наприкінці XIX – на початку XX ст. була, як і раніше, невисокою, а населення у містах зростало завдяки притоку робочої сили переважно з південних регіонів Росії.

На завершення годиться нагадати про *чемну дистанцію, ввічливість і ко-*

ректність у представленні праці попередників. Стосовно першого, то щонайменше кумедною виглядає фраза «Грушевському вдалося» чи «Грушевський зумів» – великих істориків слід згадувати з відповідним респектом. Що ж до другого, то між авторитетними науковцями можуть точитися гострі, ба навіть дошкульно іронічні дискусії, де метке слово теж дозволене – як один із засобів переконання. Проте антична примовка застерігає: *quod licet Jovi, non licet bovi* (що дозволено Юпітеру, то бикові зась). Це означає, що початківцеві не випадає зверхньо оцінювати зроблене іншими, навіть коли воно вочевидь застаріло чи «не дотягує» до нинішніх стандартів. Тому навіть за повної незгоди з написаним слід вживати гречні форми заперечення на зразок: «навряд чи виправдано», «навряд чи правомірно», «викликає певний сумнів», «не виглядає достатньо переконливим», «містить деякі суперечності» тощо. Врешті, геть зовсім неприпустимими є поблажливі вислови на кшталт «не зрозумів», «не побачив», «не врахував» абощо. Адже початківець ще не знає, скільки йому самому пощастить «урахувати», «зрозуміти» й «побачити». Тому, починаючи шлях у науку, варто не забувати слів Бернарда Шартрського, сказаних учням ще в XII ст.:

Ми подібні до карликів, які сидять на плечах велетнів; ми бачимо більше й далі, ніж вони, не тому, що маємо ліпший зір, і не тому, що вищі за них, а тому, що вони нас підняли...

Ритуал презентації джерел

По тому, як праці попередників уже представлено, годиться переконати читача в солідності власних намірів, оприлюднивши арсенал зброї, яку буде задіяно в прямуванні до поставленої мети. Отже, переходимо до тієї частини роботи, що її нудною науковою мовою називають оглядом джерел.

Правилом доброго тону є на самому початку цього огляду признатися, перше, чи джерел достатньо (сказати, що їх малувато, зовсім не соромно, адже якщо ви спромоглися з небагатого джерел витиснути максимум інформації, це тільки підвищить в очах читача вашу вправність), а по-друге, чи інформаційний потенціал джерел є задовільним для цього дослідження. Тут варіанти оцінки можуть коливатися між оптимізмом (дають змогу висвітлити питання всебічно), стриманістю (на жаль, висвітлюють тему тільки почасти, залишаючи чимало питань відкритими) й самовиправдальною позицією – зі свого роду застереженням, що робота буде непростною, тож, мовляв, не суди надто строго, читачу (скажімо, «джерела мають упереджений характер»; або «джерела просякнуто ідеологічними штампами, і це вимагає додаткових зусиль із їх верифікації»; або «джерела підпорядковано специфічному канону мовлення, що потребує деконструкції» тощо).

Відтак належить назвати використані джерела. Йдеться не про «оголошення всього списку» – такий перелік додають наприкінці роботи. Тут же

варто обмежитися загальною характеристикою, вказавши, яку саме інформацію містять ті чи ті групи джерел. У кваліфікаційних роботах (студентських і дисертаційних) заохочують ще й класифікацію джерел за усталеною схемою: актові (нормативно-правові чи приватні), судово-адміністративні, фіскальні, статистичні, епістолярні, нарративні (хроніки, мемуари, щоденники), публіцистичні та літературні, метрична документація, візуальні джерела тощо. Така класифікація, зрозуміло, не є самоціллю, просто в кваліфікаційних роботах вона демонструє «дисципліну» обізнаності з джерелом як таким.

Врешті, насамкінець слід описати стан опублікованості джерел, а саме: чи вони часто перевидавані, чи опубліковані здебільшого, чи опубліковані почасти а чи взагалі не виходили друком. Якщо роботу зіперто на опублікованих джерелах, належить зазначити, де, коли й ким їх видано та яку з публікацій використано й чому саме її (через академічний рівень публікації, через її доступність у бібліотеках тощо). Якщо ж ідеться про рукописні джерела, треба вказати місце їх зберігання та не забути наголосити (якщо таке справді було), що ви ці джерела вводите в науковий обіг уперше. Може статися й так, що якісь важливі рукописні джерела виявилися для вас недоступними, тож ви послуговуєтеся ними на підставі детальних характеристик або цитат у працях попередників. Про це належить написати, бо тут немає важкого гріха: не в кожного є змога їздити світами, відвідуючи архіви інших міст

або й інших країн. Однак наукова етика вимагає, щоби ви попередили читача про такі запозичення, аби він не подумав, що ви й у Стамбулі побували, й у Ватиканському архіві посиділи. Крім того, оголосивши це застереження, ви «перекладаєте відповідальність» і за характеристику, і за правильність цитування на попередників (до технічного оформлення запозичених цитат ми ще повернемося).

*Обґрунтування гіпотези:
долаючи страх перед
чистим аркушем*

Монтування вчитаного з розумних книжок і зібраного з джерел у певну цілість є справою особистого бачення й таланту, тому про якусь канонічну схему тут говорити годі. Проте кілька порад наважуся дати, і насамперед нагадаю про потребу скласти робочий план майбутнього тексту. Його не слід плутати з назвами розділів і параграфів, що прикрасять першу сторінку готової роботи при чистовому передруку, коли вже все ясно: і які пункти робочого плану злилися, і які, навпаки, розповзлися через надмір матеріялу, і які просто довелися викинути, бо при щільнішому аналізі їм забракло potwierдження у джерелах. Натомість робочий план – це шляхова мапа, що за нею ви простуватимете по тому, як розсортуєте всі нотатки, нагромаджені при читанні літератури й опрацюванні джерел. Адже власне ці нотатки і є «штабелем цегли», з якої буде «споруджено текст», а їх монтаж і є суттю майбутнього тексту. Окинувши оком і зіставивши те, що

здалося переконливим у роботах попередників, те, що викликало сумніви, й те, що було зафіксоване при опрацюванні джерел, яким ми ставили власні запитання, ми напевно з'ясуємо, що саме в цих інформаціях є спільним, себто що напрошується на роль пояснювальної гіпотези. Лишається, отже, обміркувати якнайдетальніший проєкт монтування нотаток, аби один ланцюжок міркувань і доказів логічно вплітався в інший.

Уклавши план, можна ставати до писання. Тут на часі друга порада: не бійтеся чистого аркуша! Іншими словами, не варто боятися того, що ваш текст у першій версії буде логічно та мовно негодящим, – уміння писати є Божим даром, який історикам, на жаль, дається нечасто. Тож викладайте свої спостереження та міркування як собі знаєте – кострубато, ба навіть хаотично, але конче простуючи за ниткою плану, бо інакше тяжко буде вигулькнути з того лабіринту. На завершальній стадії роботи всі недоладності стилю та логічні неузгодженості доведеться зредагувати, але наперед треба мати те, що підлягає редагуванню – чернетку тексту. Перечитуючи її, подумки «проговорюйте» текст – так краще «почуєте» незграбні фрази, обірвані речення, надокучливі повторення одного й того самого слова чи звороту, неповноту або нечітке формулювання доказів, логічні недохопи та суперечності. Коли вам слон не наступав на літературне вухо – завважите й убогість синоніміки чи млявість, невизначеність оповіді. Про ортографію та пунктуацію делікатно промовчу: мій

чималий досвід читання кваліфікаційних робіт і дисертацій підказує, що на це лихо немає ради, лишається тільки зітхати: «І куди дивиться школа!».

Врешті, третя порада стосується стрункості викладу. Простіше кажучи, належить чітко тримати в голові мету й завдання своєї роботи, аби раз у раз не «відносило вбік» – на сюжети й міркування, безпосередньо не дотичні досліджуваної теми. Коли ж логіка викладу таки вимагає відхилитися – скажімо, згадати передісторію чи післяісторію епізоду або навести якусь паралель, то після цього екскурсу варто замаркувати повернення до магістральної лінії (наприклад, зворотом «повертаючися до...»). Ще один спосіб «злегітимізувати» відхилення – це винести їх у підрядкову примітку. По приклад можемо звернутися, скажімо, до такого вишуканого стиліста, як Ігор Шевченко. Характеризуючи в одній зі статей специфіку релігійних місій Візантії X ст., він побіжно зазначає: «Поразка спіткала Візантію тільки з уграми, котрі близько 1000 року прийняли покровительство Заходу». В примітці ж цю фразу доповнено так:

Це була почесна поразка. Щоправда, король Гейза і його син Інгван у 970-х рр. приєдналися до Римської Церкви, однак ще у середині X ст. перші з угорських воевод були охрещені, а перший угорський єпископ висвячений саме у Царгороді. Вплив Візантії в Угорщині тривав до XI ст. і далі. Див. [тут ідуть посилення на відповідну літературу. – Н. Я.]

На завершення нагадаю про чому звичку не стомлювати читача довгими суцільними текстами без жодних внутрішніх «перегородок». Коли йдеться про книжку чи кваліфікаційну роботу, то її основну частину з викладом дослідницьких спостережень прийнято розбивати на розділи та параграфи у межах тих розділів: це допомагає читачеві зорієнтуватися у тексті, а вас позбавляє клопоту вибудовувати «зв'язкові містки» між тематичними блоками. В статтях зазвичай розділів і параграфів немає, але й тут, коли текст довший, варто відділяти один блок міркувань від іншого або внутрішнім заголовком, або графічними знаками, що його замінують (наприклад, трьома зірочками). І не забувайте про абзаци! Адже читати сторінка за сторінкою не розбитий абзацами текст – це справжнє випробування навіть для такого призвичаєного читача, як авторка цих рядків.

Аргументація «від джерела»

Історик, на відміну від філософа чи теоретика-культуролога, є людиною підневільною. Правила його ремесла вимагають не задовольнятися спекулятивними роздумами, тож кожен описуваний епізод належить підкріпити джерелами – «закути у примітки». Скажімо, якщо ми пишемо: «Ширилися такі-то чутки», то повинні тут-таки, у примітці вказати, звідки нам відомо, хто та про що пліткував. Коли стверджуємо, що певна ідея «оволоділа масами», то мусимо знайти у джерелах свідчення про те, як та ідея, достоту

немов вірус грипу, перейшла від Івана до Петра, від Петра до Семена і т. д. – аж доки сума Іванів-Петрів-Семенів набуде ознак «маси». Навіть дрібні порушення цього неблаганного «закону ремесла» шкодять репутації історика. Наприклад, в одній із праць про Мелетія Смотрицького натрапляємо на таке: «Його книжка («Тренос») ходила по руках, нею зачитувалися і вважали її неоціненним скарбом». Може, так і було, але автор не повідомив, звідки він про це дізнався, тож ми – люди, які не спеціалізуються на історії читачького обігу в Речі Посполитій початку XVII ст., – йому не віримо, ба більше, починаємо з підозрою сприймати і решту тверджень, себто ставимо під сумнів фахову компетентність цілої книжки.

Проте «факт» як такий не є нашою метою – він потрібен історикові, про що вже була мова раніше, тільки як «будматеріал» для споруджуваної цілості. Описуючи таку цілість, можна піти двома шляхами: або відразу задекларувати свою гіпотезу й далі підкріпити її фактом, або навпаки – викласти факт чи низку фактів, зрозумівавши їх у висновку (тоді повідомлення про «факти» варто супроводити міркуваннями щодо їх вірогідності та щодо надійності джерела, звідки вони походять).

Приклад першого (з відповідними посиланнями на джерела):

Для перебирання місцевими партійними комітетами реальної влади на місцях [у західних областях України. – *Н. Я.*] прискореними темпами формувалися первинні партійні

організації, передовсім у радянських органах і силових структурах. [...] На кінець липня 1944 р. у Львові вже діяло 56 первинних партійних організацій, які об'єднували 712 членів та 207 кандидатів у члени партії. На той самий час Чернівецька обласна партійна організація нараховувала 1.233 особи. Станом на 1 серпня 1944 р. в західних областях України було утворено 1.556 первинних партійних організацій, що охоплювали 5.709 членів та 1.465 кандидатів у члени ВКП(б).

Стаття Василя Гулая у «Віснику Львівського університету. Серія історична», 2002 р.].

Приклад другого (теж із відповідними посиланнями на джерела):

За таблицями 1780-х і початку 1790-х років [ідеться про таблиці, що їх від 1781 р. щорічно складали на підставі відомостей, поданих парафіяльними священиками. – Н. Я.] показники природного руху українського населення уніатського віросповідання є такими...: у Київському воєводстві плюбність коливалася в межах..., народжуваність – у межах..., смертність – у межах..., природний приріст – у межах...; у Брацлавському воєводстві, відповідно, у межах...; середні показники за всі звітні роки в тій самій послідовності є такими... [...] Якою мірою ці показники достовірні? В основі відомостей про хрещення, поховання і шлюби лежали метричні книги, що в останні десятиліття XVIII ст. велися практично в усіх уніатських приходах. [...] Уважний перегляд їх переконує в тому, що далеко не всі священики акуратно й повно реє-

стрували природний рух населення. Непрямо це засвідчують і наші таблиці, бо наведені ними різкі коливання в динаміці шлюбноності, народжуваності й смертності в тих самих приходах у різні роки не відповідають дійсності – 80-і й 90-і роки XVIII ст. для відтворення населення на Правобережній Україні були сприятливі: тут тоді не проходили воєнні дії..., не відмічені й масові епідемії та інші значні стихійні лиха.

[Стаття Миколи Крикуна з того ж випуску «Вісника Львівського університету»].

Про розмаїття методів, за допомоги яких історик інтерпретує потрібні йому джерела, вже йшлося. Жоден із них не тримає сьогодні монополії, тож тільки тип джерела й завдання, що стоять перед дослідником, покажуть, чи доцільніше рахувати й зіставляти цифри, чи вишукувати в джерелі приховане між рядками а чи просто сумлінно нанизувати подієву інформацію, пересвіряючи її на паралельних свідченнях тощо. Що ж до «пасток джерела», то їх можна звести всього до двох пунктів:

- остерігаймося вірити джерелу на слово – воно часто хибить навіть тоді, коли людина, що його писала, клянеться у власній правдивості, вже не кажучи про умисний чи ідеологічно зумовлений обман;
- не забуваймо, що *unus testis – nullus testis* (один свідок – не свідок), бо розповідь одного учасника битви, в якій зіткнулися тисячі, скаже нам тільки те, що битва відбулася і що

нашому інформаторові пощастило вціліти.

Друзки минулого розліталися так примхливо, що подеколи в наших руках і справді залишилося одне-два свідчення. Дослідницький азарт штовхає гнатися за минулим і по таких непевних слідах, натомість фахова сумлінність зобов'язує не стверджувати, мовляв, «так було», а обережно сказати: «припускаю, так могло бути». Прогалини в інформації – неунікненний складник роботи історика, це треба визнавати, не приховуючи від читача ані брак джерел, ані їх недостатню інформативність, ані, зрештою, недостатність особисто для нас.

Наостанок – про нескладні, суто технічні моменти оперування джерелами в тексті дослідження. Коли йдеться про подію чи конкретну цифру, інформацію джерела можна переказати своїми словами (те-то сталося тоді-то; у з'їзді взяло участь стільки-то осіб тощо). Якщо виникає потреба послатися на узагальнену суму даних, варто зробити цифрову вибірку з джерел, подавши її у вигляді таблиці чи схеми. А якщо хочеться увиразнити колорит часу або в роботі йдеться про якісь світоглядні сюжети, тоді не обійтися без цитування джерела, щоб досягти емоційного «ефекту присутності». Цитати можуть бути розлогими – в кілька речень (опускаючи якісь зайві для нашої потреби місця, належить позначити лауну трикрапкою, а коли пропущено ціле речення або понад те – знаком [...]), а можуть «вихоплювати» фрагмент фрази чи

навіть одне-два слова. Процитований у такий спосіб фрагмент теж належить залапкувати, пославшись на джерело, як ось тут:

Дрібний волинський шляхтич, ускочивши в халепу під час ночівлі на подвір'ї своїх знайомих, бідкається, що міг би заночувати і в придорожній корчмі, де його застала ніч, але побоявся, бо там «люди пьяные и гости розмаитые, и люди люзные ночовать звикли».

[Нагалья Яковенко.

«Паралельний світ», 2002 р.]

Кілька слів про оформлення цитат. Якщо процитоване речення, а надто його фрагмент невеличкі за обсягом, їх уводять просто в текст, беручи в лапки. Натомість, коли цитата перевищує три рядки, ліпше виносити її поза текст, друкуючи з так званою «втяжкою», меншим кеглем і без лапок, – як у щойно наведеному прикладі. Цей прийом, що до нього вже майже призвичаїлися наші видавництва, зручний і для автора, бо привертає увагу до того, що для нього важить, і для читача, якому нема коли чи неохота заглиблюватись у подробиці доказів.

Буває й таке, що авторові потрібно «втрутитися» в цитату – щось пояснити чи додати або щось виопуклити. Тоді в пригоді стануть квадратні дужки, як ось тут: «Их же [київські горби. – Н. Я.] благослови и крест на них водрузи», або курсив: «Словами непристойними, називаючи *нецнотливого ложа сыном*, лжил, соромотил» [курсив мій. – Н. Я.]

Врешті, остання деталь: якщо джерело процитовано не за публікацією чи рукописом, а за працею попередника, це слід конче зазначити у примітці: Цит. за: (далі йде назва праці, звідки запозичено цитату).

Насамкінець не зайвим буде нагадати про уважність до словника поняття, ужитих у джерелі. Адже багатьох термінів, якими оперує джерело, в дослідницькому тексті не уникнеш, а тим часом вони давно вийшли з обігу й стали незрозумілими навіть для колеги-історика, що займається «іншою історією». Такі терміни слід або пояснювати у підрядкових примітках при першому вживанні, або, коли робота з огляду на її тему перенасичена специфічними поняттями, просто додавати до неї термінологічний словничок. Приміром, досліджуючи адміністративні інститути Великого князівства Литовського XV–XVI ст., ми, зокрема, натрапимо на такого собі мостовничого, якого сучасним словом аж ніяк не заміниш. Отже, вперше згадавши про нього, мусимо в підрядковій примітці пояснити: «Мостовничими називали наглядачів за станом доріг, мостів і гребель у маєтках великокняжого домену».

Те саме стосується й іншомовних слів чи речень. Коли такі трапляються у тексті джерела, то в підрядковій примітці треба подати їх український переклад, зазначивши мову. Скажімо, до процитованої фрази «Набуває сили закону все, quod principii placuit» належить додати примітку-переклад: «Що подобається володареві (лат.)».

Аргументація «від думок попередників»

Коли джерела – це хліб, буквальна пожива історика, то поживою, що стимулює його інтелект, є наукова література, прочитана, поки він готувався до дослідження, й повторно переосмислена після опрацювання джерел. Ба навіть простий перерахунок праць попередників на початку роботи виконує важливу функцію – вписує дослідження в певний корпоративний професійний дискурс, що його належить у чомусь доповнити, а в чомусь оновити чи заперечити. Адже тільки в перебігу читання/переосмислення – вже на підставі власної обізнаності з джерелами – набуває завершеної форми наше розуміння того, що саме досліджене недостатньо, де попередникам забракло доказів, де їх збила з правильного (як нам здається) шляху певна упередженість, врешті – хто тут «союзник», а хто «противник» із погляду концепції, що нам імпонує.

Усі ці моменти знадобляться при написанні власного тексту. Скажімо, коли виникне потреба підсилити свій скромний голос вагою «авторитету» – можна апелювати до того, що й хтось із великих теж так думав (як-от: «За припущенням Михайла Грушевського, такі-то чинники лежали в основі того-то. Здійснене нами дослідження виразно потверджує слушність цієї думки»). І навпаки – якщо авторитет таки в чомусь помилився, це дає нагоду скромно (!) виопуклити власні заслуги приблизно в такій формі: «Свого часу Михайло Грушевський при-

85. Учений диспут.
Гравюра з Біблії
Франциска Скорини.
Прага, 1517

пускав те-то. Пізніші дослідження показали, що ця гіпотеза не у всьому витримала перевірку часом. Зокрема, наведені нами факти дають змогу уточнити те й те».

Коли ж ідеться про конкретні студії, присвячені тій самій тематиці, що й наше дослідження, то вони можуть прислужитися як зручні відправні пункти для власних міркувань. Наприклад, приступаючи до розгляду якогось часткового сюжету, зручно починати зі згадки про те, що його вже заторкували в такій-то книжці або статті, але там він не дістав усебічного висвітлення:

- бо це не входило до авторових намірів;
- бо авторіві, на нашу думку, забракло доказів;
- бо автора завела на манівці некоректна, з нашого погляду, концепція;
- бо автор занадто, на нашу думку, довірився джерелам.

Усі перераховані аргументи, крім першого (де просто констатовано інакшу мету цієї роботи), передбачають дискусію з попередниками. Потище ми вже згадували, що початківець має дискутувати чемно (скажімо так: за взірцем японської культурної традиції, де відмовляють, не вживаючи слова «ні»). За-

раз же належить нагадати, що фахова дискусія означає не голослівне заперечення (мовляв, уважаю, що не так), а обґрунтування – *чому* саме я вважаю, що не так. Своєю чергою, це знову повертає нас до джерел. Адже щоб довести:

- що авторові забракло доказів – належить продемонструвати джерела, які пройшли повз його увагу;
- що його завела на манівці некоректна концепція – показати, що джерела, якими він оперував, можуть бути витлумачені цілком інакше;
- що він надто довірився джерелам – розшифрувати всі «неправди» джерел, сприйняті ним дослівно.

Зі сказаного видно, що мистецтво дискусії – річ не проста, але жодному історикові її не оминути, бо сьогодні вже навряд чи знайдеш безлюдний острів, де не ступала нога попередника.

На завершення коротко про те, як належить передавати думки попередників. Робиться це за такою ж схемою, як і реферування чи цитування джерел, про що мовилося вище. Себто, переказуючи своїми словами чиясь думку, треба у власному тексті зазначити, кому вона належить (на думку N, як стверджує N, як вважає N, як припускав N і т. д.), а в примітці вказати назву й сторінку відповідної праці. Те саме стосується цитат: і наведена дослівно частина фрази, і розлога цитата з кількох речень мають однаково супроводжуватися приміткою, і то «велику цитату» графічно оформлюють так само, як і довгу цитату з джерела. Варто, втім, пам'ятати, що цитата з чужої дослідницької праці – це «важка зброя»,

яку не годиться використовувати задля самого лише орнаментування свого тексту. Цитата потрібна або затим, щоби підкріпити спірну думку авторитетом, або затим, щоби коректно удостоверить заперечуване. Але й у цих випадках не слід надуживати задовгими цитатами: розлоге цитування безпомилково вказує на невміння передати чужі думки власними словами. Врешті, коли виникає потреба наголосити на якомусь слові або реченні у цитованому фрагменті, можна їх покурсивити, зазначивши у квадратних дужках після цитати: [курсив мій. – N. N.].

Чи треба посилатися на довідкові видання та енциклопедії? Ясно, що коли з популярного видання запозичено якийсь загальновідомий факт – дату, повне ім'я, назву місцевості тощо, примітка не потрібна. Натомість коли йдеться про наукові енциклопедії та словники – примітка обов'язкова, ще й із зазначенням імені автора використаної енциклопедичної статті.

Що ж до оформлення самих посилань, то в підрядкових примітках статті вони, зрозуміло, мають бути повними, натомість у монографії чи кваліфікаційній роботі, до якої наприкінці додано бібліографічний перелік, на цьому можна заощадити і час, і місце, наводячи спрощену назву – без довгих підзаголовків і зазначення видавництва та місяця видання тощо, адже все це читач знайде у прикінцевій бібліографії. Коли роботу згадаю не раз, це часто-густо позначають зворотом «Указ. праця», хоча гіршої незручності для читача важко й вигадати. Добре, якщо ощо-от «указ. працю» поійменовано на попередній сторінці, а якщо десятьма сторінками раніше? Тому ліпше в

першій згадці навести повну назву, а в наступних – скорочену до початкових слів та, ясно, вже без року й місця видання, приміром отак: Гобсбаум Е. Вік екстремізму. – С. 181. Врешті, якщо посилання на працю йдуть поспіль, пишемо: «Там само. – С. така-то».

Насамкінець – про завуальований спосіб некоректного ставлення до попередників (мова не про плагіят – це річ уже геть зовсім неприпустима). Маю на увазі ситуацію, коли думки попередників наведено асиметрично: погляди, що не відповідають авторовій настанові, знехтувано чи згадано лише мимохідь, без розгорнутого викладу, натомість «суголосні» думки підкріплено посиланнями на джерела та цитатами. Такі випадки свідчать про неповагу до чужої праці й фахову несумлінність.

Головне зроблено – пора писати вступ

Либонь, ви вже зрозуміли, чому написання вступу варто було відкласти. Праця історика, як і будь-яка інша, має свої «маленькі хитрощі». Адже тільки по тому, як скомпоновано основний текст роботи, стає ясно, про що вона. Чи уважніше перечитування джерел не повернуло первинний задум в неочікуваний бік? Чи щільність джерел не звузила його до невпізнання або, навпаки, чи не підштовхнула до розширення? Чи не вискочило на авансцену те, що здавалося маргінальним? І які методики довелося при цьому залучати? І чи не помінявся при цьому досліджуваний часовий відтинок? Чи

не додалося або чи не поменшало героїв? Чи не довелося робити виправи на неплановану територію? Тільки знаючи ці таємниці власної кухні, ми зможемо у вступі пообіцяти читачеві саме стільки, скільки він знайде у тексті – не більше й не менше. Тоді ж, до речі, остаточно викшталтується і заголовок праці.

Для чого ж тоді вступ? По-перше, щоби зацікавити читача, аби той не задрімав на першій же сторінці, вирішивши, що нічого нового на нього не чекає. По-друге, щоби переконати читача, що йому продаватимуть не kota в мішку, а солідний науковий продукт. Іншими словами, щоби справити добре враження чіткістю підходу до проблеми та переконати, що наміри автора – не пустопорожня балаканина, і він знає дещо таке, з чим варто ознайомитися. Наведу орієнтовну послідовність – ясно, цілком умовну – таких повідомлень.

1. Добре продумайте першу фразу – а раптом читач полюбить вас з першого погляду. Тільки не вдавайтеся в захмарні матерії, патріотичні ляментациї та заклинання щодо «актуальності» роботи – ця тривіальна жуйка відлякує. Почніть із окреслення загальних параметрів проблеми та конкретного питання, яке ви нібито маєте намір у рамках цієї проблеми розглянути (а насправді вже розглянули). «Ваківська мова» це називає *«об'єктом»* і *«предметом»*, тож коли пишете кваліфікаційну роботу чи дисертацію – не забувайте цієї пташиної мови, натомість коли пишете статтю чи книжку – ліпше забудьте. Ось, для прикладу, канва

такого блоку повідомлень (сакраментальної «першої фрази» не пропоную; її підказує тільки закохане серце, а наведений далі приклад – це не моя пасія):

Це дослідження присвячено широко витлумаченій політичній історії, зокрема проблематиці функціонування локальних державних установ Російської імперії, за посередництва яких держава здійснювала свою політику на периферіях, серед іншого на території так званого Південно-Західного краю, себто, послуговуючись сучасною географічною номенклатурою, на Правобережній Україні.

[*Це – проблема, яку наша віддана матеріалістичному розумінню історії ВАК радить називати об'єктом дослідження*].

У рамках цієї проблеми буде проаналізовано роботу канцелярії київського, волинського і подільського генерал-губернатора за управління Д. Г. Бібікова (1837–1852), себто в період, коли інтеграція регіону до складу імперії стала одним із пріоритетів політики центрального уряду.

[*Це – власне тема, а по-ваківськи – предмет дослідження*].

2. Упоравшись із проблемою («об'єктом») і темою («предметом»), коротко викладіть, чому саме це питання привернуло вашу увагу («ваківська мова» називає це *актуальністю*). Коли вести далі наш приклад, приблизна схема може виглядати так:

Обрана тема видається вельми перспективною, бо канцелярія генерал-

губернаторів мала офіційний статус високої наглядово-управлінської установи, а її внутрішня структура була безпосередньо пов'язана з політичними завданнями, що їх ставили перед генерал-губернатором, отже – в роботі канцелярії опосередковано відбивалася вся гама коливань локальної політики. Попри очевидну важливість цього питання, яке може відіграти ключову роль у розумінні конкретних механізмів утілення в життя політики центру на Правобережній Україні, роботу канцелярії тутешнього генерал-губернатора досі не вивчали взагалі [*або «вивчали недостатньо», чи «досліджували на обмеженому колі джерел», «досліджували лише під формальним кутом зору – без урахування політичного контексту» тощо*] –

ці фрази, зрозуміло, цілком умовні, бо насправді канцелярію київських генерал-губернаторів уже добряче обтопано істориками.

3. Далі лишається оголосити «декларацію намірів» (підручники риторики називають її «тезою»). Скажімо, у випадку з нашим прикладом це може виглядати приблизно так:

Метою цієї роботи є реконструкція роботи канцелярії київського, волинського і подільського генерал-губернатора упродовж 1837–1852 рр., себто за управління Д. Г. Бібікова. Аби досягти поставленої мети, передбачається дослідити такі конкретні питання [їх також називають завданнями]: 1) простежити функції та форми роботи тих підрозділів канцелярії, що мали забезпечувати

виконання поточних завдань центру; 2) проаналізувати персоналій керівників згаданих підрозділів із урахуванням їхнього походження, освіти та службових кар'єр; 3) встановити, наскільки ефективним був контроль генерал-губернаторських служб у соціяльній, економічній та культурній сферах

[і т. ін. – адже насправді ви вже знаєте, які «завдання» вдалося виконати].

4. Далі, коли тема до цього зобов'язує, слід сказати, де й коли відбувалося те, що ви описуватимете (це називається обґрунтуванням *хронологічних і територіяльних рамок* роботи). У випадку з нашим прикладом це не спричинить жодних труднощів, бо йдеться про управлінський апарат конкретної політико-адміністративної одиниці (Південно-Західного краю) за конкретний період генерал-губернаторства Бібікова. Звісно, можуть бути складніші ситуації, але все одно належить чітко окреслити територію, де розгортається описуване, й дати якомога переконливіше пояснення, чому обрано саме такий, а не більший чи менший відтинок часу. Ведучи мову про територіяльні рамки роботи, не забудьте послуговуватися тими історико-географічними дефініціями, що відповідають періодові дослідження. Наприклад, територія Київщини має бути названа, залежно від типу роботи, або Київським князівством, або Київським воєводством, або Київським намісництвом, або Київською губернією, областю, епархією тощо.

5. Наступним сюжетом вступу є презентація застосованих у дослідженні методів, адже ви маєте відкрити таємницю, як саме буде зроблено те, що ви вже насправді зробили. Метри у своїх працях обговорюють методи, тільки якщо їхня методологічна стратегія незвична чи, скажімо, підпорядкована якійсь конкретній меті. Натомість у кваліфікаційних роботах і дисертаціях цей момент є доконечним, тому належить коротко вказати, що при написанні роботи було застосовано такі-то методи. Зазвичай, щоби солідніше звучало, тут згадують загальнонаукові методи аналізу та синтезу й історико-критичний метод, а решта залежить від характеру дослідження. Якщо ви оперували зведеними цифровими даними, слід згадати квантитативні методики, якщо щось із чимось порівнювали – історико-порівняльний підхід, якщо реконструювали якусь професійну чи родинно-свояцьку групу – просопографічний аналіз, якщо докладно описували якусь колізію – мікроісторичний аналіз, якщо довелося відтворювати чийсь погляд на підставі непрямих згадок і випадкових обмовок джерела – історичну герменевтику, стратегії деконструкції тощо.

Кінець – справі вінець

Скомпонувавши у такий спосіб вступ, можна переходити до написання висновків – найвідповідальнішої частини тексту, де, власне, синтезовано всю виконану роботу. Мабуть, зайве нагадувати, що висновки слід найбезпосередніше прив'язати до задекларо-

ваних у вступі «завдань», і то жодне з них не повинно провиснути в повітрі – достоту немов у відомому театральному гаслі, за яким рушниця, що висить на стіні в першому акті, мусить в останньому акті стрільнути. Рецензентів кваліфікаційних робіт і дисертацій навіть полюбують, щоби завдання у вступі були пронумеровані, а пункти висновків – скоординовані з цими номерами й теж пронумеровані. Так легше читати, тож зробіть людям ласку – і вони віддячать вам прихильною поблагливістю. А якщо ваше творче «Я» палко протестує проти такого бухгалтерського обліку – можете не номерувати, хоча, правду кажучи, це мало що змінить, бо все одно висновки належить формулювати відповідно до послідовності поставлених у вступі завдань. Тільки, боронь Боже, не переказуйте у висновках змісту цілої роботи – це роздратує найтерплячішого рецензента. Пишіть так, як учив класик, – коротко, сильно, страшно. А головне, не забувайте, що коли вже ви входили у принципову дискусію з попередниками чи суттєво уточнювали їхні думки на підставі нових джерел, то про це треба згадати у висновках – адже саме в тому полягає родзинка вашого власного дослідження.

Насамкінець варто елегантно звести справу до загальнішої, проблемно зорієнтованої мети роботи, задля якої власне й було виконано «завдання», себто конкретні дослідницькі спостереження. Такий підсумковий пасаж зазвичай є останнім акордом тексту (і саме на нього досвідчений читач кине оком, перш ніж заглиблюватися у саму

працю). До речі, власне тут знайдеться місце й для того речення, що особливо імпонує у будь-якій роботі, – про можливі перспективи подальших досліджень заторкнутого вами питання.

Запропонована схема може декому здатися надмір школярською, адже хто не знає, що історики часто полюбують завершувати свої монографії не розділом із нудним заголовком «висновки», а жанрово вільнішим текстом, називаючи його «післямова», «замість післямови» тощо. В ґрунті речі, однак, ідеться про ті ж таки висновки – підсумкові міркування, хоча й не скуті жорсткою прив'язкою до «завдань» і «мети». При цій нагоді ще раз пригадаймо *quod licet Jovi, non licet bovi*: аби порушувати правила ремесла, треба спершу довести, що ти їх добре опанував.

Рецензент починає читати працю з бібліографії

Засади оформлення бібліографічного апарату Умберто Еко в дотепній і корисній книжці *«Come si fa una tesi di laurea. Le materie umanistiche»* («Як написати дипломну роботу. Гуманістика», 1977 р.) називає «статутом наукового монастиря», бо, за його словами,

[н]орми бібліографічного опису є, сказати б, окрасою наукового етикету. Їх дотримання вказує на призначеність до науки, а їх порушення зраджує вискочку або невігласа і нерідко кидає ганебну тінь на пристойну, здавалося б, роботу. Ритуал. Можна сказати – церемонія. Так! Але зовсім не безглузда, не марна дріб'язковість. Подібно влаштовано

86. Умберто Еко. Фотопортрет 2005 р.

світ спорту, світ філателістів, преферансистів, політиків: хто хвибує у професійних жестах і термінах, викликає підозру. Він – «не свій», сторонній.

Що стосується суто технічних параметрів оформлення приміток, то тут можна виокремити кілька дещо відмінних систем – колишню радянську, трохи змодифіковану радянську, більш-менш схожу в кількох країнах європейську, істотно відмінну американську та незвичну нашому окові італійську. А що в Україні певного стандарту досі не усталено, то в оформленні приміток сьогодні панує повний хаос, і кожен часопис чи видавництво самі собі

встановлюють правила, часто змішуючи разом кілька згаданих систем. Таке становище, ясна річ, є перехідним, і рано чи пізно справа дійде до «укладання конвенції» – не для уніфікації заради уніфікації, а для того, щоби науковий текст став якомога читкишим, коли примітку сприймаєш автоматично, не потребуючи «розшифрування». Доки цього не сталося, історик є сам собі стандартом, але варто пам'ятати про «чистоту жанру», бодай не змішуючи різні варіанти докупи. Їх нескладно опанувати, придивившись до способу вживання розділових знаків, дужок і лапок та чергування прямих шрифтів із курсивом.

Додаючи наприкінці роботи повний перелік використаного матеріалу (його називають або «Бібліографія», або «Перелік джерел і літератури»), позиції укладають у такій послідовності:

1) рукописні джерела (подається повна назва архівів та фондів із номерами використаних архівних одиниць);

2) опубліковані джерела (назви видань, а коли йдеться про серійні публікації – то вказують томи чи серії, використані в роботі);

3) довідкові видання (словники-довідники, енциклопедії, опубліковані описи рукописних зібрань, бібліографічні покажчики тощо);

4) монографії та статті;

5) електронні ресурси.

Всі позиції бібліографії укладаються за абеткою – з наведенням повної парадної назви архівів і фондів, а для друкованих видань – усіх вихідних даних: видавництва, місця видання, кількості сторінок, імен редакторів-упо-

рядників, якщо йдеться про збірники статей. Шануючи свою слов'янську ідентичність, ми спершу в кожній рубриці подаємо кириличні назви архівів чи видань, а по тому – латинкові. Не варто піддаватися спокусі «оздобити» перелік монографій і статей працями, що їх дослідник на власні очі не бачив: по-перше, це неетично, а по-друге – пильний рецензент, який ці тексти читав, не проміне завважити ляпсуси та невідповідності.

Окрім бібліографії, наприкінці роботи можна долучати так звані додатки: тексти найважливіших джерел, а також переліки, графіки чи таблиці, де систематизовано однотипну інформацію. Коли такі речі за обсягом не надто великі, їх ліпше вміщувати просто в тексті, але якщо вони займають понад сторінку, тоді доцільніше винести у додатки, аби розвантажити основний корпус. Кожному з таких додатків треба надати порядкове число і власний заголовок, а в примітці вказати джерела, на підставі яких додаток укладено, і роз'яснити вжиті скорочення чи якісь інші особливості оформлення, коли такі є.

У додатки можна також винести мапи й картосхеми, обкладинки друкованих видань, фотографії дійових осіб, краєвиди міст тощо. Якщо при цьому використано мистецьку продукцію (портрети, гравюри, пейзажі, жанрові чи батальні полотна тощо), варто пам'ятати, що ілюстрації до наукової розвідки мають бути автентичними, себто час появи того чи того зображення мусить більш-менш збігатися з часами, описуваними в тексті. При-

міром, не варто ілюструвати студію про Люблінську унію 1569 р. полотном Яна Матейка, хай і прегарним. Як і в попередньому випадку, кожен із таких додатків потребує легенди: звідки взято цю світлину чи мапу, чийого пензля портрет тощо.

Врешті, коли йдеться про монографію, то її мають супроводжувати покажчики. Ця чемна звичка демонструє повагу до читача, якому не доведеться гортати 400 сторінок, аби знайти потрібну місцевість чи потрібного персонажа. Індокси можна укладати по-різному – на смак автора (окремо покажчики імен, топонімів і понять; комбіновано все разом за абеткою тощо). Але вони мають бути, і квіт.

Насамкінець ще раз процитую згадану на початку цього параграфа дотепну книжку Умберто Еко. Розібравшись із усіма тонкощами, крапками, комами та принципами оформлення роботи, він завершує свої поради так:

Занудство? Не сказав би. Охайність. Ви ж поправляєте краватку, коли вона сповзає паб'ік, і навіть найрозрахриставіші «неформали» не ходять із пташиними какашками на пальті.

Неписана конвенція академічної етики

Академічна етика – це сума неписаних правил поведінки науковця, що діють так само, як і правила соціального спілкування. Хам не вітається, заходячи в приміщення, а чемна людина вітається. Чому? Не тому, що існує «закон про вітання», а тому, що так прийнято, бо прийнято. В наукових

практиках те саме – немає «закону про буття в науці», але це буття таки підлягає певним законам.

Перший (і, мабуть, найголовніший) із них пов'язаний з основами бібліографії. Дослідницький текст, на відміну від есеїстичного, конче супроводжують посилання на використані джерела та розвідки. Про непорушний закон історика («написав» + «вказав, звідки знаю») вже йшлося, тож немає потреби ще раз нагадувати про неприпустимість «ширяння думкою», не підкріпленою конкретними даними. Відомо, що посилання на добру книжку прикрашають роботу, а ось брак посилань чи посилання на компілятивну літературу, так само як і цитування «з другої руки», безпомилково свідчать про непрофесійність.

Але така непрофесійність – іще не царина академічної етики: ну, пише собі людина, як уміє, то й хай собі пише, а справа рецензента – зганити її писання. Натомість річчю ганебною, категорично й беззаперечно неприпустимою з погляду цієї етики є плагіят (з латинського *plagiatus* – крадіжка), або, як це іронічно називають, «незалапковані цитати» – дослівне повторення чужого тексту без згадки про автора. Втім, плагіят має й приховані форми – також негарні. Адже тим-таки плагіят є використання думок та спостережень попередників як нібито власних – без посилання на автора. Ясна річ, енциклопедична інформація на кшталт «Бій під Крутами відбувся тоді-то й там-то» не потребує примітки, а ось оцінка підґрунтя, перебігу та наслідків самого бою вже є

чимось інтелектуальним продуктом, отже, слід вказати, в кого це запозичено. Так само плагіят є використання готової статистики, мап, графіків тощо без зазначення джерела.

Про інше неписане правило «доброго тону», що його слід дотримуватися в дослідницькому тексті, ми вже згадували: це *чесність* у представленні використаних джерел. Маю на увазі не їх інтерпретацію (це справа особистого бачення та фахових навичок), а прозаїчніші речі:

- не додавати від себе інформацію, що її у джерелі немає;
- запозичивши чужу інтерпретацію джерела, – вказати чию;
- використавши опубліковані джерела, – не писати, ніби ви самі їх опрацювали за рукописом.

Кілька слів про *стилістику* наукового тексту. Сучасна історіографія, як уже згадувалося, тяжіє до нестандартного, «авторського» письма. Але не варто забувати, що закони ламають метри, натомість для «неметрів» це ризиковано – різний рецензент трапляється. В таких випадках робота мусять відповідати стандартам академічного висловлення, себто бути сухуватою, чіткою й стриманою (якщо ваша душа проти цього бурхливо протестує, вилийте її в есеї для газети або науково-популярного часопису). Сказане не означає, що треба конче загромадити текст неперетравними синтаксичними конструкціями – навпаки, прозорий синтаксис із не надто довгими реченнями істотно полегшить чи-

тацьке сприйняття, хоча й коштувати-ме набагато більшої редакційної мороки авторові. Не варто забувати й про такий зручний для читача маркер тексту, як абзац. Врешті, є ще одна чемна звичка, якою надто часто нехтують, – звичка користуватися ортографічним словником.

Делікатною деталлю академічної етики є уживання в тексті *зворотів від першої особи*, іншими словами – як належить писати: «я припускаю» чи «ми припускаємо»? Тут немає усталеного канону, і навіть серед відомих істориків одні пишуть від імені «ми», інші – від імені «я» (щоправда, самого займенника «я» при цьому воліють уникати, послуговуючись зворотами «на мою думку», «гадаю», «мені здається», «як можу припускати» і т. ін.). Що ж до робіт початківців, то їм, напевне, більше насувало би «ми». Це можна пояснити не лише очікуваною скромністю автора, який щойно робить перші дослідницькі кроки, а й тією простою обставиною, що свої роботи початківці пишуть під керівництвом досвідченого науковця. Тому за текстом початківця зазвичай стоїть його вчитель – свого роду «співатор» кожної такої роботи, котрий підказав якщо не тему, то концептуальну канву дослідження, порадив прочитати ті чи ті книжки або звернутися до тих чи тих джерел, допоміг уточнити план дослідження, давав редакційні поради, а то й правив текст. Сказане, зрозуміло, не стосується дискусії: за неї має відповідати лише той, хто її затіяв, підкреслюючи власну ініціативу зворотом «на мою думку».

На завершення варто згадати про такі елементи тексту, як *формули подяки* за допомогу, ідею, думку, фінансову підтримку тощо, і про так звані *формули скромності*. Щодо подяк, то в монографіях вони є доконечним складником авторського вступу, а в статтях і кваліфікаційних роботах виносяться зазвичай або в примітку до заголовка статті, або до якогось твердження у тексті й формулюються набагато стисліше. Ось можливі варіанти таких «підрядкових» подяк: «Спостереження, що їх викладено у цій статті (праці), я завдячую такому-то, чий лекції мені пощастило слухати там-то і тоді-то»; або: «Ця стаття (робота) написана в розвиток думок та ідей, що обговорювалися на семінарі такого-то там-то і стали інтелектуальним стимулом цього дослідження»; або: «Користуючись нагодою, висловлюю щиру подяку такому-то й такому-то, які допомагали своїми порадами при написанні цієї статті (розвідки)»; або: «Вважаю за приємний обов'язок подякувати такому-то за цінні критичні зауваження, висловлені після перечитання чорнового варіанта цієї статті (цього тексту)»; або: «Сердечно дякую такому-то, який звернув мою увагу на цей документ (цю деталь, цю книжку)»; або: «Принадібно дякую такому-то за дозвіл ознайомитися з рукописом його праці, яка допомогла суттєво уточнити мої спостереження» тощо.

Формули скромності виглядають доречними при окресленні мети й у висновках, як-от: «Беручи до уваги широту проблеми, автор цієї роботи не може претендувати на вичерпні відпо-

віді, обмежившись скромнішим завданням – показати, мірою можливо-го...»; або: «Не претендуючи на широке узагальнення, яке, вочевидь, перевищило би наші скромні можливості, спробуємо сформулювати кілька попередніх висновків...»; або: «Окрема подяка колегам, спілкування з якими збагатило бачення обговорюваної проблеми, хоча, зрозуміло, відповідальність за вади цієї праці несе тільки автор» і т. ін. Утім, надмірно наголошувати на формулах скромності теж не варто, бо коли їх забагато, роздратований читач сприйматиме це як позерство. Адже вам таки вдалося написати роботу, тож зберігайте авторську гідність – хоч і скромну.

На завершення наведу взірць особливо вишуканої формули скромності – прикінцеві слова зі вступу до вже не раз згадуваного «Винайдення Східної Європи» Ларі Вулфа:

Я смиренно визнаю, що власне ця дивовижна інтелектуальна енергія Прогресивізму, і втім винайдення Східної Європи, задали ті параметри й той простір, де я тепер і собі можу продовжувати свої пізніші й дрібніші справи в інтелектуальній історії.

Як написати проект свого дослідження

За радянських часів історичну науку фінансувала держава – щоправда, музику замовляла теж вона, диктуючи свої вимоги та пріоритети. Нині нас випущено з клітки, але всяка вільна пташка, як відомо, годує себе сама, а коли йдеться про науковців, то це оз-

начає, що кошти на дослідження теж треба шукати самотужки. Адже ні інститути Академії наук, ні університети сьогодні неспроможні оплатити, скажімо, річне перебування українського дослідника за кордоном, де зберігаються потрібні йому архіви та є добре укомплектовані бібліотеки. Мало того, не за кордон, а в сусіднє місто їхати доводиться власним коштом, хоча, як відомо, українські науковці – люди небагаті. За таких обставин вельми актуальним стає пошук спонсорів і благодійників – на жаль, майже винятково іноземних, бо нашим «новим скоробогатькам» наразі не до меценатства. Звертаючись до благодійних фондів, належить подати проект власного дослідження. Складати його треба так, аби, по-перше, викласти свої пропозиції переконливо й логічно, а по-друге, не відлякати пташиною мовою спеціальних термінів людей, котрі ваш проект оцінюватимуть, – адже це, найімовірніше, будуть фахівці, які працюють в інших, ніж ви, напрямках і галузях. Поза тим, проект має бути стислим, бо розлогих трактатів ніхто за браком часу не читатиме. Існує більш-менш усталена схема написання таких проектів, і передбачає вона такі пункти:

- стисле окреслення проблеми та мети дослідження;
- не менш стисле представлення стану розробки проблеми на сьогодні, зрозуміло – із вказанням тієї лакуни в знанні, що її ви маєте намір заповнити, або похибок у наявних тлумаченнях, які ви годні спростувати;

- ❑ загальне представлення джерел, на підставі яких це робиться;
- ❑ формулювання вашої гіпотези й основних завдань роботи, які з цієї гіпотези випливають;
- ❑ окреслення методів, підходів чи моделей, які будуть застосовані;
- ❑ орієнтовний план роботи;
- ❑ можливі перспективи й значення проєкту: наприклад, у формуванні

нового дослідницького напрямку; у примноженні знань; у подоланні хибних інтерпретацій; у корисності з перспективи не лише вузької дослідницької галузі, а й суміжних дисциплін (це дуже важливо); у навчальних практиках тощо.

Успіху!

Додатки

*Вадим Меллер.
Чернець. Ескіз костюму до п'єси
«Мазепа» Юліуша Словацького; 1920
(Державний музей театрального,
музичного та кіномистецтва, Київ)*

Вибрана бібліографія

- Анкерсмит Франк. *Нарративная логика. Семантический анализ языка историков* / Пер. О. Гавришиной, А. Олейникова под ред. Л. Б. Макеевой. Москва, 2003
- Барг М. А. *Категории и методы исторической науки*. Москва, 1984
- Барг М. А. *Эпохи и идеи. Становление историзма*. Москва, 1987
- Бессмертный Ю. Л. *Что за «Казус»? // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории*. 1996. Москва, 1997
- Блок Марк. *Апология истории или ремесло историка* / Пер. Е. М. Лысенко, примечания А. Я. Гуревича. Москва, 1973
- Ващенко Володимир. *Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. А. Антонович, М. С. Грушевський)*. Дніпропетровськ, 1998
- Ващенко Володимир. *Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного напису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського)*. Дніпропетровськ, 2002
- Вжозек Войцех. *Историография как игра метафор: судьбы «новой исторической науки»* // Одиссей. Человек в истории. 1991: Культурно-антропологическая история сегодня. Москва, 1991
- Винайдення традицій* / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера. Пер. Миколи Климчука. К., 2005
- Водотика Сергій. *Нариси історії історичної науки УРСР 1920-х років*. Київ–Херсон, 1998
- Гинзбург Карло. *Мифы – эмблемы – приметы. Морфология и история* / Пер. С. Л. Козлова. Москва, 2003
- Гуревич А. Я. *Исторический синтез и Школа «Анналов»*. Москва, 1993
- Гуревич А. Я. *История – нескончаемый спор*. Москва, 2005
- Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 6–7. Москва, 2001
- Дорошенко Дмитро. *Огляд української історіографії*. 2-ге вид. К., 1996
- Дюпон-Мельниченко Жан-Бернар, Ададуров Вадим. *Французька історіографія XX століття*. Львів, 2001
- Енциклопедія постмодернізму* / За ред. Чарльза Е. Вінквіста та Віктора Тейлора. Пер. Віктора Шовкуна. К., 2000
- Запкільняк Леонід. *Методологія історії від давнини до сучасності*. Львів, 1999
- Историческая наука в XX веке: Историография истории Нового и Новейшего времени стран Европы и Америки*. Москва, 2002
- Историческая наука на рубеже веков*. Москва, 2001
- Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник*. К., 2002
- Историографічний словник* / Укл. Сергій Посохов, Сергій Куделько, Юлія Зайцева та ін. Харків, 2004
- Ковальченко И. Д. *Методы исторического исследования*. 2-е изд. Москва, 2003
- Когут Зенон. *Студії з історіографії та історичної пам'яті* // Зенон Когут. Ко-

- ріння ідентичности: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. Софії Грачової за ред. Тараса Курила. К., 2004
- Козеллек Райнгарт. *Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу* / Пер. Володимира Шведа за ред. Сергія Стельмаха. К., 2005
- Козеллек Райнгарт. *Часові пласти: Дослідження з теорії історії* / Пер. Володимира Шведа, ред. і коментарі Сергія Стельмаха. К., 2006
- Колесник Ирина. *Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина*. Днепропетровск, 1993
- Колесник Ирина. *Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.)*. К., 2000
- Колінгвуд Робін Джордж. *Ідея історії* / Пер. Олександра Мокровольського. К., 1996
- Копосов Н. Е. *Как думают историки*. Москва, 2001
- Копосов Н. Е. *Хватит убивать кошек! Критика социальных наук*. Москва, 2005
- Кравченко Володимир. *Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)*. Харків, 1996
- Кром М. *Историческая антропология*. Пособие к лекционному курсу. Санкт-Петербург, 2000
- Кроче Бенедетто. *Теория и история историографии* / Пер. И. М. Заславской. Москва, 1997
- Кузнецова Т. И., Миллер Т. А. *Античная эпическая историография: Геродот. Тит Ливий*. Москва, 1984
- Кун Томас. *Структура научных революций* / Пер. И. З. Налетова и др. Москва, 2003
- Ланглуа Шарль-Виктор, Сеньобос Шарль. *Введение в изучение истории*. 2-е изд. / Пер. А. Серебряковой под ред. и со вступ. ст. Ю. И. Семенова. Москва, 2004
- Лотман Ю. М. *Изъявление Господне или азартная игра (Закономерное и случайное в историческом процессе)* // Ю. М. Лотман и Тартуско-московская семиотическая Школа. Москва, 1994
- Людтке Альф. *Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии* // Социальная история. Ежегодник, 1998–1999. Москва, 1999.
- Масненко Віталій. *Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського: Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років*. К. – Черкаси, 2000
- Михайло Грушевський і українська історична наука. Мат-ли наук. конференцій / За ред. Ярослава Грицака та Ярослава Дашкевича. Львів, 1999
- Мыльников А. С. *Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века*. 2-е изд. Санкт-Петербург, 2000
- Немировский А. Й. *Рождение Клио: у истоков исторической мысли*. Воронеж, 1986
- Нові перспективи історіописання / За ред. Пітера Берка. Пер. Тетяни Портнкової та Андрія Портнова. К., 2004
- Нора Пьер. *Как писать историю Франции?* // Пьер Нора. *Франция-память* / Пер. Д. Р. Хапаевой. Санкт-Петербург, 1999
- Підгаєцький Віталій. *Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття*. Дніпропетровськ, 2000
- Поппер Карл. *Злиденність історизму* / Пер. Василя Лісового. К., 1994
- Прицак Омелян. *Історіософія Михайла Грушевського* // Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1 (репр.). К., 1991
- Про Антуан. *Дванадцять уроків по історії* / Пер. Ю. В. Ткаченко. Москва, 2000
- Решина Л. П. *«Новая историческая наука» и социальная история*. Москва, 1998
- Рікер Поль. *Історія та істина* / Пер. Віктора Шовкуна. К., 2001
- Рікер Поль. *Время и рассказ. Т. 2: Конфигурации в вымышленном рассказе* / Пер. Т. В. Славко. Москва, 2000
- Святець Юрій. *Кліометрика. Ч. 2: Формально-кількісні та математико-статистичні методи*. Дніпропетровськ, 2003
- Современные методы преподавания новейшей истории*. Москва, 1996
- Соколова М. *Інтелектуальна історія як на-*

- укова дисципліна // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Т. 10. Харків, 2004
- Стельмах Сергій. *Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття)*. К., 2005
- Тельвак Віталій. *Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття)*. Дрогобич, 2000
- Толочок Алексей. «*История Российской*» *Василия Татищева: Источники и известия*. Москва – Киев, 2005
- Толочко Олексій. *Кієво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 1: Українські проекти в Російській імперії*. К., 2004
- Уайт Хейден. *Метаісторія: Историческое воображение в Европе XIX века* / Пер. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитоновна. Екатеринбург, 2002
- Україна модерна. Львів, 2005. Число 5: *Матеріали наукового семінару «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти»*
- Українська історична дидактика: *Фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії* / За ред. Магдалени Телус і Юрія Шаповала. К., 2000
- Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: *здобутки і проблеми* / За ред. Леоніда Зашкільняка. Львів, 2002
- Февр Люсьєн. *Боги за історію* / Пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и Ю. Н. Стефанова. Москва, 1991
- Филюшкин А. И. *Методологические инновации в современной российской науке* // Actio Nova. Москва, 2000
- Хапаева Д. Р. *Время космополитизма: Очерки интеллектуальной истории*. Санкт-Петербург, 2002
- Шапиро А. *Русская историография с древнейших времен до 1917 г.* Москва, 1993
- Шаргье Роже. *История сегодня: сомнения, вызовы, предложения* // Одиссей. Человечество в истории. 1995: Представления о власти. Москва, 1995
- Эко Умберто. *Как написать дипломную работу: гуманитарные науки* / Пер. Е. Костокович. Москва, 2003
- Эко Умберто. *Отсутствующая структура: Введение в семиологию* / Пер. А. Г. Погоняйло и В. Г. Резника. Санкт-Петербург, 1998
- Яковенко Наталя. *Одна Клію – дві історії* // Критика. 2002, № 12 (62)
- Ashcroft Bill, Griffiths Gareth, Tiffin Helen. *Key Concepts in Post-Colonial Studies*. New York, 1998
- Berkhofer Jr. Robert. F. *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse*. Cambridge (MA), 1997
- Black Jeremy. *Maps and History: Constructing Images of the Past*. New Haven, 1997
- Bowsma William J. *Intellectual History in the 1980s: From History of Ideas to History of Meaning* // Journal of Interdisciplinary History. 1981, vol. 12, no. 3
- Braudel Fernand. *On History*. Chicago, 1980
- Brogі Berkoff Giovanna. *Królestwo słowian: Historiografia Renesansu i Baroku w krajach słowiańskich* / Tłum. E. J. Głębicka, W. Jekiel, A. Zakszewski. Izabelin, 1998
- Burke Peter. *History and Social Theory*. Cambridge, 1992
- Burke Peter. *The French Historical Revolution: The Annales School*. Oxford, 1991
- Burke Peter. *What is Cultural History?* Malden (MA), 2004
- Danto Arthur C. *Narration and Knowledge*. New York, 1985
- Demandt Alexander. *Metaphern für Geschichte: Sprachbilder und Gleichnisse im historisch-politischen Denken*. München, 1978
- Dihle Albrecht. *Die Entstehung der historischen Biographie*. Heidelberg, 1987
- Ego-Dokumente. *Annäherung an den Menschen in der Geschichte* / Ed. Winfried Schulze. Berlin, 1996
- Elton Geoffrey R. *The Practice of History*. London, 1967
- Furet François. *L'Atelier de l'histoire*. Paris, 1982

- Grabski Andrzej F. *Dzieje historiografii*. Poznań, 2006
- Grabski Andrzej F. *Zarys historii historiografii polskiej*. Poznań, 2000
- Handbook of Psychobiography* / Ed. T. Schultz. London, 2004
- Henderson James L. *A Bridge across Time: the Role of Myths in History*. London, 1975
- Historians as Nation-Builders: Central and South-East Europe* / Eds. Dennis Deletant, Harry Hanak, Hugh Seton-Watson. Basingstoke, 1988
- Historiography between Modernism and Postmodernism. Contributions to the Methodology of the Historical Research* / Ed. Jerzy Topolski. Atlanta – Amsterdam, 1994
- Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multi-national State* / Ed. Thomas Sanders. Armonk (NY) and London, 1999
- History from Below: Studies in Popular Protest and Popular Ideology in Honour of George Rude* / Ed. Frederick Krantz. Oxford, 1988
- Hobsbawm Eric J. *On History*. New York, 1997
- Husbands Chris. *What is History Teaching? Language, Ideals and Meaning in Learning about the Past*. Buckingham, 1996
- Iggers George G. *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover, 1997
- The Imagined Past: History and Nostalgia* / Eds. Christopher Shaw and Chase Malcolm. Manchester, 1989
- Jenkins Keith. *On «What is History?». From Carr and Elton to Rorty and White*. London and New York, 1995
- Kane Thomas S. *The New Oxford Guide of Writing*. New York, 1994
- Kula Marcin. *Krótki raport o użytkowaniu historii*. Warszawa, 2004
- The Legacy of History in Russia and New States of Eurasia* / Ed. S. Frederick Starr. New York and London, 1994
- Leopold von Ranke: The Theory and Practice of History* / Eds. George G. Iggers and Konrad von Moltke. New York, 1973
- Marius Richard, Page Melvin E. *A Short Guide to Writing About History*. 6th ed. New York etc., 2007
- Marwick Roger. *Rewriting History in Soviet Russia: The Politics of Revisionist Historiography, 1956–1974*. New York, 2001
- Metodologiczne problemy narracji historycznej* / Red. Jan Pomorski. Lublin, 1990
- Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives* / Eds. Dominic LaCapra and Steven L. Kaplan. Ithaca, 1982
- Munslow Alun. *Deconstructing History*. London and New York, 1997
- Plokhly Serhii. *Revisiting the Golden Age: Mykhailo Hrushevsky and the Early History of the Ukrainian Cossacks* // Mykhailo Hrushevsky. *History of Ukraine-Rus'*. Vol. 7. Edmonton and Toronto, 1999
- Plokhly Serhii. *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto, 2005
- Pomorski Jan. *Historyk i metodologia*. Lublin, 1991
- Rethinking Ukrainian History* / Eds. Ivan L. Rudnytsky, John-Paul Himka. Edmonton, 1981
- Samsonowicz Henryk. *O «historii prawdziwej»: Mity, legendy i podania jako źródło historyczne*. Warszawa, 1997
- Saunders David. *Modern Ukrainian History* // European History Quarterly. 1991, vol. 20–21
- Stea Roger M., Downs David. *Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mapping*. New York, 1977
- Sysyn Frank E. *Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690* // Harvard Ukrainian Studies. 1986, vol. X, no. 3–4
- Sysyn Frank E. *The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing, 1620–1690* // Europa Orientalis. 1986, vol. 5
- Sysyn Frank E. *The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries* // Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / Eds. Andreas Kappeler, Zenon Kohut, Franc Sysyn, and Marc von Hagen. Edmonton and Toronto, 2003
- Sysyn Frank E. *Introduction* // Mykhailo Hrushevsky. *History of Ukraine-Rus'*. Vol. 1. Edmonton and Toronto, 1997

- Świat historii. Prace z metodologii historii i historii historiografii dedykowane Jerzemu Topolskiemu z okazji siedemdziesięciolecia urodzin* / Red. Wojciech Wrzosek. Poznań, 1998
- Thompson Paul. *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford, 1978
- Topolski Jerzy. *Jak się pisze i rozumie historię? Tajemnice narracji historycznej*. Warszawa, 1996
- Topolski Jerzy. *Wprowadzenie do historii*. Poznań, 2001
- Velychenko Stephen. *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Time to 1914*. Edmonton, 1992
- Velychenko Stephen. *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991*. New York, 1993
- Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* / Ed. Niall Ferguson. London, 1997
- Windschuttle Keith. *The Killing of History: How Literary Critics and Social Theorists Are Murdering Our Past*. San Francisco, 1996
- Wrzosek Wojciech. *Historia, kultura, metafora: Powstanie nieklasycznej historiografii*. Wrocław, 1995
- Yekelchuk Serhy. *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. Toronto, 2004

Найвідоміші сучасні історичні часописи (крім університетських)

Археографический ежегодник	Східний світ
Археологія	Україна модерна
Архіви України	Український археографічний щорічник
Беларускі Гістарычны Агляды	Український гуманітарний огляд
Вестник древней истории	Український історик
Вопросы истории	Український історичний журнал
Гендерные исследования	Ab Imperio
Записки Наукового Товариства імені Шевченка	Acta Poloniae Historica
Исторические записки	American Historical Review
Исторический архив	Annales: Histoire, sciences sociales
(Annales: Economies, sociétés, civilisations)
Історія та історіографія в Європі	Archiv für Kulturgeschichte
Казус: індивідуальне і унікальне в історії	Archiv für Reformationsgeschichte
Київська Академія	Archiv für Sozialgeschichte
Київська старовина	Australian Slavonic and East European Studies
Минувшее. Исторический альманах	Barok. Historia – Literatura – Sztuka
Новая и новейшая история	Body and Society
Одиссей. Человек в истории	Byzantinoslavica
Отечественная история	Canadian-American Slavic Studies
Отечественные архивы	Canadian Journal of History
Родина	Canadian Slavonic Papers
Сіверянський літопис	Central European History
Славяноведение	Communist and Post-Communist Studies
Социальная история. Ежегодник	Comparative Studies in Society and History
Средние века	Cultural Antropology
Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник	Cultural Studies
	Czasopismo Prawno-Historyczne

- Daedalus. Journal of the American Academy
of Arts and Sciences
- Der Staat. Zeitschrift für Staatslehre
- Dumbarton Oaks Papers
- Economic History Review
- Eighteenth-Century Studies
- Ethnic Studies
- Europa Orientalis
- European History Quarterly
- European Journal of Political Research
- European Review of History
- Europe-Asia Studies
- Feminist Studies
- French Historical Studies
- Frühneuzeit-Info
- The Harriman Institute Forum
- Harvard Ukrainian Studies
- Historische Anthropologie
- Historische Zeitschrift
- History and Theory
- History of European Ideas
- History of Technology
- International Historical Review
- International Politics
- Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas
- Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
- Jewish History
- Jewish Quarterly Review
- Journal of African History
- Journal of American History
- Journal of British Studies
- Journal of Contemporary History
- Journal of Early Modern History
- Journal of European Economic History
- Journal of Family History
- Journal of the History of Ideas
- Journal of Interdisciplinary History
- Journal of Islamic Studies
- Journal of Jewish Studies
- Journal of Medieval Studies
- Journal of Modern History
- Journal of Peasant Studies
- Journal of Social History
- Journal of Ukrainian Studies
- Journal of World History
- Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
- Kwartalnik Historyczny
- Labor History
- Leviathan
- Middle Eastern Studies
- Militärgeschichtliche Mitteilungen
- Nationalities Papers
- Nations and Nationalism
- Odrodzenie i Reformacja w Polsce
- Osteuropa
- Past and Present
- Philosophie et Histoire
- Przegląd Historyczny
- Przegląd Humanistyczny
- Przegląd Powszechny
- Przegląd Wschodni
- Quaderni storici
- Renaissance Quarterly
- Representations
- Révue historique
- Révue des études juives
- Révue des études slaves
- Reveu d'histoire moderne et contemporaine
- Ricerche slavistiche
- Russian Review
- Russica Romana
- Ruthenica
- Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte
- Scandinavian Journal of History
- Signs. Journal of Women in Culture and Society
- Sixteenth-Century Journal
- Slavic Review
- Slavonic and East European Review
- Social History
- Social Research
- Societa e storia
- Storia della storiografia
- Studia i Materiały do Historii Wojskowości
- Studia źródłoznawcze
- Studies in Jewish and Christian History
- Studies in Medieval and Reformation Thought
- Studi Slavistici
- Ukrainian Quarterly
- Vingième siècle, revue d'histoire
- Women's Studies International Forum
- Zapiski Historyczne
- Zeitschrift für Geschichtswissenschaft
- Zeitschrift für Historische Forschung
- Zeitschrift für Kirchengeschichte
- Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung

Показчик

- Абдул-Гамід I, турецький султан 38
Авгсбург, м. 28, 83
Августин (Аврелій Августин), св. 60, 61, 72, 275, 276
«Август Римський» див. Октавіан Август
Авентин див. Турмаєр, Йоган
Аверченко, Аркадій 196
Авіньйон, м. 146
Австерліц, м. 153, 236
Австрія 107, 108, 111, 153, 177, 185, 193, 213, 251, 258
Авфідій Бас (Aufidius Bassus) 54
Агапіт Диякон (Agapetos Diaconos) 70
Агіографія 62, 63, 95
Адам Бременський (Adamus Bremensis) 67
Адріятика 83
Азія 67, 84–87, 167
Айнштайн, Альберт 224
Академічна етика 333–335
Аквавіва, Клаудіо 30
Акра, м. 68
Акунін (Георгій Чхартішвілі), Борис 25
Александр, король польський і великий князь литовський 238
Александр I, російський імператор 131
Александр Великий, македонський цар 21, 23, 48, 55, 86, 88, 147
– «Александрів дар» («Александрів привілей») 87, 147
Александр Невський, св., князь 262
«Александрів дар» («Александрів привілей») див. Александр Великий
Аленбург (Дружба), м. 261
Алмонд, Габрієл (Gabriel A. Almond) 254*
д'Алямбер, Жан Ле Рон 100, 101
Альд Мануцій див. Мануцій, Альд
Альпи 5, 83–85, 87, 89, 153
Альфонсо X Мудрий (Alfonso el Sabio), кастильський король 70
Аман, Йост 84
Амартол див. Георгій Амартол
Амвросій Медіоланський, св. 60
Аміан Марцелін (Ammianus Marcellinus) 58, 79
Англiканство 90
Англія 18, 35, 38, 68–70, 83, 89, 90, 97, 106, 107, 110, 111, 113, 117, 122, 125, 128, 134, 136, 145, 148, 152, 157, 159, 161, 169, 190, 197, 206, 214, 221 див. також Британія
– Нортумберленд 66
Андерсон, Бенедикт (Benedict Richard O'Gorman Anderson) 272, 317
Андрусів, Петро 265, 367,
Анжуйська династія 146
Анней Флор (Lucius Annaeus Florus) 58
Анкерсміт, Франк Рудольф (Frank R. Ankermismit) 222
«Аннали» спільнота (анналісти) див. Історіографічні течії

¹ Показчик не охоплює бібліографії. Іншомовні відповідники подано при іменах істориків, видавців історіографічних текстів й авторів праць із теорії та філософії історіюписання.

- Антверпен, м. 30, 95
 Антиквари див. Історіографічні течії
 Античність 18, 20, 22, 23, 35, 45, 47, 48, 52,
 54, 55–57, 62–66, 79–82, 84–86, 89, 123,
 129, 130, 135, 174, 192, 230, 243, 257,
 270, 280, 281, 315, 316, 319
 – антична історіографія див.
 Історіографічні течії
 Антоній Великий, св. 62
 Антонович, Володимир 143, 144, 172, 278,
 284, 318
 Антропологія 205 див. також Історичних
 досліджень напрями
 – «Антропологічний поворот» 19
 Апіан Александрійський (Aрпианус Ale-
 xandrinus) 58
 Арас, м. 64
 Аристобул із Касандрії 23
 Аристотель 276
 Аркадія див. Греція
 Арміній (Герман) 89
 Арнольд, Готфрід (Gottfried Arnold) 113
 Архімед 191
 Ар'ес, Філіп (Philippe Ariès) 212
 Аскеназі, Шимон (Szymon Askenazy) 194
 Аскольд, кийвський князь 266
 Атлантика 209
 Атени, м. 46, 57
 Баварія див. Німеччина
 Багалій, Дмитро 280
 Бадіус Асцензіус, Йодокус (Jodocus
 [Josse] Badius Ascensius) 84
 Баер, Готліб Зигфрід (Gottlieb Siegfried
 Bayer) 112
 Базель, м. 27, 84, 92, 186
 – університет 173, 174, 186
 «Базові книжки» 297, 298
 Байрон, Джордж Ноел Гордон 152
 Балкани 193, 219
 Бальдуїн Бульонський, ерусалимський
 король 67
 Бальх, м. 286
 Бандтке, Ежи Самуель (Jerzy Samuel
 Bantke) 121
 Бантиш–Каменський, Дмитрій (Дмитрий
 Бантыш-Каменский) 131
 Барабаш, Яків 237, 238
 Баранович, Олександр 309
 Бардах, Юліуш (Juliusz Bardach) 298
 Бароко 23, 36, 91, 93, 175, 222, 279
 – ерудити див. Історіографічні течії
 – історіографія див. Історіографічні
 течії
 Бароніо, Чезаре (Cesare Baronio; Caesar
 Baronius) 93
 – Бароніуш 93
 Барт, Ролян (Roland Barthes) 268, 269
 Бебель, Гайнрих (Heinrich Bebel) 84
 Беда Превелебний (Baeda Venerabilis) 65,
 66
 Бежецьк, м. 221
 Безбородько, Олександр 149
 Бейль, П'єр (Pierre Bayle) 97
 Бекон, Френсис (Francis Bacon) 94
 Бела III, угорський король 69
 Белзьке воєводство див. Україна
 Беме, Якоб 112, 113
 Бенедикт Нурсійський, св. 96
 Бенедиктинці див. Конгрегація св. Мавра
 Бені, Паоло (Paolo Beni) 92
 Бентам, Єремія 136
 Беотія див. Греція
 Бер, Анрі (Henri Berr) 203, 205
 Бергамо, м. 29
 Бергсон, Анрі (Henri Bergson) 185
 Берестейська церковна унія 231, 242, 300,
 301
 Берк, Пітер (Peter Burke) 212
 Берлінська (Пруська) школа див.
 Історіографічні школи
 Берлінський університет 123, 126, 128
 Бернард Шартрський (Bernardus
 Carthusiensis) 319
 Белінський, Віссаріон 132
 Беляєв, Іван (Иван Беляев) 141
 Бельський, Йоахім (Joachim Bielski) 87
 Бельський, Марцін (Marcin Bielski) 21, 87
 Биковський, Йоїль 151
 Бібіков, Дмитрій 329, 330

- Бібліезація 74
 Бібліографія, бібліографічний апарат 31, 94, 216, 296–299, 305, 327, 331–334
 Біблія (Святе Письмо) 39, 58, 59, 61–65, 71, 74, 82, 85, 165, 240, 243, 277, 326
 – Новий Завіт (Євангелія) 72, 73, 179
 – Старий Завіт 58–60, 63, 72, 275
 Білевич, Теодор 241
 Білорусь 131, 263
 Біографістика див. Історичних досліджень напрями
 Блок, Марк (Marc Bloch) 19, 25, 36, 71, 145, 147, 170, 203–206, 230, 233, 236, 252
 Бобжинський, Міхал (Michał Bobrzyński) 138
 Бове, м. 245
 Бовер, Арчибалд (Archibald Bower) 110
 Боден, Жан (Jean Bodin; Joannes Bodinus) 91, 92, 97
 Бодянський, Осип 149
 Бокл, Генрі Томас (Henry Thomas Buckle) 161
 Боксгорн, Марк (Marcus Voxhorn) 30
 Болгарська земля 266
 Болінброк, Генрі Сент-Джон (Henry St. John Bolingbroke) 106
 Болінгер, Фридрих Вільгельм 123
 Болонья, м. 79
 Болянд, Жан (Jean Bolland; Joannes Bollandus) 95, 96
 Боляндисти див. Товариство Ісуса
 Борджія, Франческо 30
 Боровиковський, Володимир 113
 Бортянський, Дмитро 113
 Бранденбург (Ушаково), м. 261
 Брацлавське воєводство див. Україна
 Брешія, м. 79
 Британія 25, 89, 90, 110, 112, 121 див. також Англія
 Брно, м. 83
 Бродель, Фернан (Fernand Braudel) 170, 207–209, 245, 269
 Брунер, Отто (Otto Brunner) 37
 Бруні, Леонардо; Аретіно (Leonardus Brunus; Aretinus) 80, 83, 90
 Бруно Магдебурзький (Bruno Magdeburgensis) 67
 Брюховецький, Іван 74
 Буддей, Йоган Франц (Johann Franz Buddeus) 97
 Буке, Мартен (Martin Bouquet) 108
 Булдаков, Владимир (Владимир Булдаков) 286, 299
 Буонакорсі (Калімах), Філіпо (Filippo Buonaccorsi; Filip Kallimach) 28, 81
 Бургундська династія 107
 Бурдьє, П'єр (Pierre Bourdieu) 36, 40, 250
 Буркгардт, Якоб (Jakob Christoph Burckhardt) 25, 173, 174, 182, 186, 187, 216
 Бьондо, Флавіо (Flavius Blondus) 28, 80
 Вавилон, м. 74, 85, 276
 Ваймарське герцогство див. Німеччина
 Вайт, Гейден (Hayden White) 25, 33, 215, 216, 267
 Валері, Поль 21, 24, 201
 Валла, Лоренцо (Laurentius Valla) 79, 146, 147
 Валуа, династія 89
 Ваповський, Бернард (Bernard Wapowski; Varovius) 31
 Варна, м. 28
 Варнек, Александр 130
 Варфоломійівська ніч 89
 Варшава, м. 112, 317
 – історична школа див. Історіографічні школи
 – університет 171
 Васенберг, Ебергард (Eberhard Wassenberg) 97
 Василій Кесарійський (Великий), св. 60
 Василій I Македонянин, імператор 266
 Ватиканський архів 320
 Ващенко, Володимир 245, 251
 Вебер, Макс (Max Weber) 252, 268, 272
 Велика депресія 1929–1933 рр. 164
 Велика Французька революція 101, 103, 117, 133, 133, 162, 190, 245, 254, 260

- Велике князівство Литовське (Литва) 30, 31, 132, 172, 236, 237, 293, 308, 317, 325
 див. також Річ Посполита
- Великий Кордон 168
- Великий Новгород 261
- Величко, Самійло 28, 74, 98, 98, 237, 238, 282
- Вельфлін, Гайнрих (Heinrich Wölfflin) 174
- Венделін зі Спіри (Vendelino da Spira; Wendelin von Speyer) 79
- Венеція, м. 79, 80, 83, 84, 90–92, 145
 – Венеційська республіка (Республіка св. Марка) 83
- Венцельбах, Освальд 232
- Верба, Сідней (Sidney Verba) 254
- Верге (Вергенганс), Йоган; Йоганес Навклерус (Johann Verge [Vergenhans]; Johannes Nauclerus) 89
- Вергілій (Публій Вергілій Марон) 53
- Верона, м. 67
- Верстюк, Владислав 220, 303, 304, 308
- Веслі, Джон 113
- Веслі, Чарлз 113
- Весна народів 132, 157, 158
- Виговський, Іван 237, 238
- Видукінд Корвейський (Widukindus Corbeiensis) 67
- «Винайдення традиції» див. Історичних досліджень напрями
- Вишнівець, м. 113
- Відень, м. 139, 185
- «Відлига» 166
- Відродження див. Ренесанс
- Візантія (Візантійська імперія) 56, 58, 62–66, 74–76, 146, 276, 277, 282, 321
- Військо Запорозьке 30, 97, 237, 248, 281
- Військова історія див. Історичних досліджень напрями
- Віко, Джамбатиста (Giambattista [Giovanni Battista] Vico) 265
- Вілярдуен, Жофруа де (Geoffroy de Villehardouin) 75
- Вільгельм (Гійом) Тирський (Guillelmus de Tyr) 67
- Вільгельм I, німецький імператор 153, 261
- Вільно 241
 – університет 140
- Вільям Малмсберійський (Wilhelmus de Malmesbury) 69, 70
- Вімпфелінг, Якоб (Jakob Wimpfeling; Jacobus Wimpheling) 85
- Віндельбанд, Вільгельм (Wilhelm Windelband) 188
- Вінцентій Кадлубек див. Кадлубек
- Віпо Бургундець (Vipo [Wippo] de Burgundia) 67
- Вітенберзький університет 88
- Вітовт, великий князь литовський 279
- Владимирський-Буданов, Михайло 172
- Владислав III (Удасло I), польський і угорський король 28, 80
- Владислав IV, польський король, великий князь литовський 30, 97
- Влахернська церква Богородиці 266
- Влачич, Матія; Флацій Ілірик (Matija Vlačić; Matthias Flacius Illyricus) 93
- Волинська земля див. Україна
- Волинське воєводство див. Україна
- Володимир Мономах, київський князь 138
- Володимир Святославич, київський князь 141, 143, 173, 278
- Вольней, Констан-Франсуа де (Constantin-François de Volney) 102
- Вольтер (Voltaire; François-Marie Arouet) 45, 101–106, 114
- Вортман, Ричард (Richard S. Wortman) 220
- Вулф, Ларі (Larry Wolff) 219, 235, 336
- Габітус (habitus) 40, 249, 250
- Габсбурги, династія 154
- Гаген, Марк фон (Mark von Hagen) 169
- Гаск, Вацлав (Václav Hájek) 85, 87
- Гайдельберг, м. 137
 – історична школа див. Історіографічні школи
 – університет 88, 137, 188
- Гайнліх, Кристоф (Christoph Heinlich) 111
- Галицька земля див. Україна

- Галицько-Волинська Русь (Галицько-Волинське князівство) 112, 236, 277
- Галікарнас 17, 19, 45
- Гальський університет 93, 112
- Гамалії, родина 113
- Гамалія, Семен 113
- Ганка, Вацлав 139, 148
- Ганібал 53
- Гантингтон, Семюел (Samuel P. Huntington) 253
- Гарвей, Вільям 94
- Гардинг, Джон (John Hardyng) 70
- Гарткнох, Кристоф (Christoph Hartknoch) 30
- Гегель, Георг Вільгельм Фридрих (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) 21, 119, 123–125, 216, 257
- Гейза, угорський князь 321
- Гейзинга, Йоган (Johan Huizinga) 232
- Гельвецій, Кльод Адріен (Claude Adrian Helvétius) 101
- Генрик із Гантингдона (Henrichus of Huntingdon) 70
- Генрих III, німецький імператор 67, 84
- Генрі, Ричард (Richard Henry) 111
- Геншен, Годфруа; Годафрид Геншеніус (Godefroy Henschen; Godefroid Henskens; Godefridus Henschenius) 95
- Георгій Амартол (Georgios Monachos; Namartolos) 65, 72
- Гербурт, Ян Щасний (Jan Szcześny Herburt) 30
- Гердер, Йоган Готфريد фон (Johann Gottfried von Herder) 119–121, 126, 126, 136, 139, 142, 167
- Гермайзе, Йосип (Осип Гермайзе) 144
- Герман із Райхенау (Hermann von Reichenaу; Hermanus Contractus; Herimannus Augiensis) 67
- Геродот (Herodotus) 11, 17, 19, 26, 45–48, 50, 79, 80, 167, 190, 222, 229, 230
- Гетьманат див. Україна
- Гінкмар Реймський (Hincmarus Remensis) 67
- Гітлер, Адольф 167, 262
- Глинський, Михайло, князь 31
- Гобс, Томас 94
- Гобсбаум (Гобсбом), Ерик Джон Ернест (Eric John Ernest Hobsbawm) 202, 214, 218, 299, 328
- Гоголь, Микола 17, 38, 149, 152, 154, 279
- Гойський, Богдан («Богдан Сенькович Гостський») 238
- Голандія 110, 112, 222, 232,
- Голодомор 31, 270
- Голубев, Степан 299, 304
- Гольбах, Поль-Анрі Тирі де 101–103, 275
- Гольберг, Людвіг (Ludwig Holberg) 110
- Гомер 206
- Горацій (Квінт Горацій Флак) 100
- Горобець, Віктор 220
- Господарча історія див. Історичних досліджень напрями
- Гоца, м. 238
- Грабянка, Григорій 21, 28, 53, 87
- Греція 47, 48, 50, 85, 124, 190
- Аркадія 50
- Беотія 55
- історіографія див. Історіографічні течії
- Пелопонес 46
- Григорій Богослов (Назіанзин), св. 60
- Григорій Ниський, св. 60
- Григорій Турський (Gregorius Turonensis; Georgius Florentius) 23, 63, 64, 105, 309
- Грицак, Ярослав 218, 250, 251, 261
- Грох, Мірослав (Miroslav Hroch) 317
- Грушевський, Михайло 45, 138, 143, 163, 167, 172, 173, 176–182, 245, 251, 258, 278, 279, 282, 284, 303, 318, 319, 325
- Губер, Альфонс (Alphons Huber) 177
- Гулай, Василь 323
- Гумбольдт, Вільгельм фон (Wilhelm von Humboldt) 34
- Гюго, Віктор 25, 152
- Г'юм, Дейвід (David Hume) 24, 111
- Галілей, Галілео 94
- Галл Анонім; Мартин Галл (Gallus Anonymus) 68

- Галлія 64, 89, 107, 108
 Гваньїні, Алессандро (Alexander Guagninus) 87
 Гвіберт (Гіберт) Ножанський (Guibertus de Nogent) 70
 Гвічардині, Франческо (Francesco Guicciardini) 81, 83
 Ге, Николай 142
 Гелнер, Ернест (Ernest André Gellner) 317
 Гендерні студії див. Історичних досліджень напрями
 Геремек, Броніслав (Bronislaw Geremek) 212
 Гетингенський університет 110
 Гіденс, Ентоні (Anthony Giddens) 268, 298
 Гізель, Інокентій 72
 Гізо, Франсуа (François Pierre Guillaume Guizot) 133, 134, 139, 179, 182
 Гінзбург, Карло (Carlo Ginzburg) 214
 Глазго, м. 108
 Глінка, Федор 154
 Годвін, Вільям (William Godwin) 111
 Горбачевський, Николай (Николай Горбачевский) 307
 Гошинський, Северин 154
 Гранднاراتив 180, 182, 201
 Грибауді, Мавриціо (Mauricio Gribauidi) 214
 Грондзький, Самуель (Samuel Grądzki) 97
 Гроцій, Гуго (Huig de Groot; Grotius) 94
 Гумільов, Лев (Лев Гумилев) 286
 Гуревич, Арон (Арон Гуревич) 212, 213, 297
 Густав II Адольф, шведський король 98
 Даліміл (Dalimil, tak řečeny) 70
 Данило Галицький, князь 179, 236
 Данілевський, Ігор (Игорь Данилевский) 242
 Данія 110
 Данте Аліг'єрі 134
 Дарвін, Чарлз 158, 159
 Дарнтон, Роберт (Robert Darnton) 212
 Дашкевич, Ярослав 168
 Дейвіс, Наталі Земон (Natalie Zemon Davis) 212, 244
 Декарт, Рене; Ренатус Картезий (René Descartes; Renatus Cartesius) 18, 94, 95
 Деконструкція джерела див. Історичних досліджень методи
 Дельфи, м. 55, 236
 Делюмо, Жан (Jean Delumeau) 212
 Демостен 55
 Державницька історіографія див. Історіографічні течії
 Дерида, Жак 222, 244
 Децій див. Траян Децій
 Джерелознавчий огляд 319
 Джовіо, Паоло (Paolo Giovio; Paulus Jovius) 81
 Джон із Фордуна (John of Fordun; Johannes de Fordoun) 70
 Джонсон, Семуел 110
 Дике Поле 38, 168
 Дикий Захід 168
 Димов (Перельман), Осип 196
 Дипель, Йоган Конрад (Johannes Konrad Dippel) 113
 Дискурс 35, 181, 215, 216, 222, 223, 234, 245, 250, 259–261, 270, 281, 325
 Дискусія 13, 35, 54, 93, 99, 140, 150, 168, 175, 181, 182, 198, 215, 221, 222, 297, 298, 303, 304, 311, 316, 319, 326, 327, 331, 335
 Дідро, Дені 101, 102, 105, 119
 Дільгей, Вільгельм (Wilhelm Dilthey) 34, 185, 188, 190, 191
 Діоклетіан (Гай Аврелій Валерій Діоклетіан), римський імператор 86
 Діон Касій (Lucius Claudius Cassius Dio) 58
 Дір, київський князь 266
 Длугош, Ян (Jan Długosz; Johannes Dlugossius) 29, 30, 318
 Дніпро, р. 46, 73, 99, 282
 Добнер, Геласій (Geladius Dobner) 108
 Добровський, Йосеф (Josef Dobrovský) 139, 150, 151
 Доброміль, м. 30
 Довнар-Запольський, Митрофан 143
 Доманицький, Василь 284

- Доміціан (Тит Флавій Доміціан), римський імператор 53, 56
- Допоміжні історичні дисципліни 110, 239, 240, 243, 292
- Генеалогія 110, 294
 - Геральдика 110, 240
 - Дипломатика 96, 110, 239, 240, 243
 - Історична метрологія 307
 - Палеографія 96, 110, 240, 246, 295, 309
 - Сфрагістика 96, 240
 - Філігранологія 240
 - Хронологія 96, 110
- Дорошенко, Петро 74
- Дос, Франсуа (François Dosse) 217, 223
- Дослідження погранич див. Історичних досліджень напрями
- Драгоманов, Михайло 160, 178
- Дройзен, Йоган Густав (Johann Gustav Droysen) 129, 173, 190
- Друга світова війна 168, 252, 260
- Дружба див. Аленбург
- Дубровнік, м. 85, 86
- Дуклянин див. Піп Дуклянин
- Дю Пен, Луї (Louis Du Pen) 239
- Дюбі, Жорж (Georges DUBY) 212
- Дюма, Александр 152
- Дюркгайм, Еміль (Emile Durkheim) 202, 203, 206, 251–252, 268, 272, 278
- Евразійська доктрина 167
- Евразія 167
- Європа 11, 13, 21, 24, 26, 30, 38, 55, 66, 67, 69, 83–87, 89, 90, 93, 98, 101, 103, 105, 107, 108, 110, 112, 117, 121, 122, 124, 125, 129, 145, 146, 148, 157, 168, 169, 171, 185–187, 192, 195, 201, 202, 212, 213, 215, 218, 241, 243, 245, 253, 257, 261, 262, 273, 275, 278, 281, 294, 332
- Західна (Захід) 38, 48, 50, 54, 63, 65, 99, 133, 140, 141, 167, 168, 171, 212, 220, 235, 262, 276, 321
 - Східна 219, 235, 336
 - Центрально-Східна 13
- Євсевій Кесарійський (Eusebius Caesariensis) 61, 62, 64
- Евтропій (Flavius Eutropius) 58
- Единбург, м. 108, 110
- Его-документ 244
- Ейнгард (Eginhard; Einhardus) 56, 65, 66
- Екегард Аврейський (Ekkehardus Uraugiensis) 67
- Еко, Умберто (Umberto Eco) 311, 331–333
- Економічна історія див. Історичних досліджень напрями
- Ексетер, м. 245
- Ексле, Отто Гергард (Otto Gerhard Oexle) 217
- Еліад, Мірча (Mircea Eliade) 26, 274
- Еліас, Норберт (Norbert Elias) 148, 252
- Елій Геродіан (Aelius Herodianus) 58
- Елінізм (еліністично-римська доба) 19, 20, 48, 50, 51, 55, 58, 60, 90, 105, 107, 108, 120, 129, 152, 177, 230, 275, 277, 315
- еліністична (еліністично-римська) історіографія див. Історіографічні течії
- Енгель, Йоган Кристіян фон (Johann Christian von Engel) 112
- Енгельс, Фридрих (Friedrich Engels) 36, 163, 164
- Енциклопедисти 101, 102–104, 117, 119, 135
- Еразм Роттердамський 292
- Еренсталь, Давід Кльокер фон 98
- Еріксон, Ерік (Erik Erikson) 251
- Етьєн, Робер (Robert Estienne) 89
- Євангелія див. Біблія
- Єгипет 46, 62, 64, 72
- Єзуїти див. Товариство Ісуса
- Єлизавета I, англійська королева 50
- Єйльський університет 244
- Єна 153
- університет 137
- Єрлич, Ян/Йоаким (Joachim [Jan] Jerlicz) 220
- Єрусалим, м. 54, 62, 67, 72, 74, 113
- королівство 67–68
- Єфіменко, Олександра 280

- Жарких, Микола 305
 Житомирська область див. Україна
 Жіноча історія див. Історичних досліджень напрями
 Жовтнева революція 1917 р. 254, 286, 299
- Закшевський, Станіслав (Stanisław Zak-szewski) 194
 Залізна завіса 270
 Залізник, Андрей (Андрей Зализняк) 151
 Запорозька Січ 38
 Захарія Ритор (Zacharias Rhetor) 62
 Захід див. Європа
 Західна Європа див. Європа
 Зашкільняк, Леонід 182
 Звяголь (Новоград-Волинський), м. 308
 Зв'язкові поняття 267, 270, 271
 Земля, планета 100
 Зердушт (Заратуштра) 286
 Зета див. Чорногорія
 Зигмунт I Старий, польський король, великий князь литовський 31
 Зімін, Александр (Александр Зимин) 150, 151
 Зонара див. Йоан Зонара
- Ігор, київський князь 72, 266
 Ігор Святославич, новгород-сіверський князь, 150–151
 Ієронім Стридонський (Eusebius Sophronius Hieronymus), св. 60, 64
 Ізраїль 58
 Іларіон, митрополит див. Огієнко, Іван
 Індекси 110, 309, 333
 Інтелектуальна історія див. Історичних досліджень напрями
 Іран 286
 Ірландія 66, 111
 Ісидор, київський митрополит 241, 242
 Ісидор Севільський (Isidorus Hispalensis) 65
 Іспанія 38, 65, 70, 83, 90, 161, 209
 Історизм («історична ідея») 32, 34, 129, 178, 189, 244, 267
 Історико-критичний метод див. Історичних досліджень методи
- Історико-порівняльний підхід див. Історичних досліджень методи
 Історико-філологічна критика див. Історичних досліджень методи
 Історико-юридична школа див. Історіографічні школи
 Історико-юридичний напрям див. Історичних досліджень напрями
 Історична антропологія див. Історичних досліджень напрями
 Історична герменевтика див. Історичних досліджень методи
 Історична демографія див. Історичних досліджень напрями
 «Історична ідея» див. Історизм
 Історична ономастика див. Історичних досліджень напрями
 Історичний матеріалізм 163, 166 див. також Маркс і Радянська історіографія
 Історичних досліджень методи:
 – Деконструкція джерела 243, 244, 330
 – Історико-критичний метод 161, 238–240, 330
 – Історико-порівняльний підхід (компаративістика) 250–254, 330
 – Історико-філологічна критика 239
 – Історична герменевтика 240, 241, 330
 – Квантитативний аналіз (кліометрія) 208, 210, 245, 246, 330
 – Мікроісторичний аналіз 330 див. також Історичних досліджень напрями
 – Просопографічний аналіз (просопографія) 248–250, 294, 330
 – Семіотичний аналіз 240, 241, 250
 – Структурний аналіз 207–209, 211, 215, 222, 243, 244, 250, 267, 268
 – Усна історія 17, 230, 247
- Історичних досліджень напрями (субдисципліни історії, «поля студій», проблемні поля) 32, 56, 169, 170, 210, 211, 213, 214, 217, 218, 221, 231, 245, 292–294, 296, 297, 303
 – Біографістика 32, 55, 169, 294
 – Військова історія 39, 169, 191, 292, 294

- Гендерні студії 210, 211, 264, 292
- Економічна (господарча) та соціоекономічна історія 169, 175, 204, 207, 209, 210, 245, 246, 252, 254, 263, 269
- Жіноча історія 210, 211, 292
- Інтелектуальна історія 177, 182, 292, 336
- Історико-юридичний напрям (історія держави, історія інституцій історія права, історія судочинства) 97, 98, 169, 171, 172, 292–294, 298
- Історична антропологія (культурна антропологія) 207, 209, 211–214, 217, 268, 269
- Історична демографія 209, 246, 252, 254, 292
- Історична ономастика 292
- Історія дипломатії 292
- «Історія знизу» («історія простолюдників») 214
- Історія ідей 32, 207, 213, 254, 292, 293
- Історія ідентичностей 211, 234, 250
- Історія історіографії 12, 22, 31, 32, 189, 192
- Історія комунікацій 246
- Історія конфліктів і насильства 293
- Історія культури (Kulturgeschichte) 169, 175
- Історія матеріальної культури («студії над речами») 19, 294
- Історія ментальностей 206, 207, 264, 269
- Історія мистецтва 175, 292, 294
- Історія науки 32
- Історія освіти 292, 294
- Історія пам'яті 35, 217, 218
- Історія парламентаризму 293
- Історія повсякдення 211–213, 221, 264, 292
- Історія політичних учень 293
- Історія понять (Begriffsgeschichte) 37
- Історія тілесності (тіла, емоцій, хвороб, сексуальної поведінки) 211
- Історія уявлень 213, 264, 293
- Історія церкви 292
- Ментальна географія (ментальна картографія) 217–220, 234, 235, 264
- Мікроісторія 213, 214, 221, 247–249, 264, 270
- Національні студії 292, 297
- Політична антропологія 211, 213, 220, 234, 293
- Політична (соціополітична) історія 36, 97, 165, 166, 169, 170, 176, 178, 203, 254, 278, 292–294, 297, 298, 329
- Потестарна імагологія 217, 218, 220
- Постколоніальні студії 168, 219, 264
- Психоісторія (психобіографія) 251
- Соціологія історичного знання 303
- Соціорелігійна історія 211, 213, 246, 292
- Соціотопографія 246, 292
- Соціальна антропологія 211, 212
- Соціальна історія 169, 204, 205, 206, 208, 217, 218, 221, 246, 263, 292–294, 298
- Урбаністичні студії 292
- Фронтір-студії (дослідження погранич) 168
- Історіографічні течії:
 - Антична (грецька, еліністична, еліністично-римська, римська) історіографія 20, 22, 26, 36, 39, 48–51, 54–60, 62–65, 76, 79–81, 85, 86, 88–90, 147, 230, 249, 267, 276
 - «Державницька» (національно-державницька) історіографія 126, 130–133, 140, 180, 181, 258
 - Барокова історіографія (історіографія ерудитів) 23, 29, 30, 62, 81, 91–93, 95, 97–99, 106, 107, 109–112, 118, 146, 147, 230, 239 див. також Бароко
 - Історіографія «Анналів» (анналісти, «нова історія», спільнота «Анналів») 203–210, 212–214, 223, 232, 245, 246, 264
 - Історіографія антикварів 107–110, 112, 118, 230, 239 див. також Просвітництво

- Народницька історіографія 143, 178, 181, 194
- Неоромантична історіографія 126, 133, 193–196, 258, 280, 282, 285
- Позитивістська історіографія 18, 126, 130, 144, 160–163, 170, 171, 173, 175, 177, 179, 194, 197, 204, 239, 268, 275, 278–280, 283–285
- Радянська історіографія 18, 22, 45, 139, 150, 165, 166, 180, 182, 196, 198, 258, 259, 285, 292, 299, 318 див. також Історичний матеріалізм
- Ренесансна історіографія (історіографія гуманістів) 23, 25, 28, 35, 57, 79–85, 88, 90, 91, 120, 121, 230, 275, 279 див. також Ренесанс
- Романтична історіографія 25, 34, 36, 38, 118, 121, 122, 129, 133, 135, 137, 138, 141, 142, 144, 152, 154, 162, 171, 175–177, 179, 258, 272, 279, 284 див. також Романтизм
- Середньовічна історіографія 26, 35, 36, 38, 39, 56, 58, 62, 70, 71, 74, 79, 81, 83–85, 230, 249, 266, 275 див. також Середньовіччя
- Слов'янофільська історіографія 140–142, 171, 173 див. також Слов'янофільство
- «Філософська історія» (просвітницька історіографія) 100, 103–107, 118, 120, 122, 124, 133, 136, 151, 159, 177, 279 див. також Просвітництво
- Історіографічний огляд 302, 303, 316–318
- Історіографічні школи:
 - Берлінська (пруська) 126, 128–130, 133, 137, 188, 239, 257, 259
 - Варшавська («оптимістична») 162, 170
 - Гайдельберзька 137
 - Історико-юридична російська 170–172
 - Київська документальна 173, 231
 - Краківська («песимістична») 132, 133, 167, 170, 179, 194, 258
 - Малонімецька 170, 171, 173, 186, 257, 258
 - «Методична» французька 170
- Історіографія антикварів див. Історіографічні течії
- Історіографія гуманістів див. Історіографічні течії
- Історіографія ерудитів див. Історіографічні течії
- Історіософія див. Філософія історії
- Історія держави див. Історичних досліджень напрями
- Історія дипломатії див. Історичних досліджень напрями
- Історія емоцій див. Історичних досліджень напрями
- «Історія знизу» див. Історичних досліджень напрями
- Історія ідей див. Історичних досліджень напрями
- Історія ідентичностей див. Історичних досліджень напрями
- Історія інституцій див. Історичних досліджень напрями
- Історія історіографії див. Історичних досліджень напрями
- Історія комунікацій див. Історичних досліджень напрями
- Історія конфліктів і насильства див. Історичних досліджень напрями
- Історія культури див. Історичних досліджень напрями
- Історія матеріальної культури див. Історичних досліджень напрями
- Історія ментальностей див. Історичних досліджень напрями
- Історія мистецтва див. Історичних досліджень напрями
- Історія науки див. Історичних досліджень напрями
- Історія освіти див. Історичних досліджень напрями
- Історія пам'яті див. Історичних досліджень напрями
- Історія парламентаризму див. Історичних досліджень напрями
- Історія повсякдення див. Історичних досліджень напрями

- Історія політичних рухів див. Історичних досліджень напрями
- Історія понять див. Історичних досліджень напрями
- Історія права див. Історичних досліджень напрями
- Історія сексуальної поведінки див. Історичних досліджень напрями
- Історія судочинства див. Історичних досліджень напрями
- Історія тілесности див. Історичних досліджень напрями
- Історія уявлень див. Історичних досліджень напрями
- Історія хвороб див. Історичних досліджень напрями
- Історія церкви див. Історичних досліджень напрями
- Італія 28, 54–56, 67, 83, 84, 96, 108, 110, 121, 146, 153, 169, 174, 212–214
– Кампанія 54
– П'ємонт 214
– Сицилія 89
- Іштван I Великий (св. Стефан), угорський король 321
- Їтмен, Роберт Джуліан (Robert Julian Yeatman) 197
- Йоан Ефеський (Joannes Ephesios) 62
- Йоан Золотоуст, св. 60
- Йоан Зонара (Joannes Zonaras) 65
- Йоан Малала (Joannes Malalas) 63, 64
- Йоан Мосх (Joannes Moschos) 62
- Йоан Скільца (Joannes Seylitzza) 65
- Йоан I Цимісхіс (Цимісхій), візантійський імператор 196
- Йозеф II, австрійський імператор 254
- Йордан (Jordanes), хроніст 62
- Йосиф Флавій (Josephus Flavius) 54, 55, 230
- Кадлубек; Магістр Вінцентій (Magister Vincentius dictus Kadlubek) 68
- Казань, м. 168
- Калігула (Гай Юлій Цезар Калігула), римський імператор 56
- Калінінград див. Кенігсберг
– область 260 див. також Прусія
- Калінка, Валер'ян (Walerian Kalinka) 179
- Кальнофойський, Афанасій 62
- Камброн А. 177
- Каменський, Александр (Александр Каменский) 221
- Кампанела, Томазо (Tommaso Campanella) 92
- Кампанія див. Італія
- Кант, Імануїл (Immanuel Kant) 100, 119, 126, 127, 136
- Капеллі, Адріано (Adriano Capelli) 309
- Капністи, родина 113
- Караджич, Вук 139
- Карамзін, Николай (Николай Карамзин) 24, 37, 38, 113, 130, 131, 140, 151
- Карафа, Антоніо 93
- Карацуба, Ірина (Ірина Карацуба) 40
- Карибська криза 39
- Карл Великий, імператор франків 56, 65, 66, 84, 146, 276, 277
- Карл X Густав, шведський король 30, 98
- Карл XII, шведський король 105, 235
- Карлайл, Томас (Thomas Carlyle) 119, 125, 126
- Каролінгське відродження 66
- Карпов, Григорій 150, 163
- Картаген, м. 83
- Каспійське море 99
- Касьянов, Георгій 297, 298
- Квантитативний аналіз див. Історичних досліджень методи
- Квінтіліан (Марк Фабій Квінтіліан) 52, 281
- Келер, Кристоф див. Целарій
- Кельн, м. 27, 73
- Кембридж, м. 108
- Кенігсберг (Крулевець, Калінінград), м. 27, 261
- Кеплер, Йоган 94
- Київ, м. 62, 67, 68, 72, 113, 140, 141, 218, 261, 266, 279, 296, 317

- археографічна комісія 231, 309
- воеводство див. Україна
- документальна школа див. Історіографічні школи
- Києво-Могилянська академія 13, 112, 149, 151
- Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир 72
- Києво-Печерський монастир 68, 72
- університет Св. Володимира 141, 143, 171, 173
- Київська Русь (Київська держава, Русь, Руська держава, Руська земля) 36, 62, 71, 112, 172, 242, 277, 282, 330
- Київщина (Київська губернія, Київська земля, Київське воеводство, Київське намісництво) див. Україна
- Кирило-Александрійський, св. 60
- Кирило-Методіївське братство 121, 173
- Кисіль, Адам 250
- Китай 26, 38, 254
- Кінан, Едвард (Edward L. Keenan) 150, 151
- Кір, персидський цар 21, 88
- Кіфгойзер, гора 153, 261
- Клавдій (Тиберій Клавдій Нерон Германік), римський імператор 86
- Кліометрія див. Історичних досліджень методи
- Клувій Руф (Cluvius Rufus) 54
- Ключевський, Василій (Василій Ключевський) 21, 167
- Клярі, Роберт де (Robert de Clari) 75
- Кобержицький, Станіслав (Stanisław Kobierzycki) 30, 97
- Ковлі, Роберт (Robert Cowley) 39
- Козелек, Райнгарт (Reinhart Kosellek) 37, 136, 137, 176
- Козьма Празький (Cosmas Pragensis) 68
- Колаковський, Лешек (Leszek Kołakowski) 165
- Колінгвуд, Робін Джордж (Robin George Collingwood) 18, 48, 161, 190, 191, 235, 265
- Коменський, Ян Амос 300
- Компаративістика див. Історичних досліджень методи
- Конарський, Станіслав 108
- Конгрегація св. Мавра (мавристи; бенедиктинці) 66, 67, 95, 96, 108
- Кондорсе, Антуан-Ніколя де (Marie Jean Antoine-Nicolas de Condorcet) 105, 106, 114
- Кониський, Георгій, архиєпископ 149
- Константин Великий, візантійський імператор 72, 146, 224
 - «Константинів дар» 146
- Константинополь (Стамбул, Царгород), м. 74, 75, 104, 320, 321
- Конт, Огюст (Auguste Comte) 158, 159, 161
- Контрреформація 91
- Конфесіоналізація 271
- Конце, Вернер (Werner Conze) 37
- Копенгаген, м. 83
- Копистенський, Захарія 93, 318
- Копосов, Николай (Николай Копосов) 165, 223
- Корнелій Непот (Cornelius Nepos) 55
- Корнель, П'єр 100
- Корона Польська див. Польща
- Косов, Сильвестр 62, 85
- Костин, Мірон (Miron Costin) 28
- Костомаров, Микола 47, 121, 138, 142, 143, 149, 163, 249, 278, 284
- Кот-д'Івуар 308
- Котляревський, Іван 113
- Коховський, Веспасіан (Wespasian Kochowski) 97
- Кочубеї, родина 113
- Коялович, Войцех Віюк (Wojciech [Albertus] Wjduk Kojalowicz) 29, 97
- Коялович, Михаїл (Михаїл Коялович) 300
- Краків, м. 31, 84, 86, 87, 169, 193
 - академія (університет) 31, 84, 194
 - історична школа див. Історіографічні школи
- Кранх Молодший, Лукас 88
- Кранц, Альберт (Albert Crantz) 85

- Креббург (Славське), м. 261
Кремуцій Корд (Aulus Cremutius Cordus) 54, 138
Кривошея, Володимир 308
Крикун, Микола 323
Крим 261
Кримський ханат 38
Кристина, шведська королева 98
Критичний метод див. Історичних досліджень методи
Кричевський, Михайло Станіслав 194, 195
Кроммер, Марцін (Marcin Kromer; Cromerus) 27, 85
Кроче, Бенедетто (Benedetto Croce) 22, 118, 189, 190, 192, 224, 229, 279
Крулевець див. Кенігсберг
Крути, с. 334
Кривоносов, Лаврентій 316
Куліш, Пантелеймон 149, 152
Кулябки, родина 113
Культурна антропологія див. Історичних досліджень напрями
Культурно-географічний детермінізм 166, 167, 178
Курукін, Ігор (Игорь Курукин) 40
Кутузов, Михайл 41
- Ламберт Герсфельдський (Lambertus [Lampertus] Hersfeldensis) 67
Лев Диякон (Leo Diakonos) 65
Леві, Джованні (Giovanni Levi) 214, 269
Леонтович, Федір 171, 317
Леп'явко, Сергій 318
Лесьнодорський, Богуслав (Bogusław Leśnodorski) 298
Лето, Джуліо Помпоніо; Юлій Помпоній Лет (Giulio Pomponio Leto; Julius Pomponius Laetus) 25, 80
Ле Гоф, Жак (Jaques Le Goff) 209, 210, 212
Ле Руа Лядюрі, Емануель (Emmanuel Le Roy Ladurie) 208, 209, 212
Леві-Строс, Кльод (Claude Lévi-Strauss) 264, 268, 269
Лелевель, Йоахім (Joachim Lelewel) 139, 140, 140, 194
- Лесинг, Готгольд Ефраїм (Gotthold Ephraim Lessing) 136
Лешек Білий, краківський князь 99
Липинський, Вячеслав (Вацлав) 133, 167, 168, 194, 195, 282, 285
Листопадове повстання 1830 р. 131, 140, 294
Лисяк-Рудницький, Іван 168, 274
Литва див. Велике князівство Литовське
Литовський Статут 146
Лівій, Тит (Titus Livius Patavinus) 20, 51–53, 79, 80, 83, 90, 105, 190, 230
Лівія 46
Лінгвістичний поворот 215, 216, 234, 281
Лінде, Самуель (Samuel B. Linde) 307
Ліон, м. 245
Ліпський, Анджей (Andrzej Lipski) 97
Ліхачов, Дмитрій (Дмитрий Лихачев) 150
Лобисевич, Опанас 149
Лок, Джон 94
Ломоносов, Михайл 112
Лондон, м. 110, 111, 113
Лосицький, Михайло 21
Лотман, Юрій (Юрий Лотман) 40, 154
Лукашевич, Василь 140, 149
Лукашевичі, родина 113
Лукіан із Самосати (Lukianos Samosatensis) 23, 56–58, 80, 257, 277, 315
Лукін, Павел (Павел Лукин) 213
Лукомський, Василь 308
Луцьк, м. 238, 242
– повіт див. Україна
Люблінська унія 1569 р. 333
Людвік XIV, французький король 100, 105, 281
Люксембурзька династія 147
Лютер, Мартин 88, 251
Лютнева революція 1917 р. 299
Ля Метрі, Жюльєн Офрей де 102
Ля Раме, П'єр (Pierre La Ramée) 89
Ля Фонтен, Жан де 100
Лябрус, Ернест (Ernest Labrousse) 208, 245
Лявіс, Ернест (Ernest Lavisse) 177, 178
Лягербринг, Свен (Sven Lagerbring) 111

- Ляйбніц, Готфрид Вільгельм фон (Gottfried Wilhelm von Leibniz) 21, 94, 99
- Ляйшиг, м. 96, 97
– університет 99, 175
- Лямпрехт, Карл (Karl Lamprecht) 175, 177
- Лянґлуа, Шарль-Віктор (Charles-Victor Langlois) 161, 170, 239, 240
- Львів, м. 31, 109, 113, 169, 182, 218, 245, 261, 323
– єзуїтська колегія 30, 253
– Львівська земля див. Україна
– Український католицький університет 247
– університет 179, 194, 254, 323
- Льонрот, Еліас 148
- Льоон, Герард фон (Gerard von Loon) 111
- Льотаринґія див. Франція
- Мабійон, Жан (Jean Mabillon) 96, 239
- Маблі, Габріель Боно де (Gabriel Bonnot de Mably) 133
- Мавристи див. Конгреґація св. Мавра
- Мадзині, Джузеппе 121
- Магдебург, м. 92
- Магдебурзьке право 172
- Маергофер Т. 143
- Мазепа, Іван 143, 149, 281, 282
- Мазон, Андре (André Mazon) 150, 151
- Македонія 190
- Мак-Ніл, Вільям Гарді (William H. McNeill) 168, 268
- Максимович, Михайло 141
- Макферсон, Джеймс 117, 148
- Мак'явелі, Ніколо ді Бернардо (Niccolò di Bernardo dei Machiavelli) 28, 36, 81, 83, 275
- Мала Азія 67
- Мала Росія див. Україна
- Малонімецька школа див. Історіографічні школи
- Малоросія див. Україна
- Мальон, Жан (Jean Mallon) 246
- Мансі, Доменіко (Domenico Mansi) 108
- Мануцій, Альд (Aldus Manutius; Aldo Manucci) 79
- Марк Аврелій Антонін, римський імператор 59
- Маркевич, Микола 132
- Маркович, Яків 107
- Маркс, Карл (Karl Marx) 36, 163, 164, 216, 268
– марксизм 163, 164, 175, 210, 268, 269, 272, 302 див. також
Історичний матеріалізм
- Мартоси, родина 113
- Маслійчук, Володимир 169
- Масонство 113, 114, 117, 140, 149
- Матейко, Ян 132, 333
- Меланхтон, Філіп 88, 89
- Менке, Буркгард (Burkhard Mencke) 108
- Менке, Отто (Otto Mencke) 96
- Ментальна географія див. Історичних досліджень напрями
- Ментальність 206, 264, 269 див. також
Історія ментальностей
- Мериме, Проспер 148
- Меровінги, династія 89, 134, 309
- Местр, Жозеф де 119
- Метафора історіографічна 275
- «Методична» школа див. Історіографічні школи
- Методологія історії 23, 32, 57, 90–92, 109, 130, 162, 170, 173, 317
- Меховський (Карпіґа), Мацей (Maciej Karpiга z Miechowa; Maciej Miechowita; Matthias de Miechow) 84–86
- Михаїл Псел (Michael Psellos) 65
- Михаїл III П'яниця, візантійський імператор 72
- Мікешин, Михаїл 261
- Мікроісторичний аналіз див. Історичних досліджень методи
- Мікроісторія див. Історичних досліджень напрями
- Мілан, м. 67, 79
- Міл, Джон Стюарт (John Stuart Mill) 157
- Мілер, Дейвід (David Miller) 297
- Міцкевич, Адам 152
- Мішле, Жуль (Jules Michelet) 25, 79, 133–135, 139, 179, 182, 216, 283, 284

- Могила, Петро 299
 Модель історіографічна 174, 177, 210, 218, 267, 269, 271–274, 298, 337
 Модернізація 272–274
 Модернізм 185, 187, 191, 222
 Модзалевський, Вадим 308
 Мозир, м. 146
 Молдавська земля 28
 Мольєр, Жан Батист 100
 Момзен, Теодор (Theodor Mommsen) 129, 130, 190
 Монгольська імперія 311
 Мономах див. Володимир Мономах
 Монтайю, с. 209, 212
 Монтеск'є, Шарль-Луї де (Charles-Louis de Montesquieu) 101, 104, 114, 119, 167
 Монфокон, Бернар де (Bernard de Montfaucon; Bernardus de Monte Falconis) 108
 Моравія 121
 Морас, Шарль 185
 Морєрі, Луї (Louis Moreri) 97
 Москва, м. 113, 151, 221, 281, 285, 297
 – губернія див. Росія
 – університет 149
 Московія див. Росія
 Мураторі, Лодовіко Антоніо (Lodovico Antonio Muratori) 108, 111
 Мусоліні, Беніто 196
 Мухіна, Вєра 165
 Мюлер, Гергард Фридрих (Gerhard Friedrich Müller) 112, 257
 Мюлер, Йоган Йоахім (Johannes Joachimus Müller) 99
 Мюлер (Регіомонтанус), Йоган (Johannes Müller; Regiomontanus) 111, 219
 Мюнхгаузен, Ієронім Карл Фридрих 235
 Мюнхен, м. 169
 Навклерус див. Верге
 Наддніпрянщина див. Україна
 Навляйко, Северин (Семерій) 149
 Наполеон I Бонапарт, французький імператор 41, 127, 153, 194
 Напрями досліджень див. Історіографічних досліджень напрями
 Народницька історіографія див. Історіографічні течії
 Нарушевич, Адам (Adam Naruszewicz) 111
 Національні студії див. Історичних досліджень напрями
 Неаполь, м. 79, 169
 Нелсон, Горейшо 41
 Немирич, Юрій 242
 Неоромантична історіографія див. Історіографічні течії
 Нестор-літописець 68, 71, 72, 112, 169
 Нібур, Баргольд Георг (Barthold Georg Niebuhr) 239
 Нідерланди 232
 Нікіта Хоніат (Nictetas Choniates) 75, 76
 Німецька імперія (Новий Райх) 153, 257, 261, 262 див. також Німеччина
 Німецький орден див. Прусія
 Німеччина 34, 37, 96, 108, 112, 117, 126, 128, 145, 153, 176, 177, 197, 211, 258, 262, 271 див. також Німецька імперія та Священна Римська імперія німецької нації
 – Баварія 145
 – Ваймарське герцогство 119
 – Прусія 30, 85, 126–130, 153, 190, 257, 260, Східна Прусія (Пруський [Німецький] орден) 70, 119 див. також Калішград
 – Саксонія 145
 – Тюрингія 145
 – Франконія 66
 – Швабія 84, 123
 Нітгард (Nithardus), абат 67
 Ніцше, Фридрих Вільгельм (Friedrich Wilhelm Nietzsche) 24, 185, 187, 188, 191, 192, 194, 216
 «Нова історія» див. Історіографічні течії
 Новий завіт див. Біблія
 Новий час 53, 57, 62, 81, 92, 174, 243, 246, 271, 273
 Новицький, Іван 309
 Новіков, Николай (Николай Новиков) 113

- Новоград-Волинський див. Звяголь
 Новоросія див. Україна
 Нора, П'єр (Pierre Nora) 35, 217
 Норвегія 110
 Нортумберленд див. Англія
 Нума Помпій, римський цар 55
 Нюрнберг, м. 84, 219
 Ньютон, Ісаак 94, 224
- Обрадович, Доситей (Dositej Obradović) 139
 Огієнко, Іван (митрополит Іларіон) 300, 301, 303
 Оглоблин, Олександр 281
 Одеса, м. 306, 317
 – університет 171
 Ожеховський, Станіслав (Stanisław Orzechowski) 86
 Окампо, Флоріан де (Florianus de Osampo) 90
 Октавіан Август («Август Римський»), римський імператор 51–53, 88
 Оксфорд, м. 108
 – університет 110, 113, 297
 Олав Магнус (Olaus Magnus) 29, 85
 Олег, київський князь 72, 266
 Ольга, київська княгиня 196
 Орбіні, Мавро (Mauro Orbini Rauseo) 86, 87
 Ориген 73
 Орландіні, Ніколо (Niccolò Orlandini; Nicolaus Orlandinius) 30, 95
 Орвел, Джордж 262
 Осман II, турецький султан 31
 Османська (Турецька) імперія 38, 111, 268
 Остріг, м. 243
 – Острожчина див. Україна
 – школа (академія) 301
 Острозький, Василь-Костянтин князь 300, 301, 303
 Отман, Франсуа (François Hotman) 89
 Оттон I, німецький імператор 276
 Оттон III, німецький імператор 146
 Оттон Фрайзингенський (Otto Freisingensis) 69
- Павел Диякон (Paulus Diaconus) 65, 66
 Падуя (Патавій), м. 51, 65, 66, 79
 – університет 90
 Палатинська академія 65, 66
 Палацький, Франтишек (František Palacký) 121, 139, 140
 Палестина 61, 67
 Папенброк (Папebroхій), Даніель ван (Daniel van Papenbroeck; Papebrochius) 95
 Папроцький, Бартош (Bartosz Paprocki) 87
 Папська курія див. Римська курія
 Парето, Вільфредо (Vilfredo Pareto) 193
 Париж, м. 96, 170, 204, 207, 212, 245, 260, 308
 – Сорбона 170
 Парма, м. 79
 Паскаль, Блез 94
 Пасторій, Йоахім (Joachimus Pastorius) 30, 97
 Паточка, Ян (Jan Patočka) 117
 Патричі, Франческо див. Петрич, Франьо
 Пекалід (Пенкальський), Шимон 243
 Пелопонес див. Греція
 Пелцль, Франтишек Мартин (František Martin Pelcl) 111
 Перемиська земля див. Україна
 Перестройка 270
 Переяславська рада 1654 р. 163, 262
 Пероті, Ніколо (Niccolò Perotti; Nicolaus Perottus) 79
 Перша світова війна 21, 194, 195, 201, 203
 Петер із Дусбурга (Petrus de Dusburg) 70
 Петрицій, Ян (Joannes Petricius) 31
 Петрич, Франьо; Франческо Патричі (Francesco Patrizi; Patricius) 91
 Петр I (Петро Великий), російський імператор 105, 108, 141
 Пец, Геронім (Hieronymus [Franz Philipp] Pez) 108
 П'ємонт див. Італія
 Петшак, Міхал (Michał Pietrzak) 298
 Південний Буг, р. 46
 Південно-Західний край див. Україна

- Південно-Східна Україна див. Україна
 Північ 83, 110
 Північне Причорномор'я 38
 Пісцизм 112, 113, 117
 Піза, м. 67, 79
 Пій II див. Піколоміні
 Піко делла Мірандола, Джовані (Giovanni Picco della Mirandola; Joannes Picus de Mirandula) 82
 Піколоміні, Енеа Сильвіо; Пій II, папа римський (Eneas Silvius [Enea Silvio] Piccolomini; Pius Secundus) 80, 84
 Піп Дуклянин (Pop Dukljanin) 68
 Піренеї 212
 Пічінелі, Філіпо (Filippo Picinelli) 73
 Плагіят 328, 334
 Платон 50, 276
 Плохий, Сергій (Serhii Plokhyy) 182, 271
 Плутарх (Plutarchos) 45, 55, 56, 80, 230
 Поджо Брачоліні, Джанфранческо (Gianfrancesco Poggio Bracciolini, Poggius Florentinus) 79, 80,
 Поділля див. Україна
 Позитивізм 18, 138, 144, 157–164, 171, 173–178, 185–186, 197, 198, 258, 259, 267, 279, 280
 – історіографія див. Історіографічні течії
 Полевой, Николай [Николай Полевой] 140
 Полетика, Василь 149
 Полетика, Григорій 149
 Полетики, родина 113
 Полібій (Polybios) 13, 20, 50, 51, 79, 80, 105, 230, 275, 276
 Політична антропологія див. Історичних досліджень напрями
 Політична історія див. Історичних досліджень напрями
 Полонська-Василенко, Наталія 301, 302
 Полтава, м. 237, 238
 «Поля студій» див. Історичних досліджень напрями
 Польща (Корона Польська, Польське королівство, Царство Польське) 27, 30, 31, 38, 68, 83, 97, 120, 122, 131, 132, 138, 140, 145, 162, 169, 172, 177, 185, 194, 236, 237, 250, 285, 293, 307, 308 див. також Річ Посполита
 Понтій Пілат 55
 Понятовський, Юзеф 194
 Попер, Карл (Karl Popper) 34
 Пор, індійський цар 23
 Постколоніальні студії див. Історичних досліджень напрями
 Постмодернізм 25, 46, 215, 217, 221–224, 234
 Постструктуралізм 270
 Потестарна імагологія див. Історичних досліджень напрями
 Правдинськ див. Фридіянд
 Правобережна Україна див. Україна
 Прага, м. 59, 68, 87, 326
 – Празька весна 1968 р. 210
 Преромантизм 117, 147
 Прибович, Вінко (Vincenzo Pribevo; Priboevius) 85, 86
 Про, Антуан (Antoine Prost) 209, 216, 224, 267
 Проблемні поля див. Історичних досліджень напрями
 Проект дослідження 336, 337
 Прокопій Кесарійський (Procopios Caesariensis) 62
 Прокопович, Теофан 257, 258
 Просвітництво 31, 34, 45, 99, 100–103, 105–107, 112, 114, 117, 118, 126, 133, 134, 136, 145, 151, 157, 158, 175, 219, 222, 235, 239, 270, 275, 278, 336
 – просвітницька історіографія див. Історіографічні течії
 Просопографічний аналіз див. Історіографічних досліджень методи
 Пруська школа див. Історіографічні школи
 Психоісторія (психобіографія) див. Історіографічних досліджень напрями
 Псков, м. 262
 Птолемеї (Клавдій Птолемеї) 99
 Пуряєва, Наталія 397
 Пуфендорф, Самуель (Samuel Puffendorf) 30, 98

- Пушкар, Мартин 237, 238
 Пушкін, Александр 40, 131, 140
 Пютер, Йоган (Johann Pütter) 111
- Рабле, Франсуа 206
 Равена, м. 75
 Радянська історіографія див. Історіографічні течії
 Радянський Союз (СРСР) 153, 212–213, 252, 258, 262, 272, 305, 323
 Раїч, Йован (Jovan Raić) 111
 Раймунд, граф тулузький 67
 Раймунд Агільський (Raimundus de Aguilers) 67
 Ранке, Леопольд фон (Leopold von Ranke) 34, 45, 126, 128–130, 161, 170, 173, 182, 186, 188, 216, 239, 240, 257, 259
 Ранньомодерна доба 13, 21, 36, 212, 220, 242, 243, 265, 271, 274, 293, 294
 Расин, Жан 100
 Распе, Рудольф Ерих 235
 Ратцель, Фридрих (Friedrich Ratzel) 166–168
 Регіон Прюмський (Regio Prumensis) 67
 Регіомонтанус див. Мюлер, Йоган
 Рейнджер, Теренс (Terence Ranger) 218
 Ренан, Беатус; Більд із Райнау (Beatus Rhenanus; Bild de Rheinau) 85
 Ренесанс (Відродження) 20, 25, 36, 79, 80, 174, 175, 186, 222, 270, 275
 – історіографія див. Історіографічні течії
 Реслер, Кристіян Фридрих (Christian Friedrich Rösler) 111
 Республіка св. Марка див. Венеція
 Реформація 88, 92, 128, 190, 271
 Репнін-Волконський, Николай, князь 131
 Рибаків, Борис (Борис Рыбаков) 150
 Рикер, Поль (Paul Ricœur) 211
 Рикерт, Гайнрих (Heinrich Rickert) 188
 Рилєєв, Кондратій 41, 154
 Рим, м. 30, 52, 54, 79, 83, 104, 111, 146, 242, 276, 277
 Римська імперія (Рим, Римська держава, Римський світ, Pax Romana) 20, 28, 36, 47–53, 55–58, 64, 79–81, 83, 85, 88–90, 97, 120, 124, 130, 131, 138, 146, 190, 230, 277
 – історіографія див. Історіографічні течії
 Римська курія (Папська курія, Святий Престол) 88, 90, 93, 128, 146, 152, 321
 Ритер, Карл фон (Karl von Ritter) 166, 167
 Риторичні стратегії історіюписання 280, 281, 283, 301
 Рихер Реймський (Richerus Remensis) 67
 Ричард I Левине Серце, англійський король 68
 Рігельман, Олександр 148
 Річ Посполита (Польсько-литовська держава) 31, 36, 38, 97, 98, 108, 121, 167, 263, 274, 293, 294, 298, 307, 308, 322 див. також Польща і Велике князівство Литовське
 Роберт Монах (Robertus Monachos) 152
 Робертсон, Вільям (William Robertson) 111
 Робортело, Франческо (Francesco Robortello; Franciscus Robortellus) 90
 Рогір ван дер Вейден 69
 Розуа-ан-Брі, м. 245
 Розумовський, Кирило 113
 Розумовський, Олексій 113
 Романтизм 47, 112, 113, 117–122, 125, 129, 134, 136, 139, 140, 141, 144, 145, 147–154, 157, 169, 176, 220, 222, 236, 239, 267, 270, 272, 275, 279, 280, 284
 – романтична історіографія див. Історіографічні течії
 – «романтичний переворот» 112, 114, 117, 118
 Росині, Джоакіно 154
 Росія (Московія, Російська імперія) 31, 37, 38, 40, 98, 105, 108, 110–114, 130, 132, 140, 141, 143, 145, 148, 150, 154, 167–169, 182, 196, 220, 221, 257, 258, 261, 263, 282, 285, 294, 309, 318, 329
 – Московська губернія 221
 – Російська Федерація 213, 231, 249, 254, 260

- Ростислав Всеволодович, князь 73
 Роттердам, м. 97
 Рубан, Василь 148
 Рудавський, Лаврентій (Laurentius Rudawski) 97
 Рудницький, Степан 167
 Руїна 132, 143, 237
 Руссо, Жан-Жак (Jean-Jacques Rousseau) 101, 106, 107, 117
 Русь див. Київська Русь, Україна
 Руська держава див. Київська Русь
 Руська земля див. Київська Русь
 Руське воєводство див. Україна
 Рюрик, князь 266
 Рюриковичі, династія 40
- Сабеліко (Коччо), Маркантоніо (Marcantonio Coccio; Marcus Antonius Sabellius) 80, 83
 Саїд, Едвард (Edward W. Said) 218, 219, 234, 259, 264
 Сакіні, Франческо (Franciscus Sacchini) 95
 Саксон Граматик (Saxo Grammaticus) 69, 70
 Саксонія див. Німеччина
 Саламан Созомен див. Созомен Саламан Ермії
 Салманазар, Джордж (George Psalmanazar) 110, 111
 Салостій Крисп, Гай (Caius Sallustius Crispus) 54, 64, 79
 Салютаті, Колуччо (Coluccio Salutati) 82
 Самойлович, Іван 74
 Самосата, м. 23, 56, 257, 278, 315
 Сангушки, родина 231
 Санкт-Петербург, м. 38, 107, 111, 145, 197, 300
 – Академія наук 111
 – університет 142–143
 Санчес, Родриго (Rodrigues Sanchez) 83
 Сарданапал (Ашурбаніпал), асирійський цар 74
 Сарматія (Сарматія Азійська, Сарматія Європейська) 84, 85, 87,
- Сарніцький, Станіслав (Stanislaw Sarnicki; Sarnicius) 86
 Сасьє, Жак 210
 Сатурн, планета 100
 Сведенборг, Емануель фон 113
 Светоній (Caius Suetonius Tranquillus) 56, 65, 66, 80, 230
 Свидригайло, великий князь литовський 279
 Святе Письмо див. Біблія
 Святий Престол див. Римська курія
 Священна Римська імперія німецької нації 146, 152, 153, 262, 276
 Святослав, київський князь 196
 Севілья, м. 65, 209
 Сейл, Джордж (George Sale) 110
 Селар, Волтер Карузєрс (Walter Carruthers Sellar) 197
 Селім III, турецький султан 38
 Семіотичний аналіз див. Історичних досліджень методи
 Сен-Жермен-де-Пре, абатство 95, 96
 Сеньобос, Шарль (Charles Seignobos) 170, 239, 240, 278
 Сербія 68
 Сервілій Ноніан (Servilius Nonianus) 54
 Середземномор'я 207
 Середньовіччя 20, 23, 36, 37, 61, 65, 70–73, 81, 82, 85, 89, 94, 96, 105, 108, 118, 148, 154, 175, 191, 205, 206, 212, 220, 230, 232–234, 236, 237, 239, 240, 243, 252, 262, 265, 273, 275, 309
 – історіографія див. Історіографічні течії
- Силезія 30
 Сильядьї, Шандор (Sándor Szilágyi) 177
 Сильєстр, ігумен 68
 Сильєстр I, папа 146
 Симеон Метафраст; Логофет (Symeon Metafrastes; Logotheta) 65
 Симіан, Франсуа (François Simiand) 203
 Симон із Кези (Simon Kézai) 70
 Сирія 67
 Сисин, Франк (Frank E. Sysyn) 250
 Сицилія див. Італія

- Сіена, м. 245
 Січневе повстання 1863 р. 132
 Скарга, Пьотр 301,
 Скитія 46
 Скворода, Григорій 113, 263
 Скорина, Франциск 59, 326
 Скоропадські, родина 113
 Скот, Волтер 152
 Скочпол, Теда (Theda Skocpol) 254
 Скриннікова, Татьяна (Татьяна Скрынникова) 213
 Славське див. Кревбург
 Слобідська Україна (Слобожанщина) див. Україна
 Словацький, Юліуш 152
 Слов'янофілство 133, 139–142, 171–173
 – історіографія див. Історіографічні течії
 Слов'янщина, слов'яни 62, 63, 71, 72, 83, 85–87, 90, 93, 111, 121, 122, 129, 130, 139–141, 145, 147–149, 151, 167, 171–173, 333
 Смілянська, Єлена (Елена Смилянская) 213
 Сміт, Ентоні (Anthony D. Smith) 317
 Смоленський, Владислав (Władysław Smoleński) 162
 Смотрицький, Герасим 301
 Смотрицький, Мелетій 250, 322
 Созомен Саламан Ермії (Salamanes Hermias Sozomenos) 62
 Соколов, Никита 40
 Сократ Схоластик (Socrates Scholasticos) 61–62
 Соловійов, Сергей (Сергей Соловьёв) 131, 167, 177
 Сондерс, Дейвід (David B. Saunders) 142
 Сорбона див. Париж
 Сорель, Жорж (Georges Sorel) 192, 196
 Софонович, Феодосій 72, 87
 Соціоекономічна історія див. Історичних досліджень напрями
 Соціологія історичного знання див. Історичних досліджень напрями
 Соціорелігійна історія див. Історичних досліджень напрями
 Соціотопографія див. Історичних досліджень напрями
 Соціальна антропологія див. Історичних досліджень напрями
 Соціальна історія див. Історичних досліджень напрями
 Спенсер, Герберт (Herbert Spencer) 159, 160, 179, 272, 276
 Спіноза, Барух 94
 Сполучені Штати Америки (США) 168, 213, 215
 Спунер, Френк 245
 Срезневський, Ізмаїл 307
 СРСР див. Радянський Союз
 Сталін, Йосиф 165
 Стамбул див. Константинополь
 Старий Завіт див. Біблія
 Стела, Еразм див. Штіюлер, Йоганес
 Стефанеску, Богдан (Bohdan Ștefanescu) 223
 Страсбурзький університет 203
 Стрийковський, Мацей (Maciej Strzykowski) 27, 28, 277
 Структуралізм 170, 207, 215, 243, 267–270,
 – структурний аналіз див. Історичних досліджень методи
 Стугна, р. 73
 Стюарт, Джордж Рипі (George Rippey Stewart) 213
 Суарес, Франсиско (Franciscus Suárez) 94
 Субдисципліни історії див. Історичних досліджень напрями
 Суботів, с. 282
 Сулими, родина 113
 Схід 38, 48, 50, 56, 65, 71, 122, 123, 146, 167, 168, 218, 234, 253, 262, 264, 276
 Східна Європа див. Європа
 Східна Прусія див. Німеччина
 Сюрвіль, Жозеф Етьєн де 148
 Сюрвіль де Вальон-Шалі, Кльотильда де 148
 Сяноцька земля див. Україна
 Таврія 105
 Тайвань (Формоза) 110, 111

- Тарасевич, Олександр 241
- Тацит, Публій Корнелій (Publius Cornelius Tacitus) 13, 23, 45, 49, 51, 53, 54, 67, 79, 88, 138, 190, 230, 257
- Твардовський, Самуель (Samuel Twardowski) 97
- Тевтобурзький ліс 89
- Тевтонський міт 88, 89
- Тель, Вільгельм 153
- Темберський, Станіслав (Stanisław Temberski) 98
- Тен, Іполіт Адольф (Hippolyte Adolphe Taine) 162
- Теніс, Фердинанд (Ferdinand Tönnies) 273
- Терлецький, Кирило 241–242
- Тернер, Фредерик Джексон (Frederick Jackson Turner) 168
- Титмар Мерзебурзький (Thietmarus Merseburgensis) 67
- Тито, Санті ді 81
- Тиберій, римський імператор 138
- Товариства історичні 13, 111, 145, 168, 169
- Товариство Ісуса (єзуїти) 29, 30, 33, 95, 110, 111, 253, 254, 300, 301
– боляндисти 95, 96
- Тодорова, Марія (Maria Todorova) 219
- Тодорський, Симон 113
- Тойнбі, Арнолд (Arnold Toynbee) 25, 253
- Токвіль, Алексис де (Alexis de Tocqueville) 133, 135, 182, 216, 279
- Толочко, Олексій 218, 220, 263, 282
- Толстой, Алексей Константинович 154
- Томазо ді Модена 72
- Тома Сплітський (Thomas Spalatensis; Thomas Archidiaconus) 68
- Томари, родина 113
- Топольський, Єжи (Jerzy Topolski) 33, 281
- «Травневі дні» 1968 р. 210
- Трайчке, Гайнрих фон (Heinrich von Treitschke) 130, 176, 177, 257
- Траян Децій, римський імператор 86
- Тревизо, м. 72, 79
- Троя, м. 63, 89
– Троянська війна 86
- Тукідид (Thukydides) 46–48, 79, 91, 230
- Тульйон, Тоні 158
- Туманський, Федір 108
- Туманські, родина 113
- Турич, м. 214
– історичне товариство 145
- Турмаєр, Йоган; Йоан Авентин (Johann Thurmair; Johannes Aventinus) 85
- Туроці, Янош (Thuróczi János; Johannes de Thurocz) 84
- Тьєрі, Огюстен (Augustin Thierry) 133–135, 139
- Тюбінгенський університет 89
- Турго, Анн-Робер-Жак де (Anne-Robert-Jaques de Turgot) 101, 103
- Тюрингія див. Німеччина
- Убальдис, Бальд де 82
- Угорщина 68, 83, 145, 177, 236, 237, 321
- Удине, м. 245
- Україна (Мала Росія, Малоросія, Русь, Українська РСР) 27, 33, 35, 46, 62, 74, 93, 94, 98, 99, 107, 108, 111, 113, 121, 122, 131, 132, 141–143, 145, 148, 149, 154, 163, 167–169, 172, 176–182, 194, 195, 213, 220, 231, 245, 247, 250, 257, 258, 261, 263, 271, 274, 278, 279, 281, 284, 285, 292, 293, 295–298, 301, 303, 305, 308, 309, 318, 322, 323, 332
– Белзьке воєводство 308
– Брацлавське воєводство 323
– Волинь (земля, воєводство) 112, 231, 238, 294, 295, 308, 309, 324, 329
– Галицька земля 37
– Гетьманат 36, 99, 132, 149, 169, 274, 308
– Житомирщина, Житомирська область 308
– Київщина (Київська губернія, Київська земля, Київське воєводство, Київське намісництво) 279, 294, 308, 323, 329, 330
– Луцький повіт 308
– Львівська земля 37
– Надніпрянщина 74
– Новоросія 38
– Острожчина 243
– Перемиська земля 37

- Правобережна Україна (Південно-Західний край, Юго-Западная Россия) 70, 294, 329, 330
- Південно-Східна Україна 281
- Поділля (Подільське воєводство) 99, 308
- Руське воєводство 37, 308
- Слобідська Україна (Слобожанщина) 169
- Сяноцька земля 37
- Холмська земля 37
- Чернігівщина 122, 149
- «Україна між Сходом і Заходом» 168
- Українська революція 1917 р. 299
- Українська Академія Наук 301, 302, 336
- Український Католицький університет див. Львів
- Улянд, Людвіг (Ludwig Uhland) 154
- Ульбрих, Клявдія (Klaudia Ulbrich) 214
- Університет Св. Володимира див. Київ
- Урбанізація 273, 274
- Урбаністичні студії див. Історичних досліджень напрямки
- Усна історія див. Історичних досліджень методи
- Успенський, Борис (Борис Успенский) 220
- Устрялов, Николай (Николай Устрялов) 131
- Уткін, Николай 110
- Ушаково див. Бранденбург
- Фабій Рустик (Fabius Rusticus) 54
- Фабреті, Уго (Ugo Fabretti) 96
- Фашизм 196
- Февр, Люсьєн (Lucien Febvre) 9, 32, 170, 203–207, 233, 277, 278, 284
- Феодорит Кирський (Theodoretos) 62
- Феофан (Theophanes) 65
- Феофілакт Симоката (Theophylactes Simocatta) 64
- Феро, Марк (Marc Ferro) 209
- Філіп II, іспанський король 207
- Філіп II, македонський цар 86
- Філіп II Август, французький король 68
- Філіп III Добрий, бургундський герцог 69
- Філіпович, Мірослав (Miroslaw Filipowicz) 194
- Філософія історії (історіософія) 11, 32, 34, 60, 105, 117, 119, 123–125, 136, 161, 164, 186, 189, 192, 215, 222, 224
- Фіт'янь-Адамс, Чарлз (Charles Phythian-Adams) 221
- Фіхте, Йоган Готліб (Johann Gottlieb Fichte) 119, 126–128
- Фішер, Джон (John Fisher) 248
- Фйорентино, замок 153
- Флавій, династія 53
- Флавій див. Йосиф Флавій
- Флодоард (Flodoardus) 67
- Флорентійська церковна унія 241
- Флоренція, м. 28, 79, 81, 83, 90
- Фореста да Бергамо (Бергамезе), Джакомо Філіпо (Giacomo Filippo Forèsta da Bergamo [Bergamese]; Jacobus Philippus Bergomensis) 29, 81
- Формоза див. Тайвань
- Формули подяки 335, 336
- Формули скромності 325, 335–336
- Фрайбург, м. 211
- Франке, Август 113
- Франко-галлізм 89
- Франко, Іван 125, 250,
- Франконія див. Німеччина
- Франкське королівство 63, 66
- Франц II, австрійський імператор 153
- Франція 64, 83, 89, 97, 100, 107, 108, 111, 113, 117, 128, 133–135, 137, 144, 145, 152, 158, 161, 162, 169, 170, 177, 178, 206, 208, 210, 212, 213, 232, 245, 254, 282, 284, 308
- Льотарингія 67, 145
- Шампань 75
- Фредегар (псевдо-Фредегар; Fredegarius Scholasticus) 105
- Фрекульф (Fréculphe) 89
- Фрем'є, Емануель 64
- Фридлянд (Правдинськ), м. 261
- Фридрих I Барбароса, німецький імператор 68, 152, 153, 261
- Фридрих II Штауфен, німецький імператор 152, 153
- Фрик, Дейвід (David A. Frick) 250

- Фройд, Зигмунд 251
 Фронтир-студії див. Історичних досліджень напрями
 Фрутольф Михельсберзький (Frutolfus de Michelsberg) 67
 Фуко, Мішель (Michel Foucault) 259, 260, 268, 270
 Фультерій Шартрський (Fulcherius Carthusiensis) 67
 Функціоналізм 268, 269
 Фюре, Франсуа (François Furet) 246
 Фюстель де Кулянж, Ньюма Дені (Numa Denis Fustel de Coulanges) 18, 128, 162
- Хазарія 286
 Ханенки, родина 113
 Ханенко, Василь
 Харків, м. 141
 – університет 141, 142
 Харлампович, Костянтин 303
 Хлодвіг, франкський король 63, 66
 Хмельницький, Богдан 28, 53, 143, 163, 194, 195, 261, 262, 282, 285,
 – Хмельниччина 98, 261, 309
 Ходикевич, Климент (Clementius Chodykiewicz) 109
 Холмська земля див. Україна
 Хомяков, Алексей (Алексей Хомяков) 140
 Хрестові походи 67, 68, 70, 74–75
 Хрущов, Никита 166
- Царгород див. Константинополь
 Царство Польське див. Польща
 Цвайг, Стефан 101
 Цезар, Гай Юлій (Gaius Julius Caesar) 55, 56, 190, 197, 230
 Целарій; Кристоф Келер (Christoph Keller; Cellarius) 81, 93, 97
 Центральна Рада 308
 Центрально-Східна Європа див. Європа
 Цертелєв, Микола 141
 Цимісхій див. Йоан I Цимісхіс
 Цитування, цитата 12, 57, 65, 74, 98, 242, 301, 304, 306, 310, 320, 324, 325, 327, 328, 334
- Цицерон, Марк Тулій (Marcus Tullius Cicero) 20–22, 27, 45, 49, 53, 55, 79, 90, 257, 278, 280, 281
- Чайковський, Міхал 154
 Часописи історичні 168, 169, 203, 204, 207, 209, 252,
 Чатертон, Томас 148
 Чєпа, Адріян 149
 Чернігів, м. 316
 – Чернігівщина див. Україна
 Чехія 68, 80, 83–85, 87, 110, 121, 145, 147, 169
 Чигирин, м. 261, 262, 282
 Чингізиди, династія 38
 Чингіз-хан 213
 Чорне море 282
 Чорногорія (Королівство Зета) 68, 69
- Шампань див. Франція
 Шартє, Роже (Roger Chartier) 19
 Шафарик, Павел Йосеф 121
 Шафонський, Афанасій 122
 Швабія див. Німеччина
 Швейцарія 29, 110, 154
 Швеція 30, 98, 110, 112
 Шевченко, Ігор (Ihor Ševčenko) 224, 321
 Шевченко, Тарас 149, 152, 168, 169, 195
 Шедель, Гартман (Hartmann Schedel) 61, 64, 93
 Шенеман, Карл Тройгот Готлоб (Karl Treugott Gottlob Schönemann) 110
 Шенінг, Гергард (Gerhard Schøning) 111
 Шилер, Фридрих фон (Friedrich von Schiller) 135, 137, 154
 Шилінг, Гайнц (Heinz Schilling) 271
 «Школа Хартій» 144
 Шлегель, Август Вільгельм (August Wilhelm Schlegel) 117
 Шлегель, Фридрих (Friedrich Schlegel) 34
 Шльосер, Фридрих Кристоф (Friedrich Christoph Schlosser) 137, 139
 Шльоцер, Август Людвіг фон (August Ludwig von Schlözer) 111–112
 Шміт, Жан-Кльод (Jean-Claude Schmitt) 233
 Шміт, Карл (Karl Schmitt) 197

Додатки

Шоню, П'єр (Pierre Chaunu) 208

Шотландія 70, 110, 148, 161

Шоу, Джордж Бернард 24

Шпенглер, Освальд (Oswald Spengler)
192, 193

Штюлер, Йоганес; Еразм Стела (Johannes
Stüler; Erasmus Stella) 85

Шуйський, Юзеф (Józef Szujski) 122, 132,
133, 177

Щербатов, Михаїл (Михаил Щербатов)
111, 113

Щирський, Іван 316

Юго-Западная Россия див. Україна

Юстиніан I, візантійський імператор 70

Яків Вітрійський (Jacobus de Vitriaco) 68

Яковенко, Наталя 324

Янечек, Анджей (Andrzej Janeczek) 172

Ямусукро, м. 308

Японія 110

Ясперс, Карл (Karl Jaspers) 164

Яський мир 150

Перелік ілюстрацій

1. Марк Тулій Цицерон. Римський скульптурний портрет	20
2. Титульний аркуш книги Самійла Величка «Сказаніє о войні козацкой з поляками», 1720 р.: Валентина Соболев. <i>Limonis Samiyla Velichka</i> . Донецьк, 1996.....	28
3. Сторінка з книги Войцеха Кояловича «De rebus anno 1648 et anno 1649 contra Zaporovios Cosacos gestis». Вільно, 1652: Albertas Vijūkas-Kojalavičius. <i>Lietuvos istorijos įvairenybės</i> . 1 dalis. Vilnius, 2003	29
4. Автограф Яна Длугоша. Друга половина XV ст.: Henryk Biegeleisen. <i>Ilustrowane dzieje literatury polskiej. Literatura średniowieczna</i> . Т. 2. Wiedeń, 1901.....	30
5. Райнгарт Козелек. Фотопортрет 2005 р. із зібрання Костянтина Сігова (Київ)	37
6. Геродот. Скульптурний портрет, бл. 100 р. до н. е.	46
7. Тукідид. Римський скульптурний портрет.....	47
8. Кліо, як її уявляли в 1597 р.: [Iacobus] Ostrowski. <i>Epithalamion de nuptiis Illustrissimi Principis in Osrog D. Ianussii Castel. Crac. et Catherinae, Illustris ac Magnifici D. Sebastiani Lubomirski... filiae</i> . Cracoviae: In officina Iac. Sibeneycher, 1597.....	51
9. Апотеоз Октавіана Августа. Римська гема: Lidia Winniczuk. <i>Łacina bez pomocy Orbiliusza</i> . Warszawa, 1975.....	52
10. Публій Корнелій Тацит. Уявний портрет. Мініатюра 1485 р.....	53
11. Лукіан із Самосати (?). Римський скульптурний портрет, 2-га пол. II ст. (Національний музей, Рим)	57
12. Акт Творіння. Фрагмент гравюри з Біблії Франціска Скорини. Прага, 1517: <i>Францыск Скарына і яго час. Эцыклапедычны даведнік</i> . Мінськ, 1988	59
13. Евсевій Кесарійський. Уявний портрет у всесвітній хроніці Гартмана Шеделя «Liber chronicarum». Нюрнберг, 1493.....	61
14. Григорій Турський. Скульптура роботи Емануеля Фрем'є в церкві Св. Вааста, Арас, Франція, XIX ст.	64
15. Хрещення короля франків Хлодвіга. Мініатюра 1250 р.: Varga Domokos. Vekerdi László. <i>Európa születése. Európa a IV–XIII. században</i> . Budapest, 1977	66

¹ Ілюстрації, що до них не вказано джерело, взято з відкритих інтернет-ресурсів, як-от Wikipedia, Project Gutenberg та ін.

16. Список хроніки Томи Сплітського «Historia Salonitana». Скрипторій Сплітського монастиря, після 1266 р.: Victor Novak. *Latinska paleografija*. Beograd, 1952..... 68
17. Рогір ван дер Вейден (?). Піднесення хроніки бургундському герцогові Філіпу Доброму. Мініятюра бл. 1446 р.: М. Г. Різник. *Письмо і шрифт*. К., 1978..... 69
18. Томазо ді Модена. Книжник-домініканець. Фреска в храмі Сан Ніколо в Тревізо, 1352 р.: Maria Skubiszewska. *Malarstwo Italii w latach 1250–1400*. Warszawa, 1980 72
19. Алегорична гравюра з книжки Філіпо Пічінелі «Mundus symbolicus». Кельн, 1681: Wiesław Pawlak. *Koncept w polskich kazaniach barokowych*. Lublin, 2005 73
20. Здобуття Константинополя хрестоносцями в 1204 р. Мозаїка храму Сан Джовані Евангелісти в Равені, 1213 р.: Робер де Клари. *Завоевание Константинополя*. Москва, 1986..... 75
21. Список твору Тита Лівія. Автограф Поджо Брачоліні, 1453 р.: Victor Novak. *Latinska paleografija*. Beograd, 1952..... 80
22. Ніколо Мак'явелі. Портрет роботи Санті ді Тито, 2-га пол. XVI ст. (Палацо Векйо, Флоренція) 81
23. Друкар. Гравюра Йоста Амана з книжки «Істинне становище всіх станів світу...» («Книга ремесел»), Нюрнберг, 1568: *The Western Experience / Mortimer Chambers, Barbara Hanawalt, David Herlihy... [et al.]. 7th ed. New York, 1999..... 84*
24. Титульний аркуш книжки Мацея Меховського «Chronica Polonorum». 2-ге вид. Краків, 1521 р.: *Каталог палеотипов из фондов Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника АН УССР*. К., 1986..... 86
25. Титульний аркуш польського перекладу хроніки Алессандро Гваньїні. Краків, 1611: Олександр Гваньїні. *Хроніка Європейської Сарматії*. К., 2007 87
26. Лукас Кранах Молодший. Причацання протестантів і зверження папистів до пекла. Дереворит бл. 1540 р.: Almut Bues. *Historia Niemec XVI–XVIII wieku*. Warszawa, 1998..... 88
27. Жан Боден. Гравюра кін. XVI ст. за прижиттєвим портретом..... 92
28. Рене Декарт. Портрет роботи Франса Галса, 1640-ві рр. (Музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків, Київ)..... 94
29. Жан Мабійон. Погруддя з каплички св. Бенедикта в абатстві Сен-Жермен-де-Пре, XVIII ст..... 96
30. Самуель Пуфендорф. Гравюра Давіда Кльокера фон Еренстеля за прижиттєвим портретом, 1696 р. 98
31. Вольгер. Бюст роботи Жана Антуана Гудона, 1781 р. (Музей Вікторії й Альберта, Лондон): Ернст Гомбрих. *История искусства*, Москва, 1998..... 102
32. Антуан Ніколя де Кондорсе. Гравюра XIX ст. за прижиттєвим портретом (Смітсоніяна, Вашингтон)..... 106
33. Титульний аркуш дисертації Климента Ходикевича з історії Київсько-Галицької митрополії. Львів, 1770: Ярослав Ісаєвич. *Українське книговидання: витoki, розвиток, проблеми*. Львів, 2002 109

34. Йоган Готфрид Гердер. Портрет роботи невідомого художника, 1780-ті рр.: Йоганн Готфрид Гердер. <i>Идеи к философии истории человечества</i> . Москва, 1977.....	119
35. Пробудження Польщі. Алегорична гравюра 1848 р.: Klaus Zernak. <i>Polska i Rosja. Dwie drogi w dziejach Europy</i> . Warszawa, 2000.....	120
36. Георг Вільгельм Гегель. Гравюра Фридриха Вільгельма Болінгера, бл. 1818 р.: В. Татаркевич. <i>Історія філософії</i> . Т. 2. Львів, 1999.....	123
37. Томас Карлайл. Прижиттєвий портрет.....	126
38. Йоган Готліб Фіхте за катедрою. Малюнок одного з учнів Фіхте: <i>Мислителі німецького Романтизму</i> . Івано-Франківськ, 2003.....	127
39. Леопольд фон Ранке. Фотопортрет 1877 р.....	129
40. Николай Карамзін. Гравюра Николая Уткіна за портретом Александра Варнека, 1818–1819 рр. (Державний російський музей, Санкт-Петербург): Н. М. Карамзин. <i>История Государства Российского</i> . Т. 1. Москва, 1989.....	130
41. Юзеф Шуйський. Портрет роботи Яна Матейка, 1886 р. (Музей Ягелонського університету, Краків).....	132
42. Жюль Мішлє. Портрет роботи Томи Кутюра, 2-га пол. XIX ст. (Музей Карнавалє, Париж): Жюль Мишлє. <i>Народ</i> . Москва, 1965.....	134
43. Йоахім Лелєвель. Прижиттєвий портрет роботи невідомого художника, сер. XIX ст.: З. В. Намавичюс. <i>Лелєвель</i> . Москва, 1991.....	139
44. Микола Костомаров. Портрет роботи Николая Ге, 1870 р. (Державна Третьяковська галерея, Москва).....	142
45. Володимир Антонович. Автолітографія Т. Маєргофера, кін. XIX ст.....	143
46. Едвард Кінан. Фотопортрет.....	151
47. Імператор Фридрих I Барбароса. Мініатюра з хроніки Роберта Монаха, бл. 1188–1189 рр. (Ватиканська бібліотека): <i>Словарь средневековой культуры</i> . Москва, 2003.....	152
48. Пам'ятник Вільгельмові I на горі Кіфгойзер. Німецька поштівка кін. XIX ст.	153
49. Огюст Конт. Літографія Тоні Тульйона, сер. XIX ст. (Національна бібліотека, Париж): В. Татаркевич. <i>Історія філософії</i> . Т. 3. Львів, 1999.....	158
50. Робітник і колгоспниця. Скульптура Вери Мухіної, 1937 р. (ВДНГ, Москва).....	165
51. Федір Леонтович. Автолітографія кін. XIX ст.: Олександр Музиченко. <i>Історик Федір Іванович Леонтович (1833–1910): Життя та наукова діяльність</i> . Одеса, 2005.....	171
52. Михайло Владимірський-Буданов. Фотопортрет 1904 р.	172
53. Якоб Буркгардт. Прижиттєвий портрет роботи невідомого художника: Jacob Burckhardt. <i>Reflections on History</i> . Indianapolis, 1979.....	174
54. Персоніфікація революційної Франції на картині А. Камброна «La République», 1798 р.: Norman Davies. <i>Europa. Rozprawa historyka z historią</i> . Kraków, 1998.....	177
55. Михайло Грушевський. Фотопортрет поч. 1900-х рр.: <i>Україна: віхи історії</i> . К., 2003.....	180

56. Карикатура на зміну моди в лондонському журналі «Punch», 1890 р.: Людмила Кибалова, Ольга Гербенова, Милена Ламарова.
Иллюстрированная энциклопедия моды. Прага, 1988..... 186
57. Бенедетто Кроче. Фотопортрет 1920-х рр.: Бенедетто Кроче.
Теория и история историографии. Москва, 1998..... 189
58. Фридрих Ніцше. Фотопортрет роботи Густава Шульце, 1882 р..... 191
59. Вячеслав Липинський як посол Української держави у Відні.
Фотопортрет 1918 р.: Вячеслав Липинський. *Твори*. Том 3:
Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія, 1991..... 195
60. Олій Цезар, кинувши жереб, переходить Рубікон. Малюнок 1911 р.:
Всеобщая история, обработанная «Сатириконом». 2-ге вид. Ленинград, 1990..... 197
61. Еміль Дюркгайм. Фотопортрет, 1890-ті рр.:
В. Татаркевич. *Історія філософії*. Т. 3. Львів, 1999..... 202
62. Марк Блок. Фотопортрет, 1930-ті рр.: Марк Блок.
Апология истории или ремесло историка. Москва, 1973..... 204
63. Люсьєн Февр. Фотопортрет, 1940-ві рр.: Жан-Бернар Дюпон-Мельниченко,
Вадим Ададуров. *Французька історіографія ХХ століття*. Львів, 2001..... 204
64. Фернан Бродель. Фотопортрет, 1970-ті рр.: Жан-Бернар Дюпон-Мельниченко,
Вадим Ададуров. *Французька історіографія ХХ століття*. Львів, 2001..... 207
65. Жак Ле Гоф. Фотопортрет роботи Ж. Сасье (Галімар), 2004 р..... 210
66. Гейден Вайт. Фрагмент фота 1990-х рр.: Hayden White. *Poetyka pisarstwa historycznego*. Kraków, 2000..... 216
67. Визначення географічного положення. Гравюра в перевиданні твору Йогана Регіомонтануса «Ephemeridae». Нюрнберг, 1550: Wojciech Iwańczak.
Do granic wyobraźni. Norymberga jako centrum wiedzy geograficznej i kartograficznej w XV i XVI wieku. Warszawa, 2005..... 219
68. Ігор Шевченко. Фотопортрет 2001 р.: *Uroczystość wręczenia dyplomu Doktora Honoris Causa Uniwersytetu Warszawskiego profesorowi Ihorowi Ševčence*. Warszawa, 2001..... 224
69. Йоган Гейзинга. Портрет роботи Освальда Венкельбаха, 1929 р.: Й. Хейзинга.
Осень Средневековья. Москва, 1988..... 232
70. Історики читають інскрипцію на хресті в Китайгороді. Фото поч. 2000-х рр.:
Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie / Pod red. Wojciecha Drelicharza. Т. 1: *Ziemia łwowska województwa ruskiego / Opr. Agnieszka Biedrzycka*. Kraków, 2005..... 233
71. Олександр Тарасевич. Алгоритм «трьох філософій». Мідьорит на титульному аркуші тез Теодора Білевича до філософського диспуту. Вільно, 1675:
Дмитро Степовик. *Олександр Тарасевич*. К., 1975..... 241
72. Графік зернових криз у Європі в 1639–1660 рр. (Фернан Бродель за Френком Спунером): Фернан Бродель. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII вв.* Т. 3: *Время мира*. Москва, 1992..... 245

73. Цивілізації східної півкулі: Семюел П. Гантінгтон. <i>Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку</i> . Львів, 2006.....	253
74. Теофан Прокопович. Мідьорит роботи невідомого художника, 1760 р.: <i>Український портрет XVI–XVIII століть</i> . Каталог-альбом. 2-ге вид. К., 2006.....	258
75. Мішель Фуко і Жан-Поль Сартр на студентській демонстрації. Фото поч. 1970-х рр.: Мішель Фуко. <i>Интеллектуалы и власть. Часть 1</i> . Москва, 2002.....	260
76. Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Чигирині роботи скульпторів О. Олійника та М. Вронського, 1973, 1982 рр. Фото Сергія Клименка.....	262
77. Петро Андрусів. Я підю. Гравюра 1964 р.: <i>Петро Андрусів. Маляр і графік / За ред. Святослава Гординського</i> . Нью-Йорк, 1980.....	265
78. Структура Османської імперії: Вільям Мак-Ніл. <i>Піднесення Заходу. Історія людського суспільства</i> . К., 2002.....	268
79. Обстріл із гармати. Малюнок у львівській гродській книзі 1687 р.: Piotr Borek. <i>Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie</i> . Kraków, 2002.....	294
80. Титульний аркуш бібліографічних покажчиків Книжкової палати України. Київ, 2001: Ярослав Ісаєвич. <i>Українське книговидання: витoki, розвиток, проблеми</i> . Львів, 2002.....	296
81. Книгопродавець. Гравюра з російського видання підручника Яна Амоса Коменського «Зрелище вселення». Санкт-Петербург, 1788 р.: Роберт Дарнтон. <i>Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры</i> . Москва, 2002.....	300
82. Обкладинка архівної справи, 1751 р.: <i>Архів Коша Нової Запорозької Січі</i> . Корпус документів, 1734–1775. Т. 1. К., 1998.....	305
83. Список хроніки Григорія Турського. Меровінгський курсив VII ст.: Victor Novak. <i>Latinska paleografija</i> . Beograd, 1952.....	309
84. Іван Щирський. Гравюра на титульному аркуші підручника риторики «Πίσις oratoria» Лаврентія Крцоновича. Чернігів, 1698: Д. В. Степовик. <i>Українська графіка XVI–XVIII століть</i> . К., 1982.....	316
85. Учений диспут. Гравюра з Біблії Франциска Скорини. Прага, 1517: <i>Франциск Скарына і яго час. Эцыклапедычны даведнік</i> . Мінськ, 1988.....	326
86. Умберто Еко. Фотопортрет 2005 р.	332

Науково-популярне видання

Наталя Яковенко

Вступ до історії

734091

Редактор

Андрій Мокроусов

Опрацювання покажчика

Катерина Демчук, Наталя Лаас

Художньо-технічний редактор

Майя Притикіна

Коректори

Світлана Гайдук, Тетяна Яковенко

Дизайн обкладинки і верстка

Володимира Романишина

Відповідальний за випуск

Микола Климчук

Підписано до друку 30.10.2007. Формат 70х90/16.
Гарнітура «Petersburg». Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 27,49. Умовн. фарбовідб. 27,97.
Обл.-вид. арк. 27,47. Зам № 7-1589.

ДК № 2189 від 18.05.2005

Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997

01001, Київ-1, а/с 255

www.krytyka.kiev.ua krytyka@krytyka.kiev.ua

тел./факс + 38 044 270 54 00; дистрибуція: office@krytyka.kiev.ua

Представництво у Львові: тел. + 38 0322 67 36 96; natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

Будемо раді отримати від читачів відгуки
про цю книжку з поміткою на конверті «Вступ до історії»
поштою 01001, Київ, а/с 255 або електронною поштою books@krytyka.kiev.ua